

2ο Συνέδριο Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκτόρων Κλασικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον πολιτικό λόγο της ελληνικής και της ρωμαϊκής αρχαιότητας

ΣΕΙΡΑ: ΣΧΕΔΙΑΣΜΑΤΑ-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΓΡΑΦΗΣ

Επιμέλεια:

Μάριος Μαμματάς
Μίνως Σκουντάκης
Γεώργιος Τριανταφύλλου
Γεωργία Χουστουλάκη

2ο ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ
ΔΙΔΑΚΤΟΡΩΝ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΚΡΗΤΗΣ

Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον πολιτικό λόγο της ελληνικής και της
ρωμαϊκής αρχαιότητας

Σειρά: Σχεδιάσματα, αρ. 2

**2ο ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ
ΔΙΔΑΚΤΟΡΩΝ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΚΡΗΤΗΣ**

**Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον πολιτικό λόγο της ελληνικής και
της ρωμαϊκής αρχαιότητας**

Επιμέλεια:

Μάριος Μαμματάς

Μίνως Σκουντάκης

Γεώργιος Τριανταφύλλου

Γεωργία Χουστουλάκη

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Φιλοσοφική Σχολή

Ρέθυμνο 2022

Εικόνα εξωφύλλου: *Rhetorica* (από τη συλλογή «The seven liberal arts»), Cornelis Cort, 1565.

Πληροφορίες: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1950-0520-410

© The Trustees of the British Museum

ΣΕΙΡΑ: Σχεδιάσματα

Τόμος 2 (2022)

e-ISSN 2732-7086

e-ISBN 978-618-85496-8-5

Την επιμέλεια και την ευθύνη του περιεχομένου του τόμου έχουν οι συγγραφείς και οι επιμελητές του τόμου, με τη συνεργασία του Κώστα Αποστολάκη, Αναπληρωτή Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, ο οποίος διάβασε τον τόμο πριν κυκλοφορήσει.

Σελιδοποίηση: Μίνως Σκουντάκης.

© 2022 Τα πνευματικά δικαιώματα ανήκουν στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης και στους συγγραφείς του τόμου.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	vii
Κατάλογος συμμετεχόντων.....	ix
Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον πολιτικό λόγο της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας (εισαγωγικό σημείωμα), Μάριος Μαρματάς, Μίνως Σκουντάκης, Γιώργος Τριανταφύλλου, Γεωργία Χουστουλάκη	xi
1η ενότητα: Αρχαϊκή και Κλασική εποχή	1
<i>Οὗτ' ἐπαινῆν οὔτε μωμήσθαι: έπαινος και ψόγος στο πρώτο Παρθένειον του Αλκμάνα, Ιωάννης Καρακιρισίδης.....</i>	<i>2</i>
<i>Ο ψόγος και ο έπαινος στον Αΐαντα του Σοφοκλή και τα πολιτικά τους παρεπόμενα, Αναστασία Ψωμιάδου</i>	<i>14</i>
<i>Ο πολιτικός έπαινος και ψόγος στην αριστοφανική κωμωδία ως στοιχείο ενότητας των πολιτών, Μήτσης Αλέξανδρος-Φώτιος</i>	<i>28</i>
<i>Η αριστοφανική κριτική για τη στάση του αθηναϊκού δήμου έναντι των δημαγωγών στους Ίππης, Ελεονώρα Αθανασιάδου</i>	<i>48</i>
<i>Εγκώμιο και ψόγος στον Πρὸς Καλλίμαχον του Ισοκράτη, Μάριος Μαρματάς</i>	<i>66</i>
<i>Ο έπαινος του ένδοξου νομοθετικού παρελθόντος στον λόγο Κατὰ Τιμοκράτους του Δημοσθένη, Ελένη Μόσιου</i>	<i>90</i>
<i>Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον λόγο Κατὰ Φιλίππου Γ' (Δημ. 9), Χρυσοβαλάντω - Πόπη Πετροπούλου</i>	<i>110</i>
<i>Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου των στρατηγών στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ., Γεωργία Χουστουλάκη</i>	<i>124</i>
<i>Διαβολή και σεξ στην αττική ρητορεία: Το παράδειγμα του Τιμάρχου και της Νεαίρας, Νέαρχος Κουρσάρος.....</i>	<i>148</i>
<i>Η λειτουργία των επιρρημάτων σε -ως στον έπαινο των τιμητικών ψηφισμάτων μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ., Γεώργιος Τριανταφύλλου</i>	<i>163</i>

2η ενότητα: Ελληνιστική εποχή, Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και Βυζάντιο	172
Έπαινος και εξωτερική πολιτική: η ρητορική του επαίνου στις πτολεμαϊκές επιγραφές των Κυκλάδων, Απόστολος Παπιομίτογλου	173
Η γαμήλια ποίηση ως μέσο ρητορικής εκθείασης των δυνασθειών της ελληνιστικής Αιγύπτου, Ηλίας Κριτσαντώνης	210
Έπαινος και ψόγος στις ‘Ιστορίες’ του Πολύβιου, Ιωάννης Λιναρδάκης	232
Έπαινος και ψόγος: οι περιπτώσεις του Μ. Κέλσου και του Μ. Όθωνα, Παναγιώτης Ανδρουλάκης	262
Ο πολιτικός ψόγος στη ρητορική εκπαίδευση. Ύστερη αρχαιότητα και Βυζάντιο, Μίνως Σκουντάκης.....	280
Εγκώμιο και ψόγος στο έργο του Μιχαήλ Ψελλού· μια δημιουργική επανανάγνωση της αριστοτελικής ρητορικής θεωρίας, Γεωργία Αμοιρίδου.....	301

Ευχαριστίες

Η οργανωτική επιτροπή του *2ου Συνεδρίου Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων του Πανεπιστημίου Κρήτης* θα ήθελε να ευχαριστήσει όσους συνετέλεσαν στη διεξαγωγή του συνεδρίου και στην έκδοση των πρακτικών. Ευχαριστούμε λοιπόν σύσσωμο το Τμήμα Φιλολογίας και ιδιαίτερα τον Τομέα Κλασικών Σπουδών. Θα θέλαμε να κάνουμε ξεχωριστή αναφορά στον Πρόεδρο του Τμήματος Καθ. Στέλιο Παναγιωτάκη και στον Καθ. Κώστα Αποστολάκη, ο οποίος ήταν Διευθυντής του Τομέα Κλασικών Σπουδών κατά τη διάρκεια διεξαγωγής του συνεδρίου, τόσο για την παρουσία και τη συμμετοχή τους στις εργασίες του συνεδρίου όσο και για τη συμβολή τους σε αυτό πριν και μετά τη διεξαγωγή του. Ευχαριστούμε επίσης τον κ. Γιώργο Μοτάκη για την τεχνική καθοδήγηση και τη βοήθειά του σε ζητήματα σχετικά με την πλατφόρμα τηλεδιάσκεψης που χρησιμοποιήθηκε.

Επίσης, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την Καθ. Αθηνά Καβουλάκη για την πρότασή της να δημοσιεύσουμε τα πρακτικά του συνεδρίου μας στο περιοδικό *Αριάδνη* και φυσικά τα μέλη της Εκδοτικής Επιτροπής του περιοδικού για τη θετική ανταπόκρισή τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα θέλαμε να απευθύνουμε και στα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής, τον Καθ. Κώστα Αποστολάκη, τον Καθ. Μανόλη Πατεδάκη, τον Καθ. Στέλιο Χρονόπουλο και τον Δρ. Νίκο Λίτινα, που εξέτασε τις συμβολές των ομιλητών. Όλα τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής συνέβαλαν με τις παρατηρήσεις τους στην τελική διαμόρφωση των κεφαλαίων αυτού του τόμου.

Ασφαλώς, το συνέδριο δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς ομιλητές. Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον προσκεκλημένο ομιλητή, τον Καθ. Ανδρέα Σεραφείμ, για την τιμή που μας έκανε να ανοίξει με μία δική του εισήγηση τις εργασίες του συνεδρίου. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όλους τους συναδέλφους από Πανεπιστήμια της Ελλάδας και του εξωτερικού, που παρουσίασαν τις εισηγήσεις τους, και είμαστε πολύ χαρούμενοι που μας δόθηκε η ευκαιρία να γνωρίσουμε τόσο τους ίδιους όσο και το έργο τους, έστω και εξ αποστάσεως. Τους ευχόμαστε τα καλύτερα, και ελπίζουμε να συνεργαστούμε ξανά στο μέλλον, δια ζώσης αυτήν τη φορά. Ευχαριστούμε επίσης τους διοργανωτές του *1ου Συνεδρίου Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων του Πανεπιστημίου Κρήτης*, οι οποίοι άνοιξαν τον δρόμο σε εμάς. Ελπίζουμε οι επόμενοι να συνεχίσουν αυτόν τον θεσμό, και σύντομα να μπορέσουμε να παρακολουθήσουμε το 3^ο κατά σειρά συνέδριο. Τέλος, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όσους

παρακολούθησαν τις εργασίες του συνεδρίου. Η ενεργή συμμετοχή τους με τις ερωτήσεις και τις παρατηρήσεις τους, αλλά και η απλή παρουσία τους, υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την επιτυχία της προσπάθειας όλων μας.

Κατάλογος συμμετεχόντων

- Αθανασιάδου Ελεονώρα, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, norath@hotmail.gr
- Αμοιρίδου Γεωργία, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, g.amiridou@hotmail.com
- Ανδρουλάκης Παναγιώτης, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, panosarhs11@gmail.com
- Καρακιρισίδης Ιωάννης, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, philp0919@philology.uoc.gr
- Κουρσάρης Νέαρχος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, nearchos_k@rocketmail.com
- Κριτσαντώνης Ηλίας, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, krits.ilias@gmail.com
- Λιναρδάκης Ιωάννης, Διδάκτωρ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, linardakisj@yahoo.gr
- Μαμματάς Μάριος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, mariosmammatas92@gmail.com
- Μήτσης Αλέξανδρος-Φώτιος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος, Πανεπιστήμιο Πατρών, alexander.mitsis@gmail.com
- Μόσιου Ελένη, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, mosiou.eleni@gmail.com
- Παπιομίτογλου Απόστολος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, papiomitoglou86@yahoo.gr
- Πετροπούλου Χρυσοβαλάντω – Πόπη, Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, xruspetropoulou@gmail.com
- Σκουντάκης Μίνως, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, philp0782@philology.uoc.gr
- Τριανταφύλλου Γεώργιος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, gitriantafyllou@gmail.com

Χουστουλάκη Γεωργία, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης,
philp0820@philology.uoc.gr

Ψωμάδου Αναστασία, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων,
anastasia1psomiadou@gmail.com

Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον πολιτικό λόγο της ελληνικής και ρωμαϊκής
αρχαιότητας
(εισαγωγικό σημείωμα)

Μάριος Μαρματάς, Μίνως Σκουντάκης, Γιώργος Τριανταφύλλου, Γεωργία Χουστουλάκη

Η ιδέα για το θέμα του 2ου Συνεδρίου *Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων του Πανεπιστημίου Κρήτης* προέκυψε από την παρατήρηση πως ο έπαινος και ο ψόγος διαπνέουν τα κείμενα που αποτελούν το αντικείμενο μελέτης και των τεσσάρων μελών της οργανωτικής επιτροπής, παρόλο που αυτά ανήκουν είτε σε διαφορετικά γραμματειακά είδη είτε σε διαφορετικές εποχές. Έτσι, σκεφτήκαμε τη διοργάνωση ενός συνεδρίου, στο πλαίσιο του οποίου θα επιχειρούνταν μια συστηματοποιημένη έρευνα της ρητορικής του επαίνου και του ψόγου στον δημόσιο λόγο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Στόχος μας ήταν να διερευνήσουμε από κοινού με τους ομιλητές και τους συμμετέχοντες στο συνέδριο τον τρόπο με τον οποίο οι αρχαίοι συγγραφείς αξιοποιούσαν τον έπαινο και τον ψόγο στα έργα τους, τις επιδιώξεις που τους ωθούσαν σε αυτήν την κατεύθυνση και τα αποτελέσματα που εκτιμούσαν πως μπορεί να έχει αυτή η επιλογή τους. Επίσης, πρόθεσή μας ήταν να διερευνηθούν τόσο το εύρος των κειμενικών ειδών, στα οποία θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει έπαινο και ψόγο, όσο και οι ομοιότητες ή οι διαφορές που αυτά παρουσιάζουν.

Ασφαλώς, στους στόχους ενός συνεδρίου είναι πάντα και η συνεργασία ανάμεσα στους ομιλητές και στους υπόλοιπους συμμετέχοντες. Σε διαφορετική περίπτωση, θα μπορούσε απλώς να εκπονηθεί ένας συλλογικός τόμος ή να γραφτεί μία διατριβή για το συγκεκριμένο θέμα. Ωστόσο, κρίνουμε πως η επικοινωνία ανάμεσα στους μεταπτυχιακούς φοιτητές και τους υποψήφιους διδάκτορες είναι κομβικής σημασίας, καθώς η αλληλεπίδραση μεταξύ τους μπορεί να προσφέρει νέες ιδέες και να εξοικειώσει τον καθέναν από εμάς με διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης σε ζητήματα που απασχολούν την έρευνά μας. Οι νέοι ερευνητές που συμμετείχαν στο συγκεκριμένο συνέδριο είχαν τη δυνατότητα να αναδείξουν το έργο τους και να ανταλλάξουν απόψεις για τα θέματα που οι ίδιοι επέλεξαν να παρουσιάσουν. Δυστυχώς, δεν είχαμε την ευκαιρία να γνωρίσουμε όλους τους συναδέλφους που μας τίμησαν με τη συμμετοχή τους δια ζώσης. Εξαιτίας της πανδημίας το συνέδριο πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά στις 23-24 Ιουλίου 2021 μέσω της πλατφόρμας Zoom.

Παρά τις δυσκολίες όμως είμαστε στην ευχάριστη θέση να παρουσιάσουμε αυτόν τον τόμο με τα πρακτικά του συνεδρίου, ο οποίος αποτελεί την τελευταία πράξη ενός υπέροχου ταξιδιού που μοιραστήκαμε με εκλεκτούς ανθρώπους. Ο τόμος φιλοξενεί τα άρθρα δεκαέξι ομιλητών, μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψήφιων διδασκτόρων από Πανεπιστήμια της Ελλάδας και του εξωτερικού. Σε αυτήν την εισαγωγή, η οποία διαιρείται σε τρία μέρη, παρουσιάζονται η μέχρι τώρα έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί σχετικά με το θέμα του συνεδρίου, οι ενότητες και τα κεφάλαια αυτού του τόμου που προέκυψε από το συνέδριο και, τέλος, κάποια σύντομα γενικά συμπεράσματα.

1. Η μέχρι τώρα έρευνα σχετικά με τη ρητορική του επαιίνου και του ψόγου

Ο έπαινος και ο ψόγος, μολονότι αποτελούν το κατ' εξοχήν αντικείμενο του επιδεικτικού είδους της ρητορικής, απαντούν επίσης, σε λελογισμένη δόση, και στο δικανικό και στο συμβουλευτικό είδος (πβ. Αριστ. *Ρητ.* 1358b). Από την άλλη πλευρά, ο πολιτικός λόγος εκφέρεται πρωτίστως στα επίσημα όργανα λήψης αποφάσεων των ελληνικών πόλεων και της Ρώμης. Η καθαυτή ρητορεία, συνεπώς, ελληνική και λατινική, υπήρξε το πρώτο αυτονόητο θεματικό πεδίο για το συνέδριό μας. Ωστόσο, ο έπαινος και ο ψόγος σε πολιτικά συμφραζόμενα δεν περιορίζονται στη ρητορεία της εκκλησίας, του forum και των δικαστηρίων και σε άλλες επίσημες περιστάσεις, αλλά εντοπίζονται ήδη στη λογοτεχνία της «προ-ρητορικής» αρχαϊκής περιόδου και στην εγκωμιαστική και στην ιαμβική ποίηση, στους λόγους της τραγωδίας και της κωμωδίας, στις εκδοχές λόγων που διασώζουν οι ιστοριογράφοι, στα εγχειρίδια ρητορικής θεωρίας, και σε υπολογοτεχνικά κείμενα που σώζονται σε παπύρους και επιγραφές. Επί παραδείγματι, στις επινίκιες ωδές του Πινδάρου μπορούν να ανιχνευθούν στοιχεία πολιτικής ιδεολογίας, ενίοτε υπό το πέπλο του μύθου· η “ιαμβική ιδέα” του ψόγου βρίσκει πρόσφορο έδαφος στην πολιτική σάτιρα και στο προσωπικό σκώμμα της Παλαιάς Κωμωδίας· ο έπαινος και ο ψόγος πολιτευμάτων απαντούν στους λόγους και στις αντιλογίες χαρακτήρων της τραγωδίας του Ευριπίδη· ψήγματα πολιτικού λόγου μπορούν να εντοπιστούν επίσης σε πλαστά εγκώμια της Δεύτερης Σοφιστικής, στα τεχνογραφικά εγχειρίδια της ελληνικής και της ρωμαϊκής αρχαιότητας, σε τιμητικά ψηφίσματα χαραγμένα σε επιγραφές και σε επιστολές που σώζονται σε παπύρους.

Για τη ρητορική θεωρία του εγκωμίου θεμελιώδης παραμένει η δίτομη μελέτη του Pernot (1993), ο οποίος στο έργο του παρουσιάζει όλες τις πτυχές της θεωρίας, όπως τη δομή, τους τόπους και το ύφος του εγκωμίου, όπως αυτά εκφράζονται στα κείμενα των θεωρητικών της ρητορικής και των σοφιστών της αυτοκρατορικής περιόδου. Ο ίδιος συγγραφέας, σε μια άλλη πρόσφατη μονογραφία του (2015), εξετάζει την εμφάνιση του εγκωμίου, την εξέλιξη της θεωρίας του, την σχέση μεταξύ θεωρίας και κοινωνίας στην οποία εκφράζεται, την λειτουργία που επιτελεί σε αυτή (που έχει έμμεσα πολιτικό χαρακτήρα) και τέλος παρουσιάζει νέα πεδία έρευνας στο εγκώμιο, όπως η πρόσληψη του από το ακροατήριο. Πολύ σημαντικό είναι το έργο της Logaux (2006), όπου η συγγραφέας μελετά τη ρητορική και την ιδεολογία των επιταφίων λόγων και τους τρόπους με τους οποίους αναδεικνύεται ο έπαινος της πόλης. Βασική μελέτη για τον ψόγο αποτελεί η μονογραφία του Koster (1980), ο οποίος εξετάζει τον ψόγο στην ελληνική και τη ρωμαϊκή λογοτεχνία και παραθέτει τη σχετική θεωρία και μία γενικότερη επισκόπηση του είδους, με έμφαση στην περίπτωση του Κικέρωνα. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί και ο πρόσφατος συλλογικός τόμος της Παραίοαννου και του Serafim (2021), στον οποίο εξετάζονται πτυχές της κωμικής λαιδορίας στην ελληνική και ρωμαϊκή ρητορική.

Σχετικά με τον έπαινο και τον ψόγο στη δικανική και τη συμβουλευτική ρητορεία, έχουν εκπονηθεί αρκετές μελέτες τις τελευταίες δεκαετίες. Παρόλο που δεν μπορούμε να εξαντλήσουμε το θέμα σε αυτήν την εισαγωγή, αξίζει να γίνει ενδεικτική αναφορά σε κάποιες από αυτές.

Ο Wolpert (2002) εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκαν οι Αθηναίοι την επονειδίστη ήττα του 404 π. Χ. και τον εμφύλιο που ακολούθησε. Στη μελέτη του ο συγγραφέας περιλαμβάνει πρωτογενείς πηγές από ποικίλα λογοτεχνικά είδη, κυρίως όμως εξετάζει δικανικά κείμενα, όπου αναδεικνύει πώς οι Αθηναίοι διάδικοι υπονόμειαν τους αντιδίκους τους, ψέγοντάς τους για τα πεπραγμένα τους κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, ενώ παράλληλα εγκωμιάζαν την δική τους διαγωγή και την προσήλωσή τους στη συμφωνία ειρήνης. Η Miner (2006) εξετάζει την λαιδορία σε επιλεγμένους δικανικούς λόγους σε συνάφεια με την κωμωδία και επισημαίνει τους παράγοντες που καθορίζουν την χρήση της (κοινωνική θέση, είδος δίκης, συνηγορία, φήμη αντιδίκου). Η Worman (2008) επικεντρώνεται στην υβριστική γλώσσα στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία, και αφιερώνει ειδικά κεφάλαια στη δικανική ρητορική. Εστιάζει σε προσβολές που σχετίζονται με το στόμα και τις δραστηριότητες γύρω από αυτό (φαγητό, ποτό,

σεξ, ομιλία). Η Kamen (2020) προσφέρει μία πολύτιμη επισκόπηση του εύρους των προσβολών στην Αθήνα και τις χωρίζει σε τρεις κατηγορίες: τις προσβολές σε τελετουργικά συμφραζόμενα, τις προσβολές που είναι επιτρεπτές και τις προσβολές που απαγορεύονται, με βάση την κείμενη νομοθεσία (*δίκη κακηγορίας, γραφή ὕβρεως*).

Ο Mader (2004) εστιάζει στη στρατηγική του Δημοσθένη στον Β΄ Φιλιππικό, στην οποία εναλλάσσεται ο έπαινος με τον ψόγο, η επίκριση με την ενθάρρυνση, με σκοπό να πειστεί το ακροατήριο να αναλάβει δράση εναντίον του Φιλίππου και να ενισχύσει ο ρήτορας την δική του θέση ως πολιτικού συμβούλου. Ο Σπαθάρας (2014), αντλώντας κυρίως από δικανικά κείμενα, εξετάζει τις ιδεολογικές χρήσεις του φθόνου στη γλώσσα της δημόσιας επικοινωνίας της κλασικής Αθήνας. Υποδεικνύει πώς αναπροσάρμοσε η δημοκρατική ιδεολογία τα κριτήρια χρήσης αυτού του συναισθήματος προκειμένου να δηλώνει και την αγανάκτηση για όσους δεν ακολουθούν τις συνεργατικές αξίες της πόλης. Ο Westwood (2020) εστιάζει, μεταξύ άλλων, στους λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη και αναφέρεται στον βασικό τόπο εγκωμιασμού των Αθηναίων, που ήταν οι μάχες του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας, αλλά εξετάζει επίσης εγκώμια ιστορικών προσώπων του παρελθόντος, όπως του Σόλωνα και του Δράκοντα, οι οποίοι αντιπαραβάλλονται με τους σύγχρονους εισηγητές νόμων, τον Λεπτίνη και τον Τιμοκράτη, με στόχο να αναδειχθεί η φαυλότητα των τελευταίων και να ζητηθεί η αυστηρότερη δυνατή ποινή.

Μια ενδεικτική κατεύθυνση περαιτέρω έρευνας θα ήταν η πληρέστερη διερεύνηση του επαίνου και του ψόγου σε συγκεκριμένους δικανικούς ή συμβουλευτικούς λόγους, και η ανάδειξη της λειτουργίας αυτών των τόπων στα ευρύτερα νομικά, ιδεολογικά και πολιτικά συμφραζόμενα του λόγου. Για τους συμβουλευτικούς λόγους το άρθρο του Mader (2004) είναι ένα καλό παράδειγμα, ενώ για τη σχέση του επιδεικτικού είδους στο δικανικό είδος το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο λόγος του Ισοκράτη *Περί του ζεύγους*, ο οποίος τυπικά είναι δικανικός λόγος, αλλά βρίθεται από εγκωμιαστικούς τόπους και μοιάζει περισσότερο με εγκώμιο του Αλκιβιάδη (βλ. Alexiou 2011).

Η ύπαρξη επαίνου και ψόγου στη δραματική ποίηση έχει μελετηθεί πολύ λιγότερο από ό,τι στη ρητορεία. Ωστόσο, αυτοί οι επιδεικτικοί τόποι συναντώνται αρκετά συχνά τόσο στην κωμωδία όσο και στην τραγωδία. Ήδη ο λόγος του Θησέα στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη έχει χαρακτηριστεί «έπαινος δημοκρατίας και ψόγος τυραννίδος», ενώ στους *Ηρακλείδες* δεσπόζει ο έπαινος των αθηναϊκών αξιών όπως η παρρησία και η αμερόληπτη κρίση στα δικαστήρια, που

παραπέμπουν στους δημοκρατικούς θεσμούς. Αν και υπάρχουν σημαντικές μελέτες για την παρουσία της ρητορικής στην τραγωδία (ενδεικτικά βλ. Goldhill 1997. Woodruff 2017), υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω μελέτη επιδεικτικών τόπων σε επιμέρους τραγικές σκηνές.

Όσον αφορά την κωμωδία, η μελέτη του Chronopoulos (2016) είναι η νεότερη σχετικά με τον ψόγο υπό τη μορφή του προσωπικού σκώμματος στην Παλαιά Κωμωδία και εστιάζει στη λειτουργία του κωμικού ψόγου στους *Σφήκες* και στην *Ειρήνη*. Η μελέτη αυτή μπορεί να αποτελέσει πρότυπο για ανάλογες μελέτες στις άλλες πολιτικές κωμωδίες του Αριστοφάνη. Επιπλέον, οι λεπτομερώς υπομνηματισμένες εκδόσεις όλων των σωζόμενων αποσπασμάτων της Αττικής κωμωδίας στη σειρά “Fragmenta Comica” ανοίγουν το πεδίο για συστηματικότερη μελέτη του θέματος του κωμικού ψόγου σε αποσπάσματα των ομοτέχνων του Αριστοφάνη, αλλά και λιγότερο γνωστών ποιητών της Παλαιάς και της Μέσης Κωμωδίας.

Εκτός από τα λογοτεχνικά είδη, οι επιδεικτικοί τόποι συναντώνται και σε επιγραφές και παπύρους. Ο έπαινος δημοσίων προσώπων (ιδιαίτερα βασιλέων και αυτοκρατόρων) αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους λόγους για την χάραξη και τοποθέτηση επιγραφών σε δημόσιους χώρους. Η αναζήτηση των λόγων, η διακρίβωση της σκοπιμότητας και η αποτελεσματικότητα των επιδιωκόμενων σκοπών κάθε επιγραφής θα βοηθήσει να κατανοήσουμε την κοινωνία, την πολιτική και τις προσωπικότητες μιας συγκεκριμένης εποχής. Τιμητικά ψηφίσματα χαραγμένα σε επιγραφές διασώζουν επίσης ίχνη εγκωμιαστικών τόπων και, σε κάποιο βαθμό, απηχούν τη ρητορική που διατυπώθηκε στη συγκεκριμένη ιστορική περίσταση. Οδηγό για περαιτέρω έρευνα αποτελούν οι μελέτες του Chaniotis (1988 και 2012). Ο Cook (2009), με αφορμή το ψήφισμα του Κτησιφώντα για την απόδοση χρυσού στεφάνου στον Δημοσθένη, συνεξετάζει τους αντίστοιχους λόγους του Δημοσθένη και του Αισχίνη με τις επιγραφές της εποχής, εστιάζοντας στους όρους του εγκωμίου (αρετή, ανδραγαθία, εύνοια). Τέλος, η Forbis (1988) εξετάζει τη γλώσσα του εγκωμίου στις λατινικές επιγραφές της ιταλικής χερσονήσου κατά την αυτοκρατορική περίοδο.

Η χρήση του επαίνου και του ψόγου σε πολιτικό επίπεδο διαφαίνεται και σε κείμενα που σώζονται σε παπύρους. Ένα παράδειγμα επαίνου συνιστά το αντίγραφο μιας επιστολής που στάλθηκε από τον αυτοκράτορα Κλαύδιο στους Αλεξανδρείς το 41 μ.Χ. (*P.Lond.* VI 1912), ως απάντηση της επιστολής που στάλθηκε από μια αντιπροσωπεία των Ελλήνων της Αλεξάνδρειας. Σε αυτήν έστειλαν συγχαρητήρια στον αυτοκράτορα για την ανάληψη της εξουσίας, του

ζητούσαν ορισμένες χάρες και, το κυριότερο να αναλάβει τη διαμεσολάβηση για τον χειρισμό των διαφωνιών μεταξύ των Ελλήνων και Ιουδαίων στην πόλη που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και πόλεμος.

Για την παρουσία των επιδεικτικών τόπων στη λατινική λογοτεχνία πολύτιμος είναι ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκαν οι Smith και Covino (2011). Τα κεφάλαια του τόμου αναφέρονται με υποδειγματικό τρόπο στη χρήση των επιδεικτικών τόπων κατά την περίοδο της ύστερης *respublica*, αλλά ουσιαστικά εστιάζουν κυρίως στους λόγους του Κικέρωνα, και μπορεί να αποτελέσουν υπόδειγμα για ανάλογες μελέτες σχετικά με την παρουσία επιδεικτικών τόπων σε άλλους λόγους του Ρωμαίου ρήτορα, αλλά και σε λόγους οι οποίοι ενσωματώνονται στο έργο των Ρωμαίων ιστοριογράφων, του Σαλλούστιου, του Λίβιου και του Τάκιτου.

Τέλος, πιθανό πεδίο έρευνας αποτελούν κείμενα της ύστερης αρχαιότητας και τεχνολογικά εγχειρίδια για τη χρήση του επαίνου και του ψόγου. Επί παραδείγματι, στο έργο του Πλουτάρχου *Περὶ τοῦ ἑαυτὸν ἐπαινεῖν ἀνεπιφθόνως* ο συγγραφέας αναφέρεται στην περιαιτολογία στους πολιτικούς. Συναφές για τη ρητορική του αυτοεπαίνου στους δικανικούς λόγους είναι το άρθρο του Spatharas (2011). Η θεωρία του εγκωμίου περιέχεται και στα εγχειρίδια των *Προγυμνασμάτων*, συγκεκριμένα στα κεφάλαια του *κοινοῦ τόπου*, του *ἐγκωμίου*, του *ψόγου* και της *συγκρίσεως* (Θέων, Ερμογένης, Λιβάνιος, Αφθόνιος και Νικόλαος). Στα διάφορα ρητορικά εγχειρίδια της *εὔρεσεως* (Αψίνης, Ανώνυμος Σεγουεριανός) και του ρητορικού ύφους (Δημήτριος, Λογγίνος), όπως και στο *corpus* εγχειριδίων του Ερμογένη, παρόλο που δεν ξεχωρίζουν αυτόνομα κεφάλαια για το *ἐγκώμιο* ή τον *ψόγο*, περιλαμβάνονται οδηγίες σχετικά με τους τρόπους αντιμετώπισης των αντιπάλων, ή εγκωμιασμού διαφόρων προσώπων. Η συνδυαστική μελέτη ρητορικών λόγων με την όψιμη ρητορική θεωρία μπορεί να αποφέρει καρπούς (κατά το πρότυπο π.χ. του υπομνήματος του Wooten (2010) στον Α΄ Φιλιππικό του Δημοσθένη).

Η παραπάνω συνοπτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας για την παρουσία επιδεικτικών τόπων σε λογοτεχνικά είδη πέραν της καθαυτό επιδεικτικής ρητορικής, είναι εντελώς ενδεικτική. Ωστόσο, φανερώνει πως υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω έρευνα στο συγκεκριμένο θεματικό πεδίο.

2. Η ομαδοποίηση των κεφαλαίων και σύντομες περιλήψεις

Η μέθοδος που ακολουθήσαμε στην παρουσίαση των άρθρων σε αυτόν τον τόμο ακολουθεί τη σειρά με την οποία εκφωνήθηκαν οι ομιλίες τις ημέρες του συνεδρίου. Προτιμήθηκε λοιπόν η παρουσίαση των εισηγήσεων με βάση τόσο τη χρονολογική σειρά των έργων που εξέταζαν οι ομιλητές όσο και το γραμματειακό είδος στο οποίο αυτά ανήκουν. Έτσι, διαιρέσαμε τα κεφάλαια σε δύο ενότητες. Στην πρώτη από αυτές οι συγγραφείς των κεφαλαίων ασχολήθηκαν με κείμενα της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής. Στη δεύτερη ενότητα εντάχθηκαν κεφάλαια στα οποία μελετώνται μεταγενέστερα κείμενα, της ελληνιστικής, της ρωμαϊκής και της βυζαντινής εποχής.

Ο Ιωάννης Καρακιρισίδης εξετάζει με ποιον τρόπο οι έννοιες του επαίνου και του ψόγου διατρέχουν το αλκμάνειο *Παρθένιον*, το αρχαιότερο χορικό άσμα, το οποίο εκτελείται από νεαρές Σπαρτιάτισσες στο πλαίσιο θρησκευτικής τελετής. Κατά το μυθικό τμήμα του άσματος ο Χορός αναφέρεται σε πολιτικές συγκρούσεις του παρελθόντος της Σπάρτης και ψέγει υβριστικές προς τους θεούς ανθρώπινες συμπεριφορές. Στο δεύτερο σκέλος του *Παρθενείου* (στ. 39 κ.ε.) το *έπαινην* και το *μωμήσθαι* δηλώνονται ρητά (στ. 43-4), αλλά ο ψόγος πλέον απορρίπτεται. Ο Καρακιρισίδης αναδεικνύει τον έπαινο των μελών του Χορού σε ιεραρχημένη σειρά με τις προϋποθέσεις της τήρησης ευσεβούς στάσης απέναντι στους θεούς και της εξασφάλισης της συνέργειας και της ειρήνης.

Η Αναστασία Ψωμιάδου με τίτλο “Ο ψόγος και ο έπαινος στον *Αΐαντα* του Σοφοκλή και τα πολιτικά τους παρεπόμενα” εξετάζει την ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον *Αΐαντα* του Σοφοκλή. Μέσα από την μελέτη συγκεκριμένων λεκτικών εκφράσεων του ψόγου επιχειρεί να διερευνήσει το κατά πόσο ο κώδικας αξιών των δραματικών προσώπων ενισχύει την πολιτική νοηματοδότηση του ψόγου. Επιπλέον, επικεντρώνεται και στην ρητορική του επαίνου, η οποία διαδέχεται την ρητορική του ψόγου και καταλήγει να επικρατεί στην Έξοδο του έργου, εξασφαλίζοντας εκτός από την ταφή του ομώνυμου πρωταγωνιστή και ένα είδος συμφιλίωσης που υπερβαίνει το στενό πλαίσιο του έργου και αφορά την Αθηναϊκή δημοκρατία.

Στη συμβολή του με τίτλο “Ο Πολιτικός Έπαινος και Ψόγος στην Αριστοφανική Κωμωδία ως Στοιχείο Ενότητας των Πολιτών”, ο Αλέξανδρος-Φώτιος Μήτσης εξετάζει τον έπαινο και τον ψόγο στους *Ίππης* του Αριστοφάνη. Αφού πρώτα εντοπίζει τα σημεία στα οποία παρατηρείται έπαινος και ψόγος, διακρίνει ποια είναι τα πρόσωπα ή οι ομάδες που επαινούνται ή ψέγονται. Καταλήγει λοιπόν πως, σύμφωνα με τον Αριστοφάνη, τόσο η τάξη των ιπέων όσο και η

κατώτερη κοινωνική τάξη των Αθηναίων πολιτών είναι αξιέπαινες, ενώ αντίθετα οι δημαγωγοί, που εκπροσωπούνται στο έργο από τον Κλέωνα, είναι αξιοκατάκριτοι. Η παραπάνω διάκριση των πολιτών, ωστόσο, δεν έχει, σύμφωνα με τον συγγραφέα του κεφαλαίου, διασπαστικό και συγκρουσιακό χαρακτήρα. Απεναντίας, στοχεύει στο να ενώσει τους Αθηναίους πολίτες ενάντια στους εχθρούς του κοινωνικού συνόλου που βρίσκονται εντός των τειχών, δηλαδή στους δημαγωγούς.

Στο επόμενο κεφάλαιο, με τίτλο “Η Αριστοφανική Κριτική για τη Στάση του Αθηναϊκού Δήμου έναντι των Δημαγωγών στους *Ίππης*”, η Ελεονώρα Αθανασιάδου επιχειρεί να αναδείξει τη ρητορική του ψόγου στους *Ίππης* του Αριστοφάνη υπό το πρίσμα της στάσης του αθηναϊκού δήμου, ο οποίος είχε την τάση να εξαπατάται από δημαγωγούς. Αφού πρώτα παρουσιάσει το ιστορικό πλαίσιο και τους πρωταγωνιστές της κωμωδίας, η συγγραφέας του κεφαλαίου, θα επιχειρήσει να διακρίνει πίσω από το σύνθετο πλέγμα υπαινιγμών που οργανώνει ο ποιητής την κριτική που ασκείται στους Αθηναίους πολίτες για την ευκολία με την οποία εξαπατώνται από τους δημαγωγούς. Επομένως, αν και ο ψόγος στρέφεται τόσο σε αυτούς που εξαπατούν όσο και σε αυτούς που εξαπατώνται, ο στόχος του ποιητή είναι η αφύπνιση των πολιτών, ώστε να σταματήσουν να είναι έρμια όσων χειρίζονται τον λαό για ίδιον όφελος.

Ο Μάριος Μαρματάς εξετάζει τη ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον *Πρὸς Καλλίμαχον* λόγο του Ισοκράτη. Ο Ισοκράτης συνέγραψε τον συγκεκριμένο λόγο για λογαριασμό ενός πολίτη, ο οποίος παρέμεινε στην Αθήνα την περίοδο της διακυβέρνησης των Τριάκοντα και των διαδόχων τους. Παρότι πρόκειται για μία ιδιωτική υπόθεση, ο Μαρματάς αναδεικνύει πώς ο Ισοκράτης μεγαλοποιεί το διακύβευμα της συγκεκριμένης δίκης προσδίδοντάς της δημόσια διάσταση. Ο λόγος θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένας ύμνος στην ομόνοια και κατ’ επέκταση ως ένα εγκώμιο και των ίδιων των Αθηναίων που κατόρθωσαν να την επιτύχουν μετά τον αιματηρό εμφύλιο του 404-403 π.Χ. Στη μελέτη εξετάζονται, επίσης, οι τακτικές αμαύρωσης του ήθους του Καλλίμαχου, του αντιδίκου του ομιλητή, που έχουν ως στόχο να τον απομονώσουν από το αθηναϊκό δικαστικό σώμα, αλλά και ο αυτοέπαινος στον οποίο επιδίδεται ο ομιλητής, για να κερδίσει την εύνοια των δικαστών.

Η Ελένη Μόσιου επικεντρώνεται στη μελέτη της στον έπαινο των κείμενων νόμων στον *Κατὰ Τιμοκράτους* λόγο του Δημοσθένη. Στους δικανικούς λόγους, οι ομιλητές επαινούν συχνά τους ισχύοντες νόμους –και ιδιαίτερα τους παλαιούς νόμους ή «τὰ πάτρια»– επί τη βάσει αφενός

της απόδοσής τους σε έναν αξιοσέβαστο και υψηλού κύρους νομοθέτη και, αφετέρου, της απόδειξης της αξίας τους μέσα από την αντοχή τους στο χρόνο. Σε αυτό το πλαίσιο, η Μόσιου αναδεικνύει τη ρητορική λειτουργία τέτοιου είδους επαινετικών αναφορών σε έναν λόγο που αποσκοπεί στην κατάργηση ενός νέου νόμου που προτάθηκε από τον Τιμοκράτη. Μέσα από τον έπαινο του νομοθετικού παρελθόντος και τη σύγκριση του αντιδίκου με τον Σόλωνα, ο ρήτορας επιδιώκει να αντιπαραβάλει τον ίδιο τον χαρακτήρα των δύο νομοθετών και να αποξενώσει τον Τιμοκράτη από την πόλη και τις αξίες της. Τέλος, στη μελέτη συμπεριλαμβάνεται και η εξέταση αφηγήσεων σχετικών τόσο με τον Σόλωνα (Δημ. 24.212-214), όσο και με το νομοθετικό σύστημα της πόλης των Λοκρών (Δημ. 24.139-141) προκειμένου να καταστεί σαφές πώς πρέπει να αντιμετωπίζονται άτομα σαν τον αντίδικο του ομιλητή.

Η Χρυσοβαλάντω – Πόπη Πετροπούλου εξετάζει τον ψόγο και τον έπαινο στον *Κατά Φιλίππου Γ* του Δημοσθένη. Σε αυτή τη συμβολή, επιχειρείται μία κειμενοκεντρική προσέγγιση του λόγου που αναδεικνύει τον ψόγο του Δημοσθένη εναντίον του Φιλίππου, των Αθηναίων, των πολιτικών που επιλέγουν οι τελευταίοι, αλλά και των συμμάχων της πόλης. Τέλος, η συγγραφέας δεν παραλείπει να αναδείξει και το εγκώμιο στους προγόνους των Ελλήνων, οι οποίοι δεν έδειχναν καμία ανοχή σε όσους επιβουλευόνταν την ελευθερία τους. Η Πετροπούλου εξηγεί πώς αξιοποιεί ο ρήτορας τον έπαινο και τον ψόγο έχοντας ως βασική επιδίωξη να αφυπνίσει τους συμπολίτες του και να διεγείρει το θυμικό τους, ώστε να τους πείσει να ομολογήσουν και να υιοθετήσουν μια πιο επιθετική στάση απέναντι στον βασιλιά της Μακεδονίας.

Η συμβολή της Γεωργίας Χουστουλάκη με τίτλο “Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου των στρατηγών στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ.” εστιάζει στην αμφίσημη αποτίμηση που είχαν οι Αθηναίοι στρατηγοί σε επιλεγμένους δικανικούς και συμβουλευτικούς λόγους του Δημοσθένη και στον *Έπιτάφιο* του Υπερείδη. Ειδικότερα, η συγγραφέας αναλύει τις μεθόδους *αύξησης* με τις οποίες επιτυγχάνεται ο εγκωμιασμός των στρατηγών (π.χ. η σύγκριση με παλαιότερες ιστορικές ή και μυθολογικές προσωπικότητες, ο συναθροισμός των κατορθωμάτων τους, ο τόπος του «μόνος» ή «πρώτος» κ.α) και τους λόγους για τους οποίους οι ίδιοι στρατηγοί μπορεί να επικρίνονται σε διαφορετική περίσταση από τον ίδιο ρήτορα. Ο έπαινος ή ο ψόγος των στρατηγών φαίνεται να συναρτάται άμεσα με το είδος του λόγου (δικανικός, συμβουλευτικός,

επιτάφιος), να συμβαδίζει με τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής και να υπηρετεί τις ρητορικές και πολιτικές σκοπιμότητες του εκάστοτε ρήτορα.

Ο Νέαρχος Κουρσάρως με τίτλο “Διαβολή και σεξ στην αττική ρητορεία: Το παράδειγμα του Τιμάρχου και της Νεαίρας” εξετάζει την τακτική της διαβολής ως μορφής μείωσης του ήθους και της υπόληψης ενός διαδίκου. Η έρευνά του επικεντρώνεται στον *Κατὰ Τιμάρχου* λόγο του Αισχίνη και στον *Κατὰ Νεαίρας* λόγο του Απολλοδώρου, στους οποίους εξετάζονται οι σεξουαλικές προσβολές που αποδίδονται στους κατηγορούμενους, η σκοπιμότητα και η λειτουργία τους καθώς και οι τρόποι με τους οποίους διαστρεβλώνουν το νομικό πλαίσιο. Επιπλέον, δίνεται έμφαση στις συνέπειες που αυτές οι κατηγορίες έχουν στην έκβαση της εκάστοτε υπόθεσης σε συνάρτηση πάντα με το νομικό πλαίσιο, την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη, τις αντιφάσεις της κοινωνικής ιδεολογίας και την επικρατούσα ηθική της εποχής.

Με τη συμβολή του Γιώργου Τριανταφύλλου με τίτλο “Η λειτουργία των επιρρημάτων σε -ως στον έπαινο των τιμητικών ψηφισμάτων μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ.” ολοκληρώνεται η πρώτη ενότητα. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο αποτελεί περίληψη ενός άρθρου που πρόκειται να δημοσιευτεί σε διεθνές περιοδικό. Σύμφωνα με τον συγγραφέα του κεφαλαίου, τα επιρρήματα σε -ως στις επιγραφές που εξετάζονται μπορούν να φωτίσουν τους λόγους για τους οποίους απονεμήθηκε ο έπαινος στο τιμώμενο πρόσωπο. Τα επιρρήματα που συναντώνται μέχρι το τέλος της Κλασικής εποχής είναι πολύ λίγα, και δηλώνουν προθυμία, ειλικρίνεια ή γενική συμφωνία με τις αξίες της πόλης. Αυτή η παρατήρηση θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι αυτές οι αρετές θεωρήθηκαν σημαντικότερες από άλλες για τις πόλεις που εξέδωσαν τα ψηφίσματα.

Στην πρώτη συμβολή της δεύτερης ενότητας με τίτλο “Έπαινος και Εξωτερική Πολιτική: Η Ρητορική του Επαίνου στις Πτολεμαϊκές Επιγραφές των Κυκλάδων”, ο Απόστολος Παπιομίτογλου εξετάζει έξι τιμητικές επιγραφές της πτολεμαϊκής εποχής από έξι διαφορετικά νησιά των Κυκλάδων. Το κοινό σημείο των συγκεκριμένων επιγραφών είναι πως με τα ψηφίσματα αυτά τιμώνται άνθρωποι που σχετίζονται με την πτολεμαϊκή αυλή, είτε αυτοί ήταν απεσταλμένοι είτε λειτουργούσαν ως εκπρόσωποι του βασιλιά. Στόχος του κεφαλαίου είναι αφενός να παρουσιαστούν οι λόγοι που οδήγησαν στον έπαινο των τιμωμένων, και αφετέρου να εξεταστούν οι τιμές που συνόδευσαν και διαμόρφωσαν τη ρητορική του επαίνου στα πτολεμαϊκά τιμητικά ψηφίσματα του κυκλαδικού χώρου. Από αυτά τα ψηφίσματα διαφαίνεται, σύμφωνα με

τον συγγραφέα του κεφαλαίου, η σχέση ανάμεσα στις Κυκλάδες και την Αίγυπτο, και αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο ασκούνταν η εξωτερική πολιτική των Πτολεμαίων, οι οποίοι αποτελούν τελικά τους πραγματικούς αποδέκτες των τιμών για τις ευεργεσίες που προσφέρουν οι εκπρόσωποί τους.

Η συμβολή του Ηλία Κριτσαντώνη με τίτλο “Η Γαμήλια Ποίηση ως Μέσο Ρητορικής Εκθείασης των Δυναστειών της Ελληνιστικής Αιγύπτου” στοχεύει στην ανάδειξη της σύνδεσης ανάμεσα στους γάμους που μπορεί να εντοπίσει κανείς σε ποιήματα της Ελληνιστικής εποχής και στους βασιλικούς γάμους της πτολεμαϊκής δυναστείας. Τα έργα που εξετάζονται είναι τα *Άργοναυτικά* του Απολλωνίου του Ροδίου, η *Κόμη της Βερενίκης* του Καλλιμάχου και το *Έπιθαλάμιον πρὸς Ἑλένην* του Θεοκρίτου. Όπως σε όλα τα ποιήματα εκείνης της εποχής που συντέθηκαν με τη στήριξη της βασιλικής οικογένειας, εντοπίζονται και σε αυτά χαρακτηριστικά στρατευμένης ποίησης. Οι γάμοι των ζευγαριών που εκθειάζονται από τους ποιητές παραπέμπουν έμμεσα σε γάμους που πραγματοποιήθηκαν από μέλη της βασιλικής οικογένειας των Πτολεμαίων. Έτσι, η λογοτεχνία διαπλέκεται με την ιστορία, και, σύμφωνα με τον συγγραφέα του κεφαλαίου, λανθάνει στα ποιήματα η ρητορική του επαίνου των βασιλικών ζευγαριών.

Ο Ιωάννης Λιναρδάκης με την συμβολή του “Έπαινος και ψόγος στις ‘Ιστορίες’ του Πολύβιου” επιχειρεί να αναδείξει τις απόψεις του Πολύβιου σχετικά με τις περιστάσεις και τα πρόσωπα που αξίζουν τον έπαινο ή τον ψόγο. Η μελέτη του χωρίζεται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα εστιάζει στην εγκωμιαστική βιογραφία του Φιλοποίμενα και αναδεικνύει τη βαθιά γνώση του ρητορικού υποβάθρου του εγκωμίου που είχε ο Πολύβιος, παρουσιάζοντας παράλληλα τους άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκε για την συγγραφή τόσο της βιογραφίας του Φιλοποίμενα όσο και των *Ιστοριών*. Στην δεύτερη ενότητα επικεντρώνεται στις βιογραφικές παρεκβάσεις σημαντικών πολιτικών προσώπων (π.χ. Σκιπίων Αιμιλιανός, Σκιπίων Αφρικανός, Αννίβας, Άρατος, Φίλιππος Ε΄) και στην ανάλυση των χαρακτήρων τους από τον Πολύβιο, ο οποίος τους επαινεί ή τους επικρίνει ανάλογα με την περίσταση. Τέλος, ο συγγραφέας εξετάζει κάποιες στρατηγικές πειθούς πολιτικών προσώπων, οι οποίες έχουν θετική ή αρνητική αποτίμηση όχι με βάση την αποτελεσματικότητά τους αλλά με βάση συγκεκριμένες αξίες. Σύμφωνα με τον Λιναρδάκη, για τον Πολύβιο ο έπαινος ή ο ψόγος δεν αφορά την επιτυχία ή την

αποτυχία σε πολιτικό περιβάλλον, αλλά πρωτίστως αποσκοπεί στη διαπαιδαγώγηση των μελλοντικών πολιτικών και στην υιοθέτηση μιας ορθής πολιτικής συμπεριφοράς.

Ο Παναγιώτης Ανδρουλάκης στη μελέτη του “Έπαινος και ψόγος: οι περιπτώσεις του Μ. Κέλσου και του Μ. Όθωνα” ανέλυσε το εγκώμιο και τον ψόγο μέσα σε τρεις ρητορικούς λόγους του πλουταρχικού βίου *Όθων*: τον λόγο του Μάριου Κέλσου μετά την αποφυλάκισή του από τον Όθωνα, τον λόγο του ίδιου προς τα στρατεύματα του Όθωνα μετά την ήττα τους από τις δυνάμεις του Βιτελλίου και, τέλος, τον λόγο του Όθωνα στα στρατεύματά του πριν από την αυτοκτονία του. Υποστηρίζει πώς ο κεκαλυμμένος εγκωμιασμός και ο ψόγος στους τρεις αυτούς λόγους χαρακτηρίζουν τις προσωπικότητες που συμμετέχουν στα ιστορικά γεγονότα των βίων, όπως αυτο-χαρακτηρίζουν και τους ίδιους τους ομιλητές. Ο Πλούταρχος δεν βάζει τους ομιλητές του να εκφέρουν άμεσα εγκώμια ή ψόγους, αλλά με έμμεσο τρόπο τα ενσωματώνουν στους λόγους τους. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα στη μελέτη παρατίθεται ο ψόγος ή το εγκώμιο που απορρέει από τη σύγκριση των πρωταγωνιστών του εμφυλίου μεταξύ Όθωνα και Βιτελλίου με παλαιότερες προσωπικότητες των εμφυλίων επί Αυγούστου.

Ο Μίνως Σκουντάκης με τίτλο: “Ο πολιτικός ψόγος στη ρητορική εκπαίδευση. Ύστερη αρχαιότητα και Βυζάντιο” αναλύει τη θεωρία περί ψόγου στα ρητορικά εγχειρίδια. Η έρευνά του εστιάζει σε συλλογές προγυμνασμάτων του Αφθόνιου, του Λιβάνιου, και του Νικολάου, επισκόπου Μύρων, καθώς και την πραγματεία *Περὶ ἰδεῶν* του Ερμογένη και δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε παραδείγματα με πολιτικό περιεχόμενο. Μέσα από αυτά τα παραδείγματα εξετάζει πώς η διδασκαλία της ρητορικής αντανακλούσε την πολιτική ιδεολογία της περιόδου (4ος-5ος αι. μ.Χ.) και προετοίμαζε τους μαθητές της ρητορικής για την μετέπειτα πορεία τους.

Η Γεωργία Αμοιρίδου στη μελέτη της με τίτλο: “Εγκώμιο και ψόγος στο έργο του Μιχαήλ Ψελλού: μια δημιουργική επανανάγνωση της αριστοτελικής ρητορικής θεωρίας” θέτει ως στόχο να αναδείξει την επιρροή που είχε ασκήσει η ρητορική και ποιητική θεωρία του Αριστοτέλη στον Μιχαήλ Ψελλό, όπως αυτή έχει αποτυπωθεί στα συγγράμματα του τελευταίου. Τα πρόσωπα του ιστορικού έργου σκιαγραφούνται, εγκωμιάζονται ή ψέγονται ανάλογα με την επιλογή των πράξεών τους από τον Ψελλό, ώστε να τονιστούν μέσω αυτών οι αρετές ή οι κακίες τους μέσω της *αύξησης*. Εκτός από την επιρροή της *Ρητορικής* στη χρήση των ειδών του επιδεικτικού λόγου, η Αμοιρίδου υποστηρίζει ότι η σχέση *πράξης* και *πάθους* και η τραγική σκιαγράφηση των χαρακτήρων της *Χρονογραφίας*, αναδεικνύει την επιρροή της *Ποιητικής* στον

Ψελλό.

3. Συμπεράσματα

Όπως προκύπτει από τις παραπάνω περιλήψεις, μπορεί πράγματι να εντοπίσει κανείς έπαινο και ψόγο σε όλα τα γραμματειακά είδη. Διαφέρουν ασφαλώς οι **λόγοι που οδηγούν σε αυτούς**, όπως και ο τρόπος με τον οποίο εκφράζονται. Συχνά αξιοποιούνται παράλληλα και αλληλοσυμπληρώνονται. Έτσι, ο ψόγος του αντιπάλου ενισχύει τον έπαινο του ομιλητή, κυρίως στα ρητορικά κείμενα και στην κωμωδία. Μάλιστα, φαίνεται ότι η χρήση του επαίνου ή του ψόγου συναρτάται άμεσα με τις απόψεις και προκαταλήψεις τόσο του εκάστοτε ομιλητή όσο και του ακροατηρίου στο οποίο απευθύνεται. Η τάση του συγγραφέα να επαινεί ή να κατηγορεί καθορίζεται από τις πολιτικές του πεποιθήσεις και τις σχέσεις του με άλλους. Από αυτήν την άποψη, ο κάθε συγγραφέας επιχειρεί να συμβαδίζει με τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής του και να υπηρετεί τις ρητορικές και πολιτικές του σκοπιμότητες.

Σε κάθε περίπτωση ο έπαινος και ο ψόγος μπορεί να προσφέρουν πρότυπα προς μίμηση ή προς αποφυγή. Για παράδειγμα, μέσω των τιμητικών ψηφισμάτων η πόλη μπορούσε να προβάλλει τα σωστά πρότυπα προς μίμηση. Αντίστοιχα, ο ψόγος κατακριτέων συμπεριφορών έχει παραδειγματικό χαρακτήρα, αφού οι πολίτες προσπαθούν να αποφύγουν πράξεις που τον επιφέρουν. Ο ηθικοπλαστικός χαρακτήρας του επαίνου και του ψόγου μπορεί να εντοπιστεί και στις λογοτεχνικές πηγές, στις οποίες δημόσια πρόσωπα ή καταστάσεις μπορεί να ψέγονται ή να επαινούνται με στόχο να αποτελέσουν πρότυπα για μελλοντικές γενιές πολιτικών προσώπων.

Όσον αφορά τον πολιτικό χαρακτήρα του επαίνου και του ψόγου, διακρίνουμε μια διαφοροποίηση ανάμεσα στα κλασικά και τα μετακλασικά έργα. Στα πρώτα κείμενα, οι παραπάνω ρητορικοί τόποι χρησιμοποιούνταν από τους συγγραφείς με την ελευθερία που τους παρείχε το δημοκρατικό πολίτευμα. Ασφαλώς, οι συγγραφείς αναλάμβαναν το ρίσκο να υποστούν τις συνέπειες του ψόγου ενός πολιτικού προσώπου, όπως στην περίπτωση του Αριστοφάνη, ο οποίος μπήκε στο στόχαστρο του Κλέωνα μετά τη διδασκαλία των *Άχαρνών*. Στα μετακλασικά όμως χρόνια, οι συγγραφείς συνήθως αποφεύγουν να ψέξουν ευθέως τα σύγχρονά τους πολιτικά πρόσωπα. Μάλιστα, στα ρητορικά εγχειρίδια και στις ρητορικές ασκήσεις δίνονται οδηγίες για την ασφαλή χρήση του ψόγου απέναντι σε πολιτικά πρόσωπα. Για να αποφύγουν οι συγγραφείς τους πιθανούς κινδύνους που απορρέουν από τη χρήση του ψόγου,

αντικείμενο επίθεσης ήταν συνήθως πολιτικά πρόσωπα του πρόσφατου ή μακρινού παρελθόντος. Βέβαια, δεν αποκλείεται ο ψόγος σε πρόσωπα του παρελθόντος να αποτελεί έμμεση ή συγκεκαλυμμένη κριτική σε σύγχρονα πρόσωπα. Αντιθέτως, ο έπαινος των συγγραφέων για τους συγχρόνους τους συνήθως γινόταν όργανο προπαγάνδας ή κολακείας.

Η ρητορική διαχρονικά είναι ένας τρόπος σκέψης και δεν περιορίζεται σε μερικά γραμματειακά είδη, εφόσον μπορεί να εντοπιστεί σε ποικιλία έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, όπως και στον σύγχρονο πολιτικό λόγο. Όταν αξιοποιούν ρητορικούς τόπους και ρητορικές μεθόδους, οι συγγραφείς δεν περιορίζονται από στεγανά, οι όροι μπορεί να έχουν θετικό ή αρνητικό πρόσημο ανάλογα με την περίπτωση και την εποχή, καθώς κάποιες έννοιες ανασηματοδοτούνται. Ενδεικτικά, η μέθοδος της *αύξήσεως* δημιουργεί την νοηματική ποικιλία στον ρητορικό έπαινο και ψόγο, η οποία εξυπηρετεί τους στόχους του εκάστοτε ομιλητή ή συγγραφέα. Έτσι, η χρήση ίδιων ή παρόμοιων εκφράσεων έχει τη δυνατότητα χάρη στη ρητορική τέχνη να παράγει διαφορετικό νόημα ανάλογα με τα συμφραζόμενα και τις συνθήκες παραγωγής κάθε κειμένου.

Η έρευνα σχετικά με αυτά τα ζητήματα μπορεί να συνεχιστεί και να επεκταθεί τόσο σε άλλα είδη όσο και προς άλλες κατευθύνσεις. Ιδιαίτερα στα κείμενα της αρχαϊκής περιόδου ο έπαινος κι ο ψόγος εντοπίζονται σε αρκετές περιπτώσεις που χρήζουν περαιτέρω μελέτης. Χώρος για επέκταση της έρευνας υπάρχει και στα κείμενα της κλασικής περιόδου. Επί παραδείγματι, ο ψόγος κυριαρχεί σε όλα σχεδόν τα έργα του Αριστοφάνη και στα αποσπάσματα της Παλαιάς Κωμωδίας, και όχι μόνο στους *Ιππής*. Στις *Νεφέλες* λ.χ. ο Σωκράτης αποτελεί τον στόχο του ποιητή, ο οποίος ψέγει τα “νέα ήθη”. Έπαινο μπορούμε να συναντήσουμε και σε αρκετές τραγωδίες της κλασικής περιόδου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστούν οι *Εὐμενίδες* του Αισχύλου, όπου επαινείται το αθηναϊκό πολίτευμα. Η μελέτη της ρητορικής του επαίνου και του ψόγου θα μπορούσε επίσης να διευρυνθεί και στα κείμενα της λατινικής γραμματείας, τα οποία απουσιάζουν από τον παρόντα τόμο. Θα ήταν επίσης ενδιαφέρον να εξεταστούν και άλλες πτυχές αυτών των ζητημάτων, που δεν εξετάστηκαν στο πλαίσιο του συνεδρίου. Ελπίζουμε πως οι προσεγγίσεις που παρουσιάστηκαν στο 2^ο Συνέδριο *Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψήφιων Διδασκτόρων του Πανεπιστημίου Κρήτης* θα είναι μόνο η αρχή, και πως θα συνεχιστεί από άλλους νέους ερευνητές αυτή η προσπάθεια.

Βιβλιογραφία

- Alexiou, E. 2011. "Isokrates' 'De Bigis' und die Entwicklung des Prosa-Enkomions". *Hermes* 139: 316-36.
- Chaniotis, A. 1988. *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften: Epigraphische Beiträge zur griechischen Historiographie* (Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien, 4). Στουτγκάρδη: Steiner.
- _____ 2012, "Moving Stones. The Study of Emotions in Greek Inscriptions." A. Chaniotis (επιμ.), *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*. Στουτγκάρδη: Steiner, 91-130.
- Chronopoulos, S. 2016. *Spott im Drama: Dramatische Funktionen der persönlichen Verspottung in Aristophanes' Wespen und Frieden* (Studia Comica, 6). Χαϊδελβέργη: Verlag Antike.
- Cook, B. L. 2009. "Athenian Terms of Civic Praise in the 330s: Aeschines vs. Demosthenes." *GRBS* 49: 31–52.
- Forbis, E. P. 1988. *The Language of Praise in Roman Honorary Inscriptions for Italian Municipals, A.D. 1-300*, διδακτ. διατρ. Τσάπελ Χιλ: University of North Carolina.
- Goldhill, S. 1997. "The Language of Tragedy: Rhetoric and Communication." P. E. Easterling (επιμ.), *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 127-150.
- Kamen, D. 2020. *Insults in Classical Athens*. Μάντισον: University of Wisconsin Press.
- Koster, S. 1980. *Die Invektive in der griechischen und römischen Literatur* (Beiträge zur klassischen Philologie, 99). Μαϊσενχάιμ αμ Γκλαν: Anton Hain.
- Loroux, M. 1986 (²2006). *The Invention of Athens: The Funeral Oration in the Classical City*, μτφ. A. Sheridan. Νέα Υόρκη: Zone Books.
- Mader, G. 2004. "Praise, Blame and Authority: Some Strategies of Persuasion in Demosthenes, Philippic 2." *Hermes* 132: 56–68.
- Miner, J. 2006. *Crowning Thersites: The Relevance of Invektive in Athenian Forensic Oratory*, διδακτ. διατρ. Όστιν: University of Texas.
- Papaioannou, S. και A. Serafim (επιμ.) 2021. *Comic Invektive in Ancient Greek and Roman Oratory*. Βερολίνο/Βοστώνη: De Gruyter.

- Pernot, L. 1993. *La Rhétorique de l'Éloge dans le Monde Gréco-Romain*, 2 τόμοι. Παρίσι: Institut d'Études Augustiniennes.
- _____. 2015. *Epidictic Rhetoric. Questioning the Stakes of Ancient Praise*, Όστιν: University of Texas Press.
- Smith, C. J. και R. Covino (επιμ.) 2011. *Praise and Blame in Roman Republican Rhetoric*. Σουόνσι: Classical Press of Wales.
- Spatharas, D. 2011. "Self-Praise and Envy: From Rhetoric to the Athenian Courts." *Arethusa* 44: 199–219.
- _____. 2014. "Φθόνος, Ρητορική και Lifestyle στην Κλασική Αθήνα." Λ. Αθανασάκη, Α. Νικολαΐδης, Δ. Σπαθάρας (επιμ.), *Ιδιωτικός Βίος και Δημόσιος Λόγος στην Ελληνική Αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 89–136.
- Westwood, G. 2020. *The Rhetoric of the Past in Demosthenes and Aeschines*. Οξφόρδη/Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Wolpert, A. 2002. *Remembering Defeat: Civil War and Civic Memory in Ancient Athens*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.
- Woodruff, P. 2017. "Rhetoric and Tragedy" M. J. MacDonald (επιμ.), *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*. Οξφόρδη/Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 97-108.
- Wooten, C. W. 2010. "On the Road to Philippic III: The Management of Argument and the Modulation of Emotion in the Deliberative Speeches of Demosthenes." *Rhetorica* 28.1 :1-22.
- Worman, N. 2008. *Abusive Mouths in Classical Athens*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

1η ενότητα:
Αρχαϊκή και Κλασική εποχή

**Οὐτ' ἐπαινῆν οὔτε μωμήσθαι: ἔπαινος και ψόγος στο πρώτο Παρθένειον του
Αλκμάνου**

Ιωάννης Καρακιρισίδης

Το αλκμάνειο *Παρθένειον* αποτελεί το αρχαιότερο δείγμα ελληνικής χορικής ποίησης.¹ Ο Auguste Mariette ανακάλυψε τον πάπυρο με το κείμενο (ο οποίος σήμερα απόκειται στο Μουσείο του Λούβρου) σε έναν τάφο κοντά στη Μέμφιδα το 1855.² Η συγκεκριμένη λυρική σύνθεση τραγουδιέται από Χορό Σπαρτιατισσών σε πλαίσιο θρησκευτικής τελετής. Ωστόσο, τόσο οι φθορές του παπύρου όσο και η άγνωστη εορταστική περίσταση στην οποία αναφέρεται το κείμενο, προβάλλουν πολλές δυσκολίες στην ερμηνευτική προσέγγιση του χορικού άσματος. Το ποίημα στην πλήρη μορφή του είχε 10 στροφές των 14 στίχων η καθεμία (140 στίχοι), αλλά έχουν σωθεί μόνον οι 8, όχι ακέραιες. Το σωζόμενο κείμενο χωρίζεται σε δύο μέρη: οι στίχοι 1-35 περιλαμβάνουν τον μύθο, τον κατάλογο των νεκρών γιων του βασιλιά Ιπποκόωντα, κατά κύριο λόγο, ενώ στους στίχους 39-101 η εστίαση μεταπηδά στο «εδώ και τώρα» της εορταστικής περιστασης. Το μυθικό παρελθόν περιλαμβάνει αρνητικά παραδείγματα πολιτικού ανταγωνισμού και ασέβειας προς τους θεούς, ενώ το τελετουργικό παρόν σφραγίζεται από τη δράση του ίδιου του Χορού, με την Αγησιχόρα και την Αγιδώ να διαδραματίζουν πρωτεύοντες ρόλους.

Το *Παρθένειον* βρίθει «σκοτεινών» σημείων και αποτελεί ένα από τα δυσκολότερα και συγχρόνως «ελκυστικότερα» κείμενα της αρχαϊκής χορικής ποίησης.³ Ζητήματα όπως το περιεχόμενο του μυθικού σκέλους του ποιήματος (στ. 1-35), η σχέση Αγιδούς και Αγησιχόρας και ο ρόλος της κορυφαίας, ο ίππος τῶν ὑποπετριδίων ὄνειρων (στ. 49), η ταυτότητα της

¹ Στην έκδοση του Page 1962, το μεγάλο *Παρθένειον* αριθμείται ως απ. 1, ενώ το *Παρθένειον* της Οξυρρύγχου ως απ. 3. Τα αποσπάσματα του *Παρθενείου* στην παρούσα μελέτη προέρχονται από τη συγκεκριμένη έκδοση. Οφείλω τις πιο θερμές μου ευχαριστίες στην κυρία Αθηνά Καβουλάκη και στην Οργανωτική Επιτροπή του συνεδρίου «Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον πολιτικό λόγο της ελληνικής και της ρωμαϊκής αρχαιότητας» για την πολύτιμη βοήθειά τους.

² Campbell ³1967, 195.

³ Η Peroni (2004, 295-316), αξιοποιώντας τη λίστα παραδειγμάτων του Charles Fillmore για τη *δεῖξιν*, παρομοιάζει το Μεγάλο *Παρθένειον* με την εύρεση ενός σημειώματος εντός ενός μπουκαλιού στη μέση του ωκεανού, για να καταδείξει την πολυπλοκότητα και τον άγνωστο χαρακτήρα της περιστασης στην οποία αναφέρεται το χορικό άσμα. Η ίδια εστιάζει στην πρόσληψη της ωδής ως θεάματος και κατ' επέκταση ως θεατρικού γεγονότος με τη χρήση δεικτικών όρων, οι οποίοι καθοδηγούν και ως προς την όραση (*ὄραν*), αλλά κυρίως ως προς τη φαντασία (*θεωρεῖν*) του κοινού της παράστασης.

θεότητας προς τιμήν της οποίας τελείται η εορτή (στ. 87), το φερόμενο *φᾶρος* και οι *Πεληάδες* (στ. 60-61), το χρονικό πλαίσιο εκτέλεσης του ἄσματος, ο στ. 77 (*ἀλλ' Ἀγησιχόρα με τείρει*) και οι ομοερωτικές ή / και συγγενικές σχέσεις των νεανίδων, ο ανταγωνισμός των μελών του Χορού, καθώς και ο αριθμός των παρθένων που τον συναπαρτίζουν, εξακολουθούν να απασχολούν.⁴

Πέραν των παραπάνω, το πρώτο και τόσο δύσκολο προσπελάσιμο χορικό του 7ου αιώνα π.Χ. εμπεριέχει το δίπολο του επαίνου και του ψόγου (στ. 43-44: *ἐμὲ δ' οὔτ' ἐπαινῆν / οὔτε μωμήσθαι*), ἔννοιες καθοριστικές και στο ευρύτερο πλαίσιο της αρχαιοελληνικής ποιητικής παράδοσης και ειδικότερα στο πεδίο της αρχαϊκής σκέψης.⁵ Ο Nagy, μελετώντας τη δωρική επαινετική ποίηση με σκοπό να προσεγγίσει τις συγκεκριμένες ἔννοιες, εστιάζει στον Πίνδαρο και στον Βακχυλίδη, αλλά όχι στον Αλκμάνου.⁶ Παραπέμπει, ωστόσο, πρωτίστως στον *Λυκούργου* (8.2) του Πλουτάρχου για τη σπαρτιατική κοινωνία, όπου επισημαίνεται ο *αἰσχροῶν ψόγος* [...] *καὶ καλῶν ἔπαινος*.⁷ Ἡ [...] *περὶ τὰς ᾠδὰς καὶ τὰ μέλη παιδείσεις* (βλ. Πλουτάρχου *Λυκούργου*, 21.1) εμπεριέχει ως ἐπὶ το πλείστον τον ἔπαινο για ὄλους ὅσοι ἀπεβίωσαν προς υπεράσπιση της Σπάρτης και τον ψόγο των δειλῶν πολεμιστῶν.⁸ Συνεπῶς, ο ποιητικός ἔπαινος συνδέεται με τα πολεμικά αγαθά, την ἀρετὴ της ἀνδρείας στο πεδίο της μάχης και το κλέος ἐκείνων που θυσιάζονται για την πόλη. Ο Πίνδαρος με τη σειρά του δηλώνει ὅτι ἀπέχει ἀπὸ τον ψόγο (*Νεμ.* 7, 61: *σκοτεινὸν ἀπέχων ψόγον*), διότι δικό του καθήκον είναι να επαινέσει το κλέος (*Νεμ.* 7, 63: *κλέος ἐτήτυμον αἰνέσω*) τόσο των ηρώων του παρελθόντος, αλλά κυρίως των ἀνδρῶν ἀθλητῶν του παρόντος, οι οποίοι διακρίνονται στο πεδίο των ἀθλητικῶν ἀγῶνων, τιμώντας τον οἶκο και κατ' ἐπέκταση ολόκληρη την πόλη. Ο ψόγος, ἀντίστοιχα, ἐντάσσεται στο πλαίσιο της ποίησης· ο Adkins, ἀξιοποιώντας ἐπικὰ παραδείγματα, ὀρίζει τον ψόγο ως τον κατηγορητικό λόγο ἐναντίον

⁴ Οι Griffiths (1972, 9-10) και Calame (1997, 2-6) ἀνακεφαλαιώνουν τα ἐρμηνευτικά προβλήματα του πρώτου Παρθενείου. Η Αθανασάκη 2009, 62-80 παρουσιάζει και ἐξετάζει ἐξονυχιστικά τις ἀπόψεις των μελετητῶν για το εορταστικό πλαίσιο και τον ἀριθμό και τα ὀνόματα των μελών του Χορού.

⁵ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη στο *Περὶ Ποιητικῆς* (1448b 25), τα εἶδη της ποίησης διαμορφώθηκαν ἐπὶ τη βάσει της κλίσης των ποιητῶν προς τους ἐπαινους ή τους ψόγους.

⁶ Ο Nagy (²1999, 222-242) ἐπιστρατεύει πλῆθος παραδειγμάτων ἀπὸ την ποίηση του Πινδάρου και του Βακχυλίδη, ως ἐκπροσώπων του *αἴνου*, για τον ἔπαινο και τον ψόγο, συγκροτώντας παράλληλα ἕναν κατάλογο ὀρων. Ο *ψογερός* (Πίνδ. *Πυθ.* 2, 55) Αρχίλοχος και ο ἰάμβος (η ποίηση του ψόγου) ἀποτελοῦν το ἀντικείμενο του ἐπόμενου κεφαλαίου του (βλ. Nagy ²1999, 243-252).

⁷ Nagy ²1999, 222.

⁸ Detienne 1996, 45: Η αρχαία Σπάρτη, όπου κυριαρχεί μία ομάδα πολεμιστῶν ἰδιαίτερα ἀφοσιωμένη στις πολεμικές ἐπιχειρήσεις, καθορίζεται ἀπὸ τις ἀρχές του επαίνου και του ψόγου. Η συγκεκριμένη κοινωνία, η οποία ἐγκαθιδρύει την ἰσότητα των πολιτῶν, ἀναγνωρίζει μόνον τις διαφοροποιήσεις που προέρχονται ἀπὸ την ἀσκηση επαινετικής ή κατηγορητικής κριτικής.

ἄλλου ἢ ἄλλων προσώπων για κάποια πράξη ἢ παράλειψη, η οποία αποδοκιμάζεται από την κοινωνία, και την οποία είναι σε θέση να διορθώσει / ουν.⁹

Λαμβάνοντας υπόψη τα συγκεκριμένα δεδομένα, αξίζει να διερευνηθεί η εφαρμογή του επαίνου και του ψόγου στο *Παρθένειον*. Η συγκεκριμένη λυρική σύνθεση, ωστόσο, δεν εκτελείται από άνδρες ούτε εστιάζει σε ανδρικά κατορθώματα (πολεμικά ἢ αθλητικά). Τουναντίον, το ἄσμα ἄδεται από νεαρές γυναίκες, οι οποίες αφορμώνται από το μυθικό παρελθόν της Σπάρτης, για να εστιάσουν στη συνέχεια στην παροντική και τελετουργική δράση τους.¹⁰ Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει την κατανόηση της άσκησης του επαίνου και του ψόγου, εφόσον οι έννοιες αυτές συνδέονται με το ανδρικό κλέος, κατά την επική και την ευρύτερη χορική ποίηση. Παρ' όλα αυτά, το *ἐπαινῆν* και το *μωμήσθαι* δηλώνονται ρητά από τον Χορό σε κεντρικό σημείο του ἄσματος (στ. 43-44), όπου συντελείται η μετάβαση από τη μυθική αφήγηση στο τελετουργικό *hic et nunc*. Η χρήση των ὀρων αυτών ἔχει προσελκύσει το ερευνητικό ενδιαφέρον, αλλά το ζήτημα παραμένει «ανοιχτό» για περαιτέρω διερεύνηση.¹¹

Ὅπως θα αναλυθεί παρακάτω, οι συγκεκριμένες έννοιες διατρέχουν το κείμενο περίπλοκα και ποικιλότροπα. Κατά το πρώτο σκέλος (στ. 1-35), αξιοποιείται μυθικό υλικό που συνδέεται

⁹ O Adkins (1969, 7) για τον ορισμό του ψόγου, χρησιμοποιεί το παράδειγμα του Νέστορα και των εννέα Αχαιών στην *Ιλιάδα* 6.161.

¹⁰ Hooker 1979, 211.

¹¹ Ferrari 2008, 112-114: Οι πράξεις των θνητών αποτελούν το αντικείμενο του *αἴνου*: ο ἔπαινος περιλαμβάνει και «υπονοεῖ» τον ψόγο, δεδομένης της κρίσης και της διαβάθμισης των πράξεων. Η Ferrari ερμηνεύει τους στ. 43-44, αναφερόμενη στον ἔπαινο του Χορού για τους γιους του Δηρίτη και του Ιπποκόωντα. Σύμφωνα με τη θεωρία της, οι παρθένες, οι οποίες υποδύονται τον αρχαιτυπικό Χορό των Υάδων κατά την παννυχίδα εορτή των Καρνείων, δεν μπορούν να επαινέσουν την Αγιδώ (Αυγή) και να υποτιμήσουν την ομορφιά της Αγησιχώρας (Νύχτα-Σελήνη). Με άλλα λόγια, οι θνητοί τιμούν τους αθανάτους, αλλά δεν τους «επαινούν», διότι ο ἔπαινος θα υποδήλωνε τη διαβάθμιση-κατάταξη των θεών. Ο Calame (2019, 562 κ.ε.) θεωρεί ότι η μετάβαση από την απαγόρευση του επαίνου της Αγιδούς προς τον ἔπαινο της ωραιότερης Αγησιχώρας σφραγίζεται από τον ρόλο και τη λειτουργία που επιτελούν οι δύο γυναίκες (ο ίδιος κάνει λόγο για μυητική τελετή στο πλαίσιο της λατρείας της Ελένης στον Πλατανιστά, με την Αγησιχώρα να διαδραματίζει τον ρόλο της χορηγού και την Αγιδώ να εγκαταλείπει την παιδική ηλικία και τον Χορό, προκειμένου να μεταβεί στην ηλικία της ωριμότητας). Ο Clay (1991, 53 και 60) υποστηρίζει ότι ο Χορός δεν ψέγει τους αφηρωσμένους γιους του Ιπποκόωντα (ίσως δηλώνεται η απόρριψη ορισμένων προσώπων στους στ. 2 και 12), ενώ γίνεται άμεση αναφορά στον ἔπαινο και στον ψόγο στους στ. 43-44, καθώς και μέσω του ονόματος της Αινησιμβρότας (στ. 73), η οποία επαινεί τους θνητούς. Ο Cook (1995, 237) τονίζει ότι ο ἔπαινος και ο ψόγος είναι συνήθεις ποιητικές λειτουργίες, και ότι στο *Παρθένειον* ψέγονται ὅσοι είναι υπέρμετρα φιλόδοξοι. Ο Hooker (1979, 214) δεν ταυτίζει με την κορυφαία του Χορού ούτε την Αγιδώ ούτε την Αγησιχώρα, δηλώνει ότι ο ἔπαινος, ως έννοια, συμπεριλαμβάνει αυτόματα και την αντίθετη προς εκείνη, δηλαδή τον ψόγο, ενώ ισχυρίζεται ότι η αιτία για την απαγόρευση του επαίνου για την Αγιδώ δεν μπορεί να εντοπισθεί από τον σύγχρονο αναγνώστη, ο οποίος μπορεί να δώσει ως απάντηση, ορθά ἢ μη, μόνο τη ζήλια. Η Nobili (2016, 38-50) εξετάζει τη συγγραφή ιαμβικής ποίησης για συμπόσια από τον Αλκμάνου και τη σύνδεση του ψόγου και του γέλιου.

με πολιτικές ἐρίδες και το ἀπώτατο παρελθόν της Σπάρτης, και ψέγονται αρνητικές ανθρώπινες συμπεριφορές που οδηγούν στη διάπραξη ὕβρεως και την υπέρβαση του μέτρου (στ. 16-17). Η μετάβαση ἀπό το μυθικό στο τελετουργικό μέρος του ἄσματος, δηλαδή το πέρασμα ἀπό τον μῦθο στο «ἐδῶ και τώρα» της τελετουργίας, γεφυρώνεται μέσω του «πικρού» συμπεράσματος για εκείνους που λειτούργησαν αρνητικά (στ. 34-35) και της αποφθεγματικής ηθικής αρχής (στ. 36-39). Στα μυθικά και αποτρεπτικά παραδείγματα ασέβειας αντιπαρατίθεται το *ἀείδην* του Χορού στο πλαίσιο της τελετής. Ο Χορός, με αυτό τον τρόπο, μεταπηδά στο *ἐπαινῆν*, ενώ αποκλείει εντελῶς το *μωμήσθαι*. Η τελετουργική δράση των παρθένων αποτελεί ἔμπρακτη ἔκφραση της ευσέβειάς τους, στοιχείο που προσελκύει τον χορικό ἔπαινο. Ο ἔπαινος (ή και αυτο-ἔπαινος) των γυναικῶν του Χορού απορρέει ἀπό την καταλληλόλητά τους για τη συμμετοχή στη συγκεκριμένη τελετή και την ἀπόδοση σεβασμοῦ στους θεούς. Δομεῖται, ὁμως, ιεραρχικά, για να κλιμακωθεί εν τέλει στον στίχο 81 και στην επιδοκιμασία της ἴδιας της εορτής, την οποία υπηρετούν τα μέλη εν συνόλω, αλλά και η χορηγός με τον ἐξέχοντα ρόλο της. Η αναφορά στον ἐξαιρετικό ρόλο της κορυφαίας οδηγεί στο τελευταίο μέρος του ποιήματος, ὅπου εφαρμόζεται η ηθική ἐπιταγή τήρησης του μέτρου ὅσον αφορά το ἐγκώμιο της Αἰγισιχόρας και την επισφράγιση της ευσέβειας των παρθένων.

Ἐεκινώντας με το μυθικό σκέλος του κειμένου (στ. 1-35), το αλκμάνειο χορικό ἐπιτίπτει σε πολιτικά συμφραζόμενα ἐξ αρχής.¹² Ο κατάλογος ονομάτων που παρατίθεται, περιλαμβάνει τους σκοτωμένους γιους του Σπαρτιάτη βασιλιά Ἰπποκόωντα (στ. 2: *ἐν καμοῦσι*). Βασισμένοι στον Απολλόδωρο, τον Πausανία και τον σχολιαστή του Κλήμη του Αλεξανδρέα, οι μελετητές Emmet Robbins και Yun Lee Too αναφέρονται στο ἐνδεχόμενο της πολεμικής διαμάχης των γιων του Ἰπποκόωντα και εκείνων του ἐξορισμένου Τυνδάρεω, οι οποίοι, ἴσως, θέτουν ως «ἐπάθλο» τον σπαρτιατικό θρόνο.¹³ Το διασωθέν κείμενο ξεκινά με το ὄνομα *Πωλυδεύκης* (στ. 1), που παραπέμπει στους γνωστούς Δίσκουρους και γιούς του Τυνδάρεω. Η ἐμπλοκή του Ηρακλή στη διαμάχη, ο οποίος ἐκδικείται τους Ἰπποκοωντίδες για τον θάνατο του ἐξαδέλφου του Οἰωνού, δεν μπορεί να ἐπαληθευτεί ἀπό το ἐναπομείναν κείμενο.¹⁴ Ο Robbins ἐξετάζει την

¹² Για τη Ferrari (2008, 112) η εφαρμογή του ἐπαινοῦ και του ψόγου στον *Παρθένειον* ἔχει ἐξέχουσα κοινωνική διάσταση.

¹³ Robbins 1994, 11-12. Too 1997, 9-10.

¹⁴ Campbell ³1967, 197: Ο Κλήμη αναφέρει (*Προτ.* 2. 36) ὅτι σύμφωνα με τον Σωσίβιο ο Ηρακλής τραυματίζεται ἀπό τους Ἰπποκοωντίδες, και ο σχολιαστής ἐπισημαίνει ὅτι η ἐκδοχή αυτή ἀπαντάται στο πρώτο βιβλίο του Αλκμάνου –κατά πάσα πιθανότητα στο συγκεκριμένο χορικό.

ανάμειξη στην εμφύλια σύγκρουση των απογόνων του Λεύκιππου και του Αφαρέα, Φοίβης και Ιλάειρας και Ίδα και Λυγκέα, αντίστοιχα, όπως στην εκδοχή του μύθου από τον Πίνδαρο (*Νεμ.* 10), όπου οι Διόσκουροι αντιμάχονται τους Αφαρητίδες για τις Λευκιπίδες.¹⁵ Οι Ιπποκοωντίδες και οι Τυνδαρίδες εμφανίζονται ως *ἀντιμνηστήρες* από τον σχολιαστή του Κλήμη και του Παυσανία, ενδεχόμενο πολύ πιο πιθανό για το *Παρθένειον* λόγω του στίχου 17 [*μηδὲ πη*]ρήτω γαμῆν τάν Αφροδίταν και της προσθήκης γαμήλιας διάστασης στο πλαίσιο ανταγωνισμού μεταξύ των ηρώων της αρχαίας Σπάρτης.¹⁶ Παρ' όλες τις προτάσεις των μελετητών σχετικά με την εμπλοκή και τον ρόλο των προαναφερθέντων προσώπων από τον οίκο του Οίβαλου, έμφαση πρέπει να δοθεί στο γεγονός ότι ο συγκεκριμένος μύθος αναφέρεται στις απαρχές της σπαρτιατικής πολιτικής κοινωνίας.

Οι άξονες της υπέρβασης του μέτρου και της τιμωρίας, της *ὑβρεως* και της *τίσεως*, εισάγονται στο μυθικό τμήμα του *Παρθενείου* με τις αποτροπές των στίχων 16 και 17 ([*μη τις ἀνθ*]ρώπων ἐς ὠρανὸν ποτήσθω / [*μηδὲ πη*]ρήτω γαμῆν τάν Αφροδίταν). Η ερωτική προοπτική εισχωρεί στη σκληρή πολεμική εικόνα του μυθικού τμήματος χάρη στην Αφροδίτη και στις Χάριτες, οι οποίες προσδιορίζονται ως *ἐρογλεφάροι* (στ. 21). Προσδίδεται, όμως, αρνητική χροιά, καθώς καθίσταται αντιληπτό ότι η απόπειρα ενός θνητού να νυμφευθεί την Αφροδίτη και να φθάσει στον ουρανό συνιστά ὕβρη. Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι γίνεται μνεία στην πολεμική σύγκρουση των θεών και των Γιγάντων, βάσει των στίχων 30 και 31 (*ιδῶι* / [*μαρμάρωι μυλάκρωι*]).¹⁷ Με άλλα λόγια, παρατίθενται μυθικά παραδείγματα διατάραξης της καθορισμένης από τους θεούς τάξης και ισορροπίας, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η τήρηση του πλαισίου της «μετρημένης» ανθρώπινης δράσης αποτελεί τη βασική ηθική αρχή του χορικού άσματος.¹⁸ Η θεμελίωση αυτής της ηθικής βάσης δεν είναι τυχαία: ο ψόγος των παρθένων αναπτύσσεται αναφορικά με την ασέβεια και τις υπερβάσεις του παρελθόντος, ενώ προάγεται η δική τους ευσέβεια μέσω της τελετουργικής ενέργειας του παρόντος.

Το γνωμικό αποφθεγματικό χαρακτήρα, που έπεται του μυθικού τμήματος του *Παρθενείου*, σφραγίζει αυτή την προσέγγιση, λειτουργώντας παράλληλα μεταβατικά. Στους στίχους 34-39 αναφέρεται ότι ... *ἄλαστα δὲ / Φέργα πάσον κακὰ μησαμένοι· / ἔστι τις σιδῶν τίσις·* /

¹⁵ Robbins ό.π., 13-16: ο ίδιος καταλήγει στο συμπέρασμα της αντίστιξης της βίας (στ. 15: *ἀλλὰ*) και της πειθούς (στ. 20: *Χάριτες*) στο *Παρθένειον* του Αλκμάνου.

¹⁶ Robbins 1994, 12. Τοο 1997, 11.

¹⁷ Σκιαδάς 1999.2, 59.

¹⁸ Τοο ό.π., 12-13.

ὁ δ' ὄλβιος, ὅστις εὖφρων / ἀμέραν [δι]απλέκει / ἄκλαυτος. Με αυτό τον τρόπο διαφαίνεται ότι όσοι τιμωρήθηκαν από τους θεούς αξίζουν τον ψόγο για τις συγκεκριμένες πράξεις τους.¹⁹ Ο Χορός χρησιμοποιεί σαφώς γλώσσα μομφής (στ. 34-35: ἄλαστα δὲ / Φέργα πάσον κακὰ μησαμένοι). Οι ὅροι ἄλαστα και κακὰ δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι ο Χορός ψέγει όλους όσοι ἔσφαλαν εις βάρος της τάξης των θεών, παρά το γεγονός ότι οι ίδιοι δεν είναι πλέον σε θέση να «θεραπεύσουν» τα λάθη τους.²⁰ Συμπεραίνεται αφενός ότι η τιμωρία από τους θεούς διασφαλίζει την ισορροπία και αφετέρου ότι οι ὅροι του ευτυχισμένου ανθρώπινου βίου συνοψίζονται στο καθ' ἡμέραν εὖ φρονεῖν (εὖφρων) και μη πάσχειν (ἄκλαυτος).²¹ Ο Χορός των νεανίδων με «όπλα» τον χορό και το τραγούδι κατακρίνει οποιαδήποτε ασεβή και υβριστική συμπεριφορά, θέτοντας παράλληλα τις προϋποθέσεις της ευτυχίας.

Εντούτοις, ο Χορός των Σπαρτιατισσών μετέρχεται απερίφραστα, αλλά παράδοξα, το δίπολο του επαίνου και του ψόγου κατά το δεύτερο σκέλος του Παρθενείου (στ. 39 κ.ε.), κατά το οποίο ο λυρικός «φακός» εστιάζει στο παρόν της τελετής. Οι παρθένες ἄδουν και εξυψώνουν το φως της Αγιδούς, παρθένου με ἐξέχοντα τελετουργικό ρόλο²² (στ. 39-40: ἐγὼν δ' αἰείδω / Ἀγιδῶς τὸ φῶς), και ἀντιτίθενται προς εκείνους οι οποίοι τιμωρήθηκαν από τους θεούς.²³ Ταυτόχρονα, ἀλληλοεπιδρούν με τη χορηγὸ (στ. 44: κλεννὰ χοραγός), η οποία δεν επιτρέπει στα μέλη του Χορού ούτε τον εγκωμιαστικό ούτε τον κατηγορητικό λόγο (στ. 43-45: ἐμὲ δ' οὔτ' ἐπαινῆν / οὔτε μωμήσθαι νιν ἂ κλεννὰ χοραγός / οὐδ' ἀμῶς ἐῆι). Ως ἀντικείμενο τόσο του

¹⁹ Τοο ὁ.π., 10.

²⁰ Ο Πίνδαρος συνδέει τη μομφή με την παραβατική συμπεριφορά προς τους θεούς (Νεμ. 8, 39: αἰνέων αἰνητά, μομφὰν δ' ἐπισπείρων ἀλιτροῖς), και ο Βακχυλίδης τονίζει ότι ὅλες οι πράξεις των θνητῶν ἐπιδέχονται κατά περίπτωση τον μῶμον (Ἐπ. 13, 165-166: Βροτῶν δὲ μῶμος / πάντεσσι μὲν ἔστιν ἐπ' ἔργοι[ς]). Στον Ηρακλή του Ευριπίδη ο Αμφιτρώων φοβάται ότι αν ο Ηρακλής ξυπνήσει, και ενεργοποιηθεῖ η φονική μανία του, θα τιμωρηθεῖ από τις Ερινύες και για τον φόνο του πατέρα του, διότι πρὸς δὲ κακοῖς κακὰ μήσε- / ται (στ. 1076-1077) (για τη χρήση της περίφρασης μῆδομαι κακά και την επακόλουθη θεϊκή τιμωρία).

²¹ Το επίθετο εὖφρων (στ. 37) φέρει τη σημασία της ευφροσύνης-ευχαρίστησης (βλ. Calame 2019, 617 και 697), αλλά και της σωφροσύνης-ευσέβειας (σε ἀντίστιξη με την περίφραση κακὰ μησαμένοι του στ. 35) (βλ. Σκιαδάς 1999.2, 60 για τις διαφορετικές ἀπόψεις των μελετητῶν προς τη μία ή την ἄλλη σημασία). Θεωρώ ότι οι δύο σημασίες μπορούν να συνυπάρχουν, ὅπως στον Ξενοφάνη (Απ. 1 στ. 13: χρῆ δὲ πρῶτον μὲν θεὸν ὕμνεῖν εὖφρονας ἄνδρας με την ερμηνεία του Leshner ²⁰⁰¹, 48 για τη διπλή σημασία του ὄρου). Για τη σύνδεση σύνεσης-φρόνησης και επαίνου βλ. Nagy ¹⁹⁹⁹, 239-240.

²² Calame 2019, 567-568: Το ὄνομα της Αγιδούς ἴσως προέρχεται από την ἴδια ρίζα με το ὄνομα των Αγιαδῶν, της μίας από τις δύο βασιλικές δυναστείες της Σπάρτης. Αυτό σημαίνει ότι θα μπορούσε να είναι η κόρη ή μία συγγενής τους ενός εκ των δύο βασιλέων της πόλης. Ο Bowra (¹⁹⁸³.1, 84) αναφέρει ότι δεν γνωρίζουμε αν και ποιον ἐπίσημο τίτλο ἔφερε η Αγιδῶ, αλλά ἀποδέχεται ως χοραγόν την Αγησιχόρα.

²³ Βλ. Hooker 1979, 217 για τη χρήση του ἀντιθετικού ή μεταβατικού δέ.

επαίνου όσο και του ψόγου τίθεται η ίδια η Αγιδώ (νιν = αὐτήν), της οποίας η λάμψη φανερώνεται ταυτόχρονα με την ανατολή του ήλιου (στ. 41-43: *Ἔτ' ἄλλιον, ὄνπερ ἄμιν / Ἀγιδῶ μαρτύρεται / φαίνην*). Η Αγησιχόρα με τη σειρά της είναι ἐκπρεπής (στ. 46), όπως παραδέχεται ο ίδιος ο Χορός, ο οποίος εκδηλώνει τον θαυμασμό του και για τις δύο γυναίκες. Ο Calame στον εμβληματικό του τόμο για τους Χορούς των νεαρών κοριτσιών στην Αρχαία Ελλάδα (*Les chœurs de jeunes filles en Grèce ancienne*), υποστηρίζει ότι αυτή η αντίθεση μεταξύ Αγιδούς και Αγησιχόρας, όσον αφορά τον ἔπαινο του Χορού, συνιστά αιτία προβληματικής ερμηνευτικής πρόσληψης του χορικού.²⁴ Προσχωρώ στην άποψή του σύμφωνα με την οποία οφείλουμε να εκλάβουμε την Αγησιχόρα ως *χοραγόν* και κορυφαία, γεγονός που δικαιολογεί την απαγόρευση του επαίνου (και του ψόγου) της Αγιδούς εκ μέρους της.²⁵ Άλλωστε, η ομορφιά της Αγησιχόρας είναι το στοιχείο εκείνο που «κλέβει» την προσοχή του Χορού (η χρήση του γὰρ είναι απαραίτητη για την επεξήγηση του προηγούμενου νοήματος περί επαίνου και ψόγου – στ. 45: *δοκεῖ γὰρ ἤμεν αὐτα...*).²⁶ Ωστόσο, πρέπει να γίνει σαφές ότι η Αγησιχόρα δεν απαγορεύει εξ ολοκλήρου τον ἔπαινο για την Αγιδώ (εν αντιθέσει με το *μωμήσθαι*, το οποίο αποκλείεται ρητά), απλώς η ομορφιά της κορυφαίας «κερδίζει» τον εγκωμιαστικό λόγο του νεανίδων.

Είναι σαφές ότι ο ἔπαινος δεν μπορεί να στοχεύει σε ένα μέλος, αλλά στο σύνολο των μελών, δεδομένης της ομαδικής συμμετοχής τους στη συγκεκριμένη τελετή. Ο ἔπαινος και ο ψόγος αποτελούν βασικές λειτουργίες του Χορού, όπως ακριβώς ο χορός και το τραγούδι (στ. 39: *ἐγὼν δ' αἰείδω* – βλ. παραπάνω σελ. 4 για τη σύνδεση επαίνου-ψόγου και ποίησης-μουσικής στη Σπάρτη). Ο Χορός αυτός επιστρατεύει μυθικά *exempla* ανταγωνισμού και φιλονικίας και ψέγει την ασέβεια και την ὕβρη που οδηγούν στη *σιῶν τίσιν* (στ. 36). Κατόπιν της μετάβασης από το μυθικό παρελθόν στο *hic et nunc* της εορταστικής περιστασης, η Αγιδώ ἔρχεται να ενταχθεί στο πλαίσιο του επαίνου, εφόσον αποτελεί μέρος της ιερῆς τελετουργίας. Οι παρθένες ξεκινούν τον επαινετικό προς εκείνη λόγο, αλλά ο ἔπαινος αυτός διακόπτεται λόγω της Αγησιχόρας, με παράλληλη αποτροπή του ψόγου εναντίον της. Ο Campbell θεωρεί ότι η Αγησιχόρα προτρέπει τον Χορό να παραλείψει την Αγιδώ μέσω της *praeteritio* (“not to mention

²⁴ Calame 2019, 604-605: ο Calame εστιάζει στον ἔπαινο για την Αγιδώ, παραβλέποντας τον ψόγο, τον οποίο η Αγησιχόρα απαγορεύει παράλληλα προς τα μέλη του Χορού.

²⁵ Calame ό.π. 604-605.

²⁶ Calame ό.π. 605.

at all”).²⁷ Για τον Puelma, ο ἔπαινος της Αγιδούς είναι αχρείαστος, ενώ ο ψόγος αδιανόητος, δεδομένης της ομορφιάς της (λιτότητα).²⁸ Η Τοο, βασιζόμενη στον Πίνδαρο (Όλ. 1, 28-35) και το πλαίσιο εγκωμιαστικού λόγου για τους θνητούς, θεωρεί ότι η απαγόρευση του επαίνου στοιχειοθετεί τα όρια της ανθρώπινης δράσης, ενώ η απαγόρευση του ψόγου διασφαλίζει τον σεβασμό του Χορού προς την Αγιδώ, δεδομένης της ανωτερότητάς της.²⁹ Όλες οι παραπάνω απόψεις ίσως περιλαμβάνουν ψήγματα αλήθειας, αλλά καμία εξ αυτών δεν απαντά εξ ολοκλήρου στο ερώτημα που ανακύπτει: ο Χορός των Σπαρτιατισσών ξεκινά να εγκωμιάζει την Αγιδώ, η οποία κατά πάσα πιθανότητα κατέχει κάποιον επίσημο τίτλο, και οι νεαρές παρακινούνται να μη συνεχίσουν να την επαινούν ούτε, όμως, να την ψέξουν. Γιατί;

Στο αλκμάνειο *Παρθένειο* ακολουθείται ένα εγκωμιαστικό πρόγραμμα, που αποσκοπεί αφενός στην αρμονία του συνόλου και την απαλοιφή του ανταγωνισμού των μελών (σε αντίθεση με το μυθικό σκέλος του κειμένου) και αφετέρου στην τήρηση ευσεβούς στάσης απέναντι στους θεούς. Ο Χορός αποτελεί ένα πρότυπο κοινωνικής δομής που καλείται να «θεραπεύσει» και να υπερνικήσει οποιοδήποτε πλαίσιο ανταγωνισμού, ακόμη και σε μεταφορικά συμφραζόμενα (στ. 63 και 65: *ἀστρον ἀνηρομέναι μάχονται / τόσσοσ κόρος ὄστ' ἀμύναι*), και να καταστεί θεμελιωτής της ειρήνης.³⁰ Με άλλα λόγια, ο Χορός καλείται να διακόψει το εγκώμιο της Αγιδούς, προκειμένου να ακολουθήσει η επιδοκιμασία τόσο της κορυφαίας όσο και των υπολοίπων μελών ιεραρχικά.

Η Αγησιχόρα και η Αγιδώ, ως εξέχοντα μέλη του Χορού, πρέπει να συσχετιστούν, να εναρμονιστούν και να προβληθούν. Το συγκεκριμένο «ντουέτο» διαπλέκεται εγκωμιαστικά και δομείται ιεραρχικά, κάτι που επιτυγχάνεται μέσω της περίτεχνης εικονοποιίας του φωτός και των ίππων κατά την έκτη (στ. 36-49) και έβδομη στροφή (στ. 50-63) του χορικού. Έπεται η παρουσίαση και ο αυτο-ἔπαινος των υπολοίπων μελών του Χορού κατά την όγδοη στροφή (στ. 64-77), μέσω της ανάδειξης των στολιδιών και της αξιέραστης ομορφιάς τους.³¹ Για ακόμα μία φορά, ωστόσο, υπενθυμίζεται ότι η χορηγός έρχεται πρώτη σε σύγκριση με τις υπόλοιπες (στ. 77 *ἀλλ' Ἀγησιχόρα με τείρει*), όπως συνέβη και κατά τον ἔπαινο της Αγιδούς. Η Αγησιχόρα, η

²⁷ Campbell ³1967, 202.

²⁸ Puelma 1977, 27.

²⁹ Τοο 1997, 26.

³⁰ Για την κοινωνική λειτουργία του *κόμου* στην επαινετική ποίηση βλ. Nagy ²1999, 241.

³¹ Η εγκωμιαστική ρητορική της έκτης, έβδομης και όγδοης στροφής δεν συνδέεται άμεσα με τα ηθικά-θρησκευτικά ζητήματα της ευσεβείας και της ασέβειας, όσο με τον εκθειασμό των φυσικών χαρισμάτων των κορασίδων.

Αγιδώ και οι υπόλοιπες νεανίδες εγκωμιάζονται αναλογικά από τη βάση έως την κορυφή, προκειμένου να εξασφαλιστεί η σύμπραξη και ο συναγωνισμός, στοιχεία που αποτελούν βασικές συνιστώσες της τελετής. Η υπέρβαση του ανταγωνισμού επιτυγχάνεται μέσω της αναγνώρισης της ιεραρχίας και του επαινετικού πλαισίου που αρμόζει στο εκάστοτε μέλος. Η Αγιδώ θα βρεθεί, εν τέλει, στο πλευρό της κορυφαίας (στ. 80: *Αγιδοῖ ...αρμένει*), και τα μέλη του Χορού θα υπακούσουν στις οδηγίες της, όπως ακριβώς οφείλεται υποταγή στον κυβερνήτη του πλοίου (στ. 94-95: *τ[ῶι] κυβερνάται δὲ χρῆ / κ[ῆ]ν νᾶϊ μάλιστ' ἀκούην*).

Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση ενισχύει την άποψη της Yun Lee Too, η οποία υποστηρίζει την πολιτική διάσταση του τελετουργικού σκέλους του *Παρθενείου* ως μία μορφή *παιδεύσεως*, και τον ρόλο του αρχηγού-χορηγού, σύμφωνα με τις αυθεντίες των Πλάτωνα, Αριστοτέλη και Ξενοφώντα.³² Ο γυναικείος αυτός Χορός αποτελεί εν προκειμένω το πολιτικό «παράδειγμα» της ιεραρχημένης και συνεργατικής δομής για όλη την πόλη, η οποία τελεί την εορτή. Εκφράζεται, με άλλα λόγια, η πολιτική ιδέα της συνέργειας και του σεβασμού της ιεραρχίας, εμποτισμένη από την ηθική θεματική του μέτρου, που έρχεται να εξευμενίσει το πολεμικό και υβριστικό κλίμα των πρώτων στίχων και να επιφέρει την ειρήνη (στ. 91: *ἰρ]ήνας ἔρατ[ᾶ]ς*) στη χορεία και κατ' επέκταση σε ολόκληρη την πόλη.

Ωστόσο, είναι γεγονός ότι το χορικό αυτό άσμα αποτελεί ιερή πράξη προς τιμήν των θεών, και όχι εγκωμιαστικό «διαγωνισμό».³³ Η ίδια η τελετή υπερβαίνει το καθένα από τα μεμονωμένα μέλη της (ακόμα και την κορυφαία), προκειμένου να διασφαλιστεί πρωτίστως η ευνοϊκή σχέση με τους θεούς (στ. 83-84 *[σι]ῶν γὰρ ἄνα / καὶ τέλος*). Δεν μπορεί, επομένως, να θεωρηθεί τυχαίος ο έπαινος της ίδιας της χορηγού (με τη χρήση του ρήματος *ἐπαινεί*) όχι προς κάποιο μέλος του Χορού των παρθένων, αλλά προς την τελετή καθαυτή και τον σκοπό που εξυπηρετεί, όποιον χαρακτήρα και αν είχε η εορτή αυτή (στ. 81: *θωστήρ[ια τ' ἄμ' ἐπαινεί*).³⁴ Η Αγησιχόρα περνά,

³² Too 1997, 13-15.

³³ Τα *ἐγκώμια* και οι *ἐπίνικοι* αποτελούν εγκωμιαστικά χορικά άσματα απευθυνόμενα στους θνητούς, ενώ τα *παρθένεια* έχουν ως αποδέκτες κατά κύριο λόγο τους θεούς, αλλά περιλαμβάνουν και εγκώμια ανθρώπων (βλ. ενδ. Αθανασάκη 2009, 26).

³⁴ Ο Campbell (³1967, 209) αναφέρεται στην άγνωστη εορτή, και βασίζεται στον Ησύχιο: συνδέει τα *θωστήρια* με τα *εὐωχητήρια* και τη διεξαγωγή ενός συμποσίου. Ο Σκιαδάς 1999.2, 76 παρομοίως. Ο Page (1951, 79-80) κάνει λόγο για “ceremonial banquet”. Ο Calame (2019, 654-655) δεν συνδέει την περίπτωση των *θωστηρίων* με το γεύμα των Σπαρτιατισσών γυναικών, που περιγράφεται στον Αθήναιο, ούτε συνδέει τη συγκεκριμένη τελετουργία, που περιλαμβάνει χορό και τραγούδι, με κάποια περίπτωση γεύματος. Η Αθανασάκη (2009, 60) επιλέγει το κείμενο της

δηλαδή, από την ασέβεια όποιων τιμωρήθηκαν από τους θεούς στην ευσέβεια των παρθένων της Σπάρτης, την οποία εκφράζουν στην πράξη, μέσω του ιερού έργου τους στην εορτή. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ίδιος ο Χορός μεριμνά για την τήρηση του μέτρου, εφαρμόζοντας την ηθική αρχή των στίχων 16 και εξής· στους στίχους 96-98 (*ἀ δὲ τᾶν Σηρηνη[ί]δων / ἀοιδότερα μ[ὲν οὐχί, / σιαὶ γάρ...*), προς αποφυγή της ύβρεως «μετριάζεται» και το εγκώμιο της Αγησιχόρας και δηλώνεται απερίφραστα ότι εκείνη δεν είναι σε θέση να τραγουδά καλύτερα από τις Σειρήνες, εφόσον εκείνες ανήκουν στη σφαίρα της θεϊκής δράσης.³⁵

Ο ἔπαινος και ο ψόγος, επομένως, μπορούν να ενταχθούν στα πλαίσια της ευσέβειας και της ασέβειας των θνητών προς τους θεούς, με την προϋπόθεση της άρσης οποιουδήποτε ανταγωνισμού και της εξασφάλισης της ειρήνης. Τα δύο αντιθετικά δίπολα βρίσκουν πλήρη αντιστοιχία μεταξύ τους και συνδυαζόμενα αναδεικνύουν τον βασικό άξονα του χορικού: η ευσέβεια προς τους θεούς αποτελεί τον θεμελιώδη όρο της ευδαιμονίας και επαινείται, ενώ η υπέρβαση του μέτρου επιφέρει την τιμωρία και ψέγεται. Η επιλογή του συγκεκριμένου άξονα για την ανάπτυξη του επαίνου και του ψόγου αποδεικνύεται κομβικής σημασίας, δεδομένου ότι στο πεδίο της ευσεβούς τελετουργικής δράσης (και όχι στο πεδίο του ανδρικού κλέους), εξάιρεται ο ρόλος του γυναικείου Χορού και των εξεχόντων μελών του. Η επαινετέα ευσέβεια των παρθένων αποτελεί αδιαμφισβήτητη σφραγίδα του «σκοτεινού» *Παρθενείου*. Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου εισάγεται στο αρχαιότερο άσμα της χορικής ποίησης, προκειμένου να επανέλθει και να επαναπροσδιοριστεί σε διαφορετικά είδη και εποχές.

Βιβλιογραφία

- Adkins, A. W. H. 1969. "Threatening, Abusing and Feeling Angry in the Homeric Poems." *The Journal of Hellenic Studies* 89: 7-21.
- Αθανασάκη, Λ. 2009. *ἀείδετο πᾶν τέμενος: Οι χορικές παραστάσεις και το κοινό τους στην αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Bowra, C. M. ²1983. *Αρχαία ελληνική λυρική ποίηση*, 1. *Αλκμάν, Στησίχορος, Αλκαίος, Σαπφώ*, μτφ. Ι. Ν. Καζάζης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

έκδοσης του Calame 1983, ο οποίος τυπώνει *σωστήρ[ιά]* αντί για *θωστήρια*. Η ίδια (Αθανασάκη 2009, 62) μεταφράζει τον συγκεκριμένο όρο με τον γενικό, αλλά ουσιαστικό προσδιορισμό «τελετή».

³⁵ Calame 2019, 629.

- Calame, C. 1997. *Choruses of Young Women in Ancient Greece: Their Morphology, Religious Role, and Social Functions*, μτφ. Collins D. και J. Orion. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- _____ 1983. *Alcman: Introduction, texte critique, témoignages, traduction et commentaire*. Ρώμη: Edizioni dell' Ateneo.
- _____ 2019. *Les chœurs de jeunes filles en Grèce ancienne: Morphologie, fonction religieuse et sociale (Les parthénées d'Alcman)*. Παρίσι: Les Belles Lettres.
- Campbell, D. A. ³1967. *Greek Lyric Poetry: A Selection of Early Greek Lyric, Elegiac and Iambic Poetry*. Νέα Υόρκη: MacMillan – St Martin's Press.
- Clay, D. 1991. "Alcman's Partheneion." *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 39.3: 47-67.
- Cook, A. 1995. *The Reach of Poetry*. West Lafayette, Ιντιάνα: Purdue University Press.
- Detienne, M. 1996. *The Masters of Truth in Archaic Greece*. Νέα Υόρκη: Zone Books.
- Ferrari, G. 2008. *Alcman and the Cosmos of Sparta*. Σικάγο: The University of Chicago Press.
- Griffiths, A. 1972. "Alcman's Partheneion: The Morning after the Night before." *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 14: 7-30.
- Hooker, J. T. 1979. "The Unity of Alcman's Partheneion." *Rheinisches Museum für Philologie* 122: 211-221.
- Leshner, J. H. ²2001. *Xenophanes of Colophon: Fragments: A Text and Translation with Commentary*. Τορόντο: University of Toronto Press.
- Nagy, G. ²1999. *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*. Βαλτιμόρη/Λονδίνο: Johns Hopkins.
- Nobili, C. 2016. "Iambi in Sparta." *Greek and Roman Musical Studies* 4.1: 38-50.
- Page, D. L. 1951. *Alcman: The Partheneion*. Οξφόρδη: Clarendon.
- _____ 1962. *Poetae Melici Graeci Fragmenta (PMGF)*. Οξφόρδη: Clarendon.
- Peponi, A.-E. 2004. "Initiating the Viewer: Deixis and Visual Perception in Alcman's Lyric Drama." N. Felson (επιμ.), *The Poetics of Deixis in Alcman, Pindar and Other Lyric*. *Arethusa* 37.3: 295-316.
- Puelma, M. 1977. "Die Selbstbeschreibung des Chores in Alkmans grossem Partheneion-Fragment." *Museum Helveticum* 34.1: 1-55.

Robbins, E. 1994. "Alcman's Partheneion: Legend and Choral Ceremony." *The Classical Quarterly* 44: 7-16.

Σκιαδάς, Α. Δ. 1999. *Αρχαϊκός Λυρισμός, 2*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Too, Y. L. 1997. "Alcman's Partheneion: The Maidens Dance the City." *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 56.2: 7-29.

Abstract

In this article I argue that in Alcman's Louvre *Partheneion* praise and blame are connected to the more general notions of piety and impiety within the Spartan society. The maidens of the Chorus praise whatever is believed to be pious and religious and at the same time they reject the *hybris*, which leads to some divine retribution. In this way, Hagesichora does not allow Agido to be praised or blamed by the Chorus, because she is the one, under the title of *choregos*, who has to eradicate the competition among the Chorus (and the city of Sparta) and praise the collective ritual in the first place.

Λέξεις κλειδιά: Αρχαϊκή λυρική ποίηση, Αλκμάν, Παρθένειον, ἐπαινῆν, μωμήσθαι, Αγιδώ, Αγησιγόρα.

Ο ψόγος και ο έπαινος στον *Αΐαντα* του Σοφοκλή και τα πολιτικά τους παρεπόμενα

Αναστασία Ψωμιάδου

Η παρούσα ανακοίνωση επικεντρώνεται στην εξέταση μιας ιδιαίτερης πτυχής της τραγωδίας *Αΐας* του Σοφοκλή που σχετίζεται με τις πολιτικές συνδηλώσεις του επαίνου¹ και του ψόγου στο εν λόγω έργο.² Ολόκληρο το υπό εξέταση δράμα έχει συντεθεί με γνώμονα τον ψόγο και τις προσβολές που διατυπώνονται από τους ήρωες και το οικείο τους περιβάλλον προς τους πολιτικούς τους αντιπάλους.³ Στο συγκεκριμένο άρθρο θα εξετάσουμε αντιπροσωπευτικά δείγματα λεκτικών εκφράσεων του ψόγου και θα διερευνήσουμε το κατά πόσο ο κώδικας αξιών των δραματικών προσώπων ενισχύει την πολιτική νοηματοδότηση του ψόγου. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην Έξοδο του έργου, όπου τη ρητορική του ψόγου διαδέχεται η ρητορική του επαίνου.

Επίθεση σε αντίπαλο με τη χρήση ψόγου

Ήδη από την Προλογική σκηνή το κοινό ενημερώνεται για την ανεξέλεγκτη οργή του Αΐαντα για τη στέρηση των όπλων του Αχιλλέα. Η πικρία αυτή αποτυπώνεται με ενάργεια στον στίχο 41 (*χόλω βαρυνθείς τῶν Αχιλλείων ὄπλων*) που εκφωνείται από την Αθηνά μέσα από τη χρήση των συναισθηματικά φορτισμένων όρων *χόλος* και *βαρύνομαι* «Για τα όπλα του Αχιλλέα τον πλάκωσε η οργή» (μτφ. Παπαδόδημα). Ο Αΐαντας εκπροσωπεί το ιδανικό του ηρωικού κώδικα αξιών σύμφωνα με το οποίο πρέπει κανείς να ωφελεί τους φίλους και να βλάπτει τους εχθρούς (*τοὺς μὲν φίλους εὖ ποιεῖν, τοὺς ἐχθροὺς κακῶς*). Πρόκειται για μία αντίληψη που διατρέχει το

¹ Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί αναθεωρημένη μορφή της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής μου Εργασίας (Μ.Δ.Ε.) με τίτλο «Ὀψεις του Πολιτικού στον *Αΐαντα* του Σοφοκλή», η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών (Π.Μ.Σ.) της Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων το 2020. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην επόπτριά μου κα Ελένη Γκαστή, Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων που μου υπέδειξε το θέμα της παρούσας ανακοίνωσης και για τις υποδείξεις και τις βελτιώσεις που μου πρότεινε. Είναι αυτονόητο πως τυχόν λάθη, αστοχίες και αβλεψίες επιβαρύνουν αποκλειστικά και μόνο εμένα. Όλες οι παραπομπές στα έργα του Σοφοκλή προέρχονται από την πιο πρόσφατη έκδοση των Lloyd-Jones και Wilson 1990, ενώ για τις συντομογραφίες των ξενόγλωσσων περιοδικών ακολουθείται ο κατάλογος της *L'Année Philologique*.

² Ιδιαίτερα βοηθητική για την εξέταση λεκτικών προσβλητικών εκφράσεων στο ευρύτερο πλαίσιο της αρχαιοελληνικής αντίληψης είναι η μελέτη του Bremmer 2000, 61-72.

³ Ο Knox 1961, 4 = Knox 1979, 128 τονίζει πως σε κανένα άλλο σοφοκλείο έργο πλην του *Αΐαντα* δεν εντοπίζονται τόσες εκφράσεις μίσους και εχθρότητας.

σύνολο της αρχαιοελληνικής σκέψης και συναρτάται άμεσα με την ανθρώπινη φύση και τη χαιρέκακη αντιμετώπιση των εχθρών.⁴ Η προσβολή της τιμής για έναν ήρωα του μεγέθους του Αΐαντα, οδηγεί αναπόφευκτα στην ανάγκη για εκδίκηση. Για τον ομώνυμο πρωταγωνιστή της τραγωδίας ο Οδυσσέας είναι ο χειρότερος και ο πιο μισητός εχθρός του, καθώς είναι αυτός στον οποίο τελικά επιδικάστηκαν τα προαναφερθέντα όπλα. Το μίσος του Αΐαντα προς τον Οδυσσέα επικυρώνεται και από τους προσβλητικούς χαρακτηρισμούς που του αποδίδει.

Η πρώτη μνεία του Αΐαντα στον πολιτικό του αντίπαλο λαμβάνει χώρα στη διάρκεια του διαλόγου του με τη θεά Αθηνά. Ο βασικός ήρωας του δράματος όχι μόνο αποφεύγει εντέχνως την ονομαστική αναφορά στον εχθρό του, αλλά συγχρόνως στην ερώτηση της Αθηνάς αναφορικά με την τύχη του γιου του Λαέρτη παραλληλίζει τον τελευταίο με πονηρή αλεπού που μεταχειρίζεται αθέμιτα μέσα προς επίτευξη των σκοπών του (101-103: Αθ. *τί γάρ δὴ παῖς ὁ τοῦ Λαερτίου;/ ποῦ σοι τύχης ἔστηκεν; ἢ πέφευγέ σε;/ Αἴ. ἢ τοῦπίτριπτον κίναδος ἐξήρου μ' ὅπου;*). Αυτή την αρνητική σκιαγράφιση του Οδυσσέα σημειώνει εύστοχα και ο αρχαίος σχολιαστής στην παρατήρησή του για τον στίχο 103: *τὸ ἐξῶλες θηρίον· κίναδος γὰρ ἢ ἀλώπηξ. πάνυ δὲ κατατρέχει τοῦ Ὀδυσσέως ὡς ἐχθίστου. καὶ κίναδος σημαίνει ὁ πόρνος καὶ ὁ πανούργος.*⁵ Η λέξη *κίναδος* που χρησιμοποιεί ο Αΐαντας, για να χαρακτηρίσει τον Οδυσσέα, απαντά συνήθως σε κωμικά συμφραζόμενα και στη ρητορεία ως συνώνυμο της πανουργίας και της απατεωνιάς.⁶ Η επιλογή αυτή στο εν λόγω δράμα είναι άκρως υβριστική και συνυφασμένη απόλυτα με την παραδοσιακή αρνητική εικόνα του πανούργου Οδυσσέα που εντοπίζουμε σε άλλα έργα.⁷ Επιπλέον, το γεγονός πως για την περιγραφή της αλεπούς χρησιμοποιείται το ουδέτερο γένος του επιθέτου *ἐπίτριπτος* –λέξη που απαντά μόνο εδώ στην τραγωδία– ενδεχομένως να ενισχύει

⁴ Hesk 2003, 83. Για τη συγκεκριμένη έκφραση βλ. σχετικά Knox 1961, 4-5= Knox 1979, 128-129, ο οποίος παρατηρεί πως ολόκληρο το έργο έχει συντεθεί με βάση τον άξονα της ωφέλειας των φίλων και της βλάβης των εχθρών, ενώ συμπληρωματικά αναφέρει πως ήταν απολύτως θεμιτή εκείνη την εποχή η χρήση οποιουδήποτε μέσου για την εκδίκηση των εχθρών. Για την άποψη αυτή βλ. επίσης Garvie 2010, 19 σημ. 43, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία και Lateiner 2017, 35, ενώ για μια πιο διεξοδική πραγμάτευση του εν λόγω θέματος βλ. Blundell 1989, 26-59.

⁵ Σχ. Σοφ. Αι. 103 (εκδ. Χριστοδούλου).

⁶ Για την προέλευση της λέξης *κίναδος* και παράθεση σχετικών χωρίων, όπου εντοπίζεται η λέξη με τη μεταφορική της σημασία για δόλιους ανθρώπους βλ. Stanford 1963, 70 ad 103. Κουταλόπουλος 2009, 203 ad 103. Garvie 2010, 123 ad 103. Finglass 2011, 168 ad 103. Παπαδόδημα 2018, 184 ad 103. Ο Kamerbeek (1963, 39 ad 103) επισημαίνει πως είναι περισσότερο προσβλητικό να προσφωνήσεις κάποιον με τη λέξη *κίναδος* παρά με τη λέξη *ἀλώπηξ*.

⁷ Garvie 2010, 123 ad 103, όπου γίνεται αναφορά και στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή και στην *Εκάβη* του Ευριπίδη, έργα στα οποία «παρόμοια ευφύια του Οδυσσέα παρουσιάζεται ως ηθικό ελάττωμα».

ακόμη περισσότερο την υβριστική και ταυτόχρονα υποτιμητική συμπεριφορά του Αΐαντα προς το πρόσωπο του αντιπάλου του.⁸ Με άλλα λόγια το συγκεκριμένο επίθετο ακριβώς επειδή προέρχεται από το ρήμα *έπιτρίβω* με τη σημασία του «τριμμένου» είναι πιθανό ότι δεν επιλέγεται τυχαία, αλλά για να δηλωθεί με περισσότερη ενάργεια η επιδεξιότητα του Οδυσσέα στην πονηριά και την απατεωνιά.

Οι υποτιμητικές εκφράσεις συνεχίζονται ακόμη και από τον Χορό, ο οποίος ως άμεσα εξαρτώμενος από τον Αΐαντα χαιρείται όταν ευημερεί ο κύριός του, ενώ υποφέρει, όταν συκοφαντίες αμαυρώνουν την υπόληψη του τελευταίου. Ο λόγος που προέρχεται από εχθρό μόνο *κακόθρους* μπορεί να είναι όπως τονίζει ο Χορός (137-138: *σὲ δ' ὅταν πληγὴ Διὸς ἢ ζαμενῆς / λόγος ἐκ Δαναῶν κακόθρους ἐπιβῆ*). Ο Σοφοκλής επιλέγει και πάλι ένα επίθετο που απαντά μόνο εδώ, το *κακόθρους*, το δεύτερο συνθετικό του οποίου (*θροῦς – θρόος = λόγος, φωνή*) είναι συνώνυμο με το ουσιαστικό *λόγος* που προσδιορίζει,⁹ ώστε να προσδώσει και την έντονη ηχητική εικόνα που επιφέρουν οι αρνητικές φήμες σε βάρος του Αΐαντα. Η εικόνα του ψόγου που διαδίδεται δημόσια συνεχίζεται και στους στίχους 148-153, όπου ο Οδυσσέας παρουσιάζεται ως υπεύθυνος για τη δημιουργία και τη διασπορά των κακών και ανυπόστατων – κατά τη γνώμη του Χορού– ειδήσεων. Ακριβώς επειδή ο Αΐαντας είναι τέτοιου βεληνεκούς, οι λοιδορίες προς το πρόσωπό του επιτείνουν τα χαιρέκακα συναισθήματα όσων των εχθρεύονται (*τοιούσδε λόγους ψιθύρους πλάσσων / εἰς ὧτα φέρει πᾶσιν Ὀδυσσεύς, / καὶ σφόδρα πείθει. περὶ γὰρ σοῦ νῦν/ εὔπειστα λέγει, καὶ πᾶς ὁ κλυῶν/ τοῦ λέξαντος χαίρει μᾶλλον/ τοῖς σοῖς ἄχεσιν καθυβρίζων*). Ο όρος *καθυβρίζων* που χρησιμοποιείται για πρώτη φορά στο έργο παραπέμπει σε λεξιλόγιο σχετικό με τον ψόγο. Μάλιστα, το γεγονός πως το πρώτο συνθετικό της λέξης είναι η

⁸ Ο Garvie (2010, 123 ad 103) τονίζει επίσης πως η λέξη *έπιτριπτος* σε συνδυασμό με το ουσιαστικό *κίναδος* απαντά επίσης και σε ρητορικούς λόγους. Για την επισήμανση αυτή βλ. ακόμη Kamerbeek 1963, 39 ad 103.

⁹ Αναφορικά με το ποιητικό τέχνασμα το δεύτερο συνθετικό ενός σύνθετου ονόματος να είναι το αυτό με τον προσδιοριζόμενο όρο και την επισήμανση αντίστοιχων χωρίων από άλλα έργα βλ. Jebb 1967, 32 ad 137f. Λορεντζάτος ²2002, 67-68 ad 134-140. Κουταλόπουλος 2009, 207 ad 138. Ο Kamerbeek (1963, 48 ad 138) και ο Garvie (2010, 136 ad 136-138) μνημονεύουν τον στίχο 67 του έργου, όπου η Αθηνά χρησιμοποιεί το ίδιο ρήμα (*θροῆς*) στον διάλογό της με τον Οδυσσέα, προκειμένου ο τελευταίος να μηνύσει σε όλους τους Αργεῖους την κατάσταση μανίας στην οποία έχει περιέλθει ο Αΐαντας (*ὡς πᾶσιν Ἀργείοισιν εἰσιδὼν θροῆς*). Η Παπαδόδημα (2018, 185 ad 137-138) συμπληρώνει πως το επίθετο *κακόθρους* συμβάλλει στην «προσωποποίηση της φήμης (*έπιβῆ*).

πρόθεση κατά αποτυπώνει με μεγαλύτερη ενάργεια την υβριστική συμπεριφορά των εχθρών του Αΐαντα για τις συμφορές του τελευταίου.¹⁰

Η ραγδαία εξάπλωση της φρικτής για τον Χορό είδησης (173: *ὦ μεγάλη φάτις*) σε βάρος του Αΐαντα, ότι επιτέθηκε και κατέσφαξε την περασμένη νύχτα ανυπεράσπιστα ζώα, προκαλεί όπως είναι αναμενόμενο κύμα σφοδρού γέλωτος στους εχθρούς του (198-199: *πάντων καρχαζόντων*¹¹ / *γλώσσαις βαρυάλγητ'*). Ο όρος *καρχαζόντων* αποδίδει επακριβώς το παρατεταμένο γέλιο ολόκληρου του στρατού και προέρχεται από τους εχθρούς του Αΐαντα. Όλες αυτές οι κατηγορίες που αφορούν τον Αΐαντα αποδίδονται στην κακόβουλη πρόθεση του Οδυσσέα. Για τον Αΐαντα ο Οδυσσέας είναι το όργανο όλων των συμφορών και το πιο ελεεινό μέλος ολόκληρου του στρατού (*κακοπινέστατόν τ' ἄλημα στρατοῦ*). Εδώ ο Σοφοκλής επιλέγει ξανά ένα ασυνήθιστο αφηρημένο ουσιαστικό ουδετέρου γένους, τη λέξη *ἄλημα* εν προκειμένω σε συνδυασμό με ακόμη μία λέξη καθημερινού λεξιλογίου, το επίθετο *κακοπινέστατος*, για να εκφράσει την περιφρόνηση του Αΐαντα για τον Οδυσσέα (379-382: *ἰὼ πάνθ' ὀρῶν, ἄπαντ' αἰῶν, / κακῶν ὄργανον, τέκνον Λαρτίου, / κακοπινέστατόν τ' ἄλημα στρατοῦ, / ἢ που πολὺν γέλωθ' ὕφ' ἠδονῆς ἄγεις*).¹² Η λέξη *ἄλημα* που επαναλαμβάνεται μόνο στους στίχους 388-399 με το επίσης άπαξ λεγόμενο επίθετο *αἰμυλώτατος* (*πῶς ἂν τὸν αἰμυλώτατον, / ἐχθρὸν ἄλημα*), όπως και στον στίχο 381 με τον σύνθετο επιθετικό προσδιορισμό *κακοπινέστατος*, ενισχύουν την επικριτική στάση του ομιλητή, δεδομένου πως τα ουσιαστικά αυτά σε -μα εντοπίζονται συνήθως σε κωμικά συμφραζόμενα και χρησιμοποιούνται υποτιμητικά για περιγραφές προσώπων.¹³ Ως εκ τούτου συνιστούν βασικούς όρους έκφρασης του ψόγου και εντείνουν την κοινωνική υποτίμηση του Οδυσσέα. Ο Οδυσσέας περιγράφεται από τον Αΐαντα ως ένας ύπουλος

¹⁰ Lateiner 2017, 35 σημ. 8, όπου συγκεντρώνει όλες τις λέξεις που λειτουργούν ως συνώνυμα στο πλαίσιο του ψόγου. Βλ. επίσης Garvie 2010, 138 ad 153.

¹¹ Στον συγκεκριμένο στίχο ακολουθώ τη γραφή που προτείνει ο Garvie στην κριτική του έκδοση (2010) και την οποία υιοθετούν επίσης και αρκετοί μελετητές και δεν υιοθετώ τον τύπο *βαρχαζόντων* που χρησιμοποιούν οι Lloyd-Jones και Wilson στην έκδοσή τους (1990), διότι με τον δεύτερο όρο δεν αποδίδεται το περιεχόμενο του ρήματος *καρχάζω* που είναι το «γελάω δυνατά» και αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της *ὑβρεως* των εχθρών.

¹² Πρόκειται για ουσιαστικό που προέρχεται από το ρήμα *ἀλέω* και αρχικά σήμαινε «το καλά αλεσμένο αλεύρι». Εδώ όμως η λέξη χρησιμοποιείται με αρνητικές συνδηλώσεις για να περιγράψει τον Οδυσσέα, ο οποίος είναι «εντελώς αλεσμένος», δηλαδή είναι ύπουλος και έμπειρος στην κακία. Βλ. σχετικά Garvie 2010, 185-186 ad 379-382. Jebb 1967, 67 ad 381. Κουταλόπουλος 2009, 229 ad 381.

¹³ Finglass 2011, 252 ad 381. Για τη συγκέντρωση περισσότερων χωρίων, όπου ο Σοφοκλής συνηθίζει να χρησιμοποιεί ουδέτερα σε -μα για να εκφράσει την περιφρόνηση και την απέχθεια βλ. ενδεικτικά Stanford 1963, 111 ad 379-382. Για παρόμοιες λέξεις ουδετέρου γένους που χρησιμοποιούνται αντί ονομάτων βλ. Λορεντζάτος 2002, 92 ad 381.

άνθρωπος, ο οποίος σίγουρα απολαμβάνει και πανηγυρίζει την πρωτοφανή κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο αντίπαλός του και μια τέτοια συμπεριφορά ήταν θεμιτή στον αρχαϊκό κώδικα αξιών. Ο Αΐαντας ήδη στον στίχο 367 είχε συνειδητοποιήσει το μέγεθος της γελοιοποίησης και της ταπείνωσής του στα μάτια των εχθρών του (*οἴμοι γέλωτος· οἶον ὑβρίσθην ἄρα*).

Πιο αναλυτικά, οι παραπάνω χαρακτηρισμοί αποτελούν παγιωμένους τρόπους για τη δήλωση της επιχαιρεκακίας που συνοδεύει τον ψόγο και δεν είναι άνευ σημασίας το γεγονός πως επαναλαμβάνονται από τον Χορό στους στίχους 955-960 (*ἦ ῥα κελαινῶπα θυμῶ ἐφουβρίζει/πολύτλας ἀνήρ, / γελᾷ δὲ τοῖσδε μαινομένοις ἄχεσιν/πολὸν γέλωτα, φεῦ φεῦ, / ζύν τε διπλοῖ βασιλῆς/κλύοντες Ἀτρεΐδαι*) και 1042 (*γελῶν ἄ δὴ κακοῦργος ἐξίκοιτ' ἀνήρ.*), την Τέκμησα, τη σύντροφο του Αΐαντα στους στίχους 961-962 (*οἱ δ' οὖν γελῶντων κάπιχαιρόντων κακοῖς/τοῖς τοῦδ'·*), 969 (*[τὶ δῆτα τοῦδ' ἐπεγγελοῦεν ἄν κατά:]*) και 971 (*πρὸς ταῦτ' Ὀδυσσεὺς ἐν κενοῖς ὑβρίζειτω*), όταν δηλαδή γίνεται η αποκάλυψη της αυτοκτονίας του Αΐαντα και οι οικείοι του είναι πεπεισμένοι για την ευχαρίστηση που θα αποκομίζουν οι εχθροί του αντικρίζοντας το άψυχο σώμα του. Ο Τεύκρος, ο αδερφός του νεκρού Αΐαντα, στην έντονη λογομαχία του με τον Μενέλαο είναι αποφασισμένος να προσφέρει τις προσήκουσες τιμές στον αδερφό του παρά τις διακηρύξεις του πολιτικού ηγέτη. Πολύ περισσότερο όμως ο Τεύκρος δεν θα υποκύψει στους εκβιασμούς του Μενελάου, επειδή ο ίδιος ο Αΐαντας όσο βρισκόταν στη ζωή δεν είχε σε ιδιαίτερη εκτίμηση τους τιποτένιους ανθρώπους ή καλύτερα οι άσημοι αυτοί άνθρωποι δεν είχαν καμία απολύτως επιρροή στον ήρωα (Τευ.:1114: *οὐ γὰρ ἠξίου τοὺς μηδένας*).

Τα αποτελέσματα της επίθεσης με ψόγο

Ο Χορός έχοντας τον ρόλο του συμβούλου στην προσπάθειά του να συνετίσει τους ήρωες, επισημαίνει στον Τεύκρο στους στίχους 1118-1119 τη δεινή θέση στην οποία ο ίδιος βρίσκεται και τις επιπτώσεις που επιφέρει ο ψόγος (*οὐδ' αὖ τοιαύτην γλῶσσαν ἐν κακοῖς φιλοῦ· τὰ σκληρὰ γὰρ τοι, κἂν ὑπέρδικ' ἦ, δάκνει*). Πράγματι, ο Τεύκρος βρίσκεται σε δεινή θέση, καθώς ήδη από την αγγελική ρήση και συγκεκριμένα στους στίχους 721-722 έγινε μνεία πως λιοδορείται (*κυδάζεται*) με προσβλητικές εκφράσεις από όλους τους Αργείους, οι οποίοι με την εμφάνισή του στο στρατόπεδο κατευθύνοντο επιθετικά προς το μέρος του (*μέσον δὲ προσμολὼν στρατήγιον/ κυδάζεται τοῖς πᾶσιν Ἀργείοις ὁμοῦ*).

Το πλαίσιο του ψόγου που είχε προαναγγελθεί για τον Τεύκρο, κορυφώνεται στο αυτοαναφορικό σχόλιο που κάνει ο ίδιος στον στίχο 1225 για την επικείμενη αντιπαράθεσή του με τον Αγαμέμνονα. Συγκεκριμένα, ο Τεύκρος, καθώς βλέπει τον Αγαμέμνονα, χρησιμοποιεί τη φράση *δήλος δέ μούστι σκαιὸν ἐκλύσων στόμα* και με αυτόν τον τρόπο προοικονομεί πως ο λόγος που θα ακολουθήσει θα είναι ψόγος. Το επίθετο *σκαίος* βρίσκεται σε αντίστιξη με το επίθετο *σοφός* και συνήθως αναφέρεται σε πρόσωπα που εμμένουν στις απόψεις τους δείχνοντας απροθυμία να δεχτούν την παραμικρή συμβουλή.¹⁴ Ο ποιητής με άλλα λόγια δίνει μια ένδειξη ειδολογικού προσδιορισμού του λόγου του Αγαμέμνονα. Πράγματι, από την αρχή του *ἀγῶνος λόγων* μεταξύ του Αγαμέμνονα και του Τεύκρου, ο πρώτος επιτίθεται στον Τεύκρο με προσβλητικούς χαρακτηρισμούς που αφορούν την καταγωγή του Τεύκρου. Αφορμή για την επίθεση αυτή στάθηκε η ανυπακοή του Τεύκρου στις πολιτικές διακηρύξεις του Αγαμέμνονα αναφορικά με την απαγόρευση ταφής του Αΐαντα. Η επιμονή του Τεύκρου να προσφέρει στο άψυχο σώμα του αδερφού του τις πρέπουσες τιμές, αψηφώντας τις συνέπειες της πράξης του, οδηγεί σε μία έντονη λογομαχία πολιτικού χαρακτήρα με τον Αγαμέμνονα. Πιο αναλυτικά, στους στίχους 1228-1230 ο πολιτικός αρχηγός Αγαμέμνονας χαρακτηρίζει τον Τεύκρο ως νόθο¹⁵ γιο αιχμάλωτης γυναίκας και επισημαίνει ότι εξαιτίας του γεγονότος αυτού δεν θα έπρεπε να υπερηφανεύεται (*σέ τοι, τὸν ἐκ τῆς αἰχμαλωτίδος λέγω ἢ που τραφεὶς ἂν μητρὸς εὐγενοῦς ἄπο / ὑψήλ' ἐφώνεις κάπ' ἄκρων ὠδοιπόρεις*). Σύμφωνα με τον Bremmer, η διαβολή του αντιπάλου λόγω της καταγωγής της μητέρας του αποτελούσε την πιο συνηθισμένη μορφή συκοφαντίας και συνήθως διατυπώνεται από άτομα υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων προς τους κατώτερους κοινωνικά.¹⁶ Η αναφορά αυτή του Αγαμέμνονα στην καταγωγή του Τεύκρου δεν είναι χωρίς σημασία, αλλά ίσως παραπέμπει στη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα του 5ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα στον νόμο περί υπηκοότητας του Περικλή (451/50 π.Χ.). Σύμφωνα με αυτόν τον νόμο, δικαιώματα Αθηναίου πολίτη είχε κάποιος εφόσον και οι δύο γονεὶς του ήταν Αθηναίοι.¹⁷

¹⁴ Garvie 2010, 352 ad 1225.

¹⁵ Η Patterson (1990, 40-73) στη διεξοδική της μελέτη επιχειρεί την ανίχνευση της προέλευσης της λέξης *νόθος* και των συμφραζομένων στα οποία απαντά η χρήση του όρου αυτού. Ξεχωριστή μνεία γίνεται στη σκιαγράφηση του προφίλ του «νόθου» στο κοινωνικό-πολιτικό γίγνεσθαι της Αθήνας την περίοδο του Σόλωνα και του Κλεισθένη (54-59).

¹⁶ Βλ. Bremmer 2000, 70 και σημ. 59 για περαιτέρω συζήτηση για τις υπόλοιπες κατηγορίες στις οποίες διαχωρίζονται οι προσβολές.

¹⁷ Για τον νόμο του Περικλή βλ. ενδεικτικά Patterson 1990, 59-63. Romilly 1992, 28. Beer 2004, 62. Παπαδόδημα 2018, 28-29 και σημ. 104. Για περισσότερη βιβλιογραφία βλ. ακόμη Ferrario 2019, 436 σημ. 36. Για περισσότερες

Μέσω της επισήμανσης αυτής γίνεται προσπάθεια μετάβασης από το πλαίσιο των ανταγωνιστικών αξιών στην ιστορική συμφραστικοποίηση του ψόγου στο πλαίσιο της *πόλεως*. Αυτό σημαίνει πως οι προσβολές, που οι ήρωες εξαπέλυαν για τους αντιπάλους τους με αφορμή τον διαφορετικό κώδικα αξιών τους, μετατρέπονται πλέον σε προσβολές με συγκεκριμένες αναφορές στην ιστορική και πολιτική πραγματικότητα της εποχής. Έτσι ο Τεύκρος ως γιος της αιχμάλωτης Ησιόνης δεν θεωρείται γνήσιος Αθηναίος πολίτης και συνεπώς η συμπεριφορά του απέναντι στον Αγαμέμνονα βρίσκεται σε πλήρη αντίστιξη με την καταγωγή του.

Η προσβλητική στάση του Αγαμέμνονα προς τον Τεύκρο αποκτά πολιτικό περιεχόμενο μέσω του υπερβολικού και ταυτόχρονα ιδιαίτερα μειωτικού χαρακτηρισμού *δοῦλος* (στ.1235: *ταῦτ' οὐκ ἀκούειν μεγάλα πρὸς δούλων κακά;*), ενώ η επιλογή του πληθυντικού αριθμού (*δούλων*) είναι πολύ πιθανό πως περιλαμβάνει και τον Αΐαντα σε αυτή την κατηγορία. Ο Αγαμέμνονας για ακόμη μία φορά δεν ανέχεται την υβριστική στάση του Τεύκρου και την επιμονή του να παρακούσει τη διαταγή του, προσφέροντας τις προσήκουσες στον νεκρό Αΐαντα τιμές, κυρίως, επειδή δεν θεωρείται ελεύθερος πολίτης και συνεπώς δεν διαθέτει το δικαίωμα να διατυπώνει ελεύθερα τις απόψεις του (1257-1258: *ὄς τάνδρὸς οὐκέτ' ὄντος, ἀλλ' ἤδη σκιᾶς, / θαρσῶν ὑβρίζεις κάζελευθεροστομεῖς*). Η απαγόρευση του Αγαμέμνονα προς τον Τεύκρο να εκφράζει ελεύθερα τις σκέψεις του (*κάζελευθεροστομεῖς*) θα δημιουργούσε κατά πάσα πιθανότητα αρνητικά αισθήματα στο κοινό της εποχής προς τον Αγαμέμνονα. Η ελευθερία του λόγου ήταν από τις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη πως η «αθηναϊκή δημοκρατία αναπτύχθηκε, αφού περιορίστηκε η εξουσία των ευγενών σε οποιαδήποτε μορφή, αναθέτοντας τον έλεγχο του κάθε τομέα της δημόσιας ζωής στους πολίτες».¹⁸

Στη συνέχεια του λόγου του Αγαμέμνονα το ζήτημα της ταπεινής καταγωγής του Τεύκρου επανέρχεται στο προσκήνιο των συζητήσεων. Ο Αγαμέμνονας υπενθυμίζει στον Τεύκρο πως χρειάζεται κάποιον ελεύθερο πολίτη που θα μπορέσει να διαπραγματευτεί για τον ίδιο (1259-

λεπτομέρειες για ενδεχόμενη σύνδεση των σχετικών με την καταγωγή του Τεύκρου αναφορών με την περίοδο θέσπισης του συγκεκριμένου νόμου βλ. παρακάτω σημ. 19.

¹⁸ Aly 2002, 65 σημ. 201, όπου και επιπλέον βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη Knox 1983, 12. Burian 2012, 79. Paillard 2020, 79. Για σχετικές αναφορές και σε άλλα αρχαιοελληνικά κείμενα, όπου η υπέρμετρη ελευθερία μπορεί να οδηγήσει σε ρήξη με την εξουσία βλ. ενδεικτικά Garvie 2010, 357-358 ad 1258. Παπαδόδημα 2018, 204 ad 1258. Και οι δύο μελετητές αναφέρονται και στον στίχο 948 από τις *Ίκέτιδες* του Αισχύλου για τη θετική σημασία της απρόσκοπτης έκφρασης.

1261: οὐ σωφρονήσεις; οὐ μαθὼν ὃς εἶ φύσιν/ ἄλλον τιν' ἄξεις ἄνδρα δεῦρ' ἐλεύθερον,/ ὄστις πρὸς ἡμᾶς ἀντὶ σοῦ λέξει τὰ σά;). Κατὰ τον 5ο αἰώνα π.Χ. οι δούλοι δεν είχαν δικαίωμα να προσέρχονται στο δικαστήριο πόσο μάλλον να διατυπώνουν οι ίδιοι επιχειρήματα. Ενδεχομένως το γεγονός πως ο Αγαμέμνονας σε μόλις 37 στίχους επανέρχεται επίμονα (1228-1229 και 1259-1260) στο ζήτημα της καταγωγής του Τεύκρου και της κοινωνικής του ταυτότητας ως δούλου δεν γίνεται τυχαία. Η επανάληψη αυτή και η προσθήκη του Αγαμέμνονα πως αδυνατεί να καταλάβει τα λεγόμενα του Τεύκρου και τη βάρβαρη γλώσσα του (1262-1263: σοῦ γὰρ λέγοντος οὐκετ' ἂν μάθοιμ' ἐγὼ /τὴν βάρβαρον γὰρ γλώσσαν οὐκ ἐπαῖω),¹⁹ ενισχύει ακόμη περισσότερο την πεποίθηση πως ίσως γίνεται μνεία στον περί δικαίωματος του Αθηναίου πολίτη νόμο.²⁰

Στους στίχους 1288-1290 ο Τεύκρος επαναλαμβάνει με διάχυτη ειρωνεία τον ψόγο του Αγαμέμνονα. Ο Τεύκρος εμφατικά επισημαίνει πως ο ίδιος ο δούλος –σύμφωνα με τα λεγόμενα του Αγαμέμνονα–, ο καταγόμενος από βάρβαρη μητέρα ήταν αυτός που μαζί με τον Αΐαντα συνεισέφεραν τα μέγιστα στις πολεμικές επιχειρήσεις της Τροίας (ὄδ' ἦν ὁ πράσσων ταῦτα, σὺν δ' ἐγὼ παρών,/ ὁ δοῦλος, οὐκ τῆς βαρβάρου μητρὸς γεγώς./ δύστηνε, ποῖ βλέπων ποτ' αὐτὰ καὶ θροεῖς;). Όπως εύστοχα δηλώνεται στα αρχαία σχόλια, ο Τεύκρος στην ουσία αντικρούει ὅσα ειπώθηκαν προηγουμένως ἀπὸ τον Αγαμέμνονα για την ταπεινή καταγωγή του (ἀνασκευάζει τὰ εἰρημένα περὶ δυσγενείας αὐτοῦ)²¹ και εξακοντίζει τα βέλη του κατά της μιαρῆς καταγωγῆς του αντιπάλου του. Για τον Τεύκρο αυτός που πραγματικά θα ἔπρεπε να αισθάνεται ντροπή για τη βαρβαρική του καταγωγή είναι ο Αγαμέμνονας δεδομένου πως προέρχεται ἀπὸ οικογένεια ἄκρως μιαρῆ λόγω της Φρυγικής καταγωγῆς του πατέρα του και της ανήθικης μητέρας του. Αντίθετα, ο Τεύκρος ως γόνος αριστοκρατικής γενιάς αισθάνεται υπερηφάνεια, καθὼς η μητέρα

¹⁹ Η βαριά αυτή προσβολή προς τον Τεύκρο θυμίζει την αντιπάθεια που επικρατούσε στην Αθήνα στο πρόσωπο των βαρβάρων και ειδικά αν ἐπρόκειτο για πολιτικά πρόσωπα. Συγκεκριμένα, η κατηγορία αυτή αποτελούσε οικείο τρόπο για τους γνήσιους Αθηναίους να μειώσουν ηθικά τους αντιπάλους τους, επικαλούμενοι το γεγονός πως αδυνατούσαν να καταλάβουν τη γλώσσα τους, διότι δεν ήταν τα ελληνικά. Για το ζήτημα αυτό βλ. Λορεντζάτος 2002, 173-174 ad 1255-1263.

²⁰ Evans 1991, 80. Meier 1997, 219. Hesk 2003, 121. Παπαδόδημα 2018, 29 σημ. 104. Για τον Burian (2012, 78) «το ζήτημα του να μην είσαι νόμιμος γιος είναι διάχυτο σε ὅλο το ἔργο και δημιουργεί περαιτέρω ερωτήματα μεταξύ ευγένειας και καταγωγῆς». Ο Aly (2002, 66-67) με αφορμή το ἔργο του Πλουτάρχου αναφέρει «πως περίπου πέντε χιλιάδες πολίτες ήταν θύματα αὐτοῦ του Νόμου, ενώ και ο ίδιος ο Περικλής θα βρισκόταν κάποια στιγμή θύμα του ίδιου νόμου, διότι είχε ἕναν γιο ἀπὸ την ξένη Ασπασία» (Περικλῆς 37.3). Βλ. ακόμη Patterson 1990, 62 σημ. 86. Garvie 2010, 358 ad 1260-1261. Osborne 2012, 275. Για επιπρόσθετη βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό βλ. ακόμη Ferrario 2019, 436-437 σημ. 37.

²¹ Σχ. Σοφ. Αἰ. 1301 (εκδ. Χριστοδοῦλου).

του η Ησινόη δόθηκε στον πατέρα του τον Τελαμώνα ως λάφυρο για τα πολεμικά του ανδραγαθήματα.

Ο μετασηματισμός του ψόγου σε έπαινο στα συμφραζόμενα της πόλεως

Τη λύση στις εκατέρωθεν προσβολές μεταξύ του Αγαμέμνονα και του Τεύκρου έρχεται να προσφέρει η απροσδόκητη επανεμφάνιση του Οδυσσέα. Οι φωνές των Ατρείδων πάνω από το σώμα του νεκρού Αΐαντα είναι ο λόγος της επανεμφάνισης του Οδυσσέα. Τον ψόγο διαδέχεται η ρητορική του επαίνου του Οδυσσέα πάνω από το άψυχο σώμα του Αΐαντα (1318-1319: *τί δ' ἔστιν, ἄνδρες; τηλόθεν γὰρ ἡσθόμην/ βοὴν Ἀτρείδων τῶδ' ἐπ' ἀλκίμῳ νεκρῶ*). Ο χαρακτηρισμός *ἄλκιμος νεκρὸς* που μεταχειρίζεται ο Οδυσσεάς για τον Αΐαντα, επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο την *ἀρετὴν* του κάποτε ανταγωνιστή του, προδιαγράφει τη στάση που θα ακολουθήσει ο Οδυσσεάς στην επικείμενη συνομιλία του με τον Αγαμέμνονα. Στο άκουσμα των ὄσων κατηγοριῶν επιρρίπτει ο Αγαμέμνονας στον Τεύκρο ο Οδυσσεάς αποκρίνεται στον συνομιλητή του πως βάσει του παραδοσιακού ηθικού κώδικα ο αποδέκτης προσβολῶν έχει το δικαίωμα να αμυνθεί και να ανταποδώσει τα ἄσχημα λόγια που διατυπώθηκαν σε βάρος του (1322-1323: *ἐγὼ γὰρ ἀνδρὶ συγγνώμην ἔχω / κλύοντι φλαῦρα συμβαλεῖν ἔπη κακά*).²² Ο Αγαμέμνονας παραδέχεται πως πράγματι εξαπέλυσε έντονους χαρακτηρισμούς στον Τεύκρο, αλλά και ο τελευταίος έκανε το ίδιο (1324: *ἤκουσεν αἰσχρά· δρῶν γὰρ ἦν τοιαῦτ' ἐμέ*). Στην ερώτηση του Οδυσσέα ποιο πράγμα που ξεστόμισε ο Τεύκρος τον πείραξε τόσο πολύ ο Αγαμέμνονας αναφέρει την απόφαση του Τεύκρου να παρακούσει την εντολή του και να θάψει το νεκρό σώμα του Αΐαντα (1326-1327). Από την αρχή του λόγου του ο Οδυσσεάς εμφανίζεται ως διαμεσολαβητής,²³ ο οποίος επικαλείται τη φιλία του με τον Αγαμέμνονα, ώστε να εξασφαλίσει από τον τελευταίο την ευνοϊκή του διάθεση σε ὅσα πρόκειται να ειπωθούν (1328-1329: *ἔξεστιν οὖν εἰπόντι τάληθῆ φίλῳ / σοὶ μηδὲν ἦσσον ἢ πάρος ζυνηρετεῖν*);).

Ο ίδιος ο Οδυσσεάς παραδέχεται πως ο Αΐαντας ὅσο ήταν ζωντανός αποτελούσε τον μεγαλύτερο εχθρό του, αποκαλύπτοντας ταυτόχρονα και την αιτία αυτής της ἐχθρας, που ήταν η επιδίκαση των ὀπλων του Αχιλλέα σε εκείνον και ὄχι στον Αΐαντα (1336-1337: *κάμοι γὰρ ἦν*

²² Περισσότερες λεπτομέρειες και παράλληλα χωρία για την ανταπόδοση των κατηγοριῶν βλ. Κουταλόπουλος 2009, 292 ad 1323. Garvie 2010, 368 ad 1322-1323. Finglass 2011, 504-505 ad 1322-1323.

²³ Για το ζήτημα της ρητορικής παρέμβασης του Οδυσσέα και του ρόλου του στην τελική αυτή σκηνή του έργου ιδιαίτερα βοηθητικό είναι το άρθρο του Hawthorne 2012, 367-400.

ποθ' οὔτος ἔχθιστος στρατοῦ, / ἐξ οὔ 'κράτησα τῶν Ἀχιλλείων ὄπλων). Η αντιπαλότητα όμως μεταξύ των δύο ηρώων δεν σημαίνει για τον Οδυσσέα πως δεν αναγνωρίζει το μεγαλείο του Αΐαντα. Ακριβώς επειδή ήταν τόσο σημαντικός πολεμιστής, η βεβήλωση του σώματός του και η στέρηση ταφής του θα αποτελούσε, σύμφωνα με το επιχείρημα του Οδυσσέα, τη μεγαλύτερη ατίμωση για έναν άνθρωπο που μετά τον Αχιλλέα ήταν ο καλύτερος πολεμιστής (1339-1342: *οὔ τᾶν ἀτιμάσαιμ' ἄν, ὥστε μὴ λέγειν/ἔν' ἄνδρ' ἰδεῖν ἄριστον Ἀργείων, ὅσοι/Τροίαν ἀφικόμεσθα, πλὴν Ἀχιλλέως./ὅστ' οὐκ ἂν ἐνδίκως γ' ἀτιμάζοιτό σοι*). Ο Οδυσσέας τον νεκρό τον μισούσε, όταν ήταν λογικό να τον μισεί, τότε που ήταν αντίπαλοι και υπήρχε ανταγωνισμός μεταξύ τους (1347: *ἔγωγ' ἐμίσουν δ', ἠνίκ' ἦν μισεῖν καλόν*).²⁴ Ο Οδυσσέας δεν παραβλέπει ότι ο Αΐαντας ήταν κάποτε εχθρός του, αλλά αυτός ο εχθρός ταυτόχρονα υπήρξε και ιδιαίτερα γενναίος (1355: *ὄδ' ἐχθρὸς ἀνὴρ, ἀλλὰ γενναῖός ποτ' ἦν*). Ο δημόσιος έπαινος και η αναγνώριση της αξίας του νεκρού αντιπάλου προσλαμβάνει πολιτικό περιεχόμενο καθώς διαθέτει τα χαρακτηριστικά ενός επιτάφιου εγκωμιαστικού λόγου.²⁵ Άλλωστε, έχει σημασία το γεγονός ότι ο Οδυσσέας είναι το μόνο πρόσωπο που δεν γίνεται, κατά τη διάρκεια του δράματος, φορέας ψόγου. Μπορεί να πληροφορούμαστε πως ο Οδυσσέας διέδιδε κακές φήμες για τον Αΐαντα, όμως στην πραγματικότητα δεν τον βλέπουμε ούτε τον ακούμε να κάνει κάτι τέτοιο.

Η διαλλακτικότητα που επιδεικνύει ο Οδυσσέας στο τέλος του έργου είναι ομόλογη προς την άρνησή του στην προλογική σκηνή να περιγελάσει –όπως επιθυμούσε η θεά Αθηνά– τον μαινόμενο Αΐαντα και τα δεινά του, διότι ο Αΐαντας στερείτο ενός πολύ βασικού στοιχείου, της λογικής (79-80: Αθ.: *οὔκουν γέλως ἠδιστος εἰς ἐχθροὺς γελᾶν;/Οδ.: ἐμοὶ μὲν ἀρκεῖ τοῦτον ἐν δόμοις μένειν* και 82: *φρονοῦντα γὰρ νιν οὐκ ἂν ἐξέστην ὄκνω*).²⁶ Ο ψόγος είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους αντίπαλοι σε ανταγωνισμό μεταξύ τους επιτίθενται ο ένας στον άλλον.

²⁴ Για μια αναλυτική παρουσίαση των αμφισημιών που έχει δημιουργήσει ο συγκεκριμένος στίχος στον ερευνητικό χώρο βλ. ενδεικτικά Poe 1987, 97 σημ. 176.

²⁵ Η Waern (1962, 4-6) υποστηρίζει πως η τελείως διαφορετική απεικόνιση του Οδυσσέα στο τέλος του έργου σχετίζεται με την έντονη θρησκευτικότητα του Σοφοκλή και τη σημασία του δικαιώματος όλων των νεκρών να λάβουν τις προσήκουσες τιμές. Αντίθετα, στην αρχή του έργου οι διαφορετικές οπτικές για τον Οδυσσέα συμβάλλουν στη σκιαγράφηση του αρνητικού πορτρέτου του συγκεκριμένου ήρωα (3-4). Η Paillard (2020, 72) τονίζει πως η οπτική των προσώπων στην αρχή του δράματος για τον Οδυσσέα δεν έχει καμία σχέση με τη συμπεριφορά του στο έργο.

²⁶ Ο Hawthorne (2012, 396) σημειώνει χαρακτηριστικά: «The difference between Odysseus in the two scenes can be read as a movement from the role of spectator in the theater to that of political actor». [...] «Odysseus' final self-explanation ties his arguments together and makes his ethics politically palatable for Agamemnon». Για τον Hubbard (2003, 165) ο Οδυσσέας στο τέλος του έργου αποτελεί πρότυπο για τον σύγχρονο Αθηναίο θεατή.

Ως τέτοιος τρόπος ο ψόγος εντάσσεται οργανικά σε ένα πλαίσιο ηθικής αντίληψης και δράσης, το οποίο ορίζεται από τις αξίες του ανταγωνισμού και θεωρείται θεμιτός μέσα στο πλαίσιο αυτό. Αντιθέτως, μέσα στο πλαίσιο της *πόλεως* κυριαρχούν μάλλον οι συνεργατικές αξίες.²⁷ Για να γίνει δεκτή η ύπαρξη του ψόγου μέσα στο πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να μετασχηματιστεί.

Ο Τεύκρος αναγνωρίζει και επαινεί τη συνεισφορά του Οδυσσέα στην άμεση ταφή του Αΐαντα. Ο Οδυσσέας μολονότι ήταν ο μεγαλύτερος εχθρός του αποθανόντος, δεν επεδίωξε την προσβολή του νεκρού, όπως επιθυμούσε ο ανόητος στρατηγός και ο αδερφός του (1383-1388: *τούτω γὰρ ὦν ἔχθιστος Ἀργείων ἀνήρ/ μόνος παρέστης χερσίν, οὐδ' ἔτλης παρῶν /θανόντι τῷδε ζῶν ἐφρυβρίσαι μέγα, /ὡς ὁ στρατηγὸς οὐπιβρόντητος μολῶν /αὐτός τε χῶ ζύναιμος ἠθελήσατην /λωβητὸν αὐτὸν ἐκβαλεῖν ταφῆς ἄτερ*). Ο Τεύκρος επαναφέρει το λεξιλόγιο ψόγου χρησιμοποιώντας τη λέξη *οὐπιβρόντητος*, λέξη που στην τραγωδία απαντά μόνο εδώ, «ενώ η λέξη *ἐμβρόντητος* απαντά μόνο στην κωμωδία και την πεζογραφία, όχι στην τραγωδία»,²⁸ για να ψέξει τη συμπεριφορά του Αγαμέμνονα. Επιπλέον, ο Τεύκρος, όσο και αν έχει αναγνωρίσει την αλλαγή στη συμπεριφορά του Οδυσσέα, φοβάται πως η αρωγή του στην ταφή θα είναι αντίθετη προς την επιθυμία του νεκρού (1393-1395: *σὲ δ', ὦ γεραιοῦ σπέρμα Λαέρτου πατρός,/τάφου μὲν ὀκνῶ τοῦδ' ἐπιψαύειν ἔαν,/μὴ τῷ θανόντι τοῦτο δυσχερὲς ποῶ*). Ο Αΐαντας ακόμη και στον θάνατο φαίνεται πως είναι «άτεγκτος και απροσάρμοστος στον κόσμο της πόλης».²⁹ Η ευγενική άρνηση του Τεύκρου στην προσφορά του Οδυσσέα δεν σημαίνει απόρριψη των ευεργεσιών του· άλλωστε ο Τεύκρος στο τέλος του λόγου αποκαλεί τον Οδυσσέα *ἔσθλόν* (1398-1399: *σὺ δὲ /ἀνήρ καθ' ἡμᾶς ἔσθλός ὢν ἐπίστασο*).³⁰ Ακόμη και ο Χορός που στην αρχή του έργου διατύπωνε προσβολές για το πρόσωπο του Οδυσσέα, στο τέλος του έργου επαινεί την συμπεριφορά του.

²⁷ Cairns ³2014, 319. Σχετικά με το πολιτικό μοντέλο που προκρίνει ο Οδυσσέας μέσα από τα λεγόμενά του που αποτελούν τον θεμέλιο λίθο της αθηναϊκής δημοκρατίας βλ. ενδεικτικά Golder 1990, 29.

²⁸ Stanford 1963, 231 ad 1386-1388. Jebb 1967, 205 ad 1386f. Garvie 2010, 379 ad 1386.

²⁹ Ο Bowie (1983, 115) επισημαίνει «πως ο Αΐαντας ποτέ δεν θα μπορέσει να ενταχθεί εκ νέου στην κοινωνία». Βλ. ακόμη Golder 1990, 30. Evans 1991, 83. Cairns ³2014, 319. Ο Finglass (2011, 41 και 2019, 168 σημ. 16) παραλληλίζει τον θυμό του Αΐαντα προς τον εχθρό του που δεν υποχωρεί ούτε κατά τη διάρκεια του θανάτου με το επεισόδιο από τη Νέκυια της *Ὀδύσσειας* (λ 543-547 και 563-564).

³⁰ Ο Garvie (2010, 29-30) πιστεύει ότι ο Τεύκρος «ως εκπρόσωπος του Αΐαντα έχει κάθε δικαίωμα να αρνηθεί την προσφορά του Οδυσσέα να βοηθήσει στην ταφή του Αΐαντα, καθώς μπορεί ο Οδυσσέας να μην μισεί πλέον τον τελευταίο, οπωσδήποτε όμως δεν ισχύει και το αντίθετο». Ο Guthrie (1947, 119) αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής: «Odysseus shows his generosity by not only insisting on the due burial of his fallen enemy but effecting a reconciliation with the enemy's brother, then it is human beings who are protagonists».

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι η ρητορική του ψόγου και η χαιρέκακη αντιμετώπιση των εχθρών αποτελούσαν θεμιτό τρόπο επίθεσης κατά των αντιπάλων στο αρχαϊκό πλαίσιο των ανταγωνιστικών αξιών. Μάλιστα, ο Σοφοκλής με την επιλογή λέξεων που απαντούν συνήθως σε κωμικά συμφραζόμενα, ενισχύει αυτή τη λειτουργία του ψόγου. Όμως στο πλαίσιο των νέων συνεργατικών αξιών που θέτει η πόλις η ρητορική του ψόγου εγκαταλείπεται και τη θέση της διαδέχεται η ρητορική του επαίνου. Ο Οδυσσεάς με τη διαλλακτικότητα που επιδεικνύει και τη δημόσια αναγνώριση της αξίας του αντιπάλου του αποτελεί τον τύπο ανθρώπου που θα επικρατήσει στη δημοκρατική Αθήνα του 5ου π.Χ. αιώνα.

Βιβλιογραφία

- Aly, Y. A. R. I. 2002. *Πολιτικές Προεκτάσεις στο έργο του Σοφοκλή, Αίας-Φιλοκτήτης-Αντιγόνη*, διδακτ. διατρ. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Beer, J. 2004. *Sophocles and the Tragedy of Athenian Democracy*. Λονδίνο: Westport.
- Blundell, M. W. 1989. *Helping friends and harming enemies: a study in Sophocles and Greek ethics*. Κέμπριτζ/ Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Bowie, A. M. 1983. "The end of Sophocles' *Ajax*." *LCM* 8: 114-115.
- Bremmer, J. N. 2000. "Verbal Insulting in Ancient Greek Culture." *Acta Ant. Hung* 40: 61-72.
- Burian, P. 2012, "Polyphonic *Ajax*." K. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*. Μάλντεν, Μασαχουσέτη/Οξφόρδη/Τσίτσεστερ: Wiley-Blackwell, 69-83.
- Cairns, D. ³2014, "Ηθικές Αξίες." J. Gregory (επιμ.), *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας. 31 εισαγωγικά δοκίμια*, μτφ. Μ. Καίσαρ, Ο. Μπεζαντάκου και Γ. Φιλίππου. Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμα, 305-320.
- Evans, J. A. S. 1991. "A Reading of Sophocles' *Ajax*." *QUCC* 38 (2): 69-85.
- Ferrario, S. 2019. "Πολιτική Τραγωδία: Σοφοκλής και Αθηναϊκή Ιστορία." Α. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Σοφοκλής. Τράντα Δύο Μελέτες*, μτφ. Κ. Δημοπούλου, επιμ. Χ. Τσαγγάλης. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 433-448.
- Finglass, P. J. 2011. *Sophocles Ajax*, edited with Introduction, Translation and Commentary. Κέμπριτζ/Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.

- _____ 2019, “*Αΐας*.” Α. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Σοφοκλής. Τράντα Δύο Μελέτες*, μτφ. Κ. Δημοπούλου, επιμ. Χ. Τσαγγάλης. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 165-173.
- Garvie, A. F. 2010. *Σοφοκλέους Αΐας*, μτφ. Ν. Τζένου, επιμ. Νικ. Π. Μπεζαντάκος. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Golder, H. 1990. “Sophocles’ *Ajax*: Beyond the Shadow of Time.” *Arion* 1.1: 9-34.
- Guthrie, W. K. C. 1947. “Odysseus in the *Ajax*.” *G&R* 16.48: 116-119.
- Hawthorne, K. 2012. “The Rhetorical Resolution of Sophocles’ *Aias*.” *Mnemosyne* 65 (3): 387-400.
- Hesk, J. 2003. *Sophocles: Ajax*. Λονδίνο: Duckworth.
- Hubbard, T. K. 2003. “The architecture of Sophocles’ *Ajax*.” *Hermes* 131 (2): 158-171.
- Jebb, R. C. 1967. *Sophocles. The Plays and Fragments with critical notes, commentary, and translation in English prose, Part VII, The Ajax*. Amsterdam.
- Kamerbeek, J. C. ²1963. *The Plays of Sophocles. Part I: The Ajax*. Λέιπτεν: E. J. Brill.
- Knox, B. M. W. 1961. “The *Ajax* of Sophocles.” *HSCPh* 65: 1-37. = Knox, B. M. W. 1979. *World and Action. Essays on the Ancient Theatre*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press. (Ανατύπωση).
- _____ 1983. “Sophocles and the polis.” *Fond. Hardt Entr.* 29: 1-27.
- Κουταλόπουλος, Α. 2009. *Σοφοκλέους Αΐας. Εισαγωγή-Ανάλυση-Μετάφραση-Σχόλια*. Αθήνα: Πατάκη.
- Lateiner, D. 2017. “Insults and Humiliations in Fifth Century Historiography and Comedy.” *Histos* 6: 31-66.
- Lloyd-Jones, H. και N.G. Wilson 1990. *Sophoclis Fabulae*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Λορεντζάτος, Π. ²2002. *Σοφοκλέους Αΐας, Αρχαίο Κείμενο-Εισαγωγή-Μετάφραση*. Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- Meier, Ch. 1997. *Η Πολιτική Τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας*, μτφ. Φ. Μανακίδου, επιμ. Μ. Ιατρού. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα.
- Osborne, R. 2012. “Sophocles and Contemporary Politics.” Κ. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*. Μάλντεν, Μασαχουσέτη/Οξφόρδη/Τσίτσεστερ: Wiley-Blackwell, 270-286.
- Paillard, E. 2020. “Odysseus and the Concept of ‘Nobility’ in Sophocles’ *Ajax*’ and *Philoctetes*.” *Acropolis* 1: 65-84.

- Παπαδόδημα, Ε. 2018. *Σοφοκλέους Αίας. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια*. Αθήναι: Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας.
- Patterson, C. B. 1990. "Those Athenian Bastards." *ClAnt* 9 (1): 40-73.
- Poe, J. P. 1987. *Genre and Meaning in Sophocles Ajax* (Beiträge zur klassischen Philologie, 172). Φραγκφούρτη: Athenäum.
- Romilly de, J. 1992. *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, μτφ. Ν. Αγκαβανάκης. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Stanford, W. B. 1963. *Sophocles Ajax with Introduction, Revised Text, Commentary, Appendixes, Indexes and Bibliography*. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: St. Martin's Press.
- Χριστοδούλου, Γ. Α. 1977. *Τὰ ἀρχαῖα Σχόλια εἰς Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους, κριτική ἔκδοσις*. Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Waern, I. 1962. "Odysseus bei Sophokles." *Eranos* 60: 1-7.

Abstract

The aim of this paper is to examine the rhetoric of insults and praise in the *Ajax* of Sophocles. The whole play has been constructed under the general meaning of insults which express the characters and their close environment against their political opponents. Mainly we will focus on specific terms and phrases that the characters use in the drama such as *τούπιτριπτον κίναδος*, *κακοπινέστατον ἄλημα*, *κάξελευθερστομεῖς*, *δοῦλος*, *βάρβαρος γλῶσσα*, *βάρβαρος μήτηρ* and we will attempt to underline their political function. More specifically our interest is related with the meaning of the above indicative terms in the context of insults and whether the accusations refer to the conventional expressions of insults in the context of polis. Another issue that we will take into consideration is the rhetoric of praise which especially takes place from Odysseus and his enemies during the Exodos of the play. The Ajax's defense from Odysseus in the last scene of the tragedy and the characterizations of *ἄλκιμος νεκρός*, *ἀνὴρ ἄριστος*, *γενναῖος ἀνὴρ*, introduce into the play a new type of the appropriate person to the democratic world of the 5th century BC.

Λέξεις-Κλειδιά: Αίας, Οδυσσεάς, ψόγος, εχθρός, γέλιο, επιχαιρεκακία, έπαινος, πόλη.

Ο πολιτικός έπαινος και ψόγος στην αριστοφανική κωμωδία ως στοιχείο ενότητας των πολιτών

Μήτσης Αλέξανδρος-Φώτιος

1. Εισαγωγή*

Ο έπαινος και ο ψόγος αποτελούν καλλιτεχνικές κατηγορίες,¹ κατηγορίες λεκτικών πράξεων, οι οποίες εντοπίζονται σε διάφορα γραμματειακά είδη με διαφορετική κάθε φορά υλοποίηση και λειτουργία. Δείγματα αυτών των κατηγοριών ανιχνεύονται σύμφωνα με τον Αριστοτέλη πριν ακόμα από τον Όμηρο² και συνεχίζονται και μετά από αυτόν.³ Ως εκ τούτου, οι παραπάνω λεκτικές πράξεις συνδέονται πέραν των άλλων με την ποίηση. Μέσω του επαίνου και του ψόγου η τελευταία διακρίνεται σε σοβαρή και εύθυμη και εξελίσσεται.⁴ Όσοι ποιητές ασχολούνταν με τον έπαινο ευγενών πράξεων και ανθρώπων και συνέθεταν ποιήματα εγκωμιαστικού χαρακτήρα επιδόθηκαν στο έπος και την τραγωδία, ενώ εκείνοι που ασχολούνταν με πράξεις και ανθρώπους μικρότερης αξίας και συνέθεταν έργα υβριστικού και επικριτικού περιεχομένου επιδόθηκαν στον ίαμβο και την κωμωδία.⁵

Η σύνδεση των λεκτικών πράξεων του επαίνου και του ψόγου με τα παραπάνω είδη της ποίησης δεν είναι η μοναδική. Παράδειγμα επαίνου αποτελούν και οι ωδές (*έπινίκια*) του Πινδάρου (5ος αιώνας π.Χ.),⁶ οι οποίες ήταν εγκώμια για τους νικητές των αθλητικών αγώνων των τεσσάρων μεγάλων εθνικών εορτών (Ολύμπια, Πύθια, Νέμεα, Ίσθμια). Αυτές τις ωδές τραγουδούσαν Χοροί στο πλαίσιο ειδικών τελετών (κατά τη διάρκεια της εορτής, σε εκδηλώσεις

* Ευχαριστώ από καρδιάς την κυρία Αθηνά Παπαχρυσόστομου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, για την πολύτιμη βοήθειά της στην εκπόνηση του παρόντος. Επίσης, ευχαριστώ πολύ την/τον ανώνυμη/-ο κριτή του άρθρου για τις εξαιρετικά βοηθητικές της/του παρατηρήσεις.

¹ Βλ. Halliwell 2002, 175.

² Πβ. Αριστ. *Ποιητ.* 1448b: *διεσπάσθη δὲ κατὰ [...] δὲ εἶναι πολλούς.*

³ Πβ. Αριστ. *Ποιητ.* 1448b.: *ἀπὸ δὲ Ὁμήρου ἀρξάμενοις ἔστιν, οἷον ἐκείνου ὁ Μαργίτης καὶ τὰ τοιαῦτα...* Βλ. επίσης Edwards 2002, 11-12.

⁴ Βλ. Κωνσταντάκος 2021, 4-5.

⁵ Πβ. Αριστ. *Ποιητ.* 1448b-1449a: *διεσπάσθη δὲ κατὰ [...] τῶν ἐπῶν τραγωδοδιδάσκαλοι.* Δεν είναι ευρέως αποδεκτή η γενετική σχέση ανάμεσα στον ίαμβο και την κωμωδία. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Κωνσταντάκος 2021, 8 κ.ε.

⁶ Βλ. Pernot 2015, 1.

που διοργανώνονταν στην πατρίδα του νικητή ή σε δημόσιες εορτές, όταν ο νικητής αποτελούσε σημαντική προσωπικότητα).⁷

Πέραν της ποίησης ο έπαινος και ο ψόγος συνδέονται με τον επιδεικτικό λόγο,⁸ ένα από τα είδη της ρητορικής, σύμφωνα με τη διάκριση του Αριστοτέλη. Τα άλλα δύο είδη είναι ο δικανικός και ο συμβουλευτικός λόγος.⁹ Η ρητορική ακολούθησε μακρά πορεία μέχρι να φτάσει στο σημείο της συστηματοποίησής της από τον Σταγειρίτη φιλόσοφο τον 4ο π.Χ. αιώνα, καθώς δείγματα προ-ρητορικού λόγου ανιχνεύονται ήδη στην *Ιλιάδα*, τον *Ομηρικό Ύμνο στον Ερμή* και το αρχαίο ελληνικό δράμα.¹⁰ Η εξέλιξη και η ανάπτυξη της ρητορικής οφείλεται εν μέρει και στις συνθήκες οι οποίες επικράτησαν στην Αθήνα –και όχι μόνο–¹¹ τον 6ο και τον 5ο π.Χ. αιώνα. Η ενίσχυση της δημοκρατίας μέσα από τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα (594/593 π.Χ.), του Κλεισθένη (510 π.Χ.) και του Εφιάλτη (462 π.Χ.) ενδυνάμωσε τον δήμο και αύξησε τη συμμετοχή όλων των πολιτών στα κοινωνικά και πολιτικά τεκταινόμενα.¹² Επιπρόσθετα, ο θεσμός του δικαστηρίου οδήγησε τους πολίτες στη χρήση του λόγου για την υποστήριξη του εαυτού τους στο δικαστήριο είτε ως κατηγορών ή ως κατηγορουμένων.¹³

Η περίπτωση, βέβαια, του επιδεικτικού λόγου διαφέρει από εκείνον που εκφωνούνταν στα δικαστήρια. Όλα τα είδη της ρητορικής στόχευαν στην επιρροή των ακροατών, αλλά ο επιδεικτικός λόγος απέβλεπε και στην *επίδειξη*.¹⁴ Εκφωνούνταν σε δημόσιες τελετές και σε μεγάλες γιορτές που διοργανώνονταν, όπως ήταν οι Πανελλήνιες γιορτές, οι νεκρικές τελετές κ.ά.¹⁵ Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι οι περισσότεροι επιδεικτικοί λόγοι δεν γράφονταν για να εκφωνηθούν σε κάποια από τις προαναφερθείσες εκδηλώσεις. Περισσότερο λειτουργούσαν σαν ένας τρόπος τέρψης των ακροατών και προβολής («διαφήμισης») των

⁷ Βλ. Bowra 1983, 27. Βλ. επίσης Κακριδής 2005, 106. Easterling και Knox 2006, 300.

⁸ Πβ. Αριστ. *Ρητ.* 1358b: ... *ἐπιδεικτικῶ δὲ τὸ μὲν ἔπαινος τὸ δὲ ψόγος...* Βλ. επίσης Κακριδής 2005, 137-138. Kennedy 2009, 11.

⁹ Πβ. Αριστ. *Ρητ.* 1358b: ... *ὥστ' ἐξ ἀνάγκης [...] συμβουλευτικόν, δικανικόν, ἐπιδεικτικόν.* Βλ. επίσης Kennedy 2009, 11.

¹⁰ Βλ. Edwards 2002, 11-12. Βλ. επίσης Κακριδής 2005, 136. Easterling και Knox 2006, 657. Kennedy 2009, 22· 24-26· 30· 42.

¹¹ Για τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στη Σικελία, βλ. Κακριδής 2005, 136-137. Βλ. επίσης Kennedy 2009, 21.

¹² Βλ. Easterling και Knox 2006, 657. Για μια αναλυτική παρουσίαση των μεταρρυθμίσεων, βλ. Παπαχρυσόστομου 2014, 109· 119· 126-127· 165· 176· 178· 255-257.

¹³ Βλ. Edwards 2002, 12-13. Βλ. επίσης Kennedy 2009, 10· 29-30.

¹⁴ Βλ. Carey 2007, 237-239. Βλ. επίσης Pernot 2015, 3-5.

¹⁵ Βλ. Carey 2007, 248. Βλ. επίσης Kennedy 2009, 11.

σοφιστών και των ικανοτήτων τους στη διδασκαλία. Επιπρόσθετα, αποτελούσαν πρότυπα για τους μαθητές των σοφιστών, ώστε να δημιουργήσουν ανάλογους με τους καθηγητές τους λόγους.¹⁶ Τα πιο γνωστά είδη επιδεικτικών λόγων είναι οι επικήδειοι (επιτάφιοι λόγοι) και εκείνοι που εκφωνούνταν στους Ολυμπιακούς αγώνες, στοχεύοντας στην ενότητα των Ελλήνων.¹⁷

Σε μια μικρότερης εμβέλειας ενότητα στοχεύει και ο Αριστοφάνης στην κωμωδία του *Ίππης*, η οποία παρουσιάστηκε στα Λήναια το 424 π.Χ., έναν χρόνο μετά την μάχη στην Πύλο και την πολιορκία της Σφακτηρίας, και απέσπασε το πρώτο βραβείο.¹⁸ Ο κωμικός στο παρόν έργο, χρησιμοποιώντας τα εργαλεία του επαίνου και του ψόγου, προσπαθεί να ωθήσει τους πολίτες των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων της Αθήνας,¹⁹ ανώτερων και κατώτερων, σε μια ενότητα, σε μια ομόνοια απέναντι στους δημαγωγούς.²⁰ Μια τέτοια περίπτωση δημαγωγού αποτελεί ο Κλέωνας, τουλάχιστον όπως παρουσιάζεται στους *Ίππης*.²¹

Η χρήση του επαίνου και του ψόγου στην προαναφερθείσα κωμωδία δεν αποτελεί αναχρονισμό, αφού ο ποιητής δεν εντάσσει στο έργο του τις δομές και την τεχνική ορολογία της ρητορικής, όπως αυτά καθιερώθηκαν τον 4ο αιώνα π.Χ.²² Ο Αριστοφάνης φαίνεται να χρησιμοποιεί τον έπαινο και τον ψόγο ως λεκτικές πράξεις, οι οποίες είναι κοινές στον λόγο, πολύ πριν από την εποχή του Αριστοτέλη και της *Ρητορικής* του.²³ Αντίθετα, είναι πιθανόν να δέχτηκε επιρροή από προγενέστερα της εποχής του γραμματειακά είδη, τα οποία εμπεριείχαν, όπως φανερώθηκε παραπάνω, προ-ρητορικά στοιχεία και συγκεκριμένα τις λεκτικές πράξεις του επαίνου και του ψόγου.²⁴ Ιδιαίτερα για τον ψόγο δεν πρέπει να λησμονείται ότι τόσο αυτός όσο και η σάτιρα αποτελούν εγγενή στοιχεία της κωμωδίας, τα οποία έχουν τη ρίζα τους στον

¹⁶ Βλ. Edwards 2002, 17. Βλ. επίσης Pernot 2015, 3.

¹⁷ Βλ. Edwards 2002, 17-18. Βλ. επίσης Easterling και Knox 2006, 660.

¹⁸ Βλ. Dover 2016, 132.

¹⁹ Για τις κοινωνικές τάξεις στον Αριστοφάνη και τον Μένανδρο, την κοινωνική και οικονομική ισότητα και ανισότητα, βλ. Roselli 2014, 241-258.

²⁰ Βλ. Rosenbloom 2014, 304-305. Βλ. επίσης Dover 2016, 145.

²¹ Για μια διαφορετική εικόνα του Κλέωνα από εκείνη που παρουσιάζει ο Αριστοφάνης, βλ. Dorey 1956, 132-139. Βλ. επίσης Σπυρόπουλος 2005, 58-59.

²² Βλ. Gagarin 2007, 27. Βλ. επίσης Major 2013, 49-50 και 182.

²³ Βλ. Hubbard 2007, 500.

²⁴ Βλ. Harriott 1986, 46-48. Βλ. επίσης Carey 2007, 236.

Αρχίλοχο και σε άλλους σκωπτικούς ποιητές²⁵ και τα οποία φτάνουν στον Αριστοφάνη μέσω του Κρατίνου,²⁶ του δημιουργού της πολιτικής σάτιρας.²⁷

Επίσης, είναι πιθανόν ο κωμικός ποιητής να δέχτηκε επίδραση από τους προ-ρητορικούς λόγους που εκφωνούνταν στην Αθήνα του 5ου π.Χ. αιώνα, γεγονός που τον ώθησε να εντάξει στις κωμωδίες του τη ρητορική που στόχευε στην πειθώ αλλά και να την κατακρίνει ενίοτε.²⁸ Σύμφωνα, μάλιστα, με ορισμένους μελετητές ο κωμικός ποιητής ήταν εξοικειωμένος με κάποια μορφή ρητορικής θεωρίας,²⁹ έστω μια προγενέστερη μορφή από αυτή που επικρατούσε τον 4ο π.Χ. αιώνα.

Στόχος, λοιπόν, της παρούσας εργασίας είναι ο εντοπισμός του επαίνου και του ψόγου στο έργο *Ιππής* και η εξέταση του τρόπου με τον οποίο αυτές οι λεκτικές πράξεις οδηγούν στην ενότητα των πολιτών. Η μέθοδος που χρησιμοποιείται για την προαναφερθείσα εξέταση είναι η εκ του σύνεγγυς κειμενική ανάλυση σε άμεση σχέση με τη σύγχρονη πολιτική επικαιρότητα του ποιητή.

2. Ο έπαινος

Η ανίχνευση των στοιχείων του επαίνου στους *Ιππής* του Αριστοφάνη εκκινεί από την παράβαση του έργου. Πιο αναλυτικά, στους στίχους 503-550³⁰ ο αριστοκρατικός³¹ Χορός των ιππέων επαινεί τον ποιητή,³² κοινοποιώντας τα λόγια του στο κοινό,³³ λόγω του κοινού αισθήματος μίσους που τον ενώνει με τον κωμικό και λόγω της δικαιοσύνης και της γενναιότητας του τελευταίου.³⁴ Σημαντικό στοιχείο για το θέμα που μελετάται αποτελούν οι στίχοι 541-550.³⁵ Οι ιππείς, έχοντας μεταφέρει την άποψη του ποιητή για τις δυσκολίες που

²⁵ Βλ. Easterling και Knox 2006, 482.

²⁶ Βλ. Κωνσταντάκος 2021, 5-7.

²⁷ Βλ. Κωνσταντάκος 2019, 184-185 και 188-189.

²⁸ Βλ. Murphy 1938, 78-79. Βλ. επίσης Hubbard 2007, 490-495. Rosenbloom 2009, 197-198. Για μια σύνδεση ανάμεσα στον έπαινο που εμφανίζεται στις *Νεφέλες* και στις σοφιστικές επιδείξεις, πβ. Αριστοφ. *Νεφ.* 1399-1405: *ὡς ἡδὺν καινοῖς [...]* τὸν πατέρα κολάζειν. Βλ. επίσης Murphy 1938, 92 κ.ε.

²⁹ Βλ. Murphy 1938, 69·110·112-113. Βλ. επίσης Hubbard 2007, 500 και 503.

³⁰ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 503-550: *Ὑμεῖς δ' ἡμῖν [...]* φαιδρὸς λάμποντι μετώπῳ.

³¹ Βλ. Παπαχρυσοστόμου 2014, 120.

³² Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 509: *νὺν δ' ἄξιός ἐσθ' ὁ ποιητής.*

³³ *Ο.π.* 514: *ἡμᾶς ὕμῖν ἐκέλευε φράσαι περὶ τούτου.* Για την καταγωγή του αυτοεπαίνου από τις επινίκιες ωδές, βλ. Harriott 1986, 59-60.

³⁴ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 510-511: *ὄτι τοὺς αὐτοὺς [...]* καὶ τὴν ἐριώλην.

³⁵ *Ο.π.* 541-550: *Ταῦτ' ὀρρωδῶν διέτριβεν [...]* φαιδρὸς λάμποντι μετώπῳ.

παρουσιάζονται στο ανέβασμα της κωμωδίας,³⁶ εκφράζουν τώρα τους φόβους του για την πιθανή απόρριψή του από το κοινό.³⁷ Μέσω μιας αλληγορίας που προέρχεται από τον ναυτικό χώρο, ο ποιητής παρουσιάζεται μετριόφρων, αφού θεωρεί πως το ανέβασμα ενός κωμικού έργου χρειάζεται απαραίτητη προετοιμασία –μια προκατασκευαστική περίοδο. Αυτή η περίοδος αντιστοιχεί αλληγορικά με την άνοδο ενός ναυτικού στην ιεραρχία του πληρώματος ενός καραβιού, μέχρι να φτάσει στη θέση του κυβερνήτη.³⁸

Το καράβι, και γενικότερα το ναυτικό, παραπέμπει στην κατώτερη κοινωνική τάξη των θητών. Οι θήτες κατατάσσονταν στον στρατό ως ελαφρά οπλισμένοι και στον στόλο ως κωπηλάτες.³⁹ Έτσι, σε αυτό το σημείο⁴⁰ ο έπαινος που απευθύνουν οι ιππείς στον ποιητή και η σύνδεση του τελευταίου με τη θάλασσα, η οποία επικροτείται από τον Χορό,⁴¹ καθιστά εμφανή μια σύνδεση ανάμεσα στην ανώτερη τάξη των ιππέων και σε εκείνη των κωπηλατών. Αυτή η σύνδεση ενισχύεται από την αναφορά στο μέτωπο του ποιητή.⁴² Αν το μέτωπο αναφέρεται στη φαλάκρα του,⁴³ τότε δημιουργείται μια αντίθεση ανάμεσα στη συνήθεια των αριστοκρατών να τρέφουν μακριά μαλλιά και στη φαλάκρα του ποιητή. Ο έπαινος και η συμφωνία του Χορού με τις απόψεις και τις ενέργειες του κωμικού συμβιβάζουν την αντίθεση και οδηγούν στην προαναφερθείσα ενότητα.

Στην ενότητα των τάξεων στοχεύουν και οι στίχοι 551 κ.ε.,⁴⁴ στους οποίους ο Χορός επικαλείται τον θεό Ποσειδώνα με έναν ύμνο. Η επίκληση πραγματοποιείται μέσω δύο διαφορετικών ιδιοτήτων που φέρει η θεότητα, αφού ο Ποσειδώνας παρουσιάζεται τόσο ως θεός των αλόγων και των αρματοδρομιών όσο και ως θεός της θάλασσας.⁴⁵ Η πρώτη ιδιότητά του συνδέεται με την ανώτερη τάξη των ιππέων, ενώ η δεύτερη με την τάξη των κωπηλατών,⁴⁶

³⁶ Ο.π. 515-516: *ἀλλὰ νομίζων κωμωδοδιδασκαλίαν εἶναι χαλεπώτατον ἔργον ἀπάντων.*

³⁷ Ο.π. 521-525: *ὃς πλεῖστα χορῶν [...] τοῦ σκόπτειν ἀπελείφθη.* Για το επιχείρημα ότι τα λόγια του Χορού αποτελούν ειρωνεία απέναντι στις πρώτες γενιές των κωμικών και μια υποτίμηση του Κρατίνου, βλ. Lech 2019, 103-104.

³⁸ Πβ. Άριστοφ. *Ίππ.* 541-544: *Ταῦτ' ὀρρωδῶν διέτριβεν [...] κυβερνᾶν αὐτὸν ἑαυτῷ.* Βλ. επίσης Dover 2016, 145.

³⁹ Βλ. Παπαχρυσόστομου 2014, 121.

⁴⁰ Πβ. Άριστοφ. *Ίππ.* 503-550: *Υμεῖς δ' ἡμῖν προσέχετε [...] φαιδρὸς λάμποντι μετώπῳ.*

⁴¹ Ο.π. 544-550: *Τούτων οὖν οὖνεκα [...] φαιδρὸς λάμποντι μετώπῳ.*

⁴² Ο.π. 550: *φαιδρὸς λάμποντι μετώπῳ.*

⁴³ Βλ. Lech 2019, 105. Πβ. Άριστοφ. *Νεφ.* 540: *οὐδ' ἔσκαψεν τοὺς φαλακροὺς, οὐδὲ κόρδαχ' εἴλκυσεν.*

⁴⁴ Πβ. Άριστοφ. *Ίππ.* 551 κ.ε.: *Ίππ' ἄναξ Πόσειδον, ᾧ...*

⁴⁵ Πβ. Άριστοφ. *Ίππ.* 551-555: *Ίππ' ἄναξ Πόσειδον, [...] μισθοφόροι τριήρεις.*

⁴⁶ Βλ. Παπαχρυσόστομου 2014, 121.

γεγονός που ενισχύεται από την αναφορά στον Φορμίωνα.⁴⁷ Η παρουσία των δύο ιδιοτήτων στο ίδιο πρόσωπο δηλώνει την ενότητα των δύο διαφορετικών τάξεων.⁴⁸ Ο ύμνος στην Αθηνά,⁴⁹ ο οποίος παρουσιάζει νοηματική και μετρική αντιστοιχία με εκείνον του Ποσειδώνα,⁵⁰ επισφραγίζει την ενότητα των ιππέων με το υπόλοιπο σώμα των Αθηναίων πολιτών. Η θεά αποτελεί την προστάτιδα ολόκληρης της πόλης των Αθηνών,⁵¹ από την οποία ο Χορός ζητά βοήθεια για την νίκη του.⁵²

Τους ύμνους στον Ποσειδώνα και την Αθηνά ακολουθεί ο έπαινος των προγόνων,⁵³ ο οποίος, επίσης, διακρίνεται για τα στοιχεία ενότητας των τάξεων που φέρει. Σε αυτό το απόσπασμα,⁵⁴ ο Χορός απευθύνει ένα εγκώμιο στους πατέρες του⁵⁵ για τις νίκες που σημείωσαν στις χερσαίες και ναυτικές πολεμικές επιχειρήσεις στις οποίες ενεπλάκησαν,⁵⁶ την ανδρεία που επέδειξαν στο πεδίο της μάχης, την καρτερικότητα και την αγωνιστικότητα που τους διακατείχε σε κρίσιμες για την πόλη στιγμές,⁵⁷ το γεγονός ότι δεν παράτησαν ποτέ την προσπάθειά τους,⁵⁸ καθώς και για την ηθική τους ακεραιότητα.⁵⁹ Οι πατέρες των ιππέων πιθανόν λειτουργούν ως προκάλυμμα για ολόκληρο τον Αθηναϊκό δήμο,⁶⁰ με αποτέλεσμα ο έπαινος να λαμβάνει τεράστιες διαστάσεις και να απευθύνεται στο σύνολο των Αθηναίων προγόνων. Ακόμα, όμως,

⁴⁷ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 562: *Φορμίωνί τε φίλτατ' έκ.* Βλ. επίσης Edmunds 1987, 253. Lech 2019, 117.

⁴⁸ Βλ. Gomme 1938, 106. Βλ. επίσης Dover 2016, 145.

⁴⁹ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 581-594: *Ἦ πολιοῦχε Παλλάς [...] ποτὲ καὶ νῦν.*

⁵⁰ Βλ. Σπυρόπουλος 2005, 324.

⁵¹ Ο.π. 2005, 324.

⁵² Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 591-594: *Νῦν οὖν δεῦρο [...] ποτὲ καὶ νῦν.* Για τη δημοκρατική χρήση της γλώσσας στην περίπτωση του ύμνου στην Αθηνά και την αριστοκρατική χρήση στην περίπτωση του ύμνου στον Ποσειδώνα, βλ. Edmunds 1987, 255-256. Βλ. επίσης Zimmermann 2014, 136.

⁵³ Πβ. Θουκ. 2.36.1.1 κ.ε.: *Ἄρξομαι δὲ ἀπὸ τῶν προγόνων πρῶτον· δίκαιον γὰρ...*

⁵⁴ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 565-580: *Εὐλόγησαι βουλόμεσθα τοὺς [...] κομῶσι μηδ' ἀπεστλεγγισμένοις.*

⁵⁵ Ο.π. 565: *Εὐλόγησαι βουλόμεσθα τοὺς πατέρας ἡμῶν, ὅτι.*

⁵⁶ Ο.π. 567-568: *οἵτινες πεζαῖς μάχαισιν [...] τήνδ' ἐκόσμησαν πόλιν.*

⁵⁷ Πβ. Θουκ. 2.42.1.1-2.42.4.10: *Δι' ὃ δὴ [...] τοῦ δέους ἀπηλλάγησαν.*

⁵⁸ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 569-573: *πανταχοῦ νικῶντες αἰεὶ [...] ἀλλὰ διεπάλαιον αὔθις.*

⁵⁹ Ο.π. 573-574: *Καὶ στρατηγὸς οὐδ' ἄν [...] ἦτησ' ἐρόμενος Κλεαίνετον.* Ο έπαινος του Χορού στοχεύει πιθανόν στην μίμηση των προγόνων από τους σύγχρονους των ιππέων Αθηναίους. Πβ. Θουκ. 2.43.1.1-2.43.2.1: *Καὶ οἶδε μὲν [...] αὐτῇ προῖεμένοι.* Παρατηρεῖται ότι ο έπαινος σε ένα πρόσωπο εξυψώνει πολλές φορές κάποιο σωματικό του χαρακτηριστικό. Ο έπαινος για παράδειγμα στη δύναμη, την ανδρεία και την αντοχή των ιππέων στην υπό μελέτη κωμωδία βρίσκει αντίστοιχες περιπτώσεις σε ρήτορες όπως ο Ίσοκράτης: πβ. Ίσοκ. 10.21: *νῦν δὲ τῶν [...] τὴν ἀρετὴν κησάμενον*: πβ. επίσης Ίσοκ. 10.23: *Κάλλιστον μὲν οὖν ἔχω περὶ Θησέως τοῦτ' εἰπεῖν...*

⁶⁰ Βλ. Edmunds 1987, 253.

και στην περίπτωση που ο έπαινος αφορά μόνο τους προγόνους των ιππέων,⁶¹ το πέπλο του στίχου 566⁶² παραπέμπει στα Παναθήναια,⁶³ τη γιορτή στην οποία συμμετείχε ολόκληρη η πόλη.

Το διαφορούμενο, λοιπόν, *πατέρας ήμων* με την προσθήκη του πέπλου των Παναθηναίων παραπέμπει σε μια σύμπνοια των κοινωνικών τάξεων εναντίον στρατηγών, όπως είναι η περίπτωση του Κλεαίνετου. Οι ιππείς συνδέουν τους προγόνους τους με το σύνολο των Αθηναίων της προηγούμενης γενιάς, στρατηγών ή μη, σε έναν κοινό ηθικό αγώνα απέναντι στους στρατηγούς οι οποίοι λειτουργούσαν και λειτουργούν αναξιοκρατικά, παρέχοντας προνόμια μόνον σε όσους ανήκουν στον στενό τους κύκλο.⁶⁴ Σε αυτόν τον αγώνα εντάσσεται και ο ίδιος ο Χορός, ο οποίος επιλέγει να ταχθεί με το μέρος των παλαιών στρατηγών,⁶⁵ αλλά και ολόκληρος ο δήμος⁶⁶ μέσω του χαρακτηρισμού *καλοί τε κάγαθοί*.⁶⁷ Η προαναφερθείσα φράση, η οποία χρησιμοποιείται πολιτικά και κοινωνικά και υπερβαίνει το *άγαθοι* που αναφέρεται στον Χορό, στοχεύει να προσδώσει έναν ηθικό χαρακτήρα⁶⁸ στον δήμο και να τον κατατάξει στους αντιπάλους του Κλέωνα.

Στην αντίπερα όχθη, εκτός από τον Κλεαίνετο, ανήκουν και οι σύγχρονοι των ιππέων πολεμιστές, οι οποίοι για να εκπληρώσουν τα στρατιωτικά τους καθήκοντα αιτούνται ανταλλάγματα,⁶⁹ στοιχείο για το οποίο ψέγονται. Το γεγονός ότι ο Κλεαίνετος ήταν πατέρας του Κλέωνα εντάσσει τον τελευταίο στη μερίδα την οποία μάχονται οι ιππείς. Ως εκ τούτου, δημιουργείται υπαινιγμός και ψόγος εναντίον του πολιτικού και των ενεργειών του σε αντίθεση με το ήθος και την εντιμότητα των προγόνων και του δήμου.⁷⁰

Το ήθος και η εντιμότητα, τα οποία παρουσιάζονται μέσα από την παράδοση των Αθηναίων να υπερασπίζονται και να βοηθούν την πατρίδα τους χωρίς να προσμένουν κάποιο

⁶¹ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 565: *Εὐλογῆσαι βουλόμεσθα τοὺς πατέρας ἡμῶν, ὅτι*. Στην περίπτωση, δηλαδή, που το *ήμων* αναφέρεται μόνον στους ιππείς και όχι σε όλους τους Αθηναίους. Βλ. επίσης Lech 2019, 107.

⁶² Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 566: *ἄνδρες ἦσαν τῆσδε τῆς γῆς ἄξιοι καὶ τοῦ πέπλου*.

⁶³ Βλ. Lech 2019, 107.

⁶⁴ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 573-574: *ἀλλὰ διεπάλαιον αὐθις [...] ἦτησ' ἐρόμενος Κλεαίνετον*.

⁶⁵ Ο.π. 576-578: *οὐ μαχεῖσθαί φασιν [...] πλὴν τοσοῦτονι μόνον*.

⁶⁶ Βλ. Thierry 2011, 373.

⁶⁷ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 225-227: *Ἀλλ' εἰσὶν ἰππῆς [...] καλοὶ τε κάγαθοί*.

⁶⁸ Βλ. Heath 1987, 18-20.

⁶⁹ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 575-576: *νῦν δ' ἐὰν [...] οὐ μαχεῖσθαί φασιν*.

⁷⁰ Βλ. Harriott 1986, 62-63. Βλ. επίσης Edmunds 1987, 254.

αντάλλαγμα παρά μόνον την κοινωνική εκτίμηση,⁷¹ δεν αποτελούν τα μόνα κοινά στοιχεία ανάμεσα στους Αθηναίους και τον Χορό, τα οποία επαινούνται και υιοθετούνται από τον τελευταίο.⁷² Ο στίχος 580⁷³ ανακαλεί στην μνήμη του κοινού τις γνωστές κατηγορίες που δέχονταν οι αριστοκράτες, επειδή έτρεφαν μακριά μαλλιά και φρόντιζαν το σώμα τους.⁷⁴ Η φροντίδα του σώματος, ωστόσο, φαίνεται πως αποτελούσε προνόμιο και των κατώτερων κοινωνικών τάξεων.⁷⁵ Ως εκ τούτου, οι ιππείς ζητούν την επιείκεια όλων των πολιτών (το σύνολο των οποίων αντιστοιχεί στο κοινό της παράστασης), υποβάλλοντάς τους ένα μόνο αίτημα σε μια προσπάθεια να καταστούν αποδεκτοί από τον λαό των Αθηναίων και να τον αφυπνίσουν απέναντι στον πραγματικό εχθρό.⁷⁶ Να μην εστιάζουν στα μακριά τους μαλλιά και στη φροντίδα του σώματός τους.⁷⁷ Να μην εστιάζουν σε όσα τους χωρίζουν ή μπορεί να τους χωρίζουν, αλλά στα κοινά τους σημεία.

Αντίθετα, ο Χορός στους στίχους 595-610⁷⁸ καλεί τους θεατές να εσιιάσουν στα κατορθώματα των αλόγων, τα οποία επαινεί.⁷⁹ Το εγκώμιο αφορά την επιτυχία με την οποία στέφθηκαν οι πολεμικές επιχειρήσεις στις οποίες συμμετείχαν τα άλογα τόσο στη στεριά όσο και στη θάλασσα.⁸⁰ Η σύνδεση της ξηράς με το υγρό στοιχείο⁸¹ ενισχύει την ομόνοια των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, καθώς για ακόμα μια φορά το ιππικό έρχεται σε μια ενότητα

⁷¹ Βλ. Dover 2016, 145. Πβ. επίσης Θουκ. 2.42.4.1-2.42.4.3: *τῶνδε δὲ οὔτε [...] τοῦ δεινοῦ ἐποιήσατο*. Παπαχρυσοστόμου 2020α, 180-181.

⁷² Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 573-577: *Καὶ στρατηγὸς οὐδ' ἄν [...] καὶ θεοῖς ἐγχορίοις*. Βλ. επίσης Cartledge 1990, 47.

⁷³ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 580: *μὴ φθονεῖθ' ἡμῖν κομῶσι μῆδ' ἀπεστελεγγισμένοις*.

⁷⁴ Βλ. Σπυρόπουλος 2005, 324.

⁷⁵ Βλ. Lech 2019, 110.

⁷⁶ Το αίτημα του Χορού σχετίζεται με τη γενικότερη πίστη του Αριστοφάνη στην οξύνια των θεατών, η καλλιέργεια της οποίας μέσω της κωμωδίας θα μπορούσε να θέσει περιορισμούς στην ασυδοσία των δημαγωγών. Για μια πληρέστερη εικόνα, βλ. Zumbrennen 2004, 656-674.

⁷⁷ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 578-580: *Καὶ πρὸς οὐκ [...] κομῶσι μῆδ' ἀπεστελεγγισμένοις*. Για το γεγονός ότι οι ιππείς συγκεντρώνουν στο πρόσωπό τους στοιχεία από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, βλ. Cartledge 1990, 47. Ωστόσο, οι ιππείς δεν είναι βέβαιο ότι προτίθενται να αποδυθούν τις ιδιαιτερότητές τους, όπως λ.χ. τα μακριά τους μαλλιά (βλ. Edmunds 1987, 251).

⁷⁸ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 595-610: *Ἄ ξύνισμεν τοῖσιν [...] διαφυγεῖν τοὺς ἰππέας...*

⁷⁹ *Ό.π.* 595: *Ἄ ξύνισμεν τοῖσιν ἵπποις, βουλόμεσθ' ἐπαινέσαι*. Για τον αυτοέπαινο των ιππέων μέσω του εγκωμίου που απευθύνουν στα άλογά τους και για μια σύνδεση του εγκωμίου των προγόνων και του εγκωμίου των αλόγων με το είδος του επιταφίου λόγου, βλ. Harriott 1986, 64-65.

⁸⁰ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 596-600: *Ἄζιοι δ' εἶσ' εὐλογεῖσθαι [...] σκόροδα καὶ κρόμματα*.

⁸¹ *Ό.π.* 609-610: *Δεινά γ', ὦ Πόσειδον, [...] διαφυγεῖν τοὺς ἰππέας*. Βλ. επίσης Edmunds 1987, 256.

με το ναυτικό.⁸² Η σύνδεση καθίσταται παραστατικότερη μέσω της προσωποποίησης των αλόγων, όπου τα τελευταία παρουσιάζονται να τραβούν κουπί και να μιλούν.⁸³

Η ενότητα των ιππέων με το ναυτικό φαίνεται να προσπαθεί να εξοβελίσει τον Κλέωνα μέσα από την αποσιώπησή του. Σε όλη τη διάρκεια των παραπάνω επαίνων αναφέρονται αόριστα πολεμικές επιτυχίες,⁸⁴ ορισμένες από τις οποίες μπορούν να ταυτοποιηθούν. Μια τέτοια περίπτωση είναι εκείνη της Σολυγείας.⁸⁵ Ωστόσο, η επιτυχία του Κλέωνα στην Πύλο δεν αναφέρεται πουθενά.⁸⁶ Αυτό που αναφέρεται κατά κύριο λόγο μέσω του λόγου του Παφλαγόνα⁸⁷ είναι η περιοχή της Πύλου, η οποία, όταν εντοπίζεται στον λόγο άλλων χαρακτήρων, συνοδεύεται από υποτίμηση, ειρωνεία και επίθεση στο πρόσωπο του δούλου.⁸⁸ Ίσως, μέσω των παραπάνω ο Αριστοφάνης επιχειρεί να μειώσει τη συμβολή του Κλέωνα στην επιτυχία της Πύλου, μιας και η κατάληψη της Σφακτηρίας είχε πραγματοποιηθεί ήδη από τον Δημοσθένη πριν από την εμφάνιση του πολιτικού.⁸⁹

3. Ο ψόγος

Η μείωση της συμβολής στην επιτυχία της Πύλου δεν αποτελεί το μόνο πλήγμα που δέχεται ο πολιτικός. Ο ποιητής επιστρατεύει στους *Ιππής* την παράδοση του σκώμματος και του ψόγου των πολιτικών προσώπων, κυρίως των δημαγωγών, προκειμένου να επιτύχει τον στόχο της ενότητας των πολιτών. Συνθέτοντας μια πολιτική κωμωδία,⁹⁰ ασκεί μια έμμεση –ψέγοντας το κακό και επαινώντας το καλό—⁹¹ ή άμεση σατιρική επίθεση ενάντια κατά κύριο λόγο στον

⁸² Βλ. Dover 2016, 145.

⁸³ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 601-603: *εἶτα τὰς κόπας [...] ἔλας, ὧ σαμφόρα*; Βλ. επίσης Harriott 1986, 64.

⁸⁴ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 567-568: *οἵτινες πεζαῖς μάχαισιν [...] τήνδ' ἐκόσμησαν πόλιν*· 596-597: *ἄξιοι δ' εἶσ' εὐλογεῖσθαι [...] τε καὶ μάχας*.

⁸⁵ Ο.π. 268: *ιστάναι μνημεῖον ὑμῶν ἐστὶν ἀνδρείας χάριν*· 604: *Ἐξεπήδων τ' εἰς Κόρινθον· εἶτα δ' οἱ νεώτατοι*. Βλ. επίσης Σπυρόπουλος 2005, 292.

⁸⁶ Βλ. Lech 2019, 116-117.

⁸⁷ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 355: *οἴνου χοῦ κασαλβάσω τοὺς ἐν Πύλῳ στρατηγούς*· 702: *Ἀπολῶ σε νῆ τὴν προεδρίαν τὴν ἐκ Πύλου*· 742: *Ὅ τι; τῶν στρατηγῶν ὑποδραμόντων ἐκ Πύλου*· 846: *ἕως ἂν ἦ τῶν ἀσπίδων τῶν ἐκ Πύλου τι λοιπόν*· 1005: *Περὶ Ἀθηνῶν, περὶ Πύλου*· 1058: *Ἀλλὰ τόδε φράσσαι, πρὸ Πύλου Πύλον ἦν σοι ἔφραζεν*· 1167: *ἐκ τῶν ὄλων τῶν ἐκ Πύλου μεμαγμένην*.

⁸⁸ Ο.π. 54-57: *Παφλαγὼν κεχάρισται τοῦτο [...] ὑπ' ἐμοῦ μεμαγμένην*· 74-79: *Ἄλλ' οὐχ οἶόν [...] δ' ἐν Κλωπιδῶν*· 1059-1062: *Ἔστι Πύλος πρὸ [...] τὰς πύλους ὑφήρπασεν*· 1201: *Νῆ τὸν Ποσειδῶ, καὶ σὺ γὰρ τοὺς ἐκ Πύλου*. Βλ. επίσης Σπυρόπουλος 2005, 274-275.

⁸⁹ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 54-57: *Παφλαγὼν κεχάρισται τοῦτο [...] ὑπ' ἐμοῦ μεμαγμένην*. Βλ. επίσης Dover 2016, 133.

⁹⁰ Βλ. Rosen 2010, 245.

⁹¹ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 1274-1275: *Λοιδορῆσαι τοὺς πονηροὺς [...] ὅστις εὖ λογίζεται*.

Κλέωνα,⁹² τον οποίο καταδεικνύει στους πολίτες ως κοινό εχθρό απέναντι στον οποίο οφείλουν να είναι ενωμένοι.

Τα αίτια της επίθεσης πηγάζουν από την αρνητική άποψη του ποιητή για τον πολιτικό και τους δημαγωγούς γενικότερα. Φαίνεται ότι ο Αριστοφάνης θεωρεί τους προαναφερθέντες υστερόβουλους, ανθρώπους που εξαπατούν τον λαό, νέμονται την πολιτική εξουσία και χαρακτηρίζονται από την ταπεινή τους καταγωγή.⁹³ Απώτερος στόχος τους είναι η ικανοποίηση των προσωπικών τους αναγκών και γι'αυτό δεν διστάζουν να δυναμιτίζουν την έκρυθμη πολεμική κατάσταση, εφόσον επωφελούνται και οικονομικά από τη συνέχιση του πολέμου.

Με ανάλογο με τους προαναφερθέντες δημαγωγούς τρόπο παρουσιάζεται και ο Κλέωνας στους *Ίππης* μέσω του Παφλαγόνα που αποτελεί το κωμικό του προσωπείο.⁹⁴ Ο Αριστοφάνης σκιαγραφεί τον πολιτικό ως μια χυδαία φιγούρα, ως έναν απατεώνα⁹⁵ βυρσοδέψη⁹⁶ και δημαγωγό,⁹⁷ ο οποίος δεν προέρχεται από την τάξη των ευγενών.⁹⁸ Η επίκριση επεκτείνεται και αφορά την προσπάθεια του πολιτικού να ελέγξει τα δικαστήρια,⁹⁹ αυξάνοντας την αμοιβή των δικαστών από δύο οβολούς σε τρεις.¹⁰⁰ Επιπλέον, οι ενέργειές του συνέβαλαν στη συνέχιση του πολέμου, της αστάθειας και της άμετρης πολεμικής έντασης. Η συνέχιση του πολέμου πραγματοποιήθηκε μέσω της επιρροής που άσκησε στους Αθηναίους, ώστε να απορρίψουν τη συνθήκη ειρήνης με τους Σπαρτιάτες.¹⁰¹ Πίσω από τη λαιδορία (*όνομαστί κωμωδεῖν*) του Κλέωνα στους *Ίππης* υποκρύπτεται η αποστροφή εναντίον του συνόλου των δημαγωγών που απειλούν την Αθήνα.¹⁰²

⁹² Για την κωμική επίθεση που υφίσταται ο Κλέωνας στους *Ίππης* καθώς και για τη βαθιά παρωδία του Αριστοφάνη, η οποία υποβιβάζει τον Κλέωνα από στρατηγό και πολιτικό σε απατεώνα και πονηρό δημαγωγό, βλ. Papachrysostomou 2020β, 119-127.

⁹³ Βλ. Σπυρόπουλος 2005, 33-34 και 39. Βλ. επίσης Rosenbloom 2014, 305.

⁹⁴ Βλ. Dover 2016, 132.

⁹⁵ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 45 κ.ε.: *πανουργότατον και διαβολώτατόν τινα...*

⁹⁶ Ό.π. 44: *έπρίατο δοῦλον βυρσοδέψην, Παφλαγόνα*· 47: *ό βυρσοπαφλαγών, ύποπεσών τόν δεσπότην*· 136: *Έπιγίνγεται γάρ βυρσοπόωλης ό Παφλαγών*· 138: *Τόν προβατοπόωλην ήν άρ' άπολέσθαι χρεών ύπό βυρσοπόωλου*; 203: *Βυρσαίετος μέν ό Παφλαγών έσθ' ούτοσί*· 740: *και σκυτοτόμοις και βυρσοπόωλαισιν δίδωσ*· 852: *Όρῶς γάρ αύτῶ στίφος οίόν έστι βυρσοπαωλῶν*. Βλ. επίσης Σπυρόπουλος 2005, 56.

⁹⁷ Βλ. Edmunds 1987, 233.

⁹⁸ Βλ. Roselli 2014, 248. Βλ. επίσης Rosenbloom 2014, 305.

⁹⁹ Βλ. Σπυρόπουλος 2005, 58. Για μια διαφορετική άποψη, βλ. Roselli 2014, 253.

¹⁰⁰ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 51: *ένθοῦ, ρόφησον, έντραγ', έχε τριώβολον*· 255: *Ώ γέροντες ήλιασταί, φράτερες τριωβόλου*· 800: *έξευρίσκων εύ και μιαρῶς όπόθεν τό τριώβολον έξει*.

¹⁰¹ Πβ. *Θουκ.* 4.21.2.1 κ.ε.: *οί δέ τās μέν σπονδάς, έχοντες τοῦς άνδρας έν τη νήσῳ, ήδη σφίσιν...*

¹⁰² Βλ. Σπυρόπουλος 2005, 58-59· 2011, 429-430.

Η αποστροφή του κωμικού επεκτείνεται και εναντίον του νεοπλουτισμού και του σφετερισμού κρατικών χρημάτων από τον Κλέωνα.¹⁰³ Φαίνεται πως ο τελευταίος στον εξωδραματικό πολιτικό βίο δεν προερχόταν από οικογένεια γαιοκτημόνων, αλλά ανήκε και εκπροσωπούσε βιοτεχνικά και εμπορικά στρώματα,¹⁰⁴ και ήταν αρκετά πλούσιος.¹⁰⁵ Ωστόσο, η εικόνα που δημιουργείται από τον Αριστοφάνη είναι ότι ο πλούτος απέρρεε από ανήθικες δραστηριότητες. Ενδεικτική αυτής της εικόνας είναι η αναφορά στα ψάρια,¹⁰⁶ τα οποία εκτός από μια ελιτιστική συνήθεια αποτελούν υπαινιγμό στη δωροδοκία του Κλέωνα από τους Μιλησίους, προκειμένου να μειώσει τον φόρο τους.¹⁰⁷ Επίσης, παραπέμπουν στην κατασπατάληση του δημόσιου χρήματος ως τιμή για την υποτιθέμενη νίκη του πολιτικού-στρατηγού στη Σφακτηρία.¹⁰⁸

Ο πολιτικός κατηγορείται, επίσης, για συκοφαντία,¹⁰⁹ μέσω της παρομοίωσής του με το καιρικό φαινόμενο του ανέμου. Ο Κλέωνας διαταράζει, όπως και ο αέρας, την ηρεμία που επικρατεί στην πόλη,¹¹⁰ στοχεύοντας στο προσωπικό συμφέρον και στον πλουτισμό.¹¹¹ Η διατάραξη αυτή επεκτείνεται και στον χώρο της πολιτικής με την αναφορά στο ίδιο το όνομα του κωμικού ήρωα,¹¹² το οποίο αποτελεί ένα ακόμα σκώμμα εναντίον του πολιτικού. Η ετυμολογία του ονόματος Παφλαγών παραπέμπει στη γεωγραφική περιοχή της Παφλαγονίας, βόρεια της Φρυγίας, και ανακαλεί το ηχομιμητικό ρήμα *παφλάζειν*,¹¹³ το οποίο ερμηνεύεται ως

¹⁰³ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 1218-1220: *Οἷμοι, τῶν ἀγαθῶν [...]* ἔδωκεν ἀποτεμῶν τυννουτονί. Βλ. επίσης Edmunds 1987, 247. Roselli 2014, 248.

¹⁰⁴ Βλ. Dover 2016, 142-143.

¹⁰⁵ Βλ. Wallace 2009, 228. Βλ. επίσης Roselli 2014, 248.

¹⁰⁶ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 304-313: *Ἵ μιστὲ καὶ [...]* τοὺς φόρους θυννοσκοπῶν· 353-355: *Ἐμοὶ γὰρ ἀντέθηκας [...]* ἐν Πύλῳ στρατηγός· 359-361: *Τὰ μὲν ἄλλα [...]* καταφαγῶν Μιλησίους κλονήσεις· 927-940: *Ἐγὼ δ' ἀπειλήσω [...]* ἐσθίων <ἄμ'> ἀποπνιγείης· 1030-1034: *Φράζεν, Ἐρεχθεῖδῃ, κύνα [...]* τὰς νήσους διαλείχων. Για τη σύνδεση των ψαριών με την πλεονεξία, τις τυραννικές τάσεις, τους φόρους και την Αθηναϊκή συμμαχία αλλά και για την κατανάλωσή τους ως ισοδύναμο ελιτιστικών συνηθειών, βλ. Davidson 1993, 53-54 και 58. Βλ. επίσης Fisher 2000, 355.

¹⁰⁷ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 995-996: *οὗτος οὐ δύναται [...]* ἦν μὴ Δωροδοκιστί.

¹⁰⁸ Ο.π. 280-281: *Ναὶ μὰ Δία [...]* πάλιν ἐκθεῖ πλέα· 359-361: *Τὰ μὲν ἄλλα [...]* καταφαγῶν Μιλησίους κλονήσεις· 766: *ὥσπερ νυνὶ μηδὲν δράσας δειπνεῖν ἐν τῷ πρυτανείῳ.* Βλ. επίσης Davidson 1993, 58.

¹⁰⁹ Βλ. Edmunds 1987, 239-240.

¹¹⁰ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 65-66: *Παφλαγῶν δὲ περιθέων [...]* δωροδοκεῖ λέγων τάδε· 309: *βορβοροτάραξι καὶ τὴν πόλιν ἄπασαν*· 430-431: *Ἐξεῖμι γὰρ σοι [...]* τὴν θάλατταν εἰκῆ· 437: *ὥς οὗτος ἤδη καικίας ἢ συκοφαντίας πνεῖ*· 490-491: *Ἐχε νυν, ἄλειπον [...]* δύνῃ τὰς διαβολάς.

¹¹¹ Ο.π. 864-867: *Ὅπερ γὰρ οἱ [...]* τὴν πόλιν ταράττης.

¹¹² Βλ. Edmunds 1987, 241.

¹¹³ Βλ. Rosen 2010, 246-247.

θορυβώ, κοχλάζω ή αναβράζω.¹¹⁴ Στόχος του Αριστοφάνη καθίσταται η λαιμοδείξια του δημαγωγού για τη ξενική-βαρβαρική καταγωγή του και η εξομοίωσή του με τους βαρβάρους και τους δούλους, αφού συνήθως οι τελευταίοι λάμβαναν το όνομά τους από τον τόπο καταγωγής τους.¹¹⁵ Επιπρόσθετα, ο κωμικός μέσω του ονόματος σατιρίζει τον Κλέωνα για την επιπολαιότητα και την αναξιπιστία του ως πολιτικού, καθώς και για τη βιαιότητα του χαρακτήρα και της γλώσσας του.¹¹⁶ Η βιαιότητα απεικονίζεται και στον υπαινιγμό για τις τυραννικές του βλέψεις.¹¹⁷ Οι τελευταίες φανερώνονται από τους συνοδούς του,¹¹⁸ οι οποίοι είναι έτοιμοι να επιβάλουν τυραννία, αν ο Δήμος κατανοήσει την υφιστάμενη κατάσταση και αντιδράσει.¹¹⁹

Ο Αριστοφάνης δεν περιορίζεται στις παραπάνω κατηγορίες που εξαπολύει στον Κλέωνα. Σε μια προσπάθεια να απομονώσει τον πολιτικό από το υπόλοιπο σώμα των πολιτών επιλέγει τους άλλους δύο δούλους του Δήμου. Οι ήρωες δεν κατονομάζονται, ωστόσο, φαίνεται ότι αντιστοιχούν στους στρατηγούς Νικία και Δημοσθένη,¹²⁰ οι οποίοι στο δραματικό επίπεδο τάσσονται κατά του τρίτου δούλου, του Παφλαγόνα. Αυτή η διαμάχη υποδηλώνει και μια διαμάχη σε εξωδραματικό επίπεδο, αφού δύο διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, η αριστοκρατία (Νικίας) και η δημοκρατία (Δημοσθένης), ενώνονται και αντιτίθενται απέναντι στη ριζοσπαστική δημοκρατία (Κλέωνας), στο πλαίσιο της οποίας δρουν πολιτικοί κατώτερης ποιότητας.

Ο ψόγος κατά του Κλέωνα-Παφλαγόνα κορυφώνεται μέσω της σύγκρισής του με τον Αλλαντοπόωλη. Ο Αγοράκριτος, λόγω του χαμηλότερου επιπέδου του συγκριτικά με τον δούλο,¹²¹ επιλέγεται ως ο μόνος ικανός να αντιμετωπίσει τον Παφλαγόνα και μέσω αυτού όλους

¹¹⁴ LSJ βλ.λ. παφλάζω.

¹¹⁵ Βλ. Rosenbloom 2014, 305.

¹¹⁶ Βλ. Σπυρόπουλος 2005, 266. Βλ. επίσης Rosen 2010, 246. Kanavou 2011, 53-54. Dover 2016, 132. Είναι χαρακτηριστικό ότι το πραγματικό όνομα του Κλέωνα αναφέρεται μόνο μία φορά: πβ. Αριστοφ. *Τππ.* 976: *ἦν Κλέων ἀπόληται*.

¹¹⁷ Ό.π. 847-857: *Ἐπίσχεσ ἐν ταῖς [...] ἄν καταλάβοιεν ἡμῶν*.

¹¹⁸ Βλ. Edmunds 1987, 246-247.

¹¹⁹ Για τον υπαινιγμό στις τυραννικές βλέψεις του Παφλαγόνα μέσω της αναφοράς στον τύραννο της Χαλκίδας, πβ. Αριστοφ. *Τππ.* 1042-1044: *Ἐφραζεν ὁ θεός [...] ἐλελήθεισ Ἄντιλέων γεγενημένος*; Βλ. επίσης Kanavou 2011, 54.

¹²⁰ Βλ. Lesky 2008, 601. Βλ. επίσης Διαμαντάκου-Αγάθου 2011, 643. Hall 2011, 745. Φουντουλάκης 2011, 148-149. Dover 2016, 139-140. Foster 2017, 135.

¹²¹ Πβ. Αριστοφ. *Τππ.* 409-410: *Οὔτοί μ' ὑπερβαλεῖσθ' [...] Διὸς σπλάγχνοισι παραγενοίμην· 1206: Οἴμοι κακοδαίμων, ὑπερναιδευθήσομαι*. Βλ. επίσης Henderson 1991, 66.

εκείνους τους δημαγωγούς που διατείνονται ότι είναι προστάτες των πολιτών. Ο Αλλαντοπώλης παρουσιάζεται, λοιπόν, περισσότερο χυδαίος,¹²² πονηρός, δημαγωγός,¹²³ αμόρφωτος,¹²⁴ κλέφτης και κίναιδος,¹²⁵ ο οποίος νικά στον διαγωνισμό ανηθικότητας, φωτογραφίζοντας με απόλυτη σαφήνεια την πολιτική κατηφόρα στην οποία οδηγείται η αθηναϊκή δημοκρατία.¹²⁶

Η πολιτική κατηφόρα, ωστόσο, δεν φαίνεται να απορρέει μόνο από την προσωπικότητα και τις ενέργειες του Παφλαγόνα-Κλέωνα. Ο Υπέρβολος, ο οποίος παρουσιάζεται με το όνομά του¹²⁷ και αποτελεί, επίσης, εκπρόσωπο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας,¹²⁸ δεν ξεφεύγει από το στόχαστρο του ποιητή, εξαιτίας της φιλοπόλεμης διάθεσης και του ιμπεριαλισμού του.¹²⁹ Έτσι, στο αντεπίρρημα της δεύτερης παράβασης,¹³⁰ ο κορυφαίος του Χορού, σε μια συνέχεια επιθέσεων που έχουν προηγηθεί απέναντι σε σημαίνουσες σύγχρονες του προσωπικότητες,¹³¹ μεταφέρει μια ομιλία των τριήρων, στην οποία σκιαγραφείται η αντίθεσή τους στο σχέδιο του Υπέρβολου για εκστρατεία στην Καρχηδόνα. Η ομιλία, στόχος της οποίας καθίσταται η εξαφάνιση του Υπέρβολου,¹³² όπως ακριβώς εξαφανίστηκε ο Κλέωνας στους στίχους 1248-1252,¹³³ αποτελεί έναν ψόγο απέναντι στον πρώτο, ψόγος ο οποίος εμφανίζει κοινά θεματικά και δομικά σημεία και αντιθέσεις με τους επαίνους των στίχων 565-580 και 595-610, με τους οποίους δημιουργεί μια κριτική απέναντι στους σύγχρονους του Αριστοφάνη πολιτικούς.¹³⁴

Καταρχάς, στους στίχους 565-580 επαινούνται οι πρόγονοι των ιπέων (ή όλων των Αθηναίων), οι οποίοι αντιτίθενται απέναντι σε προσωπικότητες όπως ο Κλεαίνετος και οι σύγχρονοι των ιπέων πολεμιστές. Αντίστοιχα, στο απόσπασμα 1300-1315 οι τριήρεις συνασπίζονται απέναντι στον Υπέρβολο, τον οποίο δεν διατίθενται να ακολουθήσουν στην

¹²² Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 328-329: *Ἄλλ' ἐφάνη γὰρ [...] ὥστε με χαίρειν* 382-383: *Ἦν ἄρα πυρός [...]* τῶν ἀναιδῶν ἀναιδέστεροι.

¹²³ Ὁ.π. 217: *Τὰ δ' ἄλλα σοι πρόσεσι δημαγωγικά.*

¹²⁴ Ὁ.π. 183-194: *οἴμοι, τί ποτ' [...] λογίοισιν οἱ θεοί.*

¹²⁵ Ὁ.π. 1239: *κλέπτων ἐπιорκεῖν καὶ βλέπειν ἐναντίον* 1242: *Ἥλλαντοπώλουν καὶ τι καὶ βινεσκόμην.*

¹²⁶ Βλ. Σπυρόπουλος 2011, 429-432. Βλ. επίσης Dover 2016, 143.

¹²⁷ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 1304: *ἄνδρα μοχθηρὸν πολίτην, ὄξινην Ὑπέρβολον.*

¹²⁸ Βλ. Anderson 2003, 1 και 4.

¹²⁹ Ὁ.π., 2-4. Βλ. επίσης Σπυρόπουλος 2005, 39· 349· 380-382.

¹³⁰ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 1300-1315: *Φασὶν ἀλλήλαις ζυνηλθεῖν [...]* τοὺς λύχνους, καθελκύσας.

¹³¹ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 1264/5-1299: *Τί κάλλιον ἀρχομένοισιν [...]* σύγγνωθι τῇ τραπέζῃ. Βλ. επίσης Anderson 2003, 1.

¹³² Βλ. Rosenbloom 2014, 305.

¹³³ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 1248-1252: *Οἴμοι, πέπρακται τοῦ [...]* εὐτυχῆς δ' ἴσως. Βλ. επίσης Anderson 2003, 1.

¹³⁴ Ὁ.π., 6.

εκστρατεία της Καρχηδόνας. Επιπρόσθετα, τόσο στους στίχους 595-610 όσο και στο απόσπασμα των τριήρων παρατηρείται το στοιχείο της προσωποποίησης.¹³⁵ Στην πρώτη περίπτωση, τα άλογα-ναύτες φαίνεται να μιλούν και παράλληλα να κωπηλατούν,¹³⁶ ενώ στη δεύτερη οι τριήρεις, οι οποίες αποτελούν εν δυνάμει Αθηναίες συζύγους και μητέρες,¹³⁷ συζητούν το ζήτημα που έχει προκύψει αναφορικά με την εκστρατεία.¹³⁸ Σε αυτή τη συζήτηση εκπροσωπείται ίσως η άποψη των Αθηναίων γυναικών ή των πληρωμάτων των πλοίων και των στρατιωτών, οι οποίοι τάσσονται υπέρ της ειρήνης.¹³⁹ Εκτός από το ζήτημα της προσωποποίησης, οι έπαινοι των προγόνων και των αλόγων της πρώτης παράβασης αντιπαρατίθενται και λεκτικά με τον ψόγο που εμφανίζεται στη δεύτερη παράβαση απέναντι σε σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής του Αριστοφάνη, αφού τα ρήματα *εὐλογῆσαι*¹⁴⁰ και *ἐπαινέσαι*¹⁴¹ είναι αντίθετα με το *λοιδορῆσαι*.¹⁴²

Τα παραπάνω στοιχεία φανερώνουν αντιστοιχία ανάμεσα στον λόγο των ιππέων και τον λόγο των τριήρων. Λαμβάνοντας υπόψη αυτήν την αντιστοιχία, το γεγονός ότι οι δύο λόγοι στοχεύουν σύγχρονους του Αριστοφάνη πολιτικούς και την ενότητα των ιππέων και των ναυτικών, η οποία αναλύθηκε παραπάνω, φαίνεται ότι ο Αριστοφάνης χρησιμοποίησε το στοιχείο του επαίνου και του ψόγου για να συσπειρώσει τις κοινωνικές τάξεις απέναντι σε πολιτικούς όπως ο Κλέωνας. Μάλιστα, μετά την παράθεση της ομιλίας των τριήρων η ενότητα αυτή αντιτίθεται και στον Υπέρβολο.¹⁴³

4. Συμπεράσματα

Από την παραπάνω μελέτη καθίσταται φανερή η ενότητα ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις που προσπάθησε να επιτύχει ο Αριστοφάνης το 424 π.Χ. Ο κωμικός ποιητής,

¹³⁵ Ό.π., 4.

¹³⁶ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 601-603: *εἶτα τὰς κόπας* [...] *ἐλάξ, ὧ̅ σαμφόρα*;

¹³⁷ Βλ. Anderson 2003, 5.

¹³⁸ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 1302-1304: *Οὐδὲ πυνθάνεσθε ταῦτ'*, [...] *πολίτην, ὄξινην Ὑπέρβολον*. 1307-1308: *Ἀποτρόπαι', οὐ δῆτ'* [...] *σαπεῖσ' ἐνταῦθα καταγρᾶσσομαι*. 1309-1315: *Οὐδὲ Ναυφάντης γε* [...] *τοὺς λύχνους, καθελκύσας*. Βλ. επίσης Σπυρόπουλος 2005, 308-381.

¹³⁹ Βλ. Harriott 1986, 57.

¹⁴⁰ Πβ. Αριστοφ. *Ιππ.* 565: *Εὐλογῆσαι βουλόμεσθα τοὺς πατέρας ἡμῶν, ὅτι*.

¹⁴¹ Ό.π. 595: *Ἄ ξύνισμεν τοῖσιν ἵπποις, βουλόμεσθ' ἐπαινέσαι*.

¹⁴² Ό.π. 1274: *Λοιδορῆσαι τοὺς πονηροὺς οὐδὲν ἔστ' ἐπίφθονον*. Βλ. επίσης Anderson 2003, 7. Σπυρόπουλος 2005, 308-381.

¹⁴³ Βλ. Anderson 2003, 7.

χρησιμοποιώντας τον έπαινο, τον ψόγο και άλλα ποιητικά τεχνάσματα, επιχείρησε να δημιουργήσει στο σύνολο των Αθηναίων αρνητική διάθεση απέναντι στους δημαγωγούς, και συγκεκριμένα απέναντι στον Κλέωνα και τον Υπέρβολο, διότι κατηλεύονταν την εξουσία για το προσωπικό τους όφελος και έθεταν σε κίνδυνο την Αθήνα.

Τα μέσα, όμως, που χρησιμοποίησε ο κωμικός για να επιτύχει τον σκοπό του, αν και προσομοιάζουν σε πολλά σημεία της θεματολογίας –και όχι μόνον– με τον επιδεικτικό ρητορικό λόγο, όπως για παράδειγμα το γεγονός ότι στοχεύουν σε κάποιο είδος ενότητας, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν με αριστοτελικούς όρους, αφού η ολοκληρωμένη θεωρία του Αριστοτέλη για τη ρητορική ως μια μέθοδο πειθούς εμφανίζεται αργότερα. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Αριστοφάνης δεν μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον έπαινο και τον ψόγο, αφού αυτά, όπως προαναφέρθηκε, εντοπίζονται μέσα στον λόγο ως λεκτικές πράξεις. Επίσης, είναι σχεδόν σίγουρο ότι ο κωμικός ήταν εξοικειωμένος με τα ποιήματα των λυρικών ποιητών και τους επιτάφιους λόγους, στα οποία εμφανίζονται αποσπάσματα επαίνου ή ψόγου. Ειδικά ο ψόγος ήταν γνωστός στον ποιητή, αφού αποτελούσε και αναπόσπαστο κομμάτι της τέχνης του.

Βιβλιογραφία

- Anderson, C. A. 2003. “The Gossiping Triremes in Aristophanes' Knights, 1300-1315.” *The Classical Journal* 99 (1): 1-9.
- Bowra, C. M. ²1983. *Αρχαία Ελληνική Λυρική Ποίηση*, 1: *Αλκμάν, Στησίχορος, Αλκαίος, Σαπφώ*, μτφ. Ι. Ν. Καζάζη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Carey, C. 2007. “Epidictic Oratory.” I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*. Μάλντεν/Οξφόρδη/Βικτώρια: Blackwell Publishing, 236-252.
- Cartledge, P. 1990. *Aristophanes and his Theatre of the Absurd*. Μπρίστολ: Bristol Classical Press.
- Διαμαντάκου-Αγάθου, Κ. 2011. “Η Γυναικεία Παρουσία στον Μικρόκοσμο της Αρχαίας Κωμωδίας.” Θ. Γ. Παππάς και Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία: Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 631-671.
- Davidson, J. 1993. “Fish, Sex and Revolution in Athens.” *The Classical Quarterly* 43: 53-66.
- Dorey, T. A. 1956. “Aristophanes and Cleon.” *Greece & Rome* 3: 132-139.

- Dover, K. J. ⁹2016. *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, μτφ. Φ. Ι. Κακριδή. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Easterling, P. E. και B. M. W. Knox, ⁸2006. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφ. Ν. Κονομή, Χ. Γρίμπα και Μ. Κονομή. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Edmunds, L. 1987. "The Aristophanic Cleon's 'Disturbance' of Athens." *The American Journal of Philology* 108: 233-263.
- Edwards, M. 2002. *Οι Αττικοί Ρήτορες*, μτφ. Δ. Γ. Σπαθάρα. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου/Α. Καρδαμίτσα.
- Fisher, N. 2000. "Symposiasts, Fish-Eaters and Flatterer: Social Mobility and Moral Concerns in Old Comedy." D. Harvey και J. Wilkins (επιμ.), *The Rivals of Aristophanes: Studies in Athenian Old Comedy*. Λονδίνο: Classical Press of Wales, 355-396.
- Foster, E. 2017. "Aristophanes' Cleon and Post-Peloponnesian War Athenians: Denunciations in Thucydides." *Histos* 6: 129-152.
- Gagarin, M. 2007. "Background and Origins: Oratory and Rhetoric before the Sophists." I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*. Μάλντεν/Οξφόρδη/Βικτώρια: Blackwell Publishing, 27-36.
- Gomme, A. W. 1938. "Aristophanes and Politics." *The Classical Review* 52: 97-109.
- Hall, E. 2011. "Ο Ρόλος του Τρυγαίου στην Ειρήνη του Αριστοφάνη", μτφ. Θ. Μπουχέλου. Θ. Γ. Παππάς και Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία: Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 738-777.
- Halliwell, S. 2002. *The Aesthetics of Mimesis: Ancient Texts and Modern Problems*. Πρίνστον/Οξφόρδη: Princeton University Press.
- Harriott, R. M. 1986. *Aristophanes: Poet and Dramatist*. Μέριλαντ: The Johns Hopkins University Press.
- Heath, M. 1987. *Political Comedy in Aristophanes*. Γκέτινγκεν: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Henderson, J. ²1991. *The Maculate Muse: Obscene Language in Attic Comedy*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Hubbard, T. K. 2007. "Attic Comedy and the Development of Theoretical Rhetoric." I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*. Μάλντεν/Οξφόρδη/Βικτώρια: Blackwell Publishing, 490-508.

- Jones, D. M. και N. G. Wilson. 1969. *Scholia in Aristophanem*, 1. *Prolegomena de Comoedia. Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes*. Χρόνινγκεν: Wolters-Noordhoff.
- Κακριδής, Φ. Ι. 2005. *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών/Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Kanavou, N. 2011. *Aristophanes' Comedy of Names: A Study of Speaking Names in Aristophanes*. Βερολίνο/Νέα Υόρκη: Walter de Gruyter GmbH & Co.
- Kennedy, G. 2009. *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής, Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής*, μτφ. Ν. Νικολούδη. Αθήνα: Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα.
- Κωνσταντάκος, Ι. Μ. 2019. “Παραμύθι, Πολιτική και Σάτιρα στην Αττική Κωμωδία.” Ε. Παπαδόδημα (επιμ.), *Αρχαίο Δράμα και Λαϊκή Ηθική*. Αθήνα: Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, 177-206.
- 2021, *Ψόγος και Χαρακτηρογραφία στην Αρχαία Κωμωδία και στην Ιαμβική Ποίηση*, <https://www.academia.edu/45581047/%CE%A8%CF%8C%CE%B3%CE%BF%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%B1_%CE%BA%CF%89%CE%BC%CF%89%CE%B4%CE%AF%CE%B1_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%B9%CE%B1%CE%BC%CE%B2%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CF%80%CE%BF%CE%AF%CE%B7%CF%83%CE%B7 *Blame and character depiction in ancient comedy and in iambic poetry* *Academy of Athens Research Centre for Greek and Latin Literature Seminar 2020 2021 Self Praise and Self Blame in Ancient Literature 19 3 2021*> (20/06/2022).
- Lesky, A. 2008. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφ. Α. Γ. Τσοπανάκη. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε.
- Lech, L. M. 2019. “Praise, Past and Ponytails.” Α. Markantonatos και Ε. Volonaki (επιμ.), *Poet and Orator*. Βερολίνο/Βοστώνη: De Gruyter, 101-122.
- Major, W. E. 2013. *The Court of Comedy: Aristophanes, Rhetoric, and Democracy in Fifth-Century Athens*. Κολόμπους: The Ohio State University.

- Murphy, C. T. 1938. "Aristophanes and the Art of Rhetoric." *Harvard Studies in Classical Philology* 49: 69-113.
- Parachrysostomou, A. 2014. *Πορεία προς της Αθηναϊκή Δημοκρατία: Η Μαρτυρία των Αρχαίων Πηγών*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου/Α. Καρδαμίτσα.
- _____ 2020α. *Θουκυδίδου Περικλέους Επιτάφιος. Ο Αγήςως Έπαινος της Αθηναϊκής Πολιτείας: Μεταφραστική και Ερμηνευτική Προσέγγιση*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου/Α. Καρδαμίτσα.
- _____ 2020β. "Surface and Deep Aristophanic Parody." P. Swallow και E. Hall (επιμ.), *Aristophanic Humour: Theory and Practice*. Λονδίνο: Bloomsbury, 119-128
- Pernot, L. 2015. *Epidictic Rhetoric: Questioning the Stakes of Ancient Praise*. Όστιν: University of Texas Press.
- Roselli, D. K. 2014. "Social Class." M. Revermann (επιμ.), *The Cambridge Companion to Greek Comedy*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 241-258.
- Rosenbloom, D. 2009. "Staging Rhetoric in Athens." E. Gunderson (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 194-211.
- _____ 2014. "The Politics of Comic Athens." M. Fontaine και A. C. Scafuro (επιμ.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Comedy*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 297-320.
- Rosen, R. M. 2010. "Aristophanes." G. W. Dobrov (επιμ.), *Brill's Companion to the Study of Greek Comedy*. Λέιντεν/Βοστώνη: Brill, 227-278.
- Σπυρόπουλος, Η. Σ. ²2005. *Αριστοφάνους Ιππείς: Εισαγωγή· Αρχαίο Κείμενο· Μετάφραση· Ερμηνευτικά Σχόλια*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.
- _____ 2011. "Φαινομενολογία, Γενεσιουργία και Λειτουργία της Αισχρολογίας και Αισχροπραξίας στην Αριστοφανική Κωμωδία." Θ. Γ. Παππάς και Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία: Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 412-434.
- Thiercy, P. 2011. "Η Οργάνωση της Σκηνικής Μυθοπλασίας στον Αριστοφάνη", μτφ. Κ. Διαμαντάκου-Αγάθου. Θ. Γ. Παππάς και Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία: Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 344-394.

- Φουντουλάκης, Α. 2011. “Δραματικοί Αντικατοπτρισμοί: Ο Μένανδρος και το Κλασικό Δράμα στο Κατώφλι του Ελληνιστικού Κόσμου.” Θ. Γ. Παππάς και Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία: Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 103-193.
- Wallace, R. W. 2009. “Plato’s Sophists, Intellectual History after 450, and Sokrates.” L. J. Samons II (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Age of Pericles*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 215-237.
- Zimmermann, B. 2014. “Aristophanes.” M. Fontaine και Α. C. Scafuro (επιμ.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Comedy*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 132-159.
- Zumbrunnen, J. 2004. “Elite Domination and the Clever Citizen: Aristophanes’ ‘Archarnians’ and ‘Knights’.” *Political Theory* 32: 656-677.

Abstract

The acknowledgment of rhetoric signs in ancient Greek comedy is not universally accepted by the scientific community, on the basis that this concept is anachronistic. This characterization emanates from the fact that several sources, dating before Aristotle, emphasized the structure of rhetoric speeches and not the genre of rhetoric *per se*. Indeed, Aristotle was the first who systemized and established a scientific method for rhetoric speeches. Nevertheless, the existence of pre-rhetoric features in Aristophanes’ comedy is evident, especially in some political passages, since the genre of comedy is related to political opportuneness.

The pre-rhetoric traces found in comedy seem to belong to epideictic oratory, since they constitute praises and blames that are used for satirical or political reasons (irony, laughter, political pressure to audience to vote for worthy and capable politicians). Occasionally, a person’s praise might be a façade for a blame against that person or a self-praise of the poet on account of his advice to the audience. The latter is attracted to the praises and blames embodied into comic songs, since such praises and blames are performed not only in the theater but also on other occasions and they recall the praises for the victors of panhellenic games composed by choral lyric poets, e.g. Pindar. In this paper, first I will try to dissect the pre-rhetoric signs in Aristophanic corpus and especially in *Knights*. Secondly, I shall attempt to prove that the

Ο πολιτικός έπαινος και ψόγος στην αριστοφανική κωμωδία ως στοιχείο ενότητας των πολιτών

Μήτσης Αλέξανδρος-Φώτιος

features of praise and blame are used by Aristophanes, because he aims to unity, to panhellenic unity against demagogues likes Cleon.

Λέξεις κλειδιά: Αριστοφάνης, Κλέων, *Ἰππῆς*, *ὀνομαστὶ κωμωδεῖν*, κοινωνικές τάξεις.

Η αριστοφανική κριτική για τη στάση του αθηναϊκού δήμου έναντι των δημαγωγών στους *Ίππης*

Ελεονώρα Αθανασιάδου

1. Εισαγωγή*

Η αρχαία ελληνική κωμωδία του 5ου αιώνα π.Χ. είναι *πολιτική* υπό την έννοια ότι εμπεριέχει θέματα που αφορούν την *πόλη*, όπως φανερώνουν τα διασωθέντα έργα του Αριστοφάνη. Το περιεχόμενο των κωμωδιών διαμορφώθηκε υπό την επιρροή των ιστορικών γεγονότων, του πολιτικού γίγνεσθαι και των πνευματικών αντιπαραθέσεων στην Αθήνα εκείνης της χρονικής περιόδου. Οι διάφορες φάσεις του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.) και η δράση των πολιτικών αποτελούν το ιστορικό υπόβαθρο της πλειονότητας των ακέραια σωζόμενων αριστοφανικών κωμωδιών¹, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η Σοφιστική, η πνευματική επανάσταση της εποχής, και η κυρίαρχη παρουσία των εκπροσώπων της στην Αθήνα, οι οποίοι έναντι αμοιβής δίδασκαν την τέχνη της πειθούς με σκοπό να αναδείξουν νεαρούς άνδρες σε επιτυχημένους πολιτικούς.²

Οι *Ίππης* αποτελούν ένα χαρακτηριστικό δείγμα πολιτικής κωμωδίας, η οποία διδάχτηκε το 424 π.Χ. στα Λήναια και απέσπασε το πρώτο βραβείο.³ Στην παρούσα κωμωδία ο Αριστοφάνης προβάλλει και ψέγει τη μεγάλη επιρροή των δημαγωγών στον αθηναϊκό δήμο, στο πολιτικό σύστημα και ευρύτερα στη λειτουργία της δημοκρατίας τη δεδομένη χρονική στιγμή. Η κύρια ιδέα της κωμωδίας είναι η ανάδειξη της τυφλής εμπιστοσύνης του αθηναϊκού δήμου στους δημαγωγούς και στη λαϊκιστική πολιτική τους. Το έργο εμπεριέχει ένα τυπικό παράδειγμα αλληγορίας (*transparente Komödie*), μίας τεχνικής με την οποία ο κωμωδιογράφος μετατρέπει μία αφηρημένη έννοια σε εικόνες και σε σκηνική δράση ενώπιον του θεατρικού κοινού. Χαρακτηριστικό είναι ότι η πλοκή λειτουργεί παράλληλα σε δύο επίπεδα, στενά συνδεδεμένα

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί την επεξεργασμένη μορφή της εργασίας που εκπόνησα στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Albert-Ludwigs-Universität Freiburg της Γερμανίας και συγκεκριμένα στο σεμινάριο με τίτλο «Demagogie und Literatur» του Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας κ. Bernhard Zimmermann, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για τις χρήσιμες υποδείξεις και τις συμβουλές του.

¹ Από τη συγκεκριμένη κατηγορία εξαιρούνται οι κωμωδίες *Ἐκκλησιάζουσαι* (393-391 π.Χ.) και *Πλοῦτος* (388 π.Χ.)

² Βλ. Zimmermann 1998, 57.

³ Πβ. *Υπόθεσις* II, 4, 25-27: *ἐδιδάχθη τὸ δρᾶμα ἐπὶ Στρατοκλέους ἄρχοντος δημοσίᾳ εἰς Λήναια δι' αὐτοῦ τοῦ Ἀριστοφάνους. πρῶτος ἐνίκα, δεύτερος Κρατῖνος Σατύροις, τρίτος Ἀριστομένης Ὑλοφόροις.*

μεταξύ τους: αφενός διαδραματίζεται στον κατασκευασμένο από τον ποιητή κόσμο επί σκηνής και αφετέρου υπαινίσσεται γεγονότα και καταστάσεις της σύγχρονης πραγματικότητας.⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ιδιαιτερότητα του έργου έγκειται στην παρουσία μίας κυρίαρχης στην Παλαιά Κωμωδία τεχνικής, του *ὄνομασι κωμωδεῖν*, δηλαδή του προσωπικού σκώμματος, της προσωπικής διακωμώδησης διάσημων προσωπικοτήτων της δημόσιας ζωής. Στους Ίππης η καυστική σάτιρα εντοπίζεται εις βάρος του δημοφιλούς δημαγωγού Κλέωνα, ο οποίος βρίσκεται στο επίκεντρο της δραματικής πλοκής.⁵ Φαίνεται ότι ο Αριστοφάνης επιλέγει να στρέψει τα βέλη της σάτιράς του προς έναν ισχυρό και επιτυχημένο πολιτικό της εποχής, όπως άλλωστε ο ίδιος είχε προαναγγείλει έναν χρόνο νωρίτερα στους *Άχαρνές*⁶, και αποφεύγει να θίξει λιγότερο γνωστούς πολιτικούς με αιχμηρά αστεία, ακολουθώντας με αυτόν τον τρόπο μία παράδοση που είχε εδραιώσει κυρίως ο σπουδαίος πρόδρομός του Κρατίνος.⁷

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ανάδειξη της ρητορικής του ψόγου στην αριστοφανική κωμωδία Ίππης για τη στάση του αθηναϊκού δήμου έναντι των δημαγωγών. Ύστερα από μία σύντομη σκιαγράφηση του ιστορικού πλαισίου, θα παρουσιαστούν τα χαρακτηριστικά των πρωταγωνιστών, του Παφλαγόνα και του Δήμου Πυκνίτη, με έμφαση στους υπαινιγμούς που εμπεριέχονται σε αυτά. Ακολούθως επιδιώκεται να αναλυθεί η κριτική του κωμωδιογράφου για τα κριτήρια των Αθηναίων πολιτών κατά την επιλογή των πολιτικών τους αντιπροσώπων, όπως αυτά απαριθμούνται μέσω ενός χρησμού και μέσω της παρωδίας του θεσμού της *δοκιμασίας*. Εν κατακλείδι θα διερευνηθούν οι διακυμάνσεις της συμπεριφοράς του αθηναϊκού δήμου, όταν οι δημαγωγοί με τη ρητορική τους δεινότητα, την κολακεία και τη δωροδοκία προσπαθούν να τον πείσουν και πιθανότατα να τον εξαπατήσουν.

2. Ιστορικό πλαίσιο και συστατικά της αλληγορίας

Για την καλύτερη κατανόηση τόσο της δραματικής πλοκής όσο και των συστατικών της αλληγορίας κρίνεται σκόπιμη η τοποθέτηση του έργου στα ιστορικά του συμφραζόμενα. Μετά

⁴ Βλ. Pohlenz 1952, 104. Newiger 1957, 14. Zimmermann 2011, 770.

⁵ Βλ. Zimmermann 1998, 60· 100· 111-112.

⁶ Πβ. Αριστοφ. *Άχ.* 300-301: (Χορός) *ὡς μεμίσσηκά σε Κλέωνος ἔτι μᾶλλον, ὄν ἐ-/γὼ κατατεμῶ ποθ' ἵππεῦσι καττύματα*. Βλ. Zimmermann 1998, 106.

⁷ Βλ. Pohlenz 1952, 103. Zimmermann 1998, 103-104. Οι κωμωδίες του Κρατίνου *Χείρωνες* (440 π.Χ.) και *Διονυσάλεξανδρος* (430-429 π.Χ.) αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα του *ὄνομασι κωμωδεῖν*, καθώς ο κωμωδιογράφος στηλιτεύει τη δεσποτική στάση του επιφανούς Αθηναίου πολιτικού Περικλή. Για τον Κρατίνο και το ποιητικό του έργο, βλ. ενδεικτικά Bakola (2010). Zimmermann (2011β). Bianchi (2017).

τον θάνατο του Περικλή το 429 π.Χ. εμφανίζεται στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής της Αθήνας μία νέα γενιά πολιτικών, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και ο φιλόδοξος δημαγωγός Κλέωνας. Πληροφορίες για την ιστορική μορφή του Κλέωνα είναι γνωστές μόνο μέσω των σωζόμενων κειμένων των επικριτών του, του ιστορικού Θουκυδίδη και του κωμικού ποιητή Αριστοφάνη, και γι' αυτό καθίσταται αδύνατος ο σχηματισμός μίας αντικειμενικής κρίσης για εκείνον. Ο Κλέωνας φέρεται να συγκαταλεγόταν σε αυτούς που φανάτιζαν τον αθηναϊκό λαό εναντίον του Περικλή, ενώ μετά τον θάνατό του επιθυμούσε την εδραίωση μίας μορφής απεριόριστης δημοκρατίας.⁸ Επιπρόσθετα, ήταν θιασώτης μίας αδιάλλακτης στάσης απέναντι στους αντιπάλους Σπαρτιάτες, αλλά ταυτόχρονα μίας σκληρής και καταπιεστικής πολιτικής έναντι των συμμάχων της πόλης.

Το 425 π.Χ. ο Κλέωνας είχε την ευκαιρία να ταπεινώσει τους στρατηγούς Δημοσθένη και Νικία, οι οποίοι διατηρούσαν μία πιο μετριοπαθή στάση στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Μόλις οι αθηναϊκές στρατιωτικές μονάδες που κατευθύνονταν προς τη Σικελία και την Κέρκυρα, οχυρώθηκαν στην Πύλο της Πελοποννήσου, οι Σπαρτιάτες αντέδρασαν λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας των δύο πόλεων: διέκοψαν αμέσως την εισβολή τους στην Αττική και απέστειλαν στην περιοχή ένα επίλεκτο σώμα στρατού, το οποίο στην προσπάθειά του να αποκόψει τον ανεφοδιασμό των Αθηναίων κατέλαβε το μικρό νησί Σφακτηρία. Η μετ' εμποδίων συνέχιση της αρχικά φιλόδοξης επιχείρησης προκάλεσε δυσφορία στην Αθήνα, όπου μετά από μία σφοδρή φραστική αντιπαράθεση στην Εκκλησία του Δήμου⁹ ο στρατηγός Νικίας αποφάσισε να παραιτηθεί από το αξίωμά του και έτσι έδωσε τη δυνατότητα στον Κλέωνα να συντονίσει τις στρατιωτικές ενέργειες στην Πύλο. Οι αντίπαλοί του θεωρούσαν δεδομένη την αποτυχία του και ήλπιζαν ότι ήρθε η στιγμή που θα απαλλάσσονταν από την παρουσία του στην πολιτική σκηνή. Εκείνος, όμως, χάρη στην εξαιρετική προεργασία του στρατηγού Δημοσθένη τήρησε την υπόσχεση που έδωσε ενώπιον όλων και η επιχείρηση έληξε επιτυχώς εντός είκοσι ημερών με την αιχμαλωσία 292 Σπαρτιατών οπλιτών στο νησί.¹⁰ Για τη συγκεκριμένη στρατιωτική επιτυχία ο ίδιος έλαβε τις ύψιστες τιμές από τον αθηναϊκό δήμο και τελικά αναδείχθηκε σε παντοδύναμη ηγετική φυσιογνωμία της πολιτικής ζωής της πόλης.¹¹

⁸ Βλ. von Scheliha 1975, 36-37.

⁹ Βλ. Θουκ. 4.27-29.

¹⁰ Βλ. Zimmermann 1998, 104-105.

¹¹ Βλ. Pohlenz 1952, 104.

Η γνώση του ιστορικού πλαισίου και η διερεύνηση των παραλληλισμών ανάμεσα στα δραματικά και τα ιστορικά πρόσωπα πρόκειται να συμβάλουν στον εντοπισμό των συστατικών της αλληγορίας και στην ανάδειξη του πολιτικού περιεχομένου της κωμωδίας. Είναι φανερό ότι στο ιδιωτικό νοικοκυριό του Δήμου Πυκνίτη αντικατοπτρίζονται με δεξιοτεχνία τα δημόσια οικονομικά της πόλης. Οι έννοιες μάλιστα του ιδιωτικού και του υπονοούμενου δημόσιου ταμείου εναλλάσσονται διαρκώς και προβάλλεται τότε το ένα και τότε το άλλο επίπεδο. Ο Δήμος Πυκνίτης, ο οποίος αποτελεί την προσωποποίηση του αθηναϊκού δήμου, προσθέτει στους δύο παλαιούς του δούλους, δραματικά πρόσωπα πίσω από τα οποία διακρίνονται οι στρατηγοί Νικίας και Δημοσθένης, τον Παφλαγόνα που «αντιπροσωπεύει» τον δημαγωγό Κλέωνα. Ο τελευταίος καταφέρνει να κερδίσει την πλήρη εύνοια του κυρίου του και να ανακηρυχθεί επιστάτης των δούλων.¹² Η δραματική πλοκή εξελίσσεται με την είσοδο ενός αλλαντοπώλη, του Αγοράκριτου,¹³ ο οποίος, μετά από την ανάγνωση ενός χρησμού που προμηνύει το τέλος του ευνοούμενου Παφλαγόνα (στ. 143-145),¹⁴ περνάει επιτυχώς με την υποστήριξη του Χορού των ιπέων μία σειρά δοκιμασιών ευπείθειας προς τον κύριο Δήμο με αποτέλεσμα να αποδειχθεί ανώτερος από τον Παφλαγόνα ως προς τις ευεργεσίες και τις κολακειές και τελικά εκείνος να ανακηρυχθεί νέος επιστάτης του σπιτιού. Στη διαμάχη αυτή αποκαλύπτεται τόσο η συμπεριφορά και η δραστηριότητα των δημαγωγών όσο και η επιρροή τους στην κοινωνία· ταυτόχρονα αυτή η διαδικασία αποτελεί μία παρωδία της σύγκρουσης των πολιτικών στο πλαίσιο της διασφάλισης της ευημερίας του αθηναϊκού δήμου.¹⁵

3. Παφλαγόνας: η δραματική μορφή του δημαγωγού Κλέωνα

Οι Ίππης παραδίδουν μία σαφή περιγραφή της συμπεριφοράς και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του πρωταγωνιστή Παφλαγόνα, ο οποίος αποτελεί τη δραματική μορφή του δημαγωγού Κλέωνα. Αρχικά παρατηρείται ένα παιχνίδι με την ετυμολογία του ονόματος, το οποίο συνδέεται τόσο με τη μικρασιατική Παφλαγονία όσο και με το ρήμα *παφλάζω*, στο οποίο

¹² Βλ. Newiger 1957, 14· 17. Landfester 1977, 57. Lind 1990, 80· 194. Zimmermann 1998, 107.

¹³ Αν και η είσοδος του Αγοράκριτου στη σκηνή αναγγέλλεται στον στίχο 146 (*ἀλλ' ὁδὶ προσέρχεται*) και ο κύριος Δήμος τον ρωτάει αργότερα σχετικά με την ταυτότητά του (στ. 786: *ἄνθρωπε τίς εἶ;*), ο ίδιος επιλέγει να την αποκαλύψει μόλις στον στίχο 1257 και αφού έχει επικρατήσει στη διαμάχη του με τον Παφλαγόνα. Ρητή αναφορά του ονόματός του γίνεται επίσης στους στίχους 1259 και 1335. Βλ. Olson 1992, 307-308.

¹⁴ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 143: *ἀλλαντοπώλης ἔσθ' ὁ τοῦτον ἐξολῶν.*

¹⁵ Βλ. von Scheliha 1975, 40. Zimmermann 1998, 108. McGlew 2005, 98.

εμπεριέχεται η έννοια «αναταράσσομαι», «κοχλάζω» και προκειμένου για λόγο «μιλώ δυνατά και οργισμένα».¹⁶ Μέσω αυτού αφενός φανερώνεται ένας υπαινιγμός για την προσφιλή πρακτική των δημαγωγών να διαστρεβλώνουν τα γεγονότα, αφετέρου τονίζεται η ρητορική τους δεινότητα και έμμεσα ασκείται κριτική στην ισχυρή επιρροή που ασκούσαν μέσω των λόγων τους.¹⁷ Επιπλέον, σε αρκετούς στίχους διακρίνονται λέξεις ή φράσεις που δικαιολογούν την επιλογή του συγκεκριμένου ηχομιμητικού ονόματος, καθώς συνάδει με τον τρόπο ομιλίας του Παφλαγόνα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα ακόλουθα: *κεκράκτης Κυκλοβόρου*¹⁸ *φωνήν ἔχων* (βλ. Άριστοφ. *Ίππ.* 137· πρβλ. και στ. 304: *κεκράκτης*), *κεκραγώς* και άλλες μορφές του ρήματος *κράζω* (στ. 256· 274· 487· 863· 1018), *βοῶν* (στ. 286· 312) και *ὠθῶν κολόκυμα καὶ ταράττων καὶ κυκῶν* (στ. 692).

Επιπρόσθετα, ο δημαγωγός Κλέωνας ήταν ιδιοκτήτης του οικογενειακού βυρσοδευείου πριν από την ενεργή ενασχόλησή του με την πολιτική· η επαγγελματική του ιδιότητα αποτυπώνεται και στη δραματική μορφή του Παφλαγόνα, ο οποίος ασκούσε το επάγγελμα του βυρσοδέψη πριν από την ανάληψη της θέσης του επιστάτη των δούλων στο σπίτι του κυρίου Δήμου.¹⁹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ποικιλία των φράσεων που χρησιμοποιεί ο Άριστοφάνης για να περιγράψει το συγκεκριμένο επάγγελμα και τα χαρακτηριστικά του: *βυρσοδέψης* (στ. 44), *βυρσοπαφλαγών* (στ. 47, ένας εξαιρετικά περίτεχνος νεολογισμός που συνδυάζει το επάγγελμα με το όνομα του Παφλαγόνα), *βυρσίνην ἔχων* (στ. 59, και ως κύριο όνομα στον στ. 449: *Βυρσίνης*), *ἐν ταῖσι βύρσαις ὕπτιος* (στ. 104), *βυρσοπώλης* (στ. 136· 139· 740· 852), *βυρσαίετος* (στ. 197· 203· 209), *ὅστις ὑποτέμων ἐπώλεις δέρμα μοχθηροῦ βοός* (στ. 316), *ἡ βύρσα σου θρανέυεται* (στ. 369, Παφλαγόνας προς Αγοράκριτο), *σκυτοτόμος* (στ. 740), *σκύτη τσαῦτα πωλῶν* (στ. 868) και *βύρσης κάκιστον ὄζων* (στ. 892). Η άμεση ή έμμεση αναφορά στη μεγάλη στρατιωτική νίκη του Κλέωνα στην Πύλο επιτείνει την ταύτιση της δραματικής μορφής του Παφλαγόνα με το ιστορικό πρόσωπο.²⁰ Τέλος, στη συμπεριφορά του Παφλαγόνα ανιχνεύονται όλα τα χαρακτηριστικά ενός σύγχρονου δημαγωγού, αφού αυτός

¹⁶ Πβ. Άριστοφ. *Ίππ.* 919-920: *ἀνὴρ παφλάζει, παῦε παῦ' ὑπερζέων*.

¹⁷ Βλ. Newiger 1957, 14. Zimmermann 1998, 113. Zimmermann 2011α, 770.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η χρήση αυτού του ρήματος παραπέμπει στην *Ιλιάδα* (πβ. Ν 798): *πολλὰ κύματα παφλάζοντα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης*. Βλ. Newiger 1957, 14. Bowie 1993, 62.

¹⁸ Ο Κυκλοβόρος ήταν ορμητικός χείμαρρος της Αττικής.

¹⁹ Βλ. Sommerstein 1981, 146.

²⁰ Βλ. Άριστοφ. *Ίππ.* 54-55· 76· 355· 358· 360· 391-394· 467-469· 702· 742-743· 846· 1053· 1058-1059· 1065-1066· 1167· 1172· 1200-1201.

καταφέρνει να επηρεάζει καθοριστικά τις αποφάσεις του κυρίου Δήμου, όπως θα καταστεί σαφές στη συνέχεια, χάρη στη ρητορική του δεινότητα, την κολακεία και τα δώρα.

Η μοναδική ρητή αναφορά του ονόματος του Κλέωνα εντοπίζεται στο σκωπτικό άσμα των στ. 973-996 και συγκεκριμένα στον στ. 976 (*ἦν Κλέων ἀπόληται*). Ο Χορός των ιπέων χρησιμοποιεί δύο μοτίβα της πολιτικής κριτικής, την απαιδευσία και τη διαφθορά των πολιτικών ανδρών, για να περιγράψει το όνειρό του για το μέλλον, το οποίο ήταν η καταστροφή του Κλέωνα. Δεδομένης της συνήθειας να μετατρέπονται σύντομες χορικές ωδές σε δημοφιλείς μελωδίες για τα συμπόσια,²¹ ο Αριστοφάνης προβαίνει στην προσθήκη του ονόματος πιθανότατα επειδή είχε την ελπίδα ότι το χορικό άσμα θα μπορούσε να σταθεί ως ένα ανεξάρτητο σατιρικό τραγούδι μετά τη θεατρική διδασκαλία, ως ένα πολεμικό εμβατήριο εναντίον του δημαγωγού.²²

4. Δήμος Πυκνίτης: η προσωποποίηση του αθηναϊκού δήμου

Ο πρωταγωνιστής Δήμος Πυκνίτης δεν είναι μόνο ένας μεγάλος ηλικιακά πολίτης της Αθήνας, αλλά αποτελεί την προσωποποίηση του αθηναϊκού δήμου και κατ' επέκταση της αθηναϊκής ηγεμονίας.²³ Η μορφή της αλληγορίας, κατά την οποία ένα δραματικό πρόσωπο με συγκεκριμένα γνωρίσματα χρησιμοποιείται ως σύμβολο για ένα πλήθος προσώπων, διαδραματίζει έναν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην παρούσα κωμωδία. Από την αρχή είναι φανερή η μίξη της σκηνικής δράσης και του παρασκηνίου με πολυάριθμους υπαινιγμούς πολιτικού περιεχομένου. Συχνά μάλιστα τα σημασιολογικά όρια ανάμεσα στον πρωταγωνιστή

²¹ Πβ. ό.π. 529-530: *ᾄσαι δ' οὐκ ἦν ἐν ζυμποσίῳ πλὴν 'Δωροῖ σοκοπέδιλε',/καὶ 'τέκτονες εὐπάλαμων ὕμνων·' οὕτως ἦνθησεν ἐκεῖνος*. Για τη μετατροπή του παρόντος αριστοφανικού άσματος σε δημοφιλή μελωδία συνηγορεί και η μετρική του διάρθρωση (στροφές αποτελούμενες από τρεις γλυκάνειους και έναν φερεκράτειο, βλ. Mastromarco 2011, 292).

²² Βλ. Sommerstein 1981, 196. Zimmermann 1998, 112-113. Mastromarco 2011, 290-294.

²³ Βλ. Newiger 1957, 12.

και τον αθηναϊκό δήμο είναι δυσδιάκριτα,²⁴ όπως λόγου χάριν στο *Αμοιβαίο* (στ. 1111-1150), το οποίο θα αναλυθεί στη συνέχεια.²⁵

Στο πρώτο μέρος του προλόγου (στ. 1-149) εμφανίζονται στη σκηνή δύο δούλοι, οι οποίοι διαμαρτύρονται για την άσχημη μεταχείριση που έχουν από τον καινούριο δούλο του σπιτιού, τον Παφλαγόνα. Απευθυνόμενοι προς το θεατρικό κοινό (στ. 36: *βούλει τὸ πρᾶγμα τοῖς θεαταῖσιν φράσω;*) περιγράφουν τη δυστυχία τους και απαριθμούν μερικά χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς τόσο του κυρίου τους όσο και του Παφλαγόνα (στ. 36-72).²⁶ Σύμφωνα με αυτήν την περιγραφή (στ.40-43),²⁷ ο κύριος τους είναι ένας ιδιόρρυθμος, μεγάλος σε ηλικία άνδρας (*δύσκολον γερόντιον*), εν μέρει κουφός (*ὑπόκωφον*) και φέρει το όνομα *Δῆμος πυκνίτης*. Το όνομα είναι κατασκευασμένο κατά το πρότυπο της φόρμουλας «όνωμα + δημοτικό». Δήμος Πνύκας ωστόσο δεν υπήρχε στην πραγματικότητα· στο σημείο αυτό εντοπίζεται μία άμεση αναφορά στον τόπο συνέλευσης του αθηναϊκού δήμου, την Πνύκα.²⁸ Επιπλέον, αυτός χαρακτηρίζεται από μία χοντροκομμένη συμπεριφορά (*ἄγροικος ὄργην*), είναι οξύθυμος (*ἀκράχολος*) και τρώει κουκιά (*κυμαοτρῶς*),²⁹ πράξη που αναφέρεται σε μία συνήθεια των ανθρώπων των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων και ιδιαίτερα των αγροτών,³⁰ ενώ ταυτόχρονα υποδηλώνει και τον θεσμό της κλήρωσης.³¹

Σύμφωνα με τις συμβουλές του Παφλαγόνα (στ. 50-52), ο Δήμος Πυκνίτης πρέπει να κρίνει μία δίκη κάθε φορά και εφόσον λάβει το *τριώβολον*,³² μπορεί να πλυθεί, να ξεκουραστεί και να απολαύσει το μεσημεριανό φαγητό του. Το τελευταίο στοιχείο φωτίζει μία άλλη πτυχή του πρωταγωνιστή, τη συστηματική συμμετοχή του στα δικαστήρια, η οποία αποτελούσε μία

²⁴ Αυτό διαφαίνεται και στην εναλλαγή των κεφαλαίων και μικρών γραμμάτων της ίδιας λέξης κατά την εκτύπωση της στερεότυπης έκδοσης του κειμένου: *Δῆμος* και τα υποκοριστικά του ονόματος (βλ. Αριστοφ. *Ίππ.* 42· 50· 725· 726· 732· 747· 769· 773· 777· 820· 823· 850· 882· 905· 910· 1111· 1152· 1173· 1199· 1207· 1216· 1261· 1321· 1328· 1341) και *δήμος* (ό.π. 212· 215· 236· 396· 426· 710· 714· 720· 723· 741· 764· 790· 802· 811· 831· 848· 873· 1038· 1091). Πβ. ό.π. 1388-1389: *τριακοντούτιδαί σπονδαί* και *Σπονδαί*.

²⁵ Βλ. Sommerstein 1981, 147.

²⁶ Βλ. Newiger 1957, 11. Zimmermann 1998, 107.

²⁷ Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 40-43: *νῶν γάρ ἐστι δεσπότης/ἄγροικος ὄργην κυμαοτρῶς ἀκράχολος./Δῆμος πυκνίτης, δύσκολον γερόντιον/ὑπόκωφον*.

²⁸ Βλ. ό.π. 749-751 και 1137.

²⁹ Πβ. Αριστοφ. *Λυσ.* 537: *κῦαμος τρώγων*. Αξίζει να σημειωθεί ότι η λέξη «κύαμος» έχει εκτός από τη σημασία «κουκιά» και τη σημασία «κλήρος»/«λαχνός».

³⁰ Βλ. Sommerstein 1981, 146.

³¹ Βλ. Newiger 1957, 11-13.

³² Πβ. Αριστοφ. *Ίππ.* 51· 255· 715· 799-800· 1018-1019.

γνώριμη συνήθεια για την πλειονότητα των πολιτών που με αυτόν τον τρόπο διασφάλιζαν ένα συμπλήρωμα στο ημερήσιο εισόδημά τους.³³ Το *τριώβολον* ήταν ο τακτικός μισθός των 6000 δικαστών της Ηλιαίας και κατά την εποχή του Κλέωνα θεσπίστηκε η αύξησή του από δύο σε τρεις οβολούς, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ένα είδος δωροδοκίας που οδηγούσε στην εξάρτηση κυρίως των οικονομικά αδύναμων πολιτών και στην έμμεση χειραγώγησή τους από τον δημαγωγό.³⁴ Φαίνεται ότι στόχος του Αριστοφάνη είναι μέσω της συγκεκριμένης αναφοράς να κατακρίνει την πολιτική του δημαγωγού ως προς τη λειτουργία των δικαστηρίων. Αξίζει επιλογικά να σημειωθεί ότι η φιλοδικία του αθηναϊκού δήμου και η αύξηση της αντιμισθίας βρίσκονται στον πυρήνα της διακωμώδησης και του ψόγου του κωμωδιογράφου και στους *Σφήκες* (422 π.Χ.).³⁵

5. Αριστοφανική κριτική στον αθηναϊκό δήμο

Ο σκοπός μίας κωμωδίας ήταν τόσο η νουθεσία των πολιτών όσο και η παρουσίαση των θετικών και των αρνητικών στοιχείων της πόλης μπροστά στα μάτια του θεατρικού κοινού με στόχο να στρέψει την προσοχή του σε αυτά.³⁶ Γι' αυτόν τον λόγο ο κωμωδιογράφος επιλέγει πάντα να χρησιμοποιήσει έναν θαυμαστό καθρέπτη, ο οποίος δεν αντανακλά απλώς, αλλά διαθλά και παραμορφώνει την πραγματικότητα με έναν καλειδοσκοπικό τρόπο.³⁷

Στους Ίππης ο ποιητής εκφράζει τη γνώμη του για τη δημαγωγία με έναν κωμικό και συνάμα ειρωνικό τρόπο: οι δημαγωγοί φαίνονται με τις πράξεις τους να υποστηρίζουν το δημόσιο συμφέρον και την οικονομική ευημερία του λαού, αλλά τελικά δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στο προσωπικό όφελος που τους αποφέρει η εξουσία τους.³⁸ Είναι αξιοσημείωτο ότι χρησιμοποιούνται αρκετές φράσεις με ειρωνική χροιά για τους δημαγωγούς, όπως π.χ. *κούκ ἔᾶ τὸν δεσπότην/ἄλλον θεραπεύειν* (στ. 58-59), *ἐγὼ σ' ὧ Δῆμε θεραπεύσω καλῶς* (στ. 1261, βλ. και στ. 799), *σωτήρ τῆ πόλει* (στ. 149· 458), *ὧ τῶν Ἀθηνῶν ταγὲ τῶν εὐδαιμόνων* (στ. 159), *τὸν δῆμον ἐπιτροπέειν* (στ. 212· 426· 949· 1098· 1259), *ἐραστής* (στ. 732· 1163· 1341), *φίλον βελτίονα* (στ. 861), *προστάτην* (στ. 1128), *βουλόμενός σ' εὐεργετεῖν* (στ. 1153) και *εὖ ποιοῖς/εὖ*

³³ Βλ. Newiger 1957, 12.

³⁴ Βλ. Zimmermann 1998, 118-120.

³⁵ Ο.π. 1998, 113, 118.

³⁶ Βλ. Bowie 1993, 10-11.

³⁷ Ο.π. 1993, 15.

³⁸ Βλ. Zimmermann 1998, 114.

ποιῶμεν (στ. 1131· 1160). Ο Αριστοφάνης ως μέλος του αθηναϊκού δήμου και κυρίως ως διδάσκαλος θεωρούσε χρέος του να καταδείξει τον κίνδυνο εξαθλίωσης που διατρέχουν οι πολίτες από την ανάθεση της εξουσίας στους ανενδοίαστους δημαγωγούς και να τους ασκήσει κριτική για τη μέχρι στιγμής στάση τους έναντι αυτών. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιεί στην κωμική υπερβολή τη μέθοδο της παρουσίασης του «ιδεώδους δημαγωγού» στο πρόσωπο του Παφλαγόνα, ο οποίος συγκεντρώνει όλα τα ελαττώματα των δημαγωγών και μπορεί να κατατροπωθεί μόνο από κάποιον που διαθέτει σε μεγαλύτερο βαθμό τα ίδια χαρακτηριστικά, όπως ο αλλαντοπώλης Αγοράκριτος.³⁹

5.1. Κριτήρια του αθηναϊκού δήμου για την επιλογή των πολιτικών του αντιπροσώπων

Η ανάπτυξη της πλοκής της παρούσας κωμωδίας βασίζεται σε έναν χρησμό που φανερώνει στην αρχή του έργου την προφητεία για τη μοίρα ενός ανθρώπου, η οποία εκπληρώνεται κατά την εξέλιξη της δραματικής πλοκής σε ύστερο χρόνο (στ. 1229 κ.ε).⁴⁰ Στους στίχους 128-143, οι δούλοι Δημοσθένης και Νικίας αναλύουν το περιεχόμενο του χρησμού που προηγουμένως έκλεψαν από τον Παφλαγόνα και διαπιστώνουν ότι το θέμα του είναι ποιος άνθρωπος θα κατέχει την εξουσία της πόλης (στ. 130: *ὄς πρῶτος ἔξει τῆς πόλεως τὰ πράγματα*). Αυτή η κλοπή έχει ως στόχο την απελευθέρωση των δούλων από τον πονηρό και δόλιο Παφλαγόνα σε δραματικό επίπεδο, ενώ αποτελεί και ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα της γρήγορης εναλλαγής της σκηνικής δράσης και του παρασκηνίου που παραπέμπει στην πολιτική σκηνή της πόλης.⁴¹

Σύμφωνα με τον χρησμό, πρώτος θα λάβει την εξουσία της πόλης ένας έμπορος στουπιών (στ. 129: *στυππειοπώλης*), δεύτερος θα είναι ένας έμπορος προβάτων (στ. 132: *προβατοπώλης*) και έπειτα θα εμφανιστεί κάποιος πιο απεχθής, ένας δερματέμπορος (στ. 136: *βυρσοπώλης*), ο οποίος μπορεί να ταυτιστεί με τον Παφλαγόνα και κατ' επέκταση με τον δημαγωγό Κλέωνα. Επιπλέον, προβλέπεται ότι ο τελευταίος θα αντικατασταθεί από έναν αλλαντοπώλη (στ. 143: *ἀλλαντοπώλης*) που κατέχει μία αξιοθαύμαστη τέχνη (στ. 141: *ὑπερφυᾶ τέχνην*). Πρέπει να επισημανθεί ότι ο τρόπος παρουσίασης του χρησμού έχει τις ρίζες του στον μύθο διαδοχής,⁴² αν

³⁹ Βλ. Σπυρόπουλος 2011, 430.

⁴⁰ Βλ. Pohlenz 1952, 119. Rau 1967, 169.

⁴¹ Βλ. Newiger 1957, 19.

⁴² Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του μύθου διαδοχής εμπεριέχεται στην ησιόδεια *Θεογονία* (πρβλ. Ήσ. *Θεογ.* 154-202 και 453-491).

και στη συγκεκριμένη περίπτωση παρατηρείται η παρωδία του μύθου αυτού, επειδή στις τελευταίες θέσεις βρίσκονται δύο υποψήφιοι χωρίς ιδιαίτερες πολιτικές ικανότητες. Επίσης, η απαρίθμηση των επαγγελματιών των μελλοντικών δούλων και συνάμα των επίδοξων πολιτικών γίνεται με τη βοήθεια του λογοτεχνικού και ρητορικού σχήματος *Priamel*.⁴³

Στο σημείο αυτό διακρίνεται έντονη ειρωνεία, καθώς τελικά ο πιο αισχρός άνδρας πρόκειται να αναλάβει τη θέση του επιστάτη των δούλων στο σπίτι και αντίστοιχα τη διακυβέρνηση της πόλης. Σύμφωνα με το εξωφρενικό σχέδιο του Αριστοφάνη, μόνο ο χειρότερος όλων των δημαγωγών θα δώσει ένα τέλος στην παρακμή της πόλης, εφόσον είναι ο μόνος που θα σταματήσει την ολέθρια διαδοχή των ολοένα και πιο βλαβερών δημαγωγών.⁴⁴ Αρχίζει λοιπόν μέσω αυτού του χρησμού να γίνεται ευδιάκριτη η ρητορική του ψόγου που στοχεύει στην προβολή και τη διακωμώδηση των κριτηρίων του αθηναϊκού δήμου κατά την επιλογή των πολιτικών του αντιπροσώπων.

Οι στ. 178-193 αναπαριστούν και συνάμα παρωδούν τη *δοκιμασία*, τον θεσμό του αττικού δικαίου που κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. προέβλεπε μία μορφή ελέγχου αρχικά από τη Βουλή των Πεντακοσίων και αργότερα από το δικαστήριο της Ηλιαίας, κατά τον οποίο μεταξύ άλλων γινόταν η εξέταση της γνησιότητας της καταγωγής, του ήθους στη δημόσια και στην ιδιωτική ζωή και της καταλληλότητας των αιρετών και κληρωτών αρχόντων προτού αναλάβουν το δημόσιο αξίωμά τους.⁴⁵ Ο διάλογος του αλλαντοπώλη με έναν εκ των δύο δούλων (στ. 175 κ.ε.) φανερώνει τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός δημαγωγού που φωτίζουν με τον πιο εμφατικό τρόπο τόσο τα κριτήρια του λαού κατά την εκλογή των πολιτικών όσο και τη ρητορική του ψόγου του κωμωδιογράφου, ενώ αποτελεί ένα ακόμη δείγμα της μίξης της σκηνικής δράσης και της σύγχρονης πραγματικότητας.

Σύμφωνα λοιπόν με την περιγραφή, ένας πολιτικός «οφείλει» να είναι πανούργος (στ. 181· 336: *πονηρός*⁴⁶), να συχνάζει στην Αγορά (στ. 181: *κάξ ἀγορᾶς*· 218: *ἀγοραῖος εἶ*· 293: *ἐν ἀγορᾷ κάγῳ τέθραμμαι*), να είναι θρασύς (στ. 181: *θρασύς*· 331: *θράσει*· 637: *θράσος*), να κατάγεται από τον όχλο (στ. 186: *᾿κ πονηρῶν*· 218: *γέγονας κακῶς*), να έχει έλλειψη παιδείας (στ. 188-189:

⁴³ Βλ. Bowie 1993, 58. Ένα επιπρόσθετο παράδειγμα χρήσης του *Priamel* εντοπίζεται στην παράβαση της κωμωδίας, όπου απαριθμούνται οι τρεις σημαντικότεροι μέχρι εκείνη τη χρονική περίοδο κωμωδιογράφοι, Μάγνης, Κρατίνος και Κράτης (βλ. Αριστοφ. *Ίππ.* 514-550. Βλ. επίσης Bowie 1993, 65).

⁴⁴ Βλ. Thierry 2011, 355.

⁴⁵ Βλ. Bowie 1993, 50· 52-53.

⁴⁶ Για τη χρήση της λέξης σε πολιτικά συμφραζόμενα, βλ. Neil 1966, 206-208.

(Αγοράκριτος) οὐδὲ μουσικὴν ἐπίσταμαι/πλὴν γραμμάτων, καὶ ταῦτα μέντοι κακὰ κακῶς)⁴⁷ και τέλος, να έχει αποκρουστική φωνή (στ. 218: *φωνὴ μιαιρά*: 638: *φωνὴν τ' ἀναιδῆ*). Ο Αγοράκριτος πληροί αυτές τις προϋποθέσεις όντας ένας μικρός έμπορος στα όρια της πόλης,⁴⁸ χωρίς αριστοκρατική καταγωγή, θρασύς και με ελλιπή παιδεία. Βάσει αυτών των χαρακτηριστικών ο δούλος συνάγει το συμπέρασμα, το οποίο βρίθει ειρωνείας, ότι αυτός κατέχει όλα τα σημαντικά προσόντα για να αναδειχθεί ο νέος επιστάτης ή αλλιώς ο νέος δημαγωγός (στ. 217-219),⁴⁹ εφόσον ο αθηναϊκός δήμος θεωρεί πως η τέχνη της καθοδήγησης του λαού δεν ταιριάζει σ' έναν άνδρα με μόρφωση και καλούς τρόπους, αλλά σε κάποιον αμόρφωτο και αισχροί (στ. 191-193).⁵⁰

5.2. Κολακεία, δωροδοκία και εξαπάτηση από τους δημαγωγούς

Η συνήθης τακτική των δημαγωγών να κερδίζουν την εύνοια του αθηναϊκού δήμου τόσο μέσω της ρητορικής τους δεινότητας όσο και μέσω της κολακείας και της δωροδοκίας και η συνακόλουθη εξαπάτηση των πολιτών καθίστανται ιδιαίτερα κατακριτέες από τον Αριστοφάνη. Τα ακόλουθα παραδείγματα δείχνουν αφενός μεν τη λειτουργία της δημαγωγίας στο πλαίσιο της αθηναϊκής δημοκρατίας, αφετέρου δε τις διαρκώς μεταβαλλόμενες αντιδράσεις των πολιτών στα τεχνάσματα των δημαγωγών. Μετά από έναν αγώνα αναιδείας,⁵¹ συκοφαντιών⁵² και διαβολών (στ. 235-497),⁵³ ο Αγοράκριτος και ο Παφλαγόνας αποφασίζουν να απευθυνθούν στη Βουλή των Πεντακοσίων για να αποφασίσει εκείνη ποιος τελικά θα επικρατήσει. Μετά την ολοκλήρωση της Παράβασης (στ. 498-610), ο Αγοράκριτος μέσω ενός μονολόγου που αποτελεί παρωδία της αγγελικής ρήσης των τραγωδιών, γνωστοποιεί στους θεατές όλα όσα διαδραματίστηκαν εκεί (στ. 624 κ.ε.): αρχικά ο Παφλαγόνας φώναζε επίμονα ότι έχει οργανωθεί ολόκληρη συνωμοσία εναντίον του (στ. 626-629), ενώ ο αλλαντοπώλης αντιλαμβανόμενος αμέσως ότι τα μέλη της Βουλής πιστεύουν τα λόγια του και εξαπατώνται (στ. 629-633),

⁴⁷ Για την έλλειψη παιδείας του Παφλαγόνα, βλ. Αριστοφ. *Ίππ.* 636· 1236· 1239, και για εκείνη του Κλέωνα, ό.π. 987-996.

⁴⁸ Ό.π. 1246 και 1398: *ἐπὶ ταῖς πύλαις*, καθώς και 1247: *ἐπὶ ταῖς πύλαισιν*.

⁴⁹ Ό.π. 217-219: *τὰ δ' ἄλλα σοι πρόσεσι δημαγωγικά, / φωνὴ μιαιρά, / γέγονας κακῶς, ἀγοραῖος εἶ' / ἔχεις ἅπαντα πρὸς πολιτείαν ἃ δεῖ*.

⁵⁰ Ό.π. 191-193: *ἡ δημαγωγία γὰρ οὐ πρὸς μουσικοῦ/ἔτ' ἐστὶν ἀνδρὸς οὐδὲ χρηστοῦ τοὺς τρόπους, / ἀλλ' εἰς ἀμαθῆ και βδελυρόν*.

⁵¹ Ό.π. 277· 324· 409.

⁵² Ό.π. 437.

⁵³ Ό.π. 64, 486· 491· 496· 711· 810.

αναφώνησε ότι τους φέρνει καλά νέα, καθώς μόλις εντόπισε τις φθηνότερες σαρδέλες από την έναρξη του πολέμου (στ. 642-645· 647-650). Τα πρόσωπα των ακροατών γαλήνεψαν, ήθελαν ως επιβράβευση να τον στεφανώσουν (στ. 646-647), χειροκρότησαν με υψωμένα τα χέρια και έμειναν με το στόμα ανοιχτό (στ. 651: *οί δ' άνεκρότησαν και προς ἔμ' έκεχήνεσαν*).⁵⁴

Η προσπάθεια επικράτησης του Παφλαγόνα σ' αυτήν τη διαμάχη συνεχίζεται με μία νέα πρόταση: λόγω των ευχάριστων νέων προτείνει να θυσιάσουν στη θεά Αθηνά εκατό βόδια (στ. 652-656). Η θυσία τέτοιου είδους ήταν εξαιρετικά αγαπητή στους οικονομικά αδύναμους Αθηναίους, επειδή ακολουθούσαν εορταστικά γεύματα των συμμετεχόντων.⁵⁵ Οι ευκολόπιστοι ακροατές συμφώνησαν με εκείνον (στ. 657: *έπένευσεν εις εκείνον ή βουλή πάλιν*). Αμέσως ο Αγοράκριτος καταθέτει την αντιπρότασή του: φαίνεται πιο σωστό να γίνει θυσία διακοσίων βοδιών και επιπλέον, εάν εκατό γαύροι φτάσουν να κοστίζουν έναν οβολό, να τάξουν στη θεά Άρτεμη την επόμενη ημέρα θυσία χιλίων τράγων (στ. 658-662). Με την αύξηση της θυσίας και συνάμα του επακόλουθου γεύματος καταφέρνει να κερδίσει ξανά την προσοχή και την εύνοια του ακροατηρίου που αλλάζει και πάλι τόσο εύκολα την απόφασή του (στ. 663: *έκαραδόκησεν εις ἔμ' ή βουλή πάλιν*).

Ο Παφλαγόνας έκπληκτος με αυτήν την αντίδραση συνέχισε να φλυαρεί, έως ότου οι πρυτάνεις και οι τοξότες προσπάθησαν να επαναφέρουν την τάξη (στ. 664-665). Τότε αυτός παρότρυνε το πλήθος να περιμένει λίγο ακόμη για να ακούσει τον απεσταλμένο κήρυκα των Σπαρτιατών που έχει φτάσει για ανακωχή (στ. 669: *περι σπονδών*), όμως εκείνο ήταν τόσο ενθουσιασμένο με τις φθηνές σαρδέλες που δεν έδωσε καμία βαρύτητα στα λόγια του, τα οποία αφορούσαν ένα τόσο σημαντικό ζήτημα για την πόλη (στ. 666-669), κραυγάζοντας μάλιστα ότι δε χρειάζεται η ανακωχή και ότι ο πόλεμος μπορεί να συνεχιστεί (στ. 670-673). Στο τέλος, ο δόλιος Αγοράκριτος προέβη σε ένα είδος δωροδοκίας, αγαπητή συνήθεια των δημαγωγών της εποχής, αφού αγόρασε όλα τα διαθέσιμα κόλιαντρα και κρεμμύδια της αγοράς και τα χάρισε στους πολίτες, οι οποίοι με αυτόν τον τρόπο ένιωθαν υποχρεωμένοι απέναντί του (στ. 676-682).

Η σκηνή εν συνόλω θα μπορούσε να θεωρηθεί καυστική διακωμώδηση της λειτουργίας ενός θεμελιώδους θεσμού της πολιτείας, καθώς και ψόγος για τα μέλη του, αφενός μεν επειδή ενδιαφέρονται περισσότερο για την επιβίωση και τα πρόσκαιρα προνόμιά τους παρά για ένα

⁵⁴ Ο.π. 754-755· 804· 1118-1119· 1263: *τη Κεχηναίων πόλει*.

⁵⁵ Βλ. von Scheliha 1975, 45.

βαρύνουσας σημασίας πολιτικό ζήτημα, αφετέρου δε επειδή η συμπεριφορά τους είναι τόσο ευμετάβλητη και οι ίδιοι παρουσιάζονται τόσο επιρρεπείς στα ρητορικά τεχνάσματα των εκάστοτε ομιλητών. Η συνέλευση στη Βουλή των Πεντακοσίων φαίνεται να αποτελεί ένα θέατρο για τον αθηναϊκό δήμο, ο οποίος απολαμβάνει τις αντιπαραθέσεις και τις συγκρούσεις των πολιτικών.⁵⁶

Στον δεύτερο επιρρηματικό αγώνα της κωμωδίας (στ. 756-941) έρχεται η οριστική αναμέτρηση των δύο αντιπάλων, η οποία βρίθεται κολακειών, υποσχέσεων⁵⁷ και δώρων,⁵⁸ αλλά και αμοιβαίων συκοφαντικών κατηγοριών,⁵⁹ και ο Δήμος Πυκνίτης ως προσωποποιημένη Εκκλησία του Δήμου πρέπει να αποφασίσει ποιος θα επικρατήσει. Είναι αξιομνημόνευτη η χρήση των υποκοριστικών του ονόματός του, ὦ Δημίδιον (στ. 726) και ὦ Δημακίδιον (στ. 823), εκ μέρους των αντιπάλων με στόχο να τον κολακεύσουν και να κερδίσουν την εύνοιά του. Στους στ. 843-846 ο Παφλαγόνας παρουσιάζει το πιο δυνατό επιχείρημα που κατά την άποψή του θα αναχαιτίσει τις λουιδορίες του αντιπάλου του: η ηρωική επικράτησή του στην στρατιωτική επιχείρηση της Πύλου και οι ασπίδες που έφερε ως λάφυρο (στ. 844-846).⁶⁰ Οι ασπίδες αυτές ανήκαν στους Σπαρτιάτες, οι οποίοι αιχμαλωτίστηκαν κατά τη στρατιωτική επιχείρηση στη Σφακτηρία, και εκτίθεντο στην Ποικίλη Στοά τουλάχιστον μέχρι την εποχή του περιηγητή και γεωγράφου Πausανία (2ος αι. μ.Χ.).⁶¹

Στην απάντησή του ο Αγοράκριτος ισχυρίζεται πως η απόφαση του Παφλαγόνα να κρεμάσει τις συγκεκριμένες ασπίδες μαζί με τις λαβές τους (στ. 849: *αὐτοῖσι τοῖς πόρπαξιν*)⁶² εκεί έχει παρθεῖ σκόπιμα (στ. 848: *ἐκ προνοίας*) και αποτελεί ένα τέχνασμα (στ. 850: *μηχάνημ*), αφού σε περίπτωση που ο κύριος Δήμος θέλει να τον τιμωρήσει, αυτό δε θα καταστεί εφικτό (στ. 850-851),⁶³ επειδή εκείνος μαζί με άλλους δερματέμπορους και πωλητές μελιού και τυριού θα αρπάξουν άμεσα τις ασπίδες τη νύχτα και θα εμποδίσουν την είσοδο στις σιταποθήκες (στ. 852-

⁵⁶ Βλ. Zimmermann 1998, 114.

⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά Αριστοφ. *Ίππ.* 777-778· 799-800· 904-918.

⁵⁸ Εκτός από το *τριώβολον* που σχολιάστηκε στην ανάλυση των χαρακτηριστικών του Δήμου Πυκνίτη στο 4^ο κεφάλαιο, βλ. ενδεικτικά ό.π. 781-785· 871-872· 881-883· 890-891.

⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά ό.π. 779· 792-796· 801-809· 817-818· 823-835· 850-857· 867· 892-898.

⁶⁰ Ό.π. 844-846: *ἐμοὶ γὰρ ἐστ' εἰργασμένον τοιοῦτον ἔργον ὥστε/ἀπαξάπαντας τοὺς ἐμοὺς ἐχθροὺς ἐπιστομίζειν,/ἕως ἂν ἦ τῶν ἀσπίδων τῶν ἐκ Πύλου τι λοιπόν.*

⁶¹ Βλ. Newiger 1957, 38. Sommerstein 1981, 189.

⁶² Πβ. και το λογοπαίγνιο του, Αριστοφ. *Ίππ.* 847: *ἐπίσχες ἐν ταῖς ἀσπίσιν· λαβὴν γὰρ ἐνδεδόκας.*

⁶³ Ό.π. 850-851: *ἀλλ' ἐστὶ τοῦτ' ὦ Δῆμε μηχάνημ', ἴν' ἦν σὺ βούλη/τὸν ἄνδρα κολάσαι τουτονί, σοὶ τοῦτο μὴ 'κγένηται.*

857). Τότε ο κύριος Δήμος σε μία στιγμή αυτοκριτικής συνειδητοποιεί ότι εξαπατάται από τον Παφλαγόνα για μεγάλο χρονικό διάστημα (στ. 858-859).⁶⁴ Με αυτό το χωρίο ο κωμωδιογράφος επικρίνει ευθέως τις επιλογές του λαού, ο οποίος φαίνεται να εναποθέτει τις προσδοκίες για την απρόσκοπτη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος σε ανθρώπους που δεν έχουν τα απαραίτητα προσόντα και που μετά την ανάληψη υψηλών θέσεων εξουσίας ενδιαφέρονται πρωτίστως να εξασφαλίσουν τα προσωπικά τους συμφέροντα και συχνά αποκρύπτουν τις πραγματικές τους προθέσεις.⁶⁵

Στους στ. 860-874 ο Αγοράκριτος προσθέτει ακόμη ένα επιχείρημα στη σύγκρουσή του με τον Παφλαγόνα: ενώ ο τελευταίος πουλάει δέρματα, δεν έχει δωρίσει στον κύριο Δήμο ως ένδειξη φιλίας ούτε μία σόλα παπουτσιού. Ο ίδιος, όμως, αγόρασε ένα ζευγάρι παπούτσια και του τα προσφέρει· αυτή είναι μία πράξη που μιμείται τα δώρα του δημαγωγού Κλέωνα προς τον αθηναϊκό λαό. Η κίνηση του αλλαντοπώλη ενθουσίασε τόσο πολύ τον Δήμο Πυκνίτη που αυθόρμητα και παρορμητικά τον ανακήρυξε άριστο άνδρα και τον πιο μεγάλο ευεργέτη τόσο της πόλης όσο και του ίδιου προσωπικά (στ. 873-874).⁶⁶ Σε αυτό το χωρίο ο Αριστοφάνης διακωμωδεί τον Κλέωνα διττά, αναφερόμενος αφενός μεν στο προγενέστερο επάγγελμά του και αφετέρου στη συμπεριφορά του, και τον παρουσιάζει για ακόμη μία φορά ως έναν φειδωλό και άπληστο πολιτικό που θέτει ως πρωταρχικό μέλημα το ατομικό και όχι το συλλογικό συμφέρον, παρά το ότι με κάθε ευκαιρία τονίζει την αγάπη του για τον λαό.⁶⁷ Με αυτόν τον τρόπο ο κωμικός ποιητής κατακρίνει ευθέως τη στάση του ευκολόπιστου πρωταγωνιστή και κατ' επέκταση του αθηναϊκού δήμου που παρασύρεται με την προσφορά ενός δώρου και ανακηρύσσει τον οποιοδήποτε άνδρα ευεργέτη του χωρίς περαιτέρω σκέψη για τις πραγματικές προθέσεις του.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στο Αμοιβαίο (στ. 1111-1150)⁶⁸ ο Χορός των ιπέων, στην πραγματικότητα, όμως, ο ίδιος ο Αριστοφάνης σε ένα *άπροσδόκητον*, σε μία μη αναμενόμενη μεταστροφή, ψέγει τον Δήμο Πυκνίτη ως το εύκολο θύμα των δημαγωγών, καθώς μπορεί να παραπλανηθεί εύκολα, αφού χαίρεται να τον κολακεύουν και να τον εξαπατούν με ωραία λόγια

⁶⁴ Ο.π. 858-859: *οἴμοι τάλας· ἔχουσι γὰρ πόρπακας; ὃ πόνηρε/ὅσον με παρεκόπτου χρόνον τοιαῦτα κρουσιδημῶν.*

⁶⁵ Βλ. Lind 1990, 82.

⁶⁶ Πβ. Αριστοφ. Ίππ. 873-874: *κρίνω σ' ὅσων ἐγῶδα περὶ τὸν δῆμον ἄνδρ' ἄριστον/εὐνούστατόν τε τῆ πόλει καὶ τοῖσι δακτύλοισιν.*

⁶⁷ Βλ. Lind 1990, 82.

⁶⁸ Για τον ρόλο του Αμοιβαίου στην παρούσα κωμωδία, βλ. Reinders 2001, 170-178 και 189-192.

(στ. 1115-1120).⁶⁹ Η απάντηση του κυρίου Δήμου είναι αποστομωτική: με τη θέλησή του (στ. 1123: *έκών*) δείχνει δουλική υποταγή διότι ο απώτερος στόχος του είναι η εκμετάλλευση των δημαγωγών που καταβάλλουν τόση προσπάθεια να είναι πάντα πρόθυμοι να τον υπηρετήσουν (στ. 1123-1130).⁷⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο ο Χορός όσο και ο κύριος Δήμος χρησιμοποιούν ένα καλειδοσκόπιο μεταφορών για να περιγράψουν τη δράση των διεφθαρμένων δημαγωγών και τις επακόλουθες αντιδράσεις του δήμου.⁷¹ Στο σημείο αυτό διακωμωδείται και επικρίνεται για ακόμη μία φορά η εγωιστική στάση του αθηναϊκού δήμου που δεν ασχολείται με την επίλυση των επίκαιρων ζητημάτων και τη σωτηρία της πόλης, παρά ενδιαφέρεται κυρίως για την ευχαρίστησή του.

Στην έξοδο της κωμωδίας, και ιδιαίτερα από τον στ. 1316 κ.ε., σημειώνεται μία μεταστροφή από την κριτική για την υπάρχουσα πολιτική κατάσταση στις προτάσεις για το μέλλον και παράλληλα παρουσιάζεται το όνειρο του Αριστοφάνη, το οποίο είναι συνυφασμένο με τη νοσταλγική επιστροφή στο ένδοξο παρελθόν και στα πρώτα χρόνια της δημοκρατίας με τους αδέκαστους πολιτικούς. Μετά τη θριαμβευτική επικράτηση έναντι του Παφλαγόνα και μέσω του εξωπραγματικού μοτίβου του αναγεννητικού μαγειρέματος (στ. 1321), το οποίο είναι δανεισμένο από τον μύθο της Μήδειας,⁷² ο Αγοράκριτος προσδίδει στον κύριο Δήμο τα χαρακτηριστικά που είχε κατά την περίοδο της νεότητάς του, την εποχή με τα μεγάλα ανδραγαθήματα των προγόνων (στ.1323-1334).⁷³ Στο μέλλον, ανεπηρέαστος από την τακτική και τη ρητορική των δημαγωγών, ο Δήμος Πυκνίτης πρόκειται, όπως και στο παρελθόν, να αποφασίζει για τις υποθέσεις της πόλης με μοναδικό γνώμονα την ευημερία της (στ. 1335 κ.ε.).⁷⁴

Επιλογικά, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κλέωνας ήταν υποψήφιος για το αξίωμα του στρατηγού στις επικείμενες εκλογές για το έτος 424/423 π.Χ., πριν από τη τέλεση των εορτών των Αθηναίων και τη θεατρική διδασκαλία της κωμωδίας, και μάλιστα επανεκλέχθηκε θριαμβευτικά στο υψηλότερο αυτό αξίωμα παρά την απροκάλυπτη διακωμώδησή του στους Ίππης. Γίνεται αντιληπτό ότι ο Αριστοφάνης επιθυμούσε να ψέξει τη διευρυνόμενη επιρροή και

⁶⁹ Πβ. Αριστοφ. Ίππ. 1115-1120: *ἀλλ' εὐπαράγωγος εἶ, / θωπευόμενός τε χαί-/ ρεις κάζαπατάμενος / πρὸς τόν τε λέγοντ' / ἀεὶ / κέχηνας· ὁ νοῦς δέ σου / παρὼν ἀποδημεῖ*. Ο ὅρος *έζαπατῶ* χρησιμοποιείται αρκετές φορές στην παρούσα κωμωδία. Ο.π. 48· 418· 633· 809· 1103· 1117· 1224· 1345· 1345· 1357.

⁷⁰ Βλ. Zimmermann 1998, 108.

⁷¹ Βλ. McGlew 2005, 103.

⁷² Βλ. Kraus 1985, 163. Zimmermann 1998, 115. McGlew 2005, 99.

⁷³ Βλ. Αριστοφ. Ίππ. 565-568.

⁷⁴ Βλ. Pohlenz 1952, 127. Zimmermann 1998, 110-111· 115-116.

τη λαϊκιστική πολιτική του συγκεκριμένου δημαγωγού που οδηγούσε σε χειραγώγηση του λαού, ενώ παράλληλα επεδίωκε να νουθετήσει και να αφυπνίσει τον αθηναϊκό δήμο για μία πιο υπεύθυνη πολιτική διαχείριση μέσω της κριτικής για τη στάση του έναντι των δημαγωγών και για το ευμετάβολο φρόνημά του.⁷⁵

Βιβλιογραφία

- Allen, T. W. και D. B. Monro 1971. *Homeri Opera*, 2. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Bakola, E. 2010. *Cratinus and the Art of Comedy*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Bianchi, F. P. 2017. *FrC 3.1: Kratinos. Einleitung und Testimonia*. Χαϊδελβέργη: Verlag Antike.
- Bowie, A. M. 1993. *Aristophanes. Myth, Ritual and Comedy*. Κείμεριτζ: Cambridge University Press.
- Kraus, W. 1985. *Aristophanes' politischen Komödien. Die Acharner/Die Ritter*. Βιέννη: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Landfester, M. 1977. *Handlungsverlauf und Komik in den frühen Komödien des Aristophanes*. Βερολίνο/Νέα Υόρκη: Walter de Gruyter.
- Lind, H. 1990. *Der Gerber Kleon in den "Rittern" des Aristophanes. Studien zur Demagogenkomödie* (Studien Zur Klassischen Philologie, 51). Φραγκφούρτη: Peter Lang.
- Μαρκαντωνάτος, Α. Γ. 2011. "Αθήνα και Αριστοφάνης: Ένα Ιστορικό Μεταίχμιο." Θ. Γ. Παππάς και Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Gutenberg, 459-537.
- Mastromarco, G. 2011. "Η Διάδοση των Θεατρικών Κειμένων στην Ελλάδα του Πέμπτου Αιώνα π.Χ.", μτφ. Γ. Κατσαπίδης. Θ. Γ. Παππάς και Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Gutenberg, 263-316.
- McGlew, J. F. 2005. *Citizens on Stage. Comedy and Political Culture in the Athenian Democracy*. Μίσιγκαν: Ann Arbor.
- Neil, R. A. 1966. *The Knights of Aristophanes*. Χίλντεσχάμ: Georg Olms.
- Newiger, H.-J. 1957. *Metapher und Allegorie. Studien zu Aristophanes* (Zetemata, 16). Μόναχο: Beck.

⁷⁵ Βλ. Μαρκαντωνάτος 2011, 483- 536. Mastromarco 2011, 292-293.

- Olson, S. D. 1992. "Names and Naming in Aristophanic Comedy." *The Classical Quarterly* 42: 304-319.
- Pohlenz, M. 1952. *Aristophanes' Ritter*. Γκέτινγκεν: Vandenhoeck & Rupprecht.
- Rau, P. 1967. *Paratragodia. Untersuchung einer komischen Form des Aristophanes*. Μόναχο: C. H. Beck.
- Reinders, P. 2001. *Demos Pyknotes. Untersuchungen zur Darstellung des Demos in der Alten Komödie*. Στουτγκάρδη/Βαϊμάρη: J. B. Metzler.
- Ross, W. D. 1964. *Aristotelis Ars Rhetorica*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- von Scheliha, R. 1975. *Die Komödien des Aristophanes in sieben Vorträgen interpretiert*. Άμστερνταμ: Castrum Peregrini Presse.
- Sommerstein, A. 1981. *The Comedies of Aristophanes, 2. Knights*. Γουόρμινστερ: Aris & Phillips.
- Σπυρόπουλος, Η. Σ. 2011. "Φαινομενολογία, Γενεσιουργία και Λειτουργία της Αισχρολογίας και Αισχροπραξίας στην Αριστοφανική Κωμωδία." Θ. Γ. Παππάς και Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Gutenberg, 412-434.
- Thiercy, P. 2011. "Η Οργάνωση της Σκηνικής Μυθοπλασίας στον Αριστοφάνη", μτφ. Κ. Διαμαντάκου-Αγάθου. Θ. Γ. Παππάς και Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Gutenberg, 344-394.
- Wilson, N. G. 2007α. *Aristophanis Fabulae, 1: Acharnenses, Equites, Nubes, Vespaie, Pax, Aves*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- _____ 2007β. *Aristophanis Fabulae, 2: Lysistrata, Thesmophoriazusae, Ranae, Ecclesiazusae, Plutus*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Zimmermann, B. 1998. *Die griechische Komödie*. Ντίσελντορφ/Ζυρίχη: Artemis & Winkler.
- _____ 2011α. "Aristophanes." B. Zimmermann (επιμ.), *Handbuch der griechischen Literatur der Antike, 1: Die Literatur der archaischen und klassischen Zeit*, Μόναχο: C. H. Beck, 764-800.
- _____ 2011β. "Kratinos." B. Zimmermann (επιμ.), *Handbuch der griechischen Literatur der Antike, 1: Die Literatur der archaischen und klassischen Zeit*, Μόναχο: C. H. Beck, 718-730.

Abstract

This paper aims to present the Aristophanic criticism of the Athenian demos' attitude against the demagogues in the political comedy *The Knights* (424 BC). Using the *ὀνομασι κωμωδεῖν*, a fundamental aspect of the Old Comedy, and within the framework of an allegory Aristophanes launches a personal attack against the famous demagogue Cleon. First, the historical background as well as the characteristics of the protagonists Paphlagon and Demos Pycnites and their numerous implications will show the elements of the allegory. In addition, the analysis of an oracle and the parody of the dokimasia procedure will masterfully bring to light the criteria used by citizens to elect their politicians. Specific examples of rhetorical skills and actions of the protagonists will reveal the relation between demagogues and citizens and finally reinforce the criticism: It will become clear that the Athenian demos – under the spell of the demagogues – rapidly changes its opinion according to the offered bribes and flattery and is easily subject to possible fraud without showing any resistance.

Λέξεις κλειδιά: Αριστοφάνης, Κλέων, Ίππης, ὀνομασι κωμωδεῖν, δημαγωγοί, Δήμος Πυκνίτης.

Εγκώμιο και ψόγος στον *Πρὸς Καλλίμαχον* του Ισοκράτη

Μάριος Μαρματάς

Εισαγωγή

Στην παρούσα μελέτη θα εστιάσω την προσοχή μου σε έναν από τους σωζόμενους δικανικούς λόγους του Ισοκράτη, που φέρει τον τίτλο *Πρὸς Καλλίμαχον* και θα επιχειρήσω να αναδείξω τη ρητορική του επαίνου και του ψόγου. Θα αναδείξω τη δημόσια διάσταση που επιχειρεί να δώσει ο ομιλητής στον λόγο, δίνοντας έμφαση στις ομοιότητες που παρουσιάζει αυτός με επιδεικτικά κείμενα, κυρίως, του ίδιου του Ισοκράτη, στα εγκωμιαστικά στοιχεία που αφορούν στην ομόνοια και στον ίδιο τον ομιλητή, όπως επίσης, και στη συστηματική προσπάθειά του να σπλώσει το ήθος του αντιδίκου του.

Ο ρήτορας συνέγραψε τον *Πρὸς Καλλίμαχον* για λογαριασμό ενός πολίτη, ο οποίος παρέμεινε στην Αθήνα την περίοδο της διακυβέρνησης των Τριάκοντα και των διαδόχων τους. Πρόκειται για μία ιδιωτική δίκη, η οποία διεξήχθη μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, κατά πάσα πιθανότητα το 402/1 π.Χ.¹ Επομένως, και στη συγκεκριμένη υπόθεση το ολιγαρχικό κίνημα που προηγήθηκε, όπως και σε αρκετές ακόμη περιπτώσεις, ρίχνει τη σκιά του.² Ο ομιλητής παραμένει ανώνυμος, μας δίνει όμως στοιχεία για τον αντίπαλό του. Ο αρχικός μηνυτής Καλλίμαχος έχασε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό, το οποίο κατεσχέθη από την πόλη κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και, λίγο καιρό μετά την επιστροφή των δημοκρατικών και την αποκατάσταση του πολιτεύματος, αποφάσισε να το διεκδικήσει. Αρχικώς, κινήθηκε κατά του Πατροκλή, άρχοντα-βασιλέα του 403 π.Χ. και του Λυσίμαχου και τους ανάγκασε να συνάψουν εξωδικαστικό συμβιβασμό μαζί του, για να μη συνεχίσει τις διεκδικήσεις του. Στη συνέχεια, άρχισε να δυσφημεί τον ομιλητή σε δημόσιους χώρους κατά τη διάρκεια συζητήσεων που είχε με συμπολίτες του, ισχυριζόμενος ότι συνέβαλε και εκείνος στην κατάσχεση της περιουσίας του μαζί με τον Πατροκλή και τον Λυσίμαχο. Αυτή η συμπεριφορά του Καλλίμαχου προκάλεσε τον φόβο του ομιλητή και τον υποχρέωσε να προχωρήσει κι ο ίδιος σε έναν εξωδικαστικό συμβιβασμό, για να αποφύγει πιο δύσκολες περιπέτειες. Ωστόσο, η περίοδος ηρεμίας δεν κράτησε για πολύ. Ο Καλλίμαχος παραβίασε τη διμερή συμφωνία και άσκησε

¹ Για τη χρονολόγηση του λόγου βλ. Whitehead 2002, 71-81 ιδίως 81.

² Για δίκες που πραγματοποιήθηκαν υπό παρόμοιες συνθήκες πβ. Λυσ. 12· 13· 25· 30· [Λυσ.] 20.

δίωξη. Σε πρώτο στάδιο, ο ομιλητής απέκρουσε την κατηγορία και η δίωξη έπεσε στο κενό. Λίγο καιρό μετά, ο Καλλίμαχος επανήλθε με ανάλογες κατηγορίες και ο κατηγορούμενος επιχειρεί να τον αντιμετωπίσει φέρνοντας την υπόθεση στο δικαστήριο.

Η πολιτική διάσταση της δίκης

Η τριμερής διάκριση του Αριστοτέλη (*Ρητ.* 1358b 13-17) αναφορικά με τους λόγους ορίζει ότι ο κάθε λόγος έχει τον δικό του χρόνο. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση, σε έναν δικανικό λόγο, όπως στην περίπτωση μας, ο ομιλητής θα πρέπει να επικεντρώνεται σε ζητήματα του παρελθόντος, ενώ σε έναν συμβουλευτικό λόγο σε ζητήματα που αφορούν το μέλλον. Το γεγονός που καθιστά τον *Πρὸς Καλλίμαχον* ιδιαίτερη περίπτωση είναι πως η παραπάνω διάκριση δεν εφαρμόζεται πλήρως σε αυτόν, καθώς πρωταρχικός στόχος του ομιλητή είναι να μεγαλοποιήσει το διακύβευμα της παρούσας δίκης. Παρότι, λοιπόν, έχουμε να κάνουμε με μία ιδιωτική δίκη, ο διάδικος φροντίζει να δώσει δημόσια διάσταση στην υπόθεση θέτοντας τους δικαστές προ των ευθυνών τους για τις μελλοντικές επιπτώσεις που θα έχει η απόφασή τους. Ο ομιλητής αναγνωρίζει ότι είναι αρκετά παρακινδυνευμένο το γεγονός ότι προσδίδει τέτοια διάσταση στην παρούσα δίκη (§§27-34).³ Ωστόσο, τονίζει ότι η απόφαση που θα πάρουν οι δικαστές δεν αφορά μόνο στον Καλλίμαχο και στον αντίπαλό του, αλλά στη συνθήκη ειρήνης και στο μέλλον της πόλης εν γένει (§§33-34).⁴ Ειδικότερα, σε περίπτωση καταδίκης του ομιλητή, θα έχει δημιουργηθεί ένα αρνητικό προηγούμενο, όχι μόνο γιατί οι ίδιοι οι πολίτες θα

³ Για το δισταγμό του ομιλητή πβ. §33 *καὶ μηδεὶς ἠγείσθω μ' ὑπερβάλλειν μηδὲ μείζω λέγειν, ὅτι δίκην ἰδίαν φεύγων τούτους εἶρηκα τοὺς λόγους* και §45 *ἵνα δὲ δοκῶ διὰ τοῦτο πολλὸν χρόνον περὶ τὰς συνθήκας διατρίβειν*. Ο τόπος ότι μία δίκη θα δημιουργήσει δικαστικό δεδικασμένο και θα διαμορφώσει τη μελλοντική συμπεριφορά των πολιτών είναι συχνός σε δημόσιες δίωξεις. Από την άλλη, η συγκεκριμένη πρακτική απαντά πιο σπάνια σε λόγους που εκφωνήθηκαν από ενάγοντες σε ιδιωτικές υποθέσεις. Η ανησυχία του ομιλητή να μη θεωρήσουν οι δικαστές ότι υπερβάλλει ισχυριζόμενος ότι η υπόθεσή του είναι κομβικής σημασίας για το μέλλον της πόλης, δεν πρέπει να λογίζεται μόνο ως ρητορική τακτική, αλλά ως επίγνωση του παρακινδυνευμένου τολμήματος που επιχειρεί. Βλ. Rubinstein 2005, 137-138.

⁴ Οι ισχυρισμοί του ομιλητή ενέχουν ρητορική διόγκωση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας ρητορικής διόγκωσης συναντάμε στον *Κατὰ Κόνωνος* του Δημοσθένη που, μολονότι συνιστά *δίκη αίκειας*, ο ομιλητής επιχειρηματολογεί σαν να πρόκειται για δημόσια υπόθεση και συγκεκριμένα σαν σε *γραφήν ὕβρεως* (πβ. Δημ. 54.42. Βλ. επίσης Carey 2014, 33-34 που επισημαίνει την παρόμοια στρατηγική που χρησιμοποιείται και στους δύο λόγους). Ο Ισοκράτης έχει προσφύγει σε αυτή την τακτική και στον *Κατὰ Λοχίτου* (§1 *τὸ δ' ἀμάρτημα τοῦθ' οὐχ ὅμοιον δεῖ νομίζειν τοῖς ἄλλοις*). Βλ. Σπαθάρας 2009, 23. Βλ. όμως και Loening 1987, 128. Ο τελευταίος σημειώνει ότι είναι αρκετά πειστική η περιγραφή των δικαστικών και πολιτικών επιπτώσεων που θα έχει η μη δικάωση του ομιλητή, καθώς αυτό το γεγονός θα σημαίνει ότι οι αμνηστευτικές διατάξεις δεν θα αφορούν σε ιδιωτικές υποθέσεις.

έχουν υπονομεύσει την ειρήνη που με τόσο κόπο και αίμα κατέκτησαν, αλλά και γιατί θα πάρουν θάρρος όσοι δουν ότι οι Αθηναίοι δεν δείχνουν τη δέουσα πίστη στη συμφωνία που συνομολογήθηκε και θα επιχειρήσουν να εκδικηθούν τους υποστηρικτές των Τριάκοντα και εν γένει τους *ἐν ἄστει μείναντας* (§§42-43).⁵ Έτσι, η εύθραυστη ειρήνη θα διαρραγεί και το μέλλον της πόλης θα καταστεί αβέβαιο (§§44, 68). Γίνεται αντιληπτό, επομένως, ότι ο Ισοκράτης επιχειρεί να εκμεταλλευτεί για τον πελάτη του τον διάχυτο φόβο των Αθηναίων για μια πιθανή κλιμάκωση της εμφύλιας διαμάχης και επαναφορά των εχθροπραξιών.⁶ Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να εντάξουμε τις πολυπληθείς αναφορές που δεσπόζουν στον λόγο μας και υπερασπίζονται την ομόνοια. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι ο λόγος συνιστά έναν ύμνο στην ομόνοια που επετεύχθη μέσω των συνθηκών.⁷ Για τους παραπάνω λόγους οι μετεμφυλιακές συνθήκες και οι όρκοι που τις συνόδευαν παρατίθενται διαρκώς και οι σχετικές αναφορές καταλαμβάνουν σχεδόν το 1/3 της συνολικής έκτασής του λόγου (§§19-34, §§42-46, §68).

Η αξία της ομόνοιας για την Αθήνα

Ο ομιλητής σημειώνει ότι οι δικαστές μέσα από αυτή την υπόθεση θα αποφασίσουν ζητήματα υψίστης σημασίας (*περὶ τῶν μεγίστων ἤκετε δικάσοντες*)⁸ και για θέματα που θα κρίνουν το μέλλον της Αθήνας (*ἄσπε τῶν μὲν τοῖς ἀγωνιζομένοις μόνον προσήκει, ταύτη δὲ τὸ κοινὸν τῆς πόλεως συγκινδυνεύει*). Οι συμφωνίες εν γένει συνιστούν τον πιο σημαντικό ρυθμιστικό παράγοντα με μεγάλη ισχύ (*τοσαύτην δ' ἔχουσι δύναμιν*) και για τους Έλληνες και για τους βαρβάρους, τόσο των καθημερινών ιδιωτικών υποθέσεων όσο και των διπλωματικών σχέσεων

⁵ Ο ομιλητής σημειώνει ότι πολλά άτομα έχουν στρέψει την προσοχή τους στην παρούσα δίκη, γιατί πιστεύουν ότι η δίκη αφορά και στις συμφωνίες (§42). Σε περίπτωση που η απόφαση για τον ομιλητή είναι καταδικαστική, θα επωφεληθούν οι συκοφάντες (§43) και θα παρακινηθούν να δράσουν νομικά έναντι άλλων συμπολιτών τους (§37).

⁶ Ο Carey (2005, 75) επισημαίνει, αναφορικά με τη σύγκριση που πραγματοποιεί ο Αισχίνης (3.168-170) ανάμεσα στα χαρακτηριστικά του δημοκρατικού και του ολιγαρχικού πολιτικού, ότι ο φόβος για την ανατροπή του πολιτεύματος υπήρχε, σε περιορισμένο βαθμό, πολύ καιρό μετά τις επαναστάσεις του 5ου αι. π.Χ.

⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι η ομόνοια αποτελεί ένα κομβικό ζήτημα στην πολιτική σκέψη του ρήτορα. Στον *Περὶ ἀντιδόσεως* (§77) υποστηρίζει ότι ο λόγος του θα συμβουλευσει τους Αθηναίους για τα σπουδαιότερα και μεγαλύτερα ζητήματα (*περὶ καλλίωνων καὶ μειζόνων πραγμάτων*) που είναι η εκστρατεία εναντίον των βαρβάρων και η ομόνοια ανάμεσα σε όλες τις ελληνικές πόλεις. Για την ομόνοια ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις πβ. Ίσοκ. 4.3· 12.14.

⁸ Για μία παρόμοια διατύπωση σε ιδιωτική δίκη πβ. Ίσαϊ. 6.2 *ὁ γὰρ ἀγὼν οὐ μικρὸς αὐτοῖς, ἀλλὰ περὶ τῶν μεγίστων*.

με άλλες πόλεις (§27).⁹ Μέσω αυτών μπαίνει τέλος στις ιδιωτικές έχθρες και τους πολέμους που διεξάγει η πόλη (§28). Η αξία τους έχει ήδη αποδειχθεί, καθώς χάρη σε αυτές και στην ομόνοια που ακολούθησε μπορεί να διασφαλιστεί η διατήρηση του δημοκρατικού πολιτεύματος και η εσωτερική ηρεμία (§§25,68).¹⁰ Ο ομιλητής υπενθυμίζει στους δικαστές, τους οποίους αντιμετωπίζει ως σώμα αντιπροσωπευτικό του δήμου και ως ισόβιους κριτές, πως στο πρόσφατο παρελθόν δεν επέτρεψαν σε κανέναν να παραβιάσει τις συνθήκες και να διασαλεύσει την εσωτερική ηρεμία, διότι είχαν αναγνωρίσει την αξία του πολιτικού συμβιβασμού (§§21-22, 24-26).¹¹ Οι δικαστές έδειξαν επιείκεια και αθώωσαν άτομα που είχαν ομολογήσει την ενοχή τους, επειδή επικαλέστηκαν τις αμνηστευτικές διατάξεις (§22).¹² Ο Ισοκράτης, επαναφέρει σε αυτό το σημείο έναν τόπο που έχει επιδεικτική προέλευση, αυτόν της αθηναϊκής γενναιοδωρίας. Οι Αθηναίοι ήταν προσηλωμένοι στην αξία της ευεργεσίας, γεγονός που διατυπώνεται με έμφαση και στο δημόσιο λόγο. Ενδεικτική είναι η φράση του Περικλή *οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ, ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους*.¹³ Η διαφορά είναι ότι ο λογογράφος ζητά, σε αυτή την κρίσιμη περίπτωση, η γενναιοδωρία να κατευθυνθεί από δικαστές προς συμπολίτες τους και όχι από Αθηναίους προς άλλες πολιτείες.

Επιπλέον, ο πελάτης του Ισοκράτη αξιοποιεί τον ρητορικό τόπο του *μόνος*, που είχε γίνει θέμα προπαγάνδας ήδη από τον 5ο αι. π.Χ., όταν τονίζει ότι η διαχείριση της εμφύλιας διαμάχης

⁹ Για την καθολική ισχύ που έχουν τα συμβόλαια, τα οποία καθορίζουν τις σχέσεις των ανθρώπων πβ. Άριστ. *Ρητ.* 1376b 21-22 ιδίως 22.

¹⁰ Πβ. και Ίσοκ. 8.20. Ο Ισοκράτης προχωράει σε έναν παρόμοιο έπαινο των συνθηκών και προτρέπει τους Αθηναίους να τηρήσουν όσα ορίζουν οι κοινές συνθήκες (*αἱ κοιναὶ συνθήκαι προστάττουσι*), για να ζει η πόλη με ασφάλεια. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος προτείνει επίσης την απαλλαγή από πολέμους και εσωτερική διχόνοια (*ταραχῆς, εἰς ἣν νῦν πρὸς ἀλλήλους καθέσταμεν*).

¹¹ Σε αυτές τις παραγράφους οι δικαστές της παρούσας δίκης αντιμετωπίζονται ως εκπρόσωποι του λαού, που υποστήριζαν τη συμφωνία ειρήνης δίνοντας τους επακόλουθους όρκους και ως άτομα που δεν καταπαίστηκαν με δίκες που θα παραβίαζαν τις αμνηστευτικές διατάξεις. Επίσης, αντιμετωπίζονται ως ισόβιοι κριτές που συμμετείχαν και σε παλαιότερες δίκες που αθώωσαν άτομα που επικαλέστηκαν τη συμφωνία. Για την ταύτιση των δικαστών με τον εκκλησιάζοντα *δήμον* πβ. επίσης §2 και Λυσ. 7.25· [Λυσ.] 6.52· Ίσαϊ. 4.17· 6.49· 9.34· Αἰσχίν. 1.176· Δημ. 23.167· [Δημ.] 42.18· 59.4, 107, 116. Βλ. Wyse 1904, 389. Dover 1974, 292. Αποστολάκης 2003, 180-181. Σπαθάρης 2009, 108.

¹² Η Loraux (2002, 336 σημ. 22) αναφέρει πως το αίτημα για επιείκεια όσων είχαν παραμείνει στην Αθήνα κατά την περίοδο διακυβέρνησης των Τριάκοντα είχε ως στόχο να κολακεύσει τους κριτές επαναφέροντας, με έμμεσο τρόπο, τον τόπο της αθηναϊκής γενναιοδωρίας προς όφελος του *δήμου*.

¹³ Θουκ. 2.40.4. Για περισσότερα παραδείγματα από Επιταφίους λόγους, όπου χρησιμοποιείται αυτός ο τόπος βλ. Ziolkowski 1981, 102-105. Πβ. επίσης Ίσοκ. 4.29. Και σε αυτόν τον επιδεικτικό λόγο ο Ισοκράτης αναπαράγει αυτή τη στερεοτυπική εικόνα κάνοντας λόγο για τις ευεργεσίες της Αθήνας σε όλη την ανθρωπότητα.

από τους Αθηναίους υπήρξε υποδειγματική (§31).¹⁴ Καμία άλλη πόλη δεν κατάφερε να διατηρήσει την ομόνοια, αλλά σε όλες συνεχίστηκαν οι εσωτερικές συγκρούσεις (§68).¹⁵ Εγκωμιάζοντας την πόλη ο Ισοκράτης επιδοκιμάζει στην ουσία την αυτοσυγκράτηση που έδειξαν οι συμπολίτες του, ακόμη και αυτοί που είχαν χάσει μεγάλα χρηματικά ποσά, όπως ο Θρασύβουλος και ο Άνυτος (§§23-24). Αυτή η αυτοσυγκράτηση είχε ως απότοκο τη σημερινή ομόνοια που απολαμβάνει η Αθήνα.¹⁶ Η σύμπνοια, που επικράτησε μετεμφυλιοπολεμικά, είχε προσδώσει δόξα στην Αθήνα αντίστοιχη με αυτή που είχαν προσδώσει οι πολεμικές επιχειρήσεις του παρελθόντος και είχε καταστήσει τους Αθηναίους τους πιο ευτυχισμένους και σώφρονες ανάμεσα σε όλους τους Έλληνες (*νῦν δ' εὐδαιμονέστατοι καὶ σωφρονέστατοι τῶν Ἑλλήνων δοκοῦμεν εἶναι*).¹⁷ Παρόμοιους ισχυρισμούς που συνδέουν την ομόνοια με την ευτυχία διατυπώνει ο Ισοκράτης στον *Περὶ Εἰρήνης* (§19). Σε αυτόν τον λόγο ο ρήτορας αναφέρει ότι η Αθήνα θα καταστεί απόλυτα ευτυχισμένη αν κερδίσει την ασφάλειά της, μία πιο άνετη διαβίωση, την ομόνοια και την υπόληψη των υπόλοιπων Ελλήνων. Ο ομιλητής στον λόγο μας συμπληρώνει το εγκώμιό του λέγοντας πως, λόγω των οδυνηρών εμπειριών τους με τους εμφυλίους πολέμους, οι Αθηναίοι έχουν συνειδητοποιήσει τη σπουδαιότητα της ομόνοιας και τονίζει¹⁸ ότι ο ρόλος που πρέπει να διαδραματίσουν πλέον είναι να διδάξουν και τις υπόλοιπες πόλεις (*ὥστε καὶ τοὺς ἄλλους ὑμεῖς ἄριστ' ἂν διδάξατε περὶ αὐτῶν*).¹⁹ Ο χαρακτηρισμός ουσιαστικά της Αθήνας ως δασκάλου της Ελλάδας προσδίδει κύρος και ισχύ στην πόλη και συνεχίζει την περίφημη ρήση του Περικλή από τον Επιτάφιο (Θουκ. 2.41.1 *ζυνηλών τε λέγω τήν*

¹⁴ Για τον ρητορικό τόπο του *μόνος* και τη χρήση του από τον 5ο αι. π.Χ. βλ. Nouhau 1982, 141.

¹⁵ Πβ. και Άριστ. *Ἄθ. Πολ.* 40.2. Η εμπειρία των Αθηναίων, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τους βοήθησε στο να πάρουν πιο αποτελεσματικά μέτρα που απέτρεψαν τη διαίωνιση της πολιτικής αναταραχής. Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστούμε ότι ήταν εξαιρετική επιτυχία η επίτευξη της ομόνοιας, αν αναλογιστούμε πόσο δύσκολο ήταν να πει τέλος στη βία σε *στάσεις*, όπως συνέβη στον Κερκυραϊκό εμφύλιο (Θουκ. 3.69-85).

¹⁶ Για την ομόνοια ως παράγωγο της αυτοσυγκράτησης πβ. Άνδοκ. 1.109.

¹⁷ Για την ομόνοια που επήλθε στην Αθήνα και την κατέστησε αντικείμενο θαυμασμού ανάμεσα σε όλους τους Έλληνες πβ. §46 και Άνδοκ. 1.140· Λυσ. 2.63-66· 25.28· Πλάτ. *Μενέξ.* 243e. Για τη σωφροσύνη ως αιτία *ἀγαθῶν* πβ. Ίσοκ. 8.119. Ο Ισοκράτης στον *Περὶ Εἰρήνης* σημειώνει ότι οι πολίτες που διακατέχονται από *σωφροσύνην* είναι αξιέπαινοι και θεωρούνται ότι ζουν με μεγάλη ασφάλεια και ότι είναι οι άριστοι των πολιτών (*καὶ νομίζετε τοὺς ταύτη χρωμένους ἀσφαλέστατα ζῆν καὶ βελτίστους εἶναι τῶν πολιτῶν*).

¹⁸ Πβ. *ἄριστ' ἂν διδάξατε*. Το *ἂν* έχει την τάση να προσκολλάται σε σημαντικές λέξεις για λόγους έμφασης (βλ. Cooper 1998, 1275-1276).

¹⁹ Ο Ober (1989, 296-297) σημειώνει πως, ειδικά μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403 π.Χ., η ομόνοια θεωρείται μία από τις πυρηνικές αξίες της δημοκρατικής ιδεολογίας. Ο όρος υποδηλώνει ότι υπάρχει σύμπνοια στη σκέψη των πολιτών και πως οι κοινωνικές και πολιτικές διαφορές υποτάσσονται στο συλλογικό συμφέρον. Για την ομόνοια ως σπουδαίο αγαθό πβ. Λυσ. 18,17· 25.23· Ίσοκ. 7.69.

τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν εἶναι).²⁰ Ο παραπάνω χαρακτηρισμός επαναλαμβάνεται από τον Ισοκράτη σε ένα επιδεικτικό κείμενο, στον *Πανηγυρικό* του (4.50 ὄσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασι, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας).²¹ Στο ίδιο επιδεικτικό κείμενο ο Ισοκράτης χαρακτηρίζει την Αθήνα ως παράδειγμα για τις άλλες πόλεις, καθώς χάρη στην πολιτική της οργάνωση, τις απήλλαξε από τα τυραννικά καθεστώτα και το χάος (§39). Είναι αδήριτη ανάγκη για την πόλη, λοιπόν, να διατηρήσει αυτή τη μετριοπαθή και μεγαλόψυχη συμπεριφορά, για να εξασφαλίσει την υπεροχή της έναντι των άλλων ελληνικών πόλεων και να επιτελέσει τον ρόλο της ως πόλης προτύπου για τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο.

Ψόγος Καλλίμαχου

Σε ένα ιδεώδες δικανικό σύστημα, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, θα έπρεπε να απουσιάζει η *διαβολή* και η συναισθηματική χειραγώγηση των δικαστών (*Ρητ.* 1354a): αυτές τις πρακτικές τις θεωρεί άσχετες με την υπόθεση και τις χαρακτηρίζει ως *ἔξω τοῦ πράγματος*.²² Ο Σταγειρίτης (*Ρητ.* 1415b 8) προσθέτει, επίσης, ότι μόνο ένας ακροατής χαμηλού επιπέδου (*πρὸς φαῦλον γὰρ ἀκροατὴν*) θα επηρεαστεί από αυτού του τύπου τα επιχειρήματα. Σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται αντιληπτό ότι στον αθηναϊκό αξιακό κώδικα η χρήση της *διαβολής* είναι κάτι κατακριτέο.²³ Μάλιστα, είχαν θεσπιστεί και νομικές ασφαλιστικές δικλείδες που απαγόρευαν τη χρήση της.²⁴

²⁰ Πβ. επίσης Θουκ. 2.37.1 όπου εξαιτίας της νομοθεσίας της η Αθήνα έχει καταστεί πρότυπο (*παράδειγμα*) για τις άλλες πόλεις.

²¹ Για το κύρος που προσδίδει αυτός ο χαρακτηρισμός της Αθήνας ως δασκάλου της Ελλάδας βλ. Τοο 2008, 232. Για την Αθήνα ως σχολείο της Ελλάδος πβ. Ίσοκ. 15.295-296· Πλάτ. *Πρωτ.* 337d. Ο Ισοκράτης αναφερόμενος στους δασκάλους των Ελλήνων ίσως έχει στο μυαλό του τον εαυτό του ή άλλους άνδρες που διδάχθηκαν τη ρητορική τέχνη στην Αθήνα και στη συνέχεια τη δίδαξαν και στην υπόλοιπη Ελλάδα μέσα από τους λόγους που δημοσίευσαν, δίχως να αυτοπροσδιορίζονται ως δάσκαλοι (βλ. Usher 1990, 161).

²² Για τον γενικό χαρακτηρισμό ενός άσχετου με την υπόθεση επιχειρήματος ως *διαβολής* πβ. επίσης Ίσαϊ. απ. 23.22 (Thalheim) και *ἔξω με τοῦ πράγματος διαβέβληκεν*· Λυκοῦργ. 1.149 οὔτε τὸν ἄλλον τούτου βίον διαβαλὼν οὔτ' ἔξω τοῦ πράγματος οὐδὲν κατηγορήσας. Πβ. επίσης Ὑπερείδ.1.9· Λυκοῦργ. 1.13.

²³ Πβ. Λυσ. 19.5 ἀκούω γὰρ ἔγωγε, καὶ ὑμῶν δὲ τοὺς πολλοὺς οἶμαι εἰδέναι, ὅτι πάντων δεινότατόν ἐστι διαβολή.

²⁴ Για μία σύντομη ανάλυση του νομικού πλαισίου που απαγόρευε τη δυσφήμιση και την υβριστική γλώσσα ήδη από την εποχή του Σόλωνα βλ. MacDowell 1978, 126-129. Halliwell 1991, 288-289. Ο τελευταίος αναφέρει ότι θα πρέπει να υπήρχε τουλάχιστον ένας νόμος που αφορούσε στην *κακηγορία* και στη *λοιδορία* από την εποχή του Σόλωνα, ενώ ενδεχομένως στα κλασικά χρόνια να προστέθηκαν κι άλλοι. Ο Carey (2004, 6) σημειώνει ότι, παρότι είναι δύσκολο να αποδειχθεί, οι ρήτορες θα πρέπει να αισθάνονταν άβολα με την πρακτική της ρητορικής διαβολής.

Από την άλλη, η πληθώρα ρητορικών εγχειριδίων (Άριστ. *Ρητ.* 1354a) που εξετάζουν τις παραπάνω τακτικές σπύλωσης χαρακτήρα και συναισθηματικού επηρεασμού των δικαστών, η συχνή επιστράτευση τεχνικών αμαύρωσης χαρακτήρα (*διαβολή, λοιδορία*)²⁵ στον πολιτικό διάλογο (Θουκ. 6.15.2), και, ιδίως, στα δικανικά κείμενα, υποδεικνύουν ότι οι Αθηναίοι δεν δίσταζαν να τις αξιοποιήσουν.²⁶ Η δολοφονία ενός χαρακτήρα περιλαμβάνει και τη *διαβολή* και τη *λοιδορία*, δύο σημασιολογικά συγγενείς λέξεις. Η πρώτη αφορά σε μία ενορχηστρωμένη επιχείρηση υπονόμησης του χαρακτήρα του αντιπάλου, συνήθως με πλάγιους τρόπους, και η δεύτερη είναι μια ευθεία και οξεία επίθεση εναντίον του, που δεν φείδεται προσβλητικών χαρακτηρισμών και αποσκοπεί στον εξευτελισμό του.²⁷ Ο ομιλητής στον λόγο μας αξιοποιεί και τις δύο μεθόδους, για να επιτεθεί στο ήθος του Καλλίμαχου.

Ο ένας άξονας στην επιχείρηση αμαύρωσης του ήθους του Καλλίμαχου στηρίζεται στην παρουσίασή του ως ψεύτη και, πιο συγκεκριμένα, ως συκοφάντη.²⁸ Με αυτόν τον τρόπο ο Ισοκράτης επιχειρεί να αποτρέψει την όποια φανταστική ταύτιση μεταξύ κριτών και Καλλίμαχου, καθώς οι συκοφάντες στο αθηναϊκό συλλογικό ασυνείδητο αντιμετωπίζονταν ως κοινωνικοί απόβλητοι και εχθροί της κοινωνίας.²⁹ Ο έτερος άξονας, τον οποίο θα εξετάσουμε αργότερα, σχετίζεται με τη στρατιωτική του υπηρεσία και την οικονομική συνεισφορά του προς την πόλη. Και οι δύο κατηγορίες έχουν ως στόχο να παρουσιάσουν τον Καλλίμαχο ως θιασώτη της ανομίας και να του αποδώσουν ατομικιστικά κίνητρα, αφήνοντας να εννοηθεί ότι αδιαφορεί για το κοινό συμφέρον και για την ευημερία της πόλης.

Ο ομιλητής πέντε φορές χρησιμοποιεί το ρήμα *συκοφαντῶ* (§§7, 10, 14, 22, 37), για να περιγράψει τις ενέργειες του Καλλίμαχου και δύο φορές του αποδίδει ευθέως τον τίτλο του συκοφάντη (§§3, 64), με την έννοια του ατόμου που εκτοξεύει ψευδείς κατηγορίες, με την

²⁵ Σε ορισμένες περιπτώσεις *διαβολή* και *λοιδορία* αντιμετωπίζονται ως αλληλένδετες έννοιες (πβ. Άριστ. *Ζῶων γεν.* 724a29 *ἔτι δὲ παρὰ ταῦτα ὡς Ἐπίχαρμος ποιεῖ τὴν ἐποικοδόμησιν, ἐκ τῆς διαβολῆς ἢ λοιδορίας*). Πβ. και Ὑπερείδ. 1.9.

²⁶ Για τη δολοφονία χαρακτήρων στην αθηναϊκή δικανική επικράτεια βλ. ενδεικτικά Rowe 1966. Harding 1987, 25-39. Carey 1994, 31-32. Hunter 1994, 100-106. Worman 2004, Worman 2008, 213-274. Eidinow 2016, 192-194. Αποστολάκης 2014, 208-230.

²⁷ Αποστολάκης 2014, 208 σημ. 21. Για τα χαρακτηριστικά της *διαβολῆς* πιο αναλυτικά βλ. Carey 2004, 2.

²⁸ Σε αρκετές δίκες *παραγραφῆς* οι ενάγοντες πρόβαλλαν τον ισχυρισμό ότι η νομική διαδικασία στην οποία κατέφυγαν είχε θεσπιστεί με σκοπό να περιορίσει τη δράση των συκοφαντών (πβ. Δημ. 33.2· 36.2-3). Για τη συγκεκριμένη σύνδεση βλ. Christ 1998, 216-217.

²⁹ Βλ. Christ 1998, 50-59. Πβ. και Άριστ. *Ρητ.* 1382a *τὸν γὰρ κλέπτην μισεῖ καὶ τὸν συκοφάντην ἄπας*.

έννοια του στυγνού εκβιαστή που αποσκοπεί στο να απομυζήσει οικονομικά τα θύματά του και, τέλος, με την έννοια του ψευδομάρτυρα.³⁰

Σύμφωνα με την *διήγησιν* (§§5-12), την περίοδο της διοίκησης των Δέκα κατά τη διάρκεια ενός περιπάτου του ομιλητή με τον φίλο του, και ταυτόχρονα εχθρό του Καλλίμαχου, Πατροκλή συνάντησαν τον Καλλίμαχο να μεταφέρει κάποια χρήματα. Ο Πατροκλής διαπληκτίστηκε με τον Καλλίμαχο ισχυριζόμενος ότι αυτό το ποσό που μετέφερε ο τελευταίος έπρεπε να αποδοθεί στο δημόσιο, καθώς τα χρήματα ανήκαν στο Αμφίλοχο, ο οποίος είχε καταφύγει στον Πειραιά. Ο διαπληκτισμός τράβηξε την προσοχή και άλλων περαστικών, ανάμεσα στους οποίους βρισκόταν και ο Ρίνων, ένας από τους Δέκα άρχοντες. Ο Ρίνων εξέθεσε το θέμα στη Βουλή και τα χρήματα κατασχέθηκαν. Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, ο Καλλίμαχος διεκδίκησε ξανά τα χρήματα κατηγορώντας τον Πατροκλή, με τον οποίο λίγο αργότερα συμφιλιώθηκε εξωδικαστικά λαμβάνοντας δέκα μνες. Στη συνέχεια, εφάρμοσε την ίδια τακτική και με τον Λυσίμαχο από τον οποίο απέσπασε δύο μνες. Τέλος, στράφηκε στον ομιλητή. Προκειμένου να ασκήσει στον τελευταίο αφόρητη πίεση και για να διαμορφώσει ευνοϊκό προς αυτόν κλίμα, δυσφημούσε τον αντίδικό του σε άλλα άτομα, στα εργαστήρια και σε τόπους όπου σύχναζε (§9), επισημαίνοντας στους συμπολίτες του ότι είχε στερηθεί την περιουσία του. Στο τέλος, ο Καλλίμαχος απέσπασε και από τον ομιλητή άλλες δύο μνες μετά από εξωδικαστικό συμβιβασμό. Στο πλαίσιο αυτού του συμβιβασμού οι διάδικοι αποφάσισαν να ορίσουν έναν διαιτητή που θα έβγαζε μία απόφαση με βάση τους όρους που είχαν ήδη καθορίσει (§10). Τον πρώτο καιρό μετά τον συμβιβασμό ο Καλλίμαχος σεβάστηκε τη συμφωνία (§11). Ωστόσο, λίγο αργότερα πήρε άδεια να ασκήσει αγωγή στο δικαστήριο (*λαγχάνει μοι δίκην μυρίων δραχμῶν*). Η αγωγή του ήταν παράνομη, καθώς είχε προηγηθεί διαιτησία που είχε διευθετήσει τη διαφωνία τους και, όταν ο ομιλητής παρουσίασε μάρτυρα, που επιβεβαίωνε την ύπαρξή της, ο Καλλίμαχος αναγκάστηκε αρχικά να υποχωρήσει. Αυτή η υποχώρηση συνιστά απόδειξη (*τοσοῦτον ἐμοὶ γενέσθαι τεκμήριον ὡς ἀληθῆ λέγω περὶ αὐτῆς*) ότι ο ομιλητής λέει την αλήθεια και, επομένως, ο Καλλίμαχος είναι ψεύτης.

Ο ομιλητής περιγράφοντας τη συμπεριφορά του Καλλίμαχου, σκιαγραφεί με σαφήνεια έναν συκοφάντη που εκβιάζει τα θύματά του εκτοξεύοντας ψευδείς κατηγορίες και απειλώντας

³⁰ Όπως αποδεικνύει ο Osborne (1990, 83-93), το σημασιολογικό εύρος της λέξης συκοφάντης δεν είναι μονοδιάστατο, αλλά μεταβάλλεται ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Για την απόδοση του χαρακτηρισμού του συκοφάντη στους ψευδομάρτυρες βλ. Lofberg 1917, x και πβ. Άριστοφ. *Ἐκκλ.* 561-562· Πλάτ. *Πολ.* 375b7-8· [Δημ.] 58.65.

τα ότι θα τα οδηγήσει στα δικαστήρια, με σκοπό να εκμεταλλευτεί τον φόβο τους και να τους αποσπάσει μικρά χρηματικά ποσά. Σημαντική απόδειξη ότι οι κατηγορίες του Καλλίμαχου ήταν έωλες είναι το γεγονός ότι ένα άτομο που διεκδικούσε δέκα χιλιάδες δραχμές συμβιβάστηκε με μόλις διακόσες δραχμές (§15).³¹

Η επιχείρηση διαβολής μέσα από την παρουσίαση του Καλλίμαχου ως συκοφάντη επιτείνεται από τις συναναστροφές του, καθώς συνεργάτης του στον εκβιασμό του ομιλητή ήταν ο Ξενότιμος (§11), ένα άτομο που παρουσιάζεται ως ιδιαίτερα κακόβουλο, διότι, όπως αναφέρεται, αυτός ο άνθρωπος «καταστρατηγεί τους νόμους, δωροδοκεί τα δικαστήρια, συμπεριφέρεται με περιφρόνηση προς τους αξιωματούχους και είναι αίτιος όλων των κακών».³² Προφανώς, η σύμπραξη με ένα τόσο διαβόητο άτομο με τις παραπάνω ποιότητες, για το οποίο παραδόξως δεν έχουμε άλλες πληροφορίες, δεν είναι τυχαία. Ο ομιλητής επιδιώκει να σπλώσει το ήθος του αντιδίκου του, υπονοώντας ότι και ο ίδιος ο Καλλίμαχος είχε φαύλο χαρακτήρα.³³ Επίσης, δεν είναι τυχαίο ότι, για να περιγράψει αυτή τη συνεργασία, χρησιμοποιεί τη μετοχή *ἐπιβουλεύσας*. Το ρήμα *ἐπιβουλεύω* και τα παράγωγά του είναι οι πιο συνηθισμένοι όροι που επιστρατεύουν οι διάδικοι στα δικανικά κείμενα για να περιγράψουν συνωμοσίες.³⁴ Πρόκειται όμως και για ένα ρήμα με ισχυρό πολιτικό φορτίο, που συνδέεται και σε άλλα κείμενα του Ισοκράτη αλλά και του Λυσία με την πρόσφατη ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος.³⁵

Το ποιόν του Καλλίμαχου διαφαίνεται και από δύο ακόμη στοιχεία. Το πρώτο είναι ότι τόλμα να παραβιάζει τις συμφωνίες (§§4, 20-21, 26), γεγονός που καθιστά επικίνδυνο για ολόκληρη την ανθρωπότητα, καθώς οι συνθήκες ρυθμίζουν τις σχέσεις όλων των ανθρώπων

³¹ Για την πρακτική των συκοφαντών να συμβιβάζονται με μικρά χρηματικά ποσά γιατί γνωρίζουν την αδυναμία των κατηγοριών τους πβ. Πλάτ. *Κριτ.* 45a, όπου ο Κρίτων απευθυνόμενος στον Σωκράτη χαρακτηρίζει τους συκοφάντες ως «φθηνούς» αναφερόμενος στη συνήθειά τους να δέχονται αυτά τα μικρά χρηματικά ποσά προκειμένου να μην οδηγήσουν τους εκβιαζόμενους στο δικαστήριο. Αντίστοιχη με τον Καλλίμαχο τακτική εφάρμοσαν ο Αριστογείτων ([Δημ.] 25.27) και ο Θεοκρίνης ([Δημ.] 58.32-35), οι οποίοι εκβίαζαν τα θύματά τους και, αφού τους είχαν αποσπάσει οικονομικά ποσά, εγκατέλειπαν τις κατηγορίες.

³² Πβ. §11 *τοὺς νόμους διαφθείροντος καὶ τὰ δικαστήρια δεκάζοντος καὶ τὰς ἀρχὰς λυμαιομένου καὶ πάντων κακῶν αἰτίου*.

³³ Για την πεποίθηση ότι η συνεργασία με έναν εγκληματία είναι δείκτης της εγκληματικής προδιάθεσης του συνεργαζόμενου ατόμου πβ. Λυσ. 12.41· Λυκούργ. 1.135.

³⁴ Roisman 2006, 2. Για άλλες περιπτώσεις που κατηγορούνται οι συκοφάντες για την απόπειρα εξαπάτησης των δικαστών πβ. Ίσαϊ. 11.4· [Δημ.] 25.41· 58,40.

³⁵ Για τον Ισοκράτη πβ. Ίσοκ. 16.5, 38. Για τον Λυσία, όπου το ρήμα χρησιμοποιείται πιο συχνά σε σύνδεση με την ανατροπή της δημοκρατίας βλ. Todd 2007, 513-514 με παράθεση των αντίστοιχων χωρίων.

(§27) και η παραβίασή τους συνιστά παραβίαση των πανανθρώπινων νόμων.³⁶ Το δεύτερο σχετίζεται με την πρόθεσή του να εξαπατήσει τους ίδιους τους δικαστές, γεγονός που τον καθιστά επικίνδυνο και για την πόλη. Στην §21 κατηγορεί τον Καλλίμαχο ότι θα επιχειρήσει να παρασύρει τους δικαστές πείθοντάς τους να ψηφίσουν ενάντια στις συμφωνίες και τους όρκους που έδωσαν για την επίτευξη της ειρήνης.³⁷ Ο ομιλητής επιχειρεί να απομονώσει τον αντίδικό του και να τον αποξενώσει από το σώμα των δικαστών, τους οποίους προτρέπει να τον αντιμετωπίσουν σαν έναν προσωπικό τους εχθρό, αφού προσπαθεί να τους ξεγελάσει. Είναι χαρακτηριστικό ότι η παράγραφος ξεκινάει χαρακτηρίζοντας ως «φοβερό» γεγονός αυτή την απόπειρα του Καλλίμαχου, μεταφέροντας με έμφαση το αίσθημα αγανάκτησης που τον διακατέχει, έχοντας ως επιδίωξη να συμμαριστούν το ίδιο συναίσθημα και οι κριτές.³⁸ Στην επόμενη παράγραφο (22) θα του αποδώσει ένα ακόμη αντικοινωνικό χαρακτηριστικό, σχετιζόμενο με τους συκοφάντες, το θράσος (*τολμᾷ συκοφαντεῖν*).³⁹ Ο ενάγων, για να επιτείνει την αποξένωση του Καλλίμαχου και να δώσει έμφαση στην θρασύτητά του, τονίζει σε αρκετές περιπτώσεις ότι υπήρξε ο μόνος Αθηναίος που τόλμησε να παραβιάσει τις συμφωνίες.⁴⁰ Αργότερα, στην §43, συνδέει τη συκοφαντική συμπεριφορά που επιδεικνύει και ο Καλλίμαχος με την πιθανή πρόκληση εσωτερικών αναταραχών στην πόλη (*ταραχήν*), αναπαράγοντας έναν ακόμη παγιωμένο συσχετισμό που υπονομεύει το ήθος του.⁴¹

Για να αποκρυσταλλωθεί στο μυαλό των δικαστών η εικόνα του Καλλίμαχου ως συκοφάντη και διεφθαρμένου πολίτη που δεν διστάζει να λάβει μέρος σε σκευωρίες και αποτρόπαια εγκλήματα, ο ομιλητής θα χρησιμοποιήσει μία σύντομη δραματική αφήγηση (§§52-54) και μέσα από αυτή θα συνδέσει ένα παλαιότερο ανοσιούργημα του Καλλίμαχου με την τωρινή του συμπεριφορά, παγιώνοντας έτσι για τον αντίπαλό του την εικόνα που θέλει να παρουσιάσει.⁴² Ο Καλλίμαχος είναι ένας κατά συρροή συνωμότης που έχει εμπλακεί τόσο σε

³⁶ Πβ. §34 *οὐ τοὺς τῆς πόλεως μόνον νόμους ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀπάντων κοινοὺς παραβήσεσθε*.

³⁷ Για τον συκοφάντη ως ένα μοχθηρό άτομο που επιθυμεί να εξαπατήσει τους δικαστές πβ. Λυσ. 4.14.

³⁸ Βλ. Serafim 2021, 82.

³⁹ Για το θράσος ως χαρακτηριστικό των συκοφαντών πβ. Άριστοφ. *Ἐκκλ.* 506· *Ἴσοκ.* 15.317· *Ἰσαΐ.* 11.13· [Δημ.] 25.9. Βλ. Christ 1998, 166 με σημ. 16.

⁴⁰ Στην §22 το θράσος του Καλλίμαχου τονίζεται από την αντίθεση ανάμεσα στη συμπεριφορά που επέδειξε η πόλη συγχωρώντας άτομα, όπως ο Φίλων, και σε αυτή που επιδεικνύει ο ίδιος παραβιάζοντας τις συνθήκες. Πβ. επίσης §24 και §38.

⁴¹ Για τη συσχέτιση της εσωτερικής αναταραχής με τους συκοφάντες πβ. Άριστοφ. *Εἰρ.* 654· [Δημ.] 25.50.

⁴² Για τα θεατρικά στοιχεία της συγκεκριμένης αφήγησης βλ. Hall 1995, 43.

δημόσιες όσο και σε ιδιωτικές δίκες (§51 *ἐπιβεβούλευκε, καὶ δίκας οἷας δεδίκασται καὶ γραφὰς ὧς εἰσελήλυθε*), ἔχει συνωμοτήσει με κάποιους ανθρώπους (*συνέστηκε*) κι ἔχει ψευδομαρτυρήσει εναντίον ἄλλων (*καθ' ὧν τὰ ψευδῆ μεμαρτύρηκεν*). Μία, ωστόσο, ἀπὸ αὐτὲς τις περιπτώσεις ξεχωρίζει και παρατίθεται ἀπὸ τον ομιλητή. Ο Καλλίμαχος, συνεπικουρούμενος ἀπὸ τον γαμπρό του, οργάνωσε μια ἀπίστευτη μηχανορραφία εναντίον κάποιου συμπολίτη του, του Κρατίνου.

Πιο αναλυτικά, μετὰ τη σύγκρουση ἀνάμεσα στο γαμπρό του Καλλίμαχου και τον Κρατίνο για ἓνα χωράφι, ο πρῶτος ἔκρυψε μια υπηρέτρια και κατηγόρησε τον Κρατίνο για τη δολοφονία της. Σύμφωνα με τον ομιλητή, ο Κρατίνος την εἶχε χτυπήσει στο κεφάλι και αὐτὴ ἀργότερα υπέκυψε στα τραύματά της. Στη συνέχεια, ο γαμπρός του Καλλίμαχου οδήγησε τον Κρατίνο στο δικαστήριο του Παλλάδιου για τον συγκεκριμένο φόνο. Ο Κρατίνος εἶχε μάθει το σχέδιο του γαμπρού του Καλλίμαχου και περίμενε μέχρι την ὥρα που θα γινόταν το δικαστήριο, για να ἀπαντήσει στους κατηγοροὺς του. Ὄταν ἦρθε η στιγμή, ο Κρατίνος ἔφερε ἐνώπιον των δικαστῶν το υποτιθέμενο θύμα, με ἀποτέλεσμα ο γαμπρός του Καλλίμαχου να καταδικαστεῖ. Το δικαστήριο, ἀποτελούμενο ἀπὸ ἐπτακόσιους δικαστές, παρότι παρουσιάστηκαν δεκατέσσερις μάρτυρες, ἀνάμεσα στους οποίους και ο Καλλίμαχος, ψήφισε υπέρ του Κρατίνου.⁴³ Αξίζει να σημειώσουμε ὅτι ο γαμπρός παραμένει ἀνώνυμος καθ' ὅλη την εξιστόρηση των γεγονότων, για να τονιστεῖ ὁ ρόλος του Καλλίμαχου στη μηχανορραφία.⁴⁴

Μετὰ την εξιστόρηση αὐτοῦ του ἐνδεικτικοῦ περιστατικοῦ, ο Καλλίμαχος χαρακτηρίζεται ὡς τυπικό παράδειγμα ἀνθρώπου φαύλου και συκοφάντη (§55 *ἢ τίς ἂν εὐρεῖν ἔχοι παράδειγμα μεῖζον ἀδικίας καὶ συκοφαντίας καὶ πονηρίας*);.⁴⁵ Ο Καλλίμαχος, επομένως, ἀυταπόδεικτα, λόγω της ψήφου των δικαστῶν ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι ἀνθρωπος ποταπός (*πονηρός*), ἐπίορκος (*ἐπιορκῶν*) και ψεύτης (*ψευδῆ μαρτυρῶν*). Ἰδιαίτερα η *πονηρία*, που του ἀποδίδεται σε σχέση με τη ψευδῆ κατάθεση, λόγω της ιδεολογικῆς ἐντασης και του πολωτικοῦ κλίματος που επικρατοῦσε λίγο μετὰ τον ἐμφύλιο, εἶχε πολύ ἰσχυρό ἠθικό και πολιτικό φορτίο και συνδεόταν

⁴³ Για μία ἀπόπειρα ἀνασύστασης της πραγματικῆς σειρᾶς των γεγονότων βλ. Carawan 1998, 144-145.

⁴⁴ Roisman 2006, 57. Ο Roisman σημειώνει ὅτι ὁ ρόλος του Καλλίμαχου ἦταν περιορισμένος σε σχέση με ὅσα του προσάπτει ὁ ομιλητής. Ο Καλλίμαχος ἦταν ἓνας μόνο ἀπὸ τους δεκατέσσερις μάρτυρες.

⁴⁵ Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο στοιχείο ὅτι, μετὰ την ἀφήγηση του περιστατικοῦ ψευδομαρτυρίας του Καλλίμαχου, στις §§55-56 συνοψίζονται τα συμπεράσματα που προκύπτουν ἀπὸ αὐτὴ του τη συμπεριφορά σε συνδυασμὸ με ἓνα αἰσθημα ἀγανάκτησης και θυμοῦ. Πρόκειται για μια συνηθισμένη πρακτικὴ στα δικανικά κείμενα (πβ. Λυσ. 12.82-83· Λυκούρ. 1.143-144). Βλ. και Usher 1990, 173.

με αντιδημοκρατικά πολιτικά φρονήματα.⁴⁶ Οι παραπάνω χαρακτηρισμοί συμπληρώνουν το πορτραίτο του Καλλίμαχου ως συκοφάντη, ενώ το επίθετο *πονηρός* είναι η κατεξοχήν λέξη που συνδέεται με αυτή την κατηγορία ανθρώπων, όπως σημειώνει ο Harvey.⁴⁷

Μετά την αφήγηση του περιστατικού με την υπηρέτρια, επιχειρείται η σύνδεση του Καλλίμαχου με άλλα φαύλα άτομα. Για τον ομιλητή, λοιπόν, είναι εύλογη η συναρίθμηση του Καλλίμαχου με δύο διαβόητους εγκληματίες, τον Φρυνώνδα⁴⁸, που ήταν γνωστός για τα ψέματά του και τον Φιλουργό, που είχε κλέψει το Γοργόνειο και κατηγορούσε άλλους ως ιερόσυλους (§57).⁴⁹ Με άλλα λόγια, ο Καλλίμαχος μετατρέπεται σε υπαρξιακό κίνδυνο για την κοινωνική συνοχή της πόλης, αφού με τη δραστηριότητά του παραβιάζει εν γένει τους νόμους, αλλά, κυρίως, τις αμνηστευτικές διατάξεις (§§21-26) που έφεραν την ειρήνη.⁵⁰

Εκτός από τη συκοφαντική του δραστηριότητα, η επιχείρηση διαβολής συνεχίζεται στις §§47-49, όπου ο ομιλητής επιτίθεται στο ήθος του αντιπάλου του, παρέχοντας πληροφορίες για τα πεπραγμένα του κατά τη διάρκεια του πολέμου. Δεν ήταν ασυνήθιστο φαινόμενο οι ομιλητές να αξιοποιούν τις *πίστεις ἐκ τοῦ βίου*, όπως το θάρρος που επέδειξαν σε πολεμικές αναμετρήσεις, αλλά και τις ευεργεσίες που πρόσφεραν οι ίδιοι ή οι οικογένειές τους στην πόλη, για να κερδίσουν τη συμπάθεια των δικαστών ή αντίστοιχα να τονίσουν την απουσία των παραπάνω, προκειμένου να προξενήσουν τα αντίθετα συναισθήματα στους κριτές. Η παράθεση αυτών των δεδομένων δεν αντιμετωπιζόταν ως άσχετη με την υπόθεση, όπως θα φάνταζε σε ένα σύγχρονο δικαστικό ακροατήριο. Οι Αθηναίοι δεν έβλεπαν τα σχετιζόμενα με τη δίκη γεγονότα απομονωμένα από τη ζωή του διαδίκου, αλλά τα αντιμετώπιζαν ως μια λεπτομέρεια σε έναν ευρύτερο καμβά.⁵¹ Δεδομένης, μάλιστα, της πεποίθησής τους αναφορικά με τον χαρακτήρα ενός

⁴⁶ Ο χαρακτηρισμός *πονηρός* αποδίδεται και άλλες φορές στον Καλλίμαχο (§§52, 56). Αναφορικά με τη σύνδεση της λέξης με αντιδημοκρατικά πολιτικά φρονήματα πβ. επίσης §17 *καίτοι πολλοὺς ἐπῆρην ἢ τῶν τριάκοντα πονηρία τοιαῦτα ποιεῖν* Λυσ. 12.75.

⁴⁷ Βλ. Harvey 1990, 109 με σημ. 20.

⁴⁸ Ο Φρυνώνδας ήταν διαβόητος εγκληματίας (πβ. Αριστοφ. *Θεσμ.* 861· Αἰσχίν. 3.137). Στο δεύτερο χωρίο, φαίνεται να εντάσσεται στην ίδια κατηγορία με τον Ευρύβατο ως παροιμιώδης κακούργος. Βλ. Austin και Olson 2004, 281.

⁴⁹ Η συγκεκριμένη συναρίθμηση έχει παρόμοια στόχευση με αυτή που είχε και η μνεία της συνεργασίας του με τον Ξερότιμο (§11), να τον εκθέσει δηλαδή ως διεφθαρμένο και να αμαυρώσει το ήθος του.

⁵⁰ Παραπλήσιες κατηγορίες εκτοξεύει ο Δημοσθένης προς τον Αριστογείτονα στην προσπάθειά του να τον σκιαγραφήσει ως συκοφάντη. Όπως ο Καλλίμαχος επιχειρεί να ξεγελάσει τους δικαστές με τις ψεύτικες καταγγελίες του, ώστε να ψηφίσουν ενάντια σε όσα ορίζονται από τις συμφωνίες, έτσι πράττει και ο Αριστογείτων ([Δημ.] 25.28, 32).

⁵¹ Carey 1994, 36.

ατόμου, τον οποίο τον αντιμετώπιζαν ως σταθερό και αμετάβλητο, γίνεται αντιληπτό ότι αυτές οι λεπτομέρειες λειτουργούσαν συμπληρωματικά στην εξεύρεση της αλήθειας και βοηθούσαν τους δικαστές να αποφασίσουν αν ο κατηγορούμενος άξιζε να τιμωρηθεί.⁵² Επιπροσθέτως, ο *Πρὸς Καλλίμαχον* είναι, όπως αναφέραμε, ένας λόγος με πολιτικές διαστάσεις που εκφωνήθηκε σε μια περίοδο πολιτικής πόλωσης, επομένως, το προσωπικό ιδεολογικό στίγμα του ομιλητή θα ενδιέφερε τους δικαστές.

Αφού ο ομιλητής απέδειξε ότι οι συκοφαντικές κατηγορίες του Καλλίμαχου συμβαδίζουν με τον χαρακτήρα του και την παλιότερη συμπεριφορά του, εκτοξεύει και άλλη κατηγορία. Η μομφή που του προσάπτει είναι διπλή· αφενός ο Καλλίμαχος απέφυγε τη στράτευση και αφετέρου απέκρυψε τα περιουσιακά του στοιχεία (*καὶ τὴν οὐσίαν ἀποκρυπτόμενος*). Η έκθεση των στρατιωτικών υπηρεσιών προς την πόλη αποτελούσε πρόσφορο έδαφος για κάποιον πολίτη που ήθελε να αναδείξει τη φιλοπατρία του ή να υπονομεύσει, αντιστοίχως, αυτή του αντιπάλου του.⁵³ Σύμφωνα, λοιπόν, με τον ομιλητή, ύστερα από την κατάληψη της Δεκέλειας από τους Λακεδαιμονίους και καθ' όλη τη διάρκεια του δεκαετούς Δεκελεικού πολέμου, ο Καλλίμαχος δεν παρευρισκόταν στην Αθήνα αποφεύγοντας με αυτό τον τρόπο να εκθέσει τον εαυτό του στους κινδύνους που αντιμετώπισε η πόλη. Η σπίλωση του χαρακτήρα του επιτείνεται από το γεγονός ότι επέλεξε να επιστρέψει στην Αθήνα και να διαμείνει σε αυτήν, όταν τα ηνία της πόλης τα ανέλαβαν οι Τριάκοντα (*ἐπειδὴ δ' οἱ τριάκοντα κατέστησαν, τηνικαῦτα κατέπλευσεν εἰς τὴν πόλιν*) και, μάλιστα, δεν δίστασε να συμμετάσχει και στο καθεστώς (*μετέχων τῆς πολιτείας*). Αποχώρησε από την Αθήνα λόγω φόβου (*δείσας τὸν ἐπιόντα κίνδυνον*), όταν οι δημοκρατικοί από τον Πειραιά ετοιμάζονταν να την πολιορκήσουν και εγκατέλειψε τους δημοκρατικούς, για να πάει στη Βοιωτία, μετά την άφιξη των Λακεδαιμονίων.⁵⁴ Δεν δικαιούται, λοιπόν, ο Καλλίμαχος να αυτοχαρακτηρίζεται ως δημοκρατικός (§48) επειδή, όπως υπονοεί ο ομιλητής, θα ισχυριστεί ότι υπέφερε την περίοδο που κυβερνούσαν οι διάδοχοι των Τριάκοντα (§62). Επομένως, ο ομιλητής ισχυρίζεται ότι ο Καλλίμαχος όχι μόνο ήταν δειλός και λιποτάκτης

⁵² Βλ. Lanni 2006, 59-62.

⁵³ Η υπερασπιστική γραμμή που υιοθετεί ο ομιλητής προφανώς στοχεύει και στο να περιορίσει την απήχηση που θα έχουν οι παραινέσεις του Καλλίμαχου στο ακροατήριο, να βοηθήσουν έναν ομοϊδεάτη τους. Μαθαίνουμε από τον ίδιο τον ομιλητή, άλλωστε, ότι ο Καλλίμαχος θα κατατάξει τον εαυτό του στους δημοκρατικούς (§48 *καὶ φησὶ μὲν εἶναι δημοτικός*).

⁵⁴ Αντίστοιχη κατηγορία απαντά και στον λόγο του Λυσία *Κατὰ Φίλωνος δοκιμασίας* (§§8-10). Ο ομιλητής κατηγορεί τον αντίπαλό του για τη μη συμμετοχή του στον εμφύλιο. Αυτή η συμπεριφορά του συνιστά προδοσία προς την πόλη (§26).

(ἀποδιδράσκων, ὥστ' αὐτῷ προσήκει μετὰ τῶν αὐτομόλων ἀναγεγράφθαι), αλλά και ότι τα δημοκρατικά του αισθήματα δεν ήταν τόσο ισχυρά.

Αυτοέπαινος του ομιλητή

Από την άλλη, ο πελάτης του Ισοκράτη επιχειρεί να αντιδιαστείλει τον εαυτό του προς τον αντίδικό του, που τον παρουσιάζει ως το αρχέτυπο του συκοφάντη. Στην αυτοπαρουσίασή του, κάθε πράξη του, σχετική τόσο με την υπόθεση όσο και με τον βίο του, προβάλλεται εναρμονισμένη με το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο, τις νόρμες της κοινωνίας και τις δημοκρατικές αξίες. Οι δύο βασικοί αρμοί αυτής της προσωπικής σκιαγράφησης είναι η προσήλωσή του στο δημοκρατικό πολίτευμα και η συμμετοχή του στους κινδύνους της πόλης.⁵⁵ Ο Ισοκράτης επιλέγει αυτή τη στρατηγική για τον πελάτη του σε μια προσπάθεια να τον αποσυνδέσει από το ολιγαρχικό καθεστώς και όποιους σχετίζονταν με αυτό, καθώς η παραμονή του στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της ολιγαρχικής διακυβέρνησης, οι στενές σχέσεις του με μέλη των Δέκα και η αδυναμία του να αποδείξει ότι έχει διωχθεί από το ολιγαρχικό καθεστώς, τον φέρνουν σε μειονεκτική θέση.⁵⁶ Σε αντίθεση με τον Καλλίμαχο, που ήταν μέλος των 3000 (§§48-49) και επιθυμούσε να λάβει μέρος στο ολιγαρχικό καθεστώς, ο ίδιος δεν διέπραξε κανένα αδίκημα κατά τη διάρκεια ολόκληρης της διακυβέρνησής τους (§17). Παρότι ανήκε στους *έν ἄστει*, δεν αδίκησε κανένα άτομο ούτε διέγραψε το όνομα κάποιου συμπολίτη του από κατάλογο των 3000 πολιτών, που είχαν συντάξει οι Τριάκοντα, στερώντας του έτσι τα πολιτικά του δικαιώματα.⁵⁷ Αντίθετα, ισχυρίζεται ότι τον διέκρινε η *κοσμιότης* του (§§18, 43), δηλαδή η νομοταγής συμπεριφορά, η προσήλωση στο δημοκρατικό πολίτευμα και η υπακοή στις απαιτήσεις της κοινότητας.⁵⁸

Προς επίρρωση των όσων ανέφερε παραπάνω ο ομιλητής θα προχωρήσει στις τελευταίες παραγράφους του λόγου (§§58-68) σε ένα κρεσέντο αυτοεπαίνου παραθέτοντας τις υπηρεσίες του προς την πόλη και τη συμπεριφορά που επέδειξε στο πρόσφατο και ταραγμένο, από

⁵⁵ Πβ. Λυσ. 16.3 *ἀξιῶ δέ, ὃ βουλή, ἐὰν μὲν τοῦτο μόνον ὑμῖν ἐπιδείξω, ὡς εὖνους εἰμι τοῖς καθεστηκόσι πράγμασι καὶ ὡς ἠνάγκασμαι τῶν αὐτῶν κινδύνων μετέχειν ὑμῖν*. Ο Μαντίθεος προτάσσει την αφοσίωσή του στο δημοκρατικό πολίτευμα και τη συμμετοχή του στους κινδύνους της πόλης υπονοώντας, προφανώς, ότι διαπνέεται από μια αίσθηση καθήκοντος.

⁵⁶ Περισσότερα για τους λόγους που ακολούθησε αυτήν τη στρατηγική ο Ισοκράτης βλ. Kapellos 2019, 94.

⁵⁷ Για τον κατάλογο των 3000 πολιτών, πβ. Ίσοκ. 21.2· Ξεν. Έλλ. 2.3.18.

⁵⁸ Για τη σύνδεση της *κοσμιότητος* με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά βλ. North 1966, 121-121, 135-137. Rademaker 2005, 223-250.

πολιτικής άποψης, παρελθόν. Δηλώνει με έμφαση ότι υπηρέτησε με επιτυχία ως τριήραρχος στους Αιγός ποταμούς και ήταν ο μόνος που συνέχισε να ασκεί τα καθήκοντά του και να υπηρετεί την πόλη από αυτή τη θέση μετά την ήττα (*μόνος οὐ κατέλυσα τὴν τριηραρχίαν*). Αντίθετα, οι άλλοι συμπολίτες του απέφευγαν με ευχαρίστηση να πραγματοποιήσουν τις οφειλόμενες λειτουργίες (*ἀλλὰ τῶν ἄλλων ἀσμένως ἀπαλλαττομένων τῶν λητουργιῶν*) και έκρυβαν την περιουσία τους λειτουργώντας με ιδιοτέλεια (*τὰ δὲ λοιπὰ ἀποκρυπτομένων... τὰ δ' ἴδια σκοπομένων*). Ο ομιλητής θέλει να τονίσει ότι δαπάνησε περισσότερα χρήματα (*εἰ πολλὰ τῶν ἔμαντοῦ δεδαπανημένος εἰς τὴν πόλιν*) από όσα του αναλογούσαν σε μια περίοδο που άλλα εύπορα μέλη της ελίτ δίσταζαν να συνεισφέρουν οικονομικά για το συλλογικό συμφέρον.⁵⁹ Πράγματι, οι Αθηναίοι θα είχαν συνειδητοποιήσει το πόσο δελεαστικό ήταν για την ελίτ της πόλης, προκειμένου να αποφύγει τα δημόσια βάρη, να εφαρμόσει παρελκυστικές τακτικές ή ακόμη και να αποκρύψει την περιουσία της. Γι' αυτόν τον λόγο, όσοι δεν υπέκυπταν σε αυτόν τον πειρασμό φαίνεται ότι πρότασσαν με περηφάνια την ειλικρινή στάση τους.⁶⁰ Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να ερμηνευθεί και η εμφορική επισήμανση του ομιλητή ότι ήταν δική του επιθυμία να αγνοήσει τις παραπάνω τακτικές και τις όποιες εξαιρέσεις δικαιούνταν, γεγονός που υποδεικνύει ότι η εθελοντική προσφορά ήταν αξιοσημείωτη, γιατί δεν ήταν συνηθισμένη.⁶¹ Η πρόθυμη εκπλήρωση των λειτουργικών του υποχρεώσεων υποδεικνύει ότι ασπάζεται τις σχέσεις αμοιβαιότητας που συνέχουν την πόλη, το κυρίαρχο δημοκρατικό αξιακό σύστημα και ότι είναι πρόθυμος να υποτάξει το ατομικό του συμφέρον προς όφελος της Αθήνας. Αυτή η υποταγή της περιουσίας του ομιλητή στην πόλη τονίζεται και με τη φράση στην §63 «...όχι μόνο την περιουσία μου, αλλά και την ίδια μου τη ζωή τις θεωρώ κατώτερες από την καλή φήμη ανάμεσά

⁵⁹ Για άλλες αναφορές διαδίκων ότι δαπάνησαν για την πόλη περισσότερα χρήματα, αναλογικά με το μέγεθος της περιουσίας τους, πβ. Λυσ. 7.31· [Δημ.] 42.23· Ὑπερείδ. 1.16.

⁶⁰ Για τις προσπάθειες των εύπορων Αθηναίων να αποκρύψουν την περιουσία τους για να αποφύγουν τις λειτουργίες πβ. Άριστοφ. *Βάτρ.* 1065-1066, όπου ο Αισχύλος ψέγει τον Ευριπίδη, επειδή εμπνέει με τους ήρωές του τους λειτουργούς να φοράνε κουρέλια, για να αποφύγουν τις υποχρεώσεις τους. Για περιπτώσεις όπου οι διάδικοι προέβαλαν την πατριωτική στάση τους πβ. Λυσ. 18.27· [Λυσ.] 20.23· Ἴσοκ. 20.23· Ἰσαϊ. 7.39-40.

⁶¹ Βλ. Christ 2018, 309. Ο Ober (1989, 227) σημειώνει ότι τα αθηναϊκά δικαστήρια αξιολογούσαν τις λειτουργίες ενός διαδίκου όχι μόνο επί τη βάσει της ποσότητας, αλλά και της διάθεσης υπό την οποία πραγματοποιήθηκαν. Όπως σημειώνει ο Gabrielsen (1994, 47-48), αναφορικά με τις τριηραρχίες, το νομοθετικό πλαίσιο δεν καθόριζε τα ποσά, τα οποία όφειλε να δαπανήσει ο εκάστοτε χορηγός, αλλά αυτά τα ποσά εξαρτιόνταν από την προθυμία (*προθυμία*), την αγάπη του για απόκτηση τιμών (*φιλοτιμία*) και τη μεγαλοπρέπεια (*λαμπρότης*) που επιθυμούσε να προσδώσει.

σας».⁶² Ο ομιλητής επιλέγει να είναι *χρήσιμος* σε αντίθεση με πολλούς πλούσιους συμπολίτες του που επεδείκνυαν αντικοινωνική συμπεριφορά. Τα πεπραγμένα του ομιλητή και η χρονική συγκυρία στην οποία τα εκθέτει, προσδίδουν πολλαπλάσια αξία στον αυτοέπαινό του, καθώς η πόλη μετά το τέλος του πολέμου είχε μεγαλύτερη ανάγκη εξωτερικής βοήθειας. Ιδιαίτερα, αν αναλογιστούμε ότι οι *φιλοτιμούμενοι* ήταν παράδειγμα για μελλοντικούς ευεργέτες και ότι σε τμήματα των τιμητικών ψηφισμάτων υπήρχε η υπόσχεση τιμών για αυτούς τους ευεργέτες, η περίπτωση του ομιλητή δίνει ένα επιπλέον κίνητρο στους συμπολίτες του σε μία εποχή που η πόλη το είχε περισσότερο από ποτέ ανάγκη.⁶³

Το άλλο χαρακτηριστικό που επιχειρεί να προσγράψει ο Ισοκράτης στον πελάτη του είναι η φιλοπατρία του.⁶⁴ Το γεγονός που τον καθιστά ξεχωριστό παράδειγμα είναι η αυτοθυσία και η ζέση που επέδειξε στον πολεμικό στίβο για χάρη της πόλης, η οποία υπερβαίνει τα προδιαγεγραμμένα συλλογικά πλαίσια προσδίδοντας στις ενέργειές του πολλαπλάσια αξία. Ο ομιλητής συμμετείχε στους κοινούς κινδύνους της πόλης επιδεικνύοντας ιδιαίτερη αυταπάρνηση και ευψυχία, καθώς μετά την ήττα στους Αιγός ποταμούς όχι μόνο κατέφερε πλήγματα στους εχθρούς, αλλά μαζί με τον αδελφό του υφάρπαξε και, στη συνέχεια, μετέφερε σιτάρι που προοριζόταν για τους Λακεδαιμόνιους στον Πειραιά, όταν κανένας άλλος δεν θα το επιχειρούσε (§§61-62 *ὥστε τῶν ἄλλων οὐδὲ τὸν σφέτερον αὐτῶν εἰσάγειν τολμώντων [...] τῆς πόλεως προκινδυνεύειν ὑμῶν*), λόγω της διαταγής του Λυσάνδρου.⁶⁵ Η ποινή που είχε επιβάλει ο Λύσανδρος για όσους παραβίαζαν τον ναυτικό αποκλεισμό ήταν ο θάνατος (*θάνατον τὴν ζημίαν*).⁶⁶ Ωστόσο, η προσήλωση του ομιλητή στο συμφέρον της πόλης (*πρόθυμον περὶ τὴν*

⁶² ὅς οὐ μόνον τὴν οὐσίαν ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴν τὴν ἑμᾶντοῦ περὶ ἐλάττωνος φαίνομαι ποιούμενος τοῦ παρ' ὑμῖν εὐδοκιμεῖν.

⁶³ Βλ. Βεληγιάννη-Τερζή 2001, 849-850. Για την υπόσχεση τιμών στους μελλοντικούς ευεργέτες βλ. IG II² 360 63-65 *ὅπως ἂν καὶ οἱ ἄλλοι φιλοτιμῶνται εἰδότες, ὅτι τιμᾷ καὶ στεφανοῖ ἢ βουλὴ τοὺς φιλιοτιμουμένους*.

⁶⁴ Για τη σπουδαιότητα που απέδιδαν οι Αθηναίοι στην στρατιωτική υπηρεσία και τους ρητορικούς ισχυρισμούς που πρότασσαν βλ. Roisman 2005, 105-129.

⁶⁵ Για παρόμοια περίπτωση όπου ο ομιλητής προβάλλει την τόλμη που έδειξε στις πολεμικές επιχειρήσεις, στους κινδύνους δηλαδή που ρίχτηκε για το καλό της πόλης, βλ. τον *Ἐπὲρ Μαντιθέου* του Λυσία, όπου ο ομιλητής, μολονότι δεν εστιάζει μόνο σε περιπτώσεις που αφορούν στην περίοδο Τριάκοντα, δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε αυτές, όπως και ο ομιλητής στον λόγο μας. Όπως παρατηρεί και ο Kapellos (2014, 43) επτά από τις οκτώ φορές που χρησιμοποιεί ο ομιλητής τη λέξη *κίνδυνος* και το ρήμα *κινδυνεύω* αφορά στους Τριάκοντα.

⁶⁶ Για τον ναυτικό αποκλεισμό της Αθήνας από τον Λύσανδρο λίγο καιρό μετά τη μάχη στους Αιγός ποταμούς βλ. Λυσ. 6.47-49 · Ξεν. Έλλ. 2.2.9-10· Διόδ. Σικ. 13.107.3. Ο αποκλεισμός, βέβαια, δεν πρέπει να ήταν ασφυκτικός, καθώς κάποια πλοία κατάφεραν να τον σπάσουν. Βλ. Munn 2000, 201.

πόλιν γεγενημένον)⁶⁷ και η επιδίωξη απόκτησης τιμών εντός του υφιστάμενου πολιτικού πλαισίου (*οὕτω φιλοτίμως εἴχομεν πρὸς τὴν πόλιν*) τον ώθησαν στο σημείο να υπερκεράσει τους φόβους του.⁶⁸

Οι υπηρεσίες που παρατέθηκαν, όπως και το θάρρος που επέδειξε ο ομιλητής κατά τη διάρκεια εκτέλεσης των πολεμικών του καθηκόντων, πιστοποιούν τα δημοκρατικά του φρονήματα.⁶⁹ Μάλιστα, η ίδια η πόλη είχε αναγνωρίσει την πολύτιμη συνεισφορά του και ότι οι πράξεις του άξιζαν τον σεβασμό και τον θαυμασμό όλης της κοινότητας· γι' αυτό και τον στεφάνωσε λόγω της αρετής του (*ἀνθ' ὧν ὑμεῖς ἐψηφίσασθ' ἡμᾶς στεφανῶσαι*) και τον ανακήρυξε σε αυτό το ψήφισμα, μαζί με τον αδερφό του, ως «υπεύθυνους μεγάλων καλών στην πόλη» (*καὶ πρόσθε τῶν ἐπωνύμων ἀνειπεῖν ὡς μεγάλων ἀγαθῶν αἰτίους ὄντας*). Η ανακήρυξη έγινε μπροστά από το μνημείο των δέκα Επωνύμων, το οποίο λειτουργούσε ως δημόσιος πίνακας ανακοινώσεων και γι' αυτόν τον λόγο, όπως πιθανολογεί ο Kapellos, ο ομιλητής θα ήταν γνωστός στους δικαστές.⁷⁰ Ο Ισοκράτης, λοιπόν, δίνει έμφαση στην παρακινδυνευμένη ενέργεια του πελάτη του, η οποία, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, θα πρέπει να εκληφθεί από τους δικαστές ως δείκτης των δημοκρατικών του φρονήματων.⁷¹ Επιπλέον, προβάλλει με μεγαλύτερη έμφαση τη συνεισφορά του ομιλητή στην πόλη, καθώς τα επίθετα *πρόθυμος* και *φιλότιμος* αφθονούν σε τιμητικά ψηφίσματα της εποχής και ανακαλούν αυτή την εγκωμιαστική

⁶⁷ Οι διάδικοι επικαλούνται συχνά ως ένδειξη των πατριωτικών τους αισθημάτων την πρόθυμη στάση που επέδειξαν για το καλό της πόλης. Πβ. Άνδοκ. 2.13· Λυσ. 3.9· 12.99· 27.17· Ίσαϊ. 7.37· Δημ. 18.57, 110, 286, 301 και Λυσ. 12.50, όπου ο Ερατοσθένης κατηγορείται για την έλλειψη προθυμίας που έδειξε για το καλό της πόλης, λόγω του φόβου του να εναντιωθεί στους Τριάκοντα. Πβ. επίσης μία σύγχρονη με τον λόγο επιγραφή IG II² 1138, όπου αναφέρεται ότι ένας χορηγός επιτέλεσε τη λειτουργία του *εἶ και προθύμως* Για την *προθυμία* ως μία λέξη που εγγράφεται στο πατριωτικό λεξιλόγιο της Αθήνας και τη χρήση της από τους διαδίκους προκειμένου να εξασφαλίσουν την θετική απόκριση των δικαστών βλ. Sanders 2016, 174-175.

⁶⁸ Η *φιλοτιμία* ως αρετή, παρότι έχει αριστοκρατική προέλευση, τον 4ο αι. π.Χ., και ιδίως από τα μέσα του αιώνα και έπειτα, εκδημοκρατίστηκε και απέκτησε θετική χροιά υποδηλώνοντας ότι οι φιλοδοξίες του ατόμου που την επικαλείται υπάγονται στο δημόσιο συμφέρον. Βλ. Whitehead 1983, 55-74. Για τη σύνδεση της *φιλοτιμίας* με την επίδειξη αυτοθυσίας στο πεδίο της μάχης πβ. Λυσ. 16.18· Δημ. 28.22· 51.22. Για τη σύνδεση της φιλοτιμίας με λειτουργίες πβ. Λυσ. 26.3· Δημ. 20.82. Για τη *φιλοτιμία* στον Ισοκράτη βλ. Αλεξίου 2005, 112-113.

⁶⁹ Οι πράξεις θάρρους καταδείκνυαν την πίστη ενός ατόμου στις πολιτικές και κοινωνικές ομάδες, στις οποίες ανήκε και στα ιδανικά αυτών των ομάδων· εν προκειμένω, ασφαλώς, ο ομιλητής αφήνει να εννοηθεί ότι ενστερνίζεται τα δημοκρατικά ιδεώδη (πβ. Roisman 2003, 128, Roisman 2005, 112).

⁷⁰ Για το μνημείο ως δημόσιο πίνακα ανακοινώσεων βλ. Shear 1970, 203-204. Kapellos 2019, 92.

⁷¹ Πβ. §62 *καίτοι χρή τούτους δημοτικούς νομίζεις, οὐχ ὅσοι κρατοῦντος τοῦ δήμου μετασχεῖν τῶν πραγμάτων ἐπέθύμησαν, ἀλλ' οἱ δυστυχησάσης τῆς πόλεως προκινδυνεύειν ὑμῶν ἠθέλησαν*. Για σύνδεση ανάμεσα στις στρατιωτικές υπηρεσίες και τις δημοκρατικές πεποιθήσεις πβ. επίσης [Λυσ.] 20.22-23.

διάθεση.⁷² Στόχος του εγκωμίου σε αυτό το σημείο είναι να δείξει ότι ο ομιλητής, παρά την κοινωνική του θέση, είναι οργανικά συνδεδεμένος με τις μάζες. Φιλοπατρία και δημοκρατία ήταν δύο έννοιες ανάμεσα στις οποίες δεν υπήρχε σαφής διαχωριστική γραμμή, ωστόσο, η πρώτη ήταν περισσότερο συμβατή με τη δημοκρατική παρά με την ολιγαρχική ιδεολογία, δεδομένου ότι οι ολιγαρχικοί συχνά συνεργάζονταν με τους Σπαρτιάτες προδίδοντας την πόλη τους.⁷³ Τέλος, οι προσφορές του ομιλητή για το καλό της πόλης του επιτρέπουν να διεκδικήσει από τους κριτές την ανταπόδοση που του αναλογεί εντός της δικαστικής αίθουσας (§67 *ἡμῖν τε παρὰ τῷ πλήθει τῶν πολιτῶν χάρις ὀφείλοιο*).⁷⁴ Η *χάρις* είναι μία αξία απαραίτητη για τη θεμελίωση της πόλης (Αριστ. *Ἠθ. Νικ.* 1332b 34 *τῷ ἀντιποιεῖν γὰρ ἀνάλογον συμμένει ἡ πόλις*). Η συνειδητή επιδίωξη του ομιλητή να την αποκτήσει υποδείκνυε ότι ενδιαφερόταν για τη δημόσια υπόληψή του και ότι σεβόταν τη νομική και ιδεολογική εξουσία των μαζών επί του ιδίου.⁷⁵ Επιβεβαιώνεται με αυτόν τον τρόπο, έμμεσα, ότι η προσωπική του ηθική είναι σύμφωνη με τον αξιακό κώδικα της πόλης.

Ο αυτοέπαινος του ομιλητή, μέσα από την παράθεση αυτών των γεγονότων, δεν έχει ως στόχο μόνο την προσωπική του ανάδειξη, αλλά, παράλληλα, επιδιώκει να υπονομεύσει τις κατηγορίες και τα επιχειρήματα του αντιπάλου του. Ταυτόχρονα, καλεί τους δικαστές να χρησιμοποιήσουν αυτά τα ενδεικτικά περιστατικά ως λυδία λίθο και όχι την αφήγηση του αντιδίκου, για να κρίνουν το ήθος του και, επομένως, την ικανότητά του να αδικήσει ή όχι.⁷⁶ Ένας ενάρετος άνδρας, που έχει πραγματοποιήσει εκουσίως ευεργεσίες προς την πόλη στηρίζοντας τους δημοκρατικούς θεσμούς ξεπερνώντας τα όρια δαπανών που επιβάλλονται από τον νόμο, είναι απίθανο να προβεί σε κάποια αντικοινωνική συμπεριφορά ή να διαπράξει κάποιο αδίκημα.⁷⁷ Την ίδια στιγμή αυτός ο άνθρωπος νοιάζεται για το συμφέρον της πόλης,

⁷² Για τις θετικές συνδηλώσεις της *φιλοτιμίας*, όπως προκύπτουν από τιμητικά ψηφίσματα από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., πβ. *IG* II² 338, 12-13 *καλῶς καὶ φιλοτίμως*· *IG* II² 410, 20-21 *φιλοτιμίας ἔνεκα τῆς πρὸς τὴν βουλὴν καὶ εὐσεβείας τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς*.

⁷³ Πβ. Αποστολάκης 2003, 205-206.

⁷⁴ Για την προσδοκία της δημόσιας ευγνωμοσύνης, λόγω των συνεισφορών του λειτουργού στην πόλη, πβ. Λυσ. 25.12-13· [Δημ.] 50.64. Πβ. όμως από τον Λυσία και §34 όπου ο ομιλητής προέτρεπε τους δικαστές να βασιστούν για την απόφασή τους στα όσα ορίζονταν από τους όρκους και να μη στηριχτούν στην ευγνωμοσύνη και λογικότητα (*οὔτε κατὰ χάριν οὔτε κατ' ἐπιείκειαν*).

⁷⁵ Βλ. Ober 1989, 228.

⁷⁶ Βλ. Johnstone 1999, 149.

⁷⁷ Βλ. Adamidis 2017, 92.

υπερασπίζεται την ομόνοια, ενσαρκώνει δηλαδή έναν *χρηστόν* πολίτη.⁷⁸ Από την άλλη, ο αντίπαλός του, όπως τον χαρακτηρίζει και ο ίδιος, είναι ένας *πονηρός*, ενσαρκώνει δηλαδή ένα άτομο με αντίθετες ποιότητες και χαρακτηριστικά.⁷⁹

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, γίνεται αντιληπτό ότι το κοινωνικό αποτύπωμα που άφησε ο εμφύλιος πόλεμος στους Αθηναίους ήταν αρκετά οδυνηρό. Η ύπαρξη της πόλης βασιζόταν στη διατήρηση της ομόνοιας, την οποία είχαν ανάγκη οι Αθηναίοι. Αυτό το γεγονός επιδιώκει να αξιοποιήσει ο ομιλητής, όπως και πολλοί άλλοι διάδικοι, καθώς όλα τα δικανικά κείμενα της περιόδου αναφέρονται στις αμνηστευτικές διατάξεις.⁸⁰ Γι' αυτόν τον λόγο επιχειρεί αυτόν τον εκτεταμένο έπαινο των συμφωνιών και της κοινωνικής ηρεμίας που έφεραν. Αφενός θέλει να συμπεράνουν οι συμπολίτες του ότι αντιλαμβάνεται τη σπουδαιότητα της ομόνοιας και ασπάζεται την αξία της και, αφετέρου, θέλει να προκαλέσει την ανησυχία των δικαστών. Η πολιτική διάσταση που της προσδίδει, ιδίως με τη χρήση επιδεικτικών τόπων, στοχεύει στο να παροτρύνει τους κριτές να αντιμετωπίσουν την υπόθεση όχι σαν μια ιδιωτική διαμάχη, αλλά σαν ένα κρίσιμο πολιτικό ζήτημα που αφορά την ευημερία της Αθήνας. Ταυτόχρονα, προσπαθεί να ταυτίσει αυτή την ευημερία, που συνοδεύει την τήρηση των συμφωνιών, με τη δικαίωσή του. Άλλωστε, η νομική διαδικασία στην οποία κατέφυγε, η *παραγραφή*, θεσπίστηκε με αφορμή την προστασία των συνθηκών. Αντίστοιχο στόχο έχει και ο αυτοέπαινός του. Η διατήρηση της ομόνοιας απαιτεί συμβιβασμούς και σταθερή προσήλωση στο συμφέρον της κοινότητας. Οι ευεργεσίες και οι στρατιωτικές του υπηρεσίες υποδεικνύουν ότι ο ομιλητής λειτουργεί εμπορούμενος από τις παραπάνω αξίες. Αντίθετα, ο Καλλίμαχος ψέγεται σφοδρά και σκιαγραφείται ως ένας θιασώτης της ανομίας που εκβιάζει τους συμπολίτες του για λίγα χρήματα, ψεύδεται και αθετεί τους όρκους της πόλης. Με άλλα λόγια, στο δίπολο συνεργατικότητα και φιλοπατρία, που ενσαρκώνει ο ίδιος ο ομιλητής, αντιπαραβάλλεται το δίπολο ατομικισμός και διχαστική διάθεση. Αυτό είναι το δίλημμα που επιχειρεί να θέσει στους δικαστές ο ομιλητής.

⁷⁸ Για τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά πβ. Ὑπερείδ. 4.37 ἔστι γάρ, ὃ ἄνδρες δικασταί ... χρηστός πολίτης ... ἀλλ' ὄτφ μέλει καὶ τῶν εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον ὠφελίμων τῇ πόλει καὶ τῆς ὁμονομίας τῶν πολιτῶν καὶ τῆς δόξης τῆς ὑμετέρας. Βλ. και Dover 1974, 296.

⁷⁹ Για το ότι το επίθετο *πονηρός* είναι το κατεξοχήν αντώνυμο της λέξης *χρηστός* βλ. Dover ό.π.

⁸⁰ Βλ. Wohl 2010, 205 με σημ.16.

Βιβλιογραφία

- Adamidis, V. 2017. “The Relevance of Liturgies in the Courts of Classical Athens.” *Athens Journal of History* 3.2: 85-96.
- Αλεξίου, Ε. Β. 2005. *Ισοκράτης Εὐαγόρας: Ερμηνευτική Έκδοση*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Αποστολάκης, Κ. 2014. “Ιδιωτικά σκάνδαλα και δημόσια εικόνα: Ο Αριστογείτων στο στόχαστρο της δικανικής ρητορείας ([Δημ.] 25 και 26).” Λ. Αθανασάκη, Α. Νικολαΐδης και Δ. Σπαθάρας (επιμ.), *Ιδιωτικός βίος και δημόσιος λόγος στην ελληνική αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 201-230.
- _____. 2003. [*Λυσίου*], *Υπὲρ Πολυστράτου: Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Ερμηνευτικό Υπόμνημα*. Αθήνα: Στιγμή.
- Austin, C. και S. D. Olson 2004. *Aristophanes: Thesmophoriazusae*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Βεληγιάννη-Τερζή, Χ. 2001. “Φιλοτιμία.” Α.Φ. Χρηστίδης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας: Από τις Αρχές έως την Ύστερη Αρχαιότητα*. Αθήνα: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 849-854.
- Carey, C. 1994. “Rhetorical Means of Persuasion.” I. Worthington (επιμ.), *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*. Λονδίνο, Routledge, 26-45.
- _____. 2004. *The rhetoric of diabolē*, <<https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/3281/1/3281.pdf>> (29/6/2022).
- _____. 2005. “Propaganda and Competition in Athenian Oratory.” Κ. Α. Ε. Enekel και I. L. Pfeijffer (επιμ.), *The Manipulative Mode: Political Propaganda in Antiquity: A Collection of Case Studies*. Λέιντεν: Brill, 65-100.
- _____. 2014. “Μετατοπίσεις των ορίων ανάμεσα στο Δημόσιο και το Ιδιωτικό στους Αττικούς Ρήτορες.” Λ. Αθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης και Δ. Σπαθάρας (επιμ.), *Ιδιωτικός Βίος και Δημόσιος Λόγος: Στην Ελληνική Αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 3-44.
- Christ, M. R. 1998. *The Litigious Athenian*. Βαλτιμόρη/Λονδίνο: Johns Hopkins University Press.

- _____ 2018. *Ο Κακός Πολίτης στην Κλασική Αθήνα*, μτφ. Μ. Μηλιώρη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Cooper, G. L. 1998 (after Krüger K. W.). *Attic Greek Prose Syntax*, 2 τόμοι. Μίσιγκαν: University of Michigan Press.
- Dover, K. J. 1974. *Greek Popular Morality in the time of Plato and Aristotle*. Οξφόρδη: Basil Blackwell.
- Halliwell, S. 1991. "The Uses of Laughter in Greek Culture." *CQ* 41.2: 279-96.
- Eidinow, E. 2016. *Envy, Poison, & Death: Women on Trial in Classical Athens*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Gabrielsen, V. 1994. *Financing the Athenian Fleet*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.
- Hall, E. 1995. "Lawcourt Dramas: The Power of Performance in Greek Forensic Oratory." *BICS* 40: 39-58.
- Harding, P. 1987. "Rhetoric and Politics in Fourth-Century Athens." *Phoenix* 41.1: 25-39.
- Hunter, V. 1994. *Policing Athens: Social Control in Attic Lawsuits*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Johnstone, S. 1999. *Disputes and Democracy: The Consequences of Litigation in Ancient Athens*. Όστιν: University of Texas Press.
- Kapellos, A. 2014. "In Defence of Mantitheus: Structure, Strategy and Argumentation in Lysias 16." *BICS* 57 (2): 21-47.
- _____ 2019. "Lysias, Isocrates and the Trierarchs of Aegospotami." *Erga-Logoi Rivista di storia letteratura diritto e culture dell antichità* 7.1: 86-100.
- Lanni, A. 2006. *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Loening, T. C. 1987. *The Reconciliation Agreement of 403/2 B.C. in Athens: Its Content and Application*. (Hermes Einzelschr. 53). Στουτγκάρδη: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH.
- Loroux, N. 2002. *The Divided City: On Memory and Forgetting in Ancient Athens*, μτφ. C. Pache και J. Fort. Νέα Υόρκη: Zone Books.
- MacDowell, D. M. 1978. *The Law in Classical Athens*. Λονδίνο: Thames and Hudson.

- Munn, M. 2000. *The School of History: Athens in the Age of Socrates*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.
- North, H. 1966. *Sophrosyne: Self-Knowledge and Self-Restrain in Greek Literature*. Νέα Υόρκη: Cornell University Press.
- Nouhaud, M. 1982. *L'Utilisation de l'histoire par les orateurs attiques*. Παρίσι: Belles Lettres.
- Ober, J. 1989. *Mass and Elite in Democratic Athens*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Osborne, R. 1990. "Vexatious litigation in classical Athens: sycophancy and the sycophant." P. Cartledge, P. Millet και S. Todd (επιμ.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 83-102.
- Rademaker, A. 2005. *Sophrosyne and the Rhetoric of Self-Restrain: Polysemy and Persuasive Use of an Ancient Greek Term*. Λέιντεν/ Βοστώνη: Brill.
- Roisman, J. 2003. "The Rhetoric of Courage in the Athenian Orators." R. M. Rosen και I. Sluiter (επιμ.), *Andreia: Studies in Manliness and Courage in Classical Antiquity*. Λέιντεν: Brill, 127-144.
- _____ 2005. *The Rhetoric of Manhood: Masculinity in the Attic Orators*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.
- Roisman, J. 2006. *The Rhetoric of Conspiracy in Ancient Athens*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.
- Rowe, G. O. 1966. "The Portrait of Aischines in the Oration on the Crown." *TAPA* 97: 397-406.
- Rubinstein, L. 2005. "Differentiated Rhetorical Strategies in the Athenian Courts." M. Gagarin και D. Cohen (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 129-145.
- Sanders, E. 2016. "Generating Goodwill and Friendliness in Attic Forensic Oratory." R. R. Caston, R. A. Kaster (επιμ.), *Hope, Joy, and Affection in the Classical World*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 163-181.
- Shear, Jr. T. L. 1970. "The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora." *Hesperia* 39.3: 145-222.
- Σπαθάρας, Γ. Δ. 2009. *Ισοκράτης Κατὰ Λοχίτου: Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, ερμηνευτικό υπόμνημα*. Αθήνα: Σμίλη.

- Serafim, A. 2021. “‘I, He, We, You, They’: Addresses to the audience as a means of unity/division in Attic forensic oratory.” A. Michalopoulos, A. Serafim, A. Vatri και F. Beneventano della Corte (επιμ.), *The Rhetoric of Unity and Division in Ancient Literature*. Λέιντεν/Βοστώνη: De Gruyter, 71-98.
- Todd, S. C. 2007. *A Commentary on Lysias: Speeches 1-11*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Too, Y. L. 2008. *A Commentary on Isocrates Antidosis*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Usher, S. 1990. *Isocrates: Panegyricus and To Nicocles*. Γουορμίνστερ: Aris & Phillips.
- Whitehead, D. 1983. “Comparative Outlay and Community Profit: Philotimia in Democratic Athens.” *C&M* 34: 55-74.
- Whitehead, D. 2002. “Athenian Laws and Lawsuits in the Late Fifth Century B.C.” *MH* 59: 71-96.
- Wohl, V. 2010. *Law’s Cosmos: Juridical Discourse in Athenian Forensic Oratory*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Worman, N. 2004. “Insult and Oral Excess in the Disputes Between Aeschines and Demosthenes.” *AJPH* 125.1: 1-25.
- Worman, N. 2008. *Abusive mouths in Classical Athens*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Wyse, W. 1904. *The Speeches of Isaeus*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Ziolkowski, J. E. 1981. *Thucydides and the Tradition of Funeral Speeches at Athens*. Νέα Υόρκη: Arno Press.

Abstract

The purpose of this paper is to discuss the rhetoric of praise and blame in Isocrates’ speech entitled *Against Callimachus*. The speech illustrates strategies which were employed by speakers after the defeat of the pro-Spartan oligarchy of the Thirty, the successful management of the civil strife and the restoration of the democracy. The aim of the speaker is to overstate the stakes of the present trial, as he seeks to exploit the judges concerns over a new civil strife to his advantage. He stresses the importance of the covenants for the survival of the city and exalts his fellow-citizens for their regained power and their conciliatory disposition towards the followers of the oligarchic regime during the recent turbulent period. In my paper I will point out the political dimension he tries to give to this trial and I mainly focus on the rhetoric of praise. I also

focus on the extended self-praise of the speaker and on the display of his impeccable record. Furthermore, I will discuss the criticism he lays upon his opponent who behaves as a sycophant and who, by bringing our speaker to trial, violates the amnesty, recalls the past wrongs and subverts the already precarious future of the city.

Λέξεις κλειδιά: Ισοκράτης, Καλλίμαχος, αττική ρητορεία, *παραγραφή*, ομόνοια, εγκώμιο, ψόγος.

Ο έπαινος του ένδοξου νομοθετικού παρελθόντος στον λόγο *Κατά Τιμοκράτους* του Δημοσθένη

Ελένη Μόσιου

Ο έπαινος των κειμένων νόμων στους δικανικούς λόγους του 5ου και κυρίως του 4ου αιώνα π.Χ. συνιστά έναν κοινό τόπο που αφενός εξυπηρετεί ρητορικούς σκοπούς στο πλαίσιο της εκάστοτε δικαστικής διαμάχης και αφετέρου δεν είναι αποκομμένος από τις ευρύτερες πρακτικές των ρητόρων που υποδηλώνουν παράλληλα τις αντιλήψεις και τις ανησυχίες της εποχής. Οι ρήτορες φαίνεται πως, αξιοποιώντας τη συλλογική μνήμη του ακροατηρίου τους για το ένδοξο νομοθετικό παρελθόν της Αθήνας, επικαλούνται και επαινούν τα «πάτρια», τους παλαιούς νόμους της πόλης στηριζόμενοι συνήθως σε δύο πτυχές τους: από τη μία, οι κείμενοι νόμοι είναι αξιέπαινοι διότι αποδίδονται σε νομοθέτες υψηλού κύρους, όπως ο Σόλων και ο Δράκων, οι οποίοι τυγχάνουν του ιδιαίτερου σεβασμού των Αθηναίων· από την άλλη, οι νόμοι αυτοί έχουν αποδείξει την αξία τους μέσα από τη σταθερότητα και την αντοχή τους στο χρόνο.¹

Ιδιαίτερη ρητορική σκοπιμότητα αποκτά ο έπαινος των παλαιών νόμων και η χρήση του ονόματος του Σόλωνα (και σπανιότερα του Δράκοντα) σε υποθέσεις που επιδιώκουν ακριβώς την κατάργηση ενός νέου νόμου ή ψηφίσματος, δηλαδή σε *γραφές με θέμα την πρόταση ακατάλληλου νόμου (νόμον μη έπιτήδειον θεΐναι)* και σε *γραφές παρανόμων αντίστοιχα*.² Ο λόγος *Κατά Τιμοκράτους* του Δημοσθένη αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα δικανικού λόγου που εκφωνείται από κάποιον Διόδωρο, ο οποίος καταγγέλλει ως ασύμφορο τον νόμο που εισήγαγε ο Τιμοκράτης τον μήνα Εκατομβαιώνα του έτους 353/2 π.Χ.³ Ο νόμος αυτός προέβλεπε την αναστολή της φυλάκισης κάθε προηγούμενου ή μελλοντικού δημοσίου οφειλέτη έως την ενάτη

¹ Βλ. επί παραδείγματι Δημ. 20.90· Αντιφ. 5.14=6.6. Πβ. Carey 1996, 44 και Harris 2006, 58.

² Τα δύο αυτά είδη *γραφών* (δημόσιων αγωγών) χρησιμοποιούνταν για την καταγγελία παράνομων ψηφισμάτων και ασύμφορων νόμων. Η κρατούσα άποψη είναι ότι η *γραφή παρανόμων* μετά το 403/2 π.Χ. μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μόνο για ψηφίσματα, ενώ η *γραφή νόμον μη έπιτήδειον θεΐναι* για νόμους (βλ. Kahrstedt 1938. Wolff 1970. Hansen 1974). Για τη διάκριση μεταξύ νόμων και ψηφισμάτων βλ. Hansen 1978, 315–330.

³ Ο *Εκατομβαιών* ήταν ο πρώτος μήνας του αττικού ημερολογίου και αντιστοιχεί περίπου στον Ιούλιο/Αύγουστο. Ο ομιλητής του λόγου μάς πληροφορεί πως ο Τιμοκράτης εισήγαγε τον νόμο του την 12^η του μήνα αυτού, ημέρα κατά την οποία οι Αθηναίοι γιόρταζαν τα «Κρόνια» (γιορτή προς τιμήν του Κρόνου). Η χρονολογία της δίκης (353/2 π.Χ.) είναι γνωστή από τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά (*Έπιστολή προς Αμμαΐον* 1.4). Πβ. όμως Lewis 1954, 32 και Lewis 1997, 230 σημ. 1 για την εναλλακτική χρονολόγηση της δίκης στο 354/3 π.Χ. Η μήνυση κατά του Τιμοκράτη φαίνεται να είναι μέσα στα χρονικά όρια του ενός έτους από την κατάθεση της πρότασης, και επομένως ο εισηγητής του νόμου κινδυνεύει με σοβαρή ποινή σε περίπτωση καταδίκης. Βλ. MacDowell 1978, 50 και Giannadaki 2014.

πρυτανεία, εάν εκείνος παρείχε τρεις εγγυητές, που θα ορκίζονταν να αποπληρώσουν το χρέος του σε περίπτωση αδυναμίας του ίδιου.⁴ Ο ομιλητής του λόγου επιδιώκει να αποδείξει πως ο νόμος του αντιδίκου όχι μόνο είναι ασύμφορος για το σύνολο του αθηναϊκού λαού –εφόσον μάλιστα, κατά τα λεγόμενα του ίδιου, θεσπίστηκε για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα μιας μερίδας πολιτών μόνο (των συνεργατών του Τιμοκράτη, Ανδροτίωνα, Γλαυκέτη και Μελάνωπου)⁵ αλλά κυρίως υπονομεύει την ορθή λειτουργία των θεσμών της πόλης, διότι οι διατάξεις του ακυρώνουν τις αποφάσεις των δικαστηρίων και θέτουν σε κίνδυνο τη δημοκρατία.⁶

Προκειμένου να τεκμηριώσει την ακαταλληλότητα του νόμου του Τιμοκράτη και την άμεση ανάγκη για κατάργησή του, ο ρήτορας παραθέτει μια σειρά από νόμους της πόλης, οι οποίοι, κατά τον ισχυρισμό του, παραβιάζονται από τον αντίδικο. Ο μεγάλος αριθμός νόμων – συχνά ελάχιστης συνάφειας με την υπόθεση– που παρεμβάλλονται κυρίως στο πρώτο μισό του λόγου, καθώς και η πληθώρα επιχειρημάτων που αφορούν σε διαδικαστικές και ουσιαστικές παραβάσεις του αντιδίκου φανερώνουν την πρόθεση του ρήτορα να κατακλύσει το ακροατήριο με την ιδέα ότι ο νόμος του Τιμοκράτη δεν παραβιάζει μόνο ορισμένες ισχύουσες διατάξεις, αλλά προπάντων αντιτίθεται στο γενικότερο πνεύμα των νόμων της πόλης και στον σκοπό του νομοθέτη, όπως γίνεται εμφανής μέσα από τους νόμους που ο ίδιος θεσπίζει.⁷ Γι' αυτό και από

⁴ Το κείμενο του νόμου του Τιμοκράτη παρατίθεται στις παραγράφους 39–40. Για το ζήτημα της γνησιότητας του εγγράφου βλ. Canevaro 2013, 113–121.

⁵ Στη σύντομη αφήγηση που παρατίθεται στις παραγράφους 10–16, ο κατηγορος λαμβάνει ως δεδομένη τη σχέση του Τιμοκράτη με τον Ανδροτίωνα, τον Γλαυκέτη και τον Μελάνωπο. Οι τρεις αυτοί άνδρες υπήρξαν πρεσβευτές σε μια αποστολή στον Μαύσωλο, σατράπη της Καρίας, κατά τη διάρκεια της οποίας κατέλαβαν ένα πλοίο από τη Ναύκρατιν της Αιγύπτου και κατάσχεσαν το φορτίο του αξίας εννέα ταλάντων και τριάντα μνων, ποσό το οποίο ανήκε πλέον στην ιδιοκτησία της πόλης. Ο Διόδωρος ισχυρίζεται πως οι τρεις πρέσβεις δωροδόκησαν τον Τιμοκράτη, για να προτείνει τον νόμο που καταγγέλλεται στην εν λόγω δίκη, ώστε αυτοί να αποφύγουν τη φυλάκιση έως ότου αποπληρώσουν το χρέος τους στο δημόσιο.

⁶ Ένα από τα βασικά επιχειρήματα που αναπτύσσει ο ρήτορας και επαναλαμβάνει σε αρκετά σημεία του λόγου αφορά στη διάταξη του υπό εξέταση νόμου, σύμφωνα με την οποία αναστέλλεται η φυλάκιση όσων έχουν ήδη καταδικαστεί για οφειλή στο δημόσιο ταμείο (βλ. π.χ. Δημ. 24.54, 69–76, 87). Αυτό, κατά τον ισχυρισμό του ομιλητή, ισοδυναμεί με ακύρωση των αποφάσεων των δικαστηρίων. Ο κατηγορούμενος, ωστόσο, θα μπορούσε να αντιτείνει πως ο νόμος του δεν ακυρώνει την καταδικαστική ετυμηγορία, αλλά αναστέλλει την πρόσθετη ποινή της φυλάκισης. Πβ. MacDowell 2009, 187–189 και Harris 2018, 135–142 για πιθανά αντεπιχειρήματα που θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιήσει ο Τιμοκράτης.

⁷ Βλ. Canevaro 2019, 81.

την πρώτη κιάλας πρόταση του προοιμίου, ο κατήγορος επισημαίνει πως ο νόμος του Τιμοκράτη είναι αντίθετος προς *όλους* τους κείμενους νόμους.⁸

παρά πάντας τοὺς νόμους νόμον εἰσήνεγκεν οὗτ' ἐπιτήδειον οὔτε δίκαιον (Δημ. 24.1)

Εισηγάγε νόμο ασύμφορο και άδικο, που συγκρούεται με όλους τους κείμενους νόμους.⁹

Ήδη από την αρχή του λόγου διαφαίνεται η προσπάθεια του ομιλητή να διαχωρίσει τον νέο νόμο του Τιμοκράτη από το σώμα των αθηναϊκών νόμων στο σύνολό του με κριτήρια το δίκαιο και το συμφέρον,¹⁰ για να θέσει έπειτα ευθέως το δίλημμα στους δικαστές: θα κρατήσουν τον νόμο του Τιμοκράτη ακυρώνοντας τους άλλους νόμους που οι ίδιοι θέσπισαν και που προστατεύουν την πόλη από την αδικία ή θα καταργήσουν τον νόμο του Τιμοκράτη κρατώντας τους άλλους νόμους;

περι τοίνυν αὐτοῦ τούτου νῦν ὑμῖν ἐστίν, πότερον δεῖ τοὺς μὲν ἄλλους νόμους, οὓς ἐπὶ τοῖς ἀδικοῦσι τὴν πόλιν ὑμεῖς ἀνεγράψατε, ἀκύρους εἶναι, τόνδε δὲ κύριον, ἢ τούναντίον τοῦτον μὲν λῦσαι, κατὰ χάραν δὲ μένειν τοὺς ἄλλους ἔαν. (Δημ. 24.5)

Αυτό ακριβώς, λοιπόν, είναι το ζήτημα που τίθεται τώρα ενώπιόν σας, αν δηλαδή πρέπει οι άλλοι νόμοι, τους οποίους εσείς θεσπίσατε ενάντια σε όσους αδικούν την

⁸ Η ιδέα ότι ο νόμος του Τιμοκράτη αντιβαίνει στο σύνολο των νόμων της πόλης διατρέχει ολόκληρο τον λόγο. Πβ. για παράδειγμα Δημ. 24.16, 19, 32, 38.

⁹ Όλες οι μεταφράσεις των χωρίων που παρατίθενται είναι δικές μου.

¹⁰ Οι έννοιες του *δικαίου*, *καλοῦ* και *συμφέροντος* φαίνεται πως χρησιμοποιούνται από τον ρήτορα ως βασικές προϋποθέσεις που καθορίζουν αν ένας νόμος αξίζει να περιληφθεί στον αθηναϊκό κώδικα. Πβ. Δημ. 24.189: *ἀλλ' ὡς ἐπιτήδειός ἐστιν καὶ καλῶς ἔχων ὁ νόμος, τοῦτο δίδασκει*· 211: *συμφέροντας ἔθηκαν καὶ καλῶς ἔχοντας νόμους*· 212: *εἰ δίκαιος αὐτοῖς καὶ καλῶς ἔχων ὁ νόμος φαίνεται*. Οι τρεις αυτές έννοιες, όπως και οι αντίθετές τους (το *ἀδίκον*, το *αἰσχρόν* και το *βλαβερόν*, είναι, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι τελικοί στόχοι καθενός από τα τρία είδη ρητορικών λόγων, δικανικών, επιδεικτικών και συμβουλευτικών αντίστοιχα (Αριστ. *Ρητ.* 1358b5). Ωστόσο, οι μελετητές έχουν παρατηρήσει ήδη τη διαπερατότητα των ορίων που διαχωρίζουν τα τρία είδη ρητορείας (βλ. π.χ. Carey 2000, 200). Μάλιστα, σε δικανικούς λόγους που επιδιώκουν την κατάργηση ενός νέου νόμου ή ψηφίσματος είναι συχνό ο ρήτορας να επικαλείται και τις τρεις αυτές ιδέες και να μην περιορίζεται μόνο στο δίκαιο και το άδικο (πβ. Kremmydas 2007, 24).

πόλη, να είναι άκυροι, ενώ αυτός εδώ έγκυρος, ή το αντίθετο, αυτόν να τον ακυρώσετε και τους άλλους να τους αφήσετε στη θέση τους.

Ο ρήτορας βάζει τους δικαστές στη διαδικασία να επιλέξουν ανάμεσα στους κείμενους νόμους και τον νέο νόμο του Τιμοκράτη: επομένως, φαίνεται πως η απόφαση που πρέπει να λάβουν οι ίδιοι στην πραγματικότητα δεν έγκειται στο αν ο νόμος του Τιμοκράτη είναι ωφέλιμος και χρήσιμος για την πόλη, αλλά στο αν θα ψηφίσουν υπέρ ή κατά των κειμένων νόμων της πόλης τους. Η ιδέα που εντυπώνεται στους δικαστές είναι ότι, αν δεν ακυρώσουν τον υπό εξέταση νόμο, θα θεωρηθεί ότι ακυρώνουν και περιφρονούν τους υπάρχοντες νόμους των Αθηναίων.

Στο τμήμα της νομικής επιχειρηματολογίας (§§17–109), ο ομιλητής Διόδωρος ζητά από τον γραμματέα να αναγνώσει ορισμένους από τους ισχύοντες νόμους στους οποίους, όπως ισχυρίζεται, αντιβαίνει ο νόμος του αντιδίκου. Σε καθεμιά από αυτές τις περιπτώσεις, δεν παραλείπει να εξάρει την ποιότητα των νόμων που παραθέτει επί τη βάση του δίκαιου και δημοκρατικού χαρακτήρα τους, αλλά και της απόδειξης της χρησιμότητάς τους μέσα στο πέρασμα των χρόνων.¹¹ Έτσι, αφού αρχικά γίνεται αναφορά στους νόμους που ρυθμίζουν τη θέσπιση νέας νομοθεσίας προκειμένου να αποδειχθεί ότι ο Τιμοκράτης δεν ακολούθησε τη σωστή διαδικασία όταν εισήγαγε τον νόμο του, ο ομιλητής επισημαίνει:

οὔτοι πάντες οἱ νόμοι κείνται πολὺν ἤδη χρόνον, ὧ ἄνδρες δικασταί, καὶ πείραν αὐτῶν πολλάκις δεδώκασιν ὅτι συμφέροντες ὑμῖν εἰσιν, καὶ οὐδεὶς πώποτε ἀντεῖπεν μὴ οὐ καλῶς ἔχειν αὐτούς. εἰκότως· οὐδὲν γὰρ ὠμὸν οὐδὲ βίαιον οὐδ' ὀλιγαρχικὸν προστάτουσιν, ἀλλὰ τούναντίον πάντα φιλανθρώπως καὶ δημοτικῶς φράζουσι πράττειν. (Δημ. 24.24)

Όλοι αυτοί οι νόμοι υπάρχουν ήδη εδώ και πολύ καιρό, άνδρες δικαστές, και έχουν αποδείξει πολλές φορές ότι είναι συμφέροντες για εσάς, και κανείς ποτέ ως τώρα δεν αμφισβήτησε ότι είναι καλοί. Εύλογα, γιατί δεν προστάζουν τίποτα σκληρό ούτε

¹¹ Βλ. Δημ. 24.24, 34, 43, 59. Για παραδείγματα επαινετικών αναφορών στους κείμενους νόμους σε άλλους ρητορικούς λόγους βλ. ενδεικτικά Δημ. 20.93, 98, 153· Δημ. 21.9, 48–50· Ίσαϊ. 6.49.

βίαιο ούτε ολιγαρχικό, αλλά αντιθέτως διατάζουν να πράττουμε τα πάντα με τρόπο φιλόανθρωπο και δημοκρατικό.

Το πρώτο στοιχείο των κειμένων νόμων στο οποίο δίνεται ιδιαίτερη σημασία αφορά στην παλαιότητά τους, στο γεγονός δηλαδή ότι έχουν αντέξει στον χρόνο και έχουν συνακόλουθα αποδείξει την αξία τους και την προσφορά τους στην αθηναϊκή πόλη. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, κανείς ποτέ δεν αμφισβήτησε το κύρος τους. Έπειτα, προσδίδεται ένα ακόμη βασικό χαρακτηριστικό στους νόμους τη πόλης: ο δίκαιος, φιλόανθρωπος και δημοκρατικός τους χαρακτήρας. Το στοιχείο αυτό, μεταξύ άλλων, καθιστά τους νόμους άξιους επαίνου, όπως τονίζεται και παρακάτω:

πολλῶν δὲ καλῶς κειμένων νόμων τῇ πόλει οὐδενὸς ἤττον ἡγοῦμαι καὶ τοῦτον ἀξίως ἐπαίνου γεγράφθαι. σκέψασθε γὰρ ὡς δικαίως καὶ σφόδρα ὑπὲρ τοῦ δήμου κεῖται.
(Δημ. 24.34)

Ενώ υπάρχουν πολλοί καλοί νόμοι στην πόλη, θεωρώ ότι και αυτός εδώ δεν είναι λιγότερο αξιόπαινος από τους άλλους. Γιατί προσέξτε πόσο δίκαιος είναι και πόσο υπερασπίζει το συμφέρον του λαού.

Η αντιδιαστολή δημοκρατίας και ολιγαρχίας διατρέχει ολόκληρο τον λόγο του Δημοσθένη και χρησιμοποιείται σε πολλά σημεία από τον ομιλητή, ο οποίος εκμεταλλεύεται τις θλιβερές μνήμες και τα συναισθήματα οργής και μίσους που έχει προκαλέσει στον αθηναϊκό λαό η διακυβέρνηση των Τριάκοντα.¹² Δεν διστάζει μάλιστα να συγκρίνει τον Τιμοκράτη με τον Κριτία προκειμένου να καταδείξει πως ο νόμος του αντιδίκου θα ταίριαζε μόνο σε ολιγαρχικό καθεστώς και δεν προσιδιάζει σε καμία περίπτωση στο δημοκρατικό πολίτευμα.

ἐγὼ μὲν γάρ, εἰ Κριτίας ὁ γενόμενος τῶν τριάκοντ' εἰσέφερεν τὸν νόμον, οὐκ ἂν ἄλλον τρόπον οἴμαι γράψαντ' εἰσενεγκεῖν ἢ τοῦτον. (Δημ. 24.90)

¹² Βλ. Δημ. 24.57–58, 75–76, 119, 154, 163. Πβ. Δημ. 21.209–11· 22. 51–2· 25. 20–1 και Αισχίν. 1.4, για παρόμοιες περιπτώσεις σύγκρισης δημοκρατίας και ολιγαρχίας στους ρητορικούς λόγους.

Εγώ, βέβαια, νομίζω πως, αν ο Κριτίας που ήταν ένας από τους τριάκοντα είχε προτείνει τον νόμο, δεν θα το είχε κάνει με διαφορετικό τρόπο από ό,τι έκανε αυτός εδώ (ο Τιμοκράτης).

Από την άλλη πλευρά, πρότυπο της δημοκρατικής νομοθεσίας καθίσταται για τους Αθηναίους ο Σόλων, ο οποίος στην πραγματικότητα δεν έχει άμεση σχέση με το δημοκρατικό πολίτευμα του 5ου και 4ου αιώνα, αν και οι μεταρρυθμίσεις του υπήρξαν ένα αποφασιστικό βήμα για την πορεία προς αυτό.¹³ Ο Σόλων είναι εκείνος που όρισε τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να νομοθετούν οι Αθηναίοι, όπως αναφέρει ο Δημοσθένης στον λόγο *Πρὸς Λεπτίνην*:¹⁴

ὁ Σόλων, ὁ τοῦτον τὸν τρόπον προστάζας νομοθετεῖν [...] (Δημ. 20.90)

Ο Σόλωνας, ο οποίος όρισε η θέσπιση νέων νόμων να γίνεται με αυτόν τον τρόπο [...]

Το όνομα του Σόλωνα είχε τόσο μεγάλο κύρος για τους Αθηναίους, ώστε ακόμη και μετά την αναθεώρηση των νόμων στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., οι ρήτορες αναφέρονται στο σύνολο των νόμων με τη φράση «οι νόμοι του Σόλωνα», συμπεριλαμβάνοντας κάτω από τον τίτλο αυτό ακόμα και νόμους που ολοφάνερα θεσπίστηκαν πολύ αργότερα.¹⁵ Η απόδοση ενός νόμου στον Σόλωνα δεν προσδίδει απλώς κύρος και αδιαμφισβήτητη ισχύ στον συγκεκριμένο νόμο,¹⁶ αλλά φαίνεται πως εκφράζει κάτι πολύ περισσότερο· συνδέεται με την ευρύτερη πολιτική, ηθική και πνευματική υπόσταση του Σόλωνα ως αυθεντικού νομοθέτη, του «δημοκρατικότερου όλων», όπως αναφέρει ο Υπερείδης:

¹³ Ο Σόλων είχε εκλεγεί το 594/3 π.Χ. άρχων από τους Αθηναίους, οι οποίοι του απέδωσαν ακόμη τις έκτακτες εξουσίες του νομοθέτη και *διαλλακτοῦ* (διαμεσολαβητή) προκειμένου να θέσει τέλος στις εμφύλιες διαμάχες και εξεγέρσεις, βλ. Αριστ. *Αθ. Πολ.* 5.2. Για μια περιγραφή της αθηναϊκής κοινωνίας στην εποχή του Σόλωνα βλ. van Wees 2006.

¹⁴ Στην πραγματικότητα, οι νόμοι περί νομοθεσίας θεσπίστηκαν στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα, ενώ ο Σόλων εισήγαγε τους νόμους του στις αρχές του 6ου. Για το ζήτημα της διερεύνησης της γνησιότητας των νόμων που αποδίδονται στον Σόλωνα βλ. ενδεικτικά Ruschenbusch 1966. Scafuro 2006. Rhodes 2006.

¹⁵ Πβ. Thomas 2005, 41.

¹⁶ Βλ. Carey 2015, 124.

ἀλλ' ὁ δημοτικώτατος Σόλων [...] ἔθηκε νόμον δίκαιον (Υπερείδ. 3.21–22)

Αλλά ο Σόλωνας, ο πιο δημοκρατικός από όλους, [...] θέσπισε δίκαιο νόμο.

Το ίδιο επισημαίνει και ο Δημοσθένης στον *Περὶ τοῦ στεφάνου* λόγο του:¹⁷

ὥσπερ οἱ νόμοι κελεύουσιν, οὓς ὁ τιθεὶς ἐξ ἀρχῆς Σόλων, εὖνους ὧν ὑμῖν καὶ δημοτικός [...] (Δημ. 18.6)

Όπως προστάζουν οι νόμοι, τους οποίους θέσπισε εξ αρχής ο Σόλωνας, που ήταν ευνοϊκά διακείμενος προς εσάς και δημοκρατικός [...]

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι επαινετικές αναφορές στους παλαιούς νομοθέτες, και κυρίως στον Σόωνα, δεν στηρίζονται απλώς στους καλούς και χρήσιμους νόμους που εκείνοι θέσπισαν, αλλά λειτουργούν ως έμμεσες αναφορές στον χαρακτήρα του νομοθέτη, στις προθέσεις και το πνεύμα της νομοθεσίας του, καθώς και σε όλες τις πεποιθήσεις και αντιλήψεις τις οποίες εκείνος πρεσβεύει.¹⁸ Συνακόλουθα, η σύγκριση μεταξύ των αντιδίκων –ως επίδοξων νομοθετών– και του Σόωνα σε δημόσιες δίκες που επιδιώκουν την κατάργηση ενός νόμου ή ψηφίσματος, δεν περιορίζεται αποκλειστικά στη σύγκριση των νόμων που έχουν θεσπίσει σε επίπεδο περιεχομένου και χρησιμότητας, αλλά πολύ περισσότερο τρέπεται σε αντιπαράθεση των διαφορετικών χαρακτήρων και των προθέσεων των νομοθετών. Ο Δημοσθένης, άλλωστε, επισημαίνει εμφανώς στον λόγο *Κατά Τιμοκράτους* πως ο νόμος που πρότεινε ο αντίδικος αποκαλύπτει τον ίδιο τον χαρακτήρα του:

ὄρατε δὲ τὴν διάνοιαν αὐτοῦ· ὁ γὰρ νόμος ὃν ἐτόλμησε θεῖναι τὸν τρόπον αὐτοῦ δείκνυσιν. (Δημ. 24.138)

¹⁷ Πβ. Ἀριστοφ. *Νεφ.* 1187, όπου ο Σόλων χαρακτηρίζεται *φιλόδημος*.

¹⁸ Πβ. Thomas 1994, 122–125, η οποία μάλιστα υποστηρίζει πως η επίκληση στην αυθεντία ενός νομοθέτη έχει περισσότερο ολιγαρχικό παρά δημοκρατικό χαρακτήρα, εφόσον μάλιστα η ιδέα αυτή δεν φαίνεται να απέχει και πολύ από τις απόψεις του Πλάτωνα ή του Ισοκράτη.

Βλέπετε όμως τον σκοπό του· γιατί, ο νόμος τον οποίο τόλμησε να θεσπίσει αποκαλύπτει τον χαρακτήρα του.

Κάτι ανάλογο διαπιστώνει και ο ομιλητής στον λόγο του Λυσία ενάντια στον Νικόμαχο, ο οποίος συγκρίνεται επίσης με τον Σόλωνα, διότι σε αυτόν είχε ανατεθεί το έργο της αναθεώρησης και καταγραφής των νόμων στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ.:

οί μὲν πρόγονοι νομοθέτας ἤροῦντο Σόλωνα καὶ Θεμιστοκλέα καὶ Περικλέα, ἡγούμενοι τοιούτους ἔσεσθαι τοὺς νόμους οἷοίπερ ἂν ὧσιν οἱ τιθέντες. (Λυσ. 30.28)

Οι πρόγονοί μας επέλεξαν για νομοθέτες τον Σόλωνα και τον Θεμιστοκλή και τον Περικλή, επειδή θεωρούσαν πως τέτοιου είδους θα ήταν οι νόμοι, όπως ακριβώς και οι άνδρες που τους θέσπισαν.

Σε αυτή τη βάση, λοιπόν, κατασκευάζεται η αντίστιξη Σόλωνα και Τιμοκράτη στον λόγο που εκφωνεί ο Διόδωρος. Ο ομιλητής, μνημονεύοντας μια σειρά νόμων του Σόλωνα με σκοπό να εστιάσει στις ποινές που αυτοί προέβλεπαν για συγκεκριμένα αδικήματα, αναφέρει ρητά πως ο αντιδίκος του δεν ομοιάζει σε τίποτα με τον αρχαίο νομοθέτη, εφόσον όχι μόνο δεν σεβάστηκε τις προβλεπόμενες ποινές, αλλά τις αφαίρεσε εντελώς από τον νόμο του. Οι νόμοι του Σόλωνα που διαβάζονται από τον γραμματέα δεν σχετίζονται ουσιαστικά με την υπόθεση και με τον νόμο του Τιμοκράτη, αλλά στοχεύουν να αναδείξουν ακριβώς το ήθος και τις προθέσεις του νομοθέτη· συνεπώς, μια αμιγώς άτεχνη απόδειξη –η παράθεση ενός νόμου– καθίσταται επιχείρημα με ηθικές προεκτάσεις, μια επίθεση στο ήθος του αντιδίκου:¹⁹

καίτοι γ' ὁ Σόλων, ὃ ἄνδρες δικασταί, ὃ οὐδ' ἂν αὐτὸς Τιμοκράτης φήσειεν ὅμοιος νομοθέτης εἶναι, οὐχ ὅπως ἀσφαλῶς κακουργήσουσι φαίνεται παρασκευάζων τοῖς τοιούτοις, ἀλλ' ὅπως ἢ μὴ ἀδικήσουσιν ἢ δώσουσι δίκην ἀξίαν [...] (Δημ. 24.113)

¹⁹ Βλ. De Brauw 2001–2, 168–170 για το πώς μετατρέπονται τα νομικά επιχειρήματα σε ηθικά στους δικανικούς λόγους.

Και βέβαια ο Σόλων, άνδρες δικαστές, με τον οποίο ούτε ο ίδιος ο Τιμοκράτης δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι είναι όμοιος νομοθέτης, πράγματι δεν μερίμνησε για τέτοιου είδους ανθρώπους πώς να διαπράξουν κακουργήματα εκ του ασφαλούς, αλλά πώς είτε να μην αδικήσουν είτε να τιμωρηθούν όπως τους αξίζει.

Ο Σόλων ως νομοθέτης φρόντιζε να κάνει τους ανθρώπους καλύτερους και να προστατεύει την πόλη από τους κακούργους, ενώ αντιθέτως ο Τιμοκράτης φροντίζει και προστατεύει με τον νόμο του τους εγκληματίες (κλέφτες, ιερόσυλους, πατροκτόνους, δολοφόνους, αστράτευτους και λιποτάκτες, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο κατήγορος),²⁰ ανατρέποντας τις αποφάσεις των δικαστηρίων και θέτοντας, επομένως, σε κίνδυνο το δημοκρατικό πολίτευμα.²¹

ὅμοιός γ', οὐ γάρ; ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, Σόλων νομοθέτης καὶ Τιμοκράτης. ὁ μὲν γε καὶ τοὺς ὄντας βελτίους ποιεῖ καὶ τοὺς μέλλοντας ἔσεσθαι· ὁ δὲ καὶ τοῖς γεγενημένοις πονηροῖς, ὅπως μὴ δώσουσι δίκην, ὁδὸν δείκνυσιν, καὶ τοῖς οὕσιν ὅπως ἄδεια γενήσεται κακουργεῖν εὕρισκει, καὶ τοῖς μέλλουσιν ἔσεσθαι, τοὺς ἐξ ἁπάντων τῶν χρόνων πονηροὺς, ὅπως ἔσονται σῶοι καὶ μηδὲν πείσονται, παρασκευάζων. (Δημ. 24.106)

Δεν μοιάζουν πράγματι, άνδρες Αθηναίοι, ο Σόλων ο νομοθέτης και ο Τιμοκράτης; Ο πρώτος κάνει τους ανθρώπους καλύτερους και τώρα και στο μέλλον· ενώ ο άλλος και σε εκείνους που έχουν διαπράξει αδικήματα δείχνει το δρόμο πώς να μην τιμωρηθούν, και για εκείνους που τα διαπράττουν τώρα βρίσκει τρόπο να το κάνουν ατιμώρητα, και σε όσους πρόκειται να κακουργήσουν στο μέλλον, δηλαδή στους εγκληματίες όλων των εποχών, φροντίζει πώς να είναι ασφαλείς και να μην πάθουν τίποτα.

²⁰ Δημ. 24.119.

²¹ Πβ. Carey 2015, 121–122.

Έτσι –καταλήγει ο ρήτορας στο τελευταίο τμήμα του λόγου–, αν δίκαια επαινούνται οι αρχαίοι νομοθέτες, Σόλων και Δράκων, για τους καλούς και συμφέροντες νόμους που θέσπισαν, ο Τιμοκράτης, που έχει πράξει ακριβώς το αντίθετο, αξίζει μόνο την οργή και την τιμωρία:

καὶ μὴν εἰ Σόλωνα καὶ Δράκοντα δικάϊως ἐπαινεῖτε, οὐκ ἂν ἔχοντες εἰπεῖν οὐδετέρου κοινὸν εὐεργέτημ' οὐδὲν πλὴν ὅτι συμφέροντας ἔθηκαν καὶ καλῶς ἔχοντας νόμους, δίκαιον δῆπου καὶ τοῖς ὑπεναντίως τιθεῖσιν ἐκείνοις ὀργίλως ἔχοντας καὶ κολάζοντας φαίνεσθαι. (Δημ. 24.211)

Και βέβαια αν δίκαια επαινείτε τον Σόλωνα και τον Δράκοντα, μην μπορώντας να αναφέρετε καμιά άλλη δημόσια υπηρεσία τους παρά μόνον ότι θέσπισαν συμφέροντες και καλούς νόμους, είναι δίκαιο, λοιπόν, φανερά να οργίζεστε με εκείνους που θεσπίζουν νόμους αντίθετους με το συμφέρον και το δίκαιον και να τους τιμωρείτε.

Με το πρόσωπο του Σόλωνα οι ρήτορες δεν συνδέουν μόνο νόμους που δεν μπορεί να ανήκουν στην εποχή του, αλλά και νομικές διαδικασίες που δεν εισήχθησαν, παρά πολύ αργότερα. Προς το τέλος του λόγου του, ο Διόδωρος παραθέτει μια ιστορία την οποία ανάγει στην εποχή του Σόλωνα.²² Ο νομοθέτης τοποθετείται ως κατηγορος σε μια υπόθεση *γραφῆς νόμον μὴ ἐπιτήδειον θεῖναι*, μια νομική διαδικασία που δεν μπορεί να έχει εισαχθεί πριν από τα τέλη του 5ου αιώνα, εφόσον κατά το διάστημα αυτό άρχισε να γίνεται η διάκριση μεταξύ νόμου και ψηφίσματος.²³ Το ακροατήριο του Διόδωρου οπωσδήποτε γνώριζε πως η διαδικασία αυτή δεν ήταν υπαρκτή στην εποχή του Σόλωνα, ενδέχεται ωστόσο η καταγγελία ασύμφορων νόμων να ήταν μια τόσο τετριμμένη διαδικασία, ώστε ο ρήτορας να νιώθει ασφαλής ότι το κοινό του δεν θα επικέντρωνε την προσοχή του στο διαδικαστικό πλαίσιο της ιστορίας όσο στο περιεχόμενο του λόγου του Σόλωνα που παραθέτει.²⁴ Κατά της διάρκειας, λοιπόν, αυτής της υποτιθέμενης δίκης, ο Σόλων

²² Δημ. 24.212–214.

²³ Βλ. σημ. 2 παραπάνω.

²⁴ Βλ. Westwood 2020, 120. Πβ. Wohl 2010, 297–298, η οποία σχολιάζει επίσης το συγκεκριμένο χωρίο.

λέγεται πως «αφού τελείωσε με την κατηγορία του»,²⁵ ανέφερε πως υπάρχει ένας νόμος στην πόλη που προβλέπει την ποινή του θανάτου σε όποιον πλαστογραφήσει νομίσματα και χαρακτήρισε έπειτα τους νόμους νόμισμα της πόλης (αξιοποιώντας επιπρόσθετα την ετυμολογική συσχέτιση των δύο λέξεων, «νόμος» και «νόμισμα»)²⁶. Εφόσον, λοιπόν, το νόμισμα αφορά στις ιδιωτικές συναλλαγές, ενώ οι νόμοι αφορούν στην πόλη ολόκληρη, αυτός που διαφθείρει το νόμισμα της πόλεως, δηλαδή τους νόμους, οπωσδήποτε αξίζει περισσότερο το μίσος και την τιμωρία.

Η τοποθέτηση της ιστορίας αυτής λίγο πριν από τον επίλογο υποδεικνύεται πιθανότατα από την επιδίωξη του ρήτορα να ταυτίσει τον ομιλητή του λόγου, με τον πρωταγωνιστή της εμβόλιμης αυτής αφήγησης, τον Σόλωνα. Έτσι, ο Διόδωρος σαν ένας άλλος Σόλων, κατήγορος και ο ίδιος σε *γραφη νόμον μη έπιτήδειον θεΐναι*, αφού ολοκλήρωσε τα επιχειρήματα που σχετίζονταν με την κατηγορία, κάνει νύξη στην ποινή που θα άξιζε ο αντίδικος, χρησιμοποιώντας επίσης τα λόγια του νομοθέτη. Εύστοχα ο Σόλων παρουσιάζεται να συνηγορεί υπέρ της επιβολής της εσχάτης των ποινών στον Τιμοκράτη, μια τιμωρία που ο ομιλητής έχει άλλωστε ήδη προτείνει σε προηγούμενο σημείο του λόγου του.²⁷

Η έντονη παρουσία του Σόλωνα και ο έπαινος των παλαιών νόμων έχει υποστηριχθεί πως αντικατοπτρίζει μια νοσταλγική αναπόληση του παρελθόντος, στο οποίο οι πολίτες εμπιστεύονταν το κύρος ενός αυθεντικού νομοθέτη και διατηρούσαν αμετάβλητους και σταθερούς τους νόμους του, ενώ παράλληλα υποδεικνύει και την ανησυχία και επιφυλακτικότητα που υπήρχε για τις νομοθετικές αλλαγές του 4ου αιώνα.²⁸ Είναι αλήθεια πως ο Δημοσθένης και αλλού (στον λόγο *Πρός Λεπτίνην*) διακρίνει δύο εποχές, τότε που οι Αθηναίοι κρατούσαν τους υπάρχοντες νόμους και δεν θέσπιζαν καινούργιους, και μια μεταγενέστερη

²⁵ Δημ. 24.212: *έπειδή τάλλα κατηγορήσεν*. Η φράση φαίνεται να αποκτά ρητορική σκοπιμότητα, εφόσον, όπως θα επισημανθεί και στη συνέχεια, και ο ομιλητής του λόγου παρεμβάλλει την ιστορία με τον Σόλωνα αφού ολοκλήρωσε τα επιχειρήματά του για την κατάργηση του νόμου που καταγγέλλει ως ασύμφορο.

²⁶ Βλ. Psilakis 2020, 22–39 για την αξιοποίηση της σχέσης νόμου και νομίσματος στη συγκεκριμένη αφήγηση.

²⁷ Βλ. Δημ. 24.104: *άξιον αυτόν εΐναι θανάτω ζημιώσαι, ΐν' έν Αιδου τοΐς άσεβέσιν θΐη τοϋτον τόν νόμον, ήμᾶς δέ τοϋς ζῶντας τοΐσδε τοΐς όσίοις και δικαίοις έᾶ τὸ λοιπόν χρῆσθαι*. Ο ομιλητής δεν παραλείπει να επαινέσει για ακόμη μία φορά τους κείμενους νόμους, αντιπαραβάλλοντάς τους με τον νόμο του Τιμοκράτη. Η ποινή κανονικά προτείνεται κατά τη διάρκεια του δεύτερου γύρου ομιλιών του ενάγοντα και του εναγόμενου, στο στάδιο της *τιμήσεως*, εάν ο κατηγορούμενος κριθεί ένοχος, βλ. MacDowell 1978, 253–254.

²⁸ Βλ. Thomas 1994, 129. Πβ. Boegehold 1996, 207.

περίοδο κατά την οποία οι πολιτικοί νομοθετούν όποτε και όπως εκείνοι επιθυμούν, με αποτέλεσμα να υπάρχουν πλέον νόμοι αντιφατικοί μεταξύ τους:²⁹

καὶ γάρ τοι τότε μέν, τέως τὸν τρόπον τοῦτον ἐνομοθέτουν, τοῖς μὲν ὑπάρχουσι νόμοις ἐχρῶντο, καινοὺς δ' οὐκ ἐτίθεσαν· ἐπειδὴ δὲ τῶν πολιτευομένων τινὲς δυνηθέντες, ὡς ἐγὼ πυνθάνομαι, κατεσκεύασαν αὐτοῖς ἐξεῖναι νομοθετεῖν, ὅταν τις βούληται καὶ ὃν ἂν τύχη τρόπον, τοσοῦτοι μὲν οἱ ἐναντίοι σφίσιν αὐτοῖς εἰσὶ νόμοι, ὥστε χειροτονεῖθ' ὑμεῖς τοὺς διαλέξοντας τοὺς ἐναντίους ἐπὶ πάμπολυν ἤδη χρόνον καὶ τὸ πρᾶγμ' οὐδὲν μᾶλλον δύναται πέρας ἔχειν. (Δημ. 20.91–92)

Τότε, λοιπόν, εντωμεταξύ νομοθετούσαν με αυτόν τον τρόπο, χρησιμοποιούσαν τους υπάρχοντες νόμους και δεν θέσπιζαν καινούργιους. Όταν όμως κάποιοι πολιτικοί αφού απέκτησαν δύναμη, όπως εγώ πληροφορούμαι, κατάφεραν να επιτραπεί στους ίδιους να νομοθετούν όταν κάποιος επιθυμεί και με όποιον τρόπο τύχει, τόσοι πολλοί νόμοι αντίθετοι ο ένας προς τον άλλον υπάρχουν, ώστε εσείς εκλέγετε άτομα που να ξεχωρίζουν τους αντίθετους νόμους ήδη εδώ και πάρα πολύ καιρό και η κατάσταση έχει φτάσει πλέον στο απροχώρητο.

Και στον λόγο *Κατά Τιμοκράτους* ο ομιλητής αναπολεί στιγμές του παρελθόντος, κατά το οποίο όλοι οι πολίτες σέβονταν και υπάκουαν τους κείμενους νόμους. Ο ρήτορας επικαλείται τις μνήμες του ακροατηρίου υπενθυμίζοντας περιπτώσεις σημαντικών ανδρών του παρελθόντος, οι οποίοι είχαν τιμωρηθεί με φυλάκιση και σεβάστηκαν τους νόμους εκτίοντας την ποινή τους.³⁰ Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι εκείνοι τιμωρήθηκαν σύμφωνα με τους παλαιούς και ισχύοντες νόμους, ενώ τώρα χρειάστηκε να τεθεί νέος νόμος για να απαλλαγούν από την ποινή της φυλάκισης οι συνεργάτες του Τιμοκράτη, Ανδροτίων, Γλαυκέτης και Μελάνωπος.³¹

Στο πλαίσιο της αναζήτησης της σταθερότητας που διέπει τους πατρογονικούς νόμους, ο ρήτορας νιώθει την ανάγκη να παραθέσει ένα παράδειγμα για τη διαδικασία θέσπισης νόμων σε

²⁹ Ο Canevano 2019, 82 θεωρεί πως οι δύο αυτές εποχές είναι ρητορικά κατασκευασμένες από τον Δημοσθένη.

³⁰ Δημ. 24.132–137.

³¹ Δημ. 24.137: *εἶτα τούτοις μὲν ἔδει κυρίους τοὺς πάλοι κείμενους νόμους εἶναι, καὶ δεδωκέναι δίκην αὐτοὺς κατὰ τοὺς ὑπάρχοντας νόμους· δι' Ἀνδροτίωνα δὲ καὶ Γλαυκέτην καὶ Μελάνωπον καινὸν δεῖ γενέσθαι νόμον, {διὰ} τοὺς ἐαλωκότας καὶ ψήφῳ κεκριμένους κατὰ τοὺς πάλοι κείμενους νόμους καὶ δόξαντας ἔχειν ἱερὰ χρήματα καὶ ὄσια;*

μια άλλη πόλη, συγκεκριμένα στους Λοκρούς της κάτω Ιταλίας.³² Οι κάτοικοι της πόλης αυτής, αφηγείται, τόσο πολύ πιστεύουν ότι πρέπει να προστατεύουν τους πατροπαράδοτους νόμους, ώστε αν κάποιος θελήσει να προτείνει έναν καινούργιο νόμο, το κάνει έχοντας μια θηλιά δεμένη στο λαιμό του. Και επιβιώνει μόνο στην περίπτωση που ο νόμος που πρότεινε θεωρηθεί καλός και χρήσιμος. Το αυστηρότατο αυτό σύστημα νομοθεσίας είχε ως αποτέλεσμα να θεσπιστεί ένας μόνο νέος νόμος σε διάστημα περίπου διακοσίων ετών.³³

Η νομοθετική διαδικασία της πόλης των Λοκρών συνιστά αναμφίβολα ένα ακραίο παράδειγμα που στόχο έχει να καταδείξει την μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στο νομοθετικό αυτό σύστημα και στις σύγχρονες πρακτικές των Αθηναίων. Το παράδειγμα των Λοκρών θα μπορούσε, έτσι, να φανερώνει τις ανησυχίες του ρήτορα για την παρακμή της εποχής του, όταν η διαδικασία θέσπισης νόμων δίνει τη δυνατότητα σε οποιονδήποτε πολίτη να προτείνει και να περάσει νόμο αμφίβολης χρησιμότητας.³⁴ Ωστόσο, ο ομιλητής του λόγου φαίνεται στη συνέχεια να ασκεί κριτική στις νομοθετικές πρακτικές του παρόντος εστιάζοντας στοχευμένα στον νόμο του αντιδίκου και στον τρόπο με τον οποίο ο Τιμοκράτης και οι συνεργάτες του επιδιώκουν να εξυπηρετήσουν το προσωπικό τους συμφέρον και να αποφύγουν την φυλάκιση. Σε αυτούς αναφέρεται συγκεκριμένα με την φράση *οί δὲ παρ' ἡμῖν ῥήτορες*, ενώ οι ίδιοι χαρακτηρίζονται στο τέλος ως «θηρία» που καταλύουν τους παλαιούς νόμους του Σόλωνα και απειλούν να υποδουλώσουν τον αθηναϊκό λαό, αν δεν τιμωρηθούν όπως τους αξίζει:

οί δὲ παρ' ἡμῖν ῥήτορες, ὧ ἄνδρες δικασταί, πρῶτον μὲν ὅσοι μῆνες μικροῦ δέουσι νομοθετεῖν τὰ αὐτοῖς συμφέροντα, ἔπειτα αὐτοὶ μὲν τοὺς ἰδιώτας εἰς τὸ δεσμοκτήριον ἄγουσιν ὅταν ἄρχωσιν, ἐφ' ἑαυτοῖς δ' οὐκ οἴονται δεῖν ταῦτ' ἀδικαίον τοῦτ' εἶναι· ἔπειτα τοὺς μὲν τοῦ Σόλωνος νόμους τοὺς πάλαι δεδοκιμασμένους, οὓς οἱ πρόγονοι ἔθεντο, λύουσιν αὐτοί, τοῖς δ' ἑαυτῶν, οὓς ἐπ' ἀδικία τῆς πόλεως τιθέασιν, χρῆσθαι

³² Δημ. 24.139–140. Η πόλη των Λοκρών χαρακτηρίζεται ως *ἐννομοτάτη* και στον Πλάτωνα, *Τίμ.* 20a. Η ίδια αφήγηση εντοπίζεται επίσης στον Διόδωρο Σικελιώτη 12.17.1–5. Πβ. Πολύβ. 12.16.9–14 και Άριστ. *Ρητ.* 1365b 16–19. Για τη συζήτηση της ιστορίας αυτής ως παραδείγματος, βλ. Wohl 2010, 309–313.

³³ Υπήρχε ήδη ένας νόμος στους Λοκρούς που προέβλεπε πως αν κάποιος αφαιρέσει τον οφθαλμό ενός άλλου ανθρώπου, ο δεύτερος ήταν υποχρεωμένος να αφαιρέσει και τον δικό του οφθαλμό, διότι δεν υπήρχε χρηματική ποινή για αυτό το αδίκημα. Ο μοναδικός νέος νόμος που προτάθηκε, σύμφωνα με την αφήγηση του Διόδωρου, μέσα σε μεγάλο χρονικό διάστημα όριζε πως αν κάποιος χτυπήσει το μάτι ενός μονόφθαλμου, τότε υποχρεούται να χάσει και τους δύο δικούς του οφθαλμούς, έτσι ώστε να είναι ίση η ζημία και για τους δύο (Δημ. 24.140–141).

³⁴ Βλ. Harris 2018, 169 σημ. 227.

ὕμᾱς οἴονται δεῖν. εἰ οὖν μὴ τιμωρήσεσθε τούτους, οὐκ ἂν φθάνοι τὸ πλῆθος τούτοις τοῖς θηρίοις δουλεῖον. (Δημ. 24.142–143)

Από την άλλη, κύριοι δικαστές, οι ρήτορες της πόλης μας, όσοι πρώτα εισάγουν σχεδόν κάθε μήνα νόμους που εξυπηρετούν τα δικά τους συμφέροντα, έπειτα οι ίδιοι οδηγούν τους πολίτες στο δεσμοτήριο, όταν έχουν κάποιο αξίωμα, δεν θεωρούν όμως ότι πρέπει να εφαρμοστεί το ίδιο μέτρο και σε αυτούς τους ίδιους: έπειτα, τους νόμους του Σόλωνα που έχουν δοκιμαστεί στον χρόνο και τους οποίους θέσπισαν οι πρόγονοί σας τους καταργούν και πιστεύουν πως πρέπει να χρησιμοποιείτε τους δικούς τους νόμους, τους οποίους εισάγουν για να βλάψουν την πόλη. Αν, λοιπόν, δεν τους τιμωρήσετε, δεν θα αργήσει η στιγμή που ο λαός θα υποδουλωθεί σε αυτά τα θηρία.

Ο ομιλητής επιδιώκει με κάθε τρόπο να παρουσιάσει τον νόμο του Τιμοκράτη ως καταστροφικό για την πόλη και τη δημοκρατία και καθοδηγεί τους δικαστές, ώστε να καταδικάσουν τον νόμο του και να επιβάλουν βαρύτατη ποινή στον εισηγητή του. Κατά συνέπεια, η αφήγηση του τρόπου με τον οποίο νομοθετούν οι κάτοικοι των Λοκρών ίσως φιλοδοξεί να καταστεί παράδειγμα όχι για τη νομοθετική διαδικασία που θα πρέπει να ακολουθούν οι Αθηναίοι εν γένει, αλλά για τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει οι δικαστές να τιμωρήσουν τον Τιμοκράτη στην περίπτωση της συγκεκριμένης δίκης. Το σημείο σύγκρισης μεταξύ των δύο συστημάτων που έχουν κατασκευαστεί ως εκ διαμέτρου αντίθετα, έγκειται στο προσωπικό διακύβευμα που ενυπάρχει στη διαδικασία της πρότασης ενός νέου νόμου:³⁵ για τους πολίτες των Λοκρών το ρίσκο είναι εξαιρετικά υψηλό και οι συνέπειές του άμεσες και τελεσίδικες: στην πόλη της Αθήνας, από την άλλη, οι εισηγητές νέων νόμων μπορούν να υποβληθούν σε δημόσια δίκη (όπως αυτή στην οποία εκφωνείται ο λόγος) και, αν ο νόμος τους κριθεί ακατάλληλος, να τιμωρηθούν. Αυτό προϋποθέτει, όμως, αφενός την ατομική πρωτοβουλία κάποιου πολίτη να καταγγείλει τον νέο νόμο και αφετέρου τη δίκαιη κρίση των δικαστών, ο ρόλος των οποίων ως φυλάκων των νόμων επισημαίνεται συχνά:

³⁵ Πβ. Ober 2005, 408–410.

τοῦτό τ' οὖν ὑπὲρ ὑμῶν φυλαττόμενος ταῦτα προεῖπε καὶ ἔτι πρὸς τούτῳ βουλόμενος φύλακας ὑμᾶς τῶν νόμων καταστήσαι· ἤδει γὰρ ἐκεῖνο, ὅτι τὰς ἄλλας ἅς γέγραφεν αὐτῶν φυλακὰς ἔστι πολλαχῆ διακρούσασθαι. [...] τίς οὖν μόνη φυλακὴ καὶ δικαία καὶ βέβαιος τῶν νόμων; ὑμεῖς οἱ πολλοί· οὔτε γὰρ τὸ γνῶναι καὶ δοκιμάσαι τὸ βέλτιστον ἐξελέσθαι δύναται ἂν ὑμῶν οὐδεὶς, οὔτε ἀπαλλάζας καὶ διαφθείρας πείσαι τὸν χεῖρω θέσθαι νόμον ἀντὶ τοῦ κρείττονος. (Δημ. 24.36–37)

Για να σας προστατέψει, λοιπόν, από αυτό (ο νομοθέτης) ὀρίσε αυτά και επιπλέον θέλοντας να σας καταστήσει φύλακες των νόμων· γιατί γνώριζε εκείνο, ὅτι δηλαδή τα ἄλλα μέτρα προστασίας των νόμων, ὅσα ἔχει ὀρίσει, εἶναι δυνατό με πολλούς τρόπους να παραβιαστούν. [...] Ποια εἶναι λοιπόν η μόνη δίκαιη και σίγουρη προστασία για τους νόμους; Εσείς οι πολλοί· γιατί κανείς δεν θα μπορούσε να σας αφαιρέσει την ικανότητα να κατανοεῖτε και να επιδοκιμάζετε το καλύτερο οὔτε απομακρύνοντας σας και διαφθείροντάς σας να σας πείσει να θεσπίσετε τον χειρότερο νόμο ἀντὶ για τον καλύτερο.

Οι δικαστές εἶναι το μοναδικό ἀδιάβλητο προπύργιο που προστατεύει την πόλη από τους ἀδίκους και ἀσύμφορους νόμους και, ως εκ τούτου, οφείλουν να εξασφαλίσουν την φύλαξη των κειμένων νόμων με τις δίκαιες αποφάσεις τους. Οι νόμοι, ἄλλωστε, εἶναι αυτοί που διασφαλίζουν την ελευθερία της πόλης και το δημοκρατικό της πολίτευμα:

τῶν γὰρ ὄντων ἀγαθῶν τῇ πόλει καὶ τοῦ δημοκρατουμένην καὶ ἐλευθέραν εἶναι ὡς ἄλλο τι τῶν νόμων αἰτιώτερόν ἐστιν, οὐδ' ἂν ἓνα εἰπεῖν οἶμαι. (Δημ. 24.5)

Γιατί για ὅσα καλά υπάρχουν στην πόλη και για το γεγονός ὅτι ἔχει δημοκρατικό πολίτευμα και εἶναι ελεύθερη νομίζω πως οὔτε ἓνας δεν θα υποστήριζε ὅτι αυτό οφείλεται σε κάτι ἄλλο κι ὄχι στους νόμους.

Και όπως ο κάθε νόμος χωριστά φανερώνει, όπως έχει ήδη επισημάνει ο ρήτορας, τον χαρακτήρα και τις προθέσεις του ατόμου που τον εισήγαγε, με ανάλογο τρόπο και το σύνολο των κειμένων νόμων είναι δηλωτικό του χαρακτήρα της πόλεως:³⁶

δει τοίνυν ύμᾶς κάκεϊνο σκοπεῖν, ὅτι πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων πολλάκις εἰσὶν ἐψηφισμένοι τοῖς νόμοις χρῆσθαι τοῖς ὑμετέροις, ἐφ' ᾧ φιλοτιμεῖσθε ὑμεῖς, εἰκότως· ὁ γὰρ εἰπεῖν τινά φασιν ἐν ὑμῖν, ἀληθὲς εἶναι μοι δοκεῖ, ὅτι τοὺς νόμους ἅπαντες ὑπειλήφασιν, ὅσοι σωφρονοῦσι, τρόπους τῆς πόλεως. χρῆ τοίνυν σπουδάζειν ὅπως ὡς βέλτιστοι δόξουσιν εἶναι, καὶ τοὺς λυμαιομένους καὶ διαστρέφοντας αὐτοὺς κολάζειν, ὡς εἰ καταρραθυμήσετε, τῆς φιλοτιμίας τε ταύτης ἀποστερήσεσθε καὶ κατὰ τῆς πόλεως δόξαν οὐ χρηστὴν ποιήσετε. (Δημ. 24.210)

Πρέπει, λοιπόν, εσεῖς να ἔχετε και εκείνο υπόψη σας, ότι δηλαδή πολλοί από τους Έλληνες ἔχουν αποφασίσει πολλές φορές να χρησιμοποιούν τους νόμους τους δικούς σας, πράγμα για το οποίο υπερηφανεύεστε, δικαιολογημένα· γιατί αυτό που λένε πως εἶπε κάποιος από τους δικούς σας ρήτορες, μου φαίνεται πως είναι αλήθεια, ότι δηλαδή ὅλοι ὅσοι είναι σώφρονες θεωρούν ότι οι νόμοι είναι ο χαρακτήρας της πόλης. Πρέπει, λοιπόν, να φροντίζετε πώς θα φανούν οι νόμοι ὅσο το δυνατόν καλύτεροι και να τιμωρεῖτε αὐτούς που τους καταστρέφουν και τους διαφθείρουν, με την ιδέα ότι εἰάν δείξετε αμέλεια, θα στερηθεῖτε αὐτή την τιμή και θα δημιουργήσετε κακή φήμη για την πόλη.

Ο χαρακτήρας του Τιμοκράτη, όπως αποτυπώνεται μέσα από τον νόμο που πρότεινε, δεν συνάδει με τον χαρακτήρα της πόλης, εφόσον ο νόμος του αντιβαίνει στο γενικότερο πνεύμα των νόμων της Αθήνας ως συνεκτικού συνόλου, έργου ενός αυθεντικού νομοθέτη. Ο Τιμοκράτης, όπως έχει αποδειχθεί και μέσα από τη σύγκρισή του με τον Σόλωνα, φαίνεται πως ἔρχεται σε αντίθεση τόσο με τις ισχύουσες διατάξεις ὅσο και με το αξιακό σύστημα της πόλης, η οποία επιδιώκει την φιλοτιμία μέσα από τη θέσπιση νόμων που καθίστανται παράδειγμα προς

³⁶ Πβ. Ίσοκ. 7.14.

μίμηση για τους υπόλοιπους Έλληνες.³⁷ Οποιοσδήποτε προσπαθήσει να στερήσει από την Αθήνα την τιμή αυτή προτείνοντας αισχρούς νόμους, αξίζει την τιμωρία, διότι «οι αισχροί νόμοι συνιστούν όνειδος της πόλης»:

εί δέ τις εἰσφέρει νόμον ἐξ οὗ τοῖς ὑμᾶς βουλομένοις ἀδικεῖν ἢ πᾶσα ἐξουσία καὶ ἄδεια γενήσεται, οὗτος ὄλην ἀδικεῖ τὴν πόλιν καὶ καταισχύνει πάντας· νόμος γὰρ αἰσχροὺς ὅταν κύριος ᾖ, τῆς πόλεως ὄνειδός ἐστι τῆς θεμένης, καὶ βλάπτει πάντας ὅσοι περ ἂν αὐτῷ χρῶνται. (Δημ. 24.205)

Αν κάποιος προτείνει νόμο με τον οποίο παρέχεται κάθε εξουσία και ασφάλεια σε όσους θέλουν να διαπράττουν αδικίες σε βάρος σας, αυτός αδικεί ολόκληρη την πόλη και ντροπιάζει τους πάντες· γιατί όταν ένας νόμος κακός τίθεται σε ισχύ, συνιστά όνειδος της πόλης που τον θέσπισε και βλάπτει όλους όσοι ακριβώς τον χρησιμοποιούν.

Συμπερασματικά, αυτό που επιδιώκει να διδάξει ο ρήτορας τόσο μέσα από τις επαινετικές αναφορές στους κείμενους νόμους και στους παλαιούς νομοθέτες όσο και μέσα από το παράδειγμα του συντηρητικού νομοθετικού συστήματος των Λοκρών είναι το πώς οι δικαστές θα πρέπει να αντιμετωπίσουν αυτά τα «θηρία» που αποσκοπούν στην ανατροπή της σταθερότητας και του κύρους των κειμένων νόμων, αλλά και στην υπονόμευση της δημοκρατίας. Ο Τιμοκράτης και οι συνεργάτες του περιγράφονται ως κοινοί εχθροί του κατηγορού, των δικαστών, καθώς και ολόκληρης της πόλης, διότι απειλούν να φθείρουν και να εξαλείψουν τους νόμους που με δίκαιο και συμφέροντα τρόπο θέσπισε ο άριστος νομοθέτης Σόλων και οι πρόγονοί τους.³⁸ Ο ομιλητής προτρέπει εμμέσως τους δικαστές να θέσουν τη θηλιά στο λαιμό του Τιμοκράτη και να τη σφίξουν, προκειμένου να διασφαλίσουν την προστασία των νόμων της πόλης και να εξαφανίσουν κάθε απειλή για το ένδοξο νομοθετικό παρελθόν τους.³⁹

³⁷ Πβ. Θουκ. 2.37.1 και Ίσοκ. 4.39. Βλ. επίσης Carey 2015, 118. Για τον όρο «φιλοτιμία» βλ. Whitehead 1983.

³⁸ Βλ. Δημ. 24.38: ταῦτα πάντα Τιμοκράτης, οὕτω καλῶς καὶ δικαίως κείμενα, ἠφάνισεν, ἐξήλειπεν, ὅσον ἦν ἐπὶ τούτῳ, καὶ νόμον εἰσήνεγκεν ἅπασιν ἐναντίον, ὡς ἔπος εἰπεῖν, τοῖς οὖσιν.

³⁹ Πβ. Wohl 2010, 311.

Βιβλιογραφία

- Boegehold, A. 1996. “Resistance to Change in the Law at Athens.” J. Ober και C. Hedrick (επιμ.), *Demokratia. A Conversation on Democracies, Ancient and Modern*. Πρίνστον/Νιου Τζέρσι: Princeton University Press, 203–214.
- Canevaro, M. 2013. *The Documents in the Attic Orators: Laws and Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press
- _____ 2019. “Law and Justice.” M. Gunther (επιμ.), *The Oxford Handbook of Demosthenes*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 73–85.
- Carey, C. 1996. “Nomos in Attic Rhetoric and Oratory.” *The Journal of Hellenic Studies* 116: 33–46.
- _____ 2000. “Observers of Speeches and Hearers of Action: The Athenian Orators.” O. Taplin (επιμ.), *Literature in the Greek and Roman Worlds. A New Perspective*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 192–216.
- _____ 2015. “Solon in the Orators.” *Trends in Classics* 7.1: 110–128.
- De Brauw, M. 2001–2002. “‘Listen to the Laws Themselves:’ Citations of Laws and Portrayal of Character in Attic Oratory.” *The Classical Journal* 97.2: 161–176.
- Giannadaki, I. 2014. “The Time Limit (*Prothesmia*) in the *Graphe Paranomon*.” *Dike* 17: 15–33.
- Hansen, M. H. 1974. *The Sovereignty of the People’s Court in Athens in the Fourth Century BC and the Public Action against Unconstitutional Proposals*. Οντένσε: Odense University Classical Studies.
- _____ 1978. “Nomos and Psephisma in Fourth-Century Athens.” *Greek, Roman and Byzantine Studies* 19: 315–330.
- Harris, E. M. 2006. *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens: Essays on Law, Society and Politics*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____ 2018. *Demosthenes: Speeches 23–26*. Όστιν: University of Texas Press.
- Kahrstedt, U. 1938. “Untersuchungen zu athenischen Behörden II, Die Nomotheten und die Legislative in Athen.” *Klio* 31: 12–18.
- Kremmydas, C. 2007. “Logical Argumentation in Demosthenes Against Leptines.” J. Powell (επιμ.), *Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement*, vol. 96, Οξφόρδη: Oxford University Press. 30–52.

- Lewis, D. M. 1954. “Notes on Attic Inscriptions I.” *The Annual of the British School at Athens* 49:17–50.
- _____ 1997. *Selected Papers in Greek and Near Eastern History*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- MacDowell, D. M. 1978. *The Law in Classical Athens*. Λονδίνο: Thames and Hudson.
- _____ 2009. *Demosthenes the Orator*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Ober, J. 2005. “Law and Political Theory.” M. Gagarin και D. Cohen (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 394–411.
- Psilakis, C. 2020. “Storytelling about laws and money. Solon on stage (Demosthenes 24.212–214).” M. Edwards και D. Spatharas (επιμ.), *Forensic Narratives in Athenian Courts*. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Routledge, 22–39.
- Rhodes, P. J. 2006. “The Reforms and Laws of Solon: An Optimistic View.” J. Blok και A. Lardinois (επιμ.), *Solon of Athens. New Historical and Philological Approaches*. Λέιντεν/Βοστώνη: Brill, 248–260.
- Ruschenbusch, E. 1966. *Σόλωνος νόμοι: Die Fragmente des Solonischen Gesetzwerkes mit einer Text- und Überlieferungsgeschichte*. Βίμπαπτεν: F. Steiner.
- Scafuro, A. 2006. “Identifying Solonian Laws.” J. Blok και A. Lardinois (επιμ.), *Solon of Athens. New Historical and Philological Approaches*. Λέιντεν/Βοστώνη: Brill, 175–196.
- Thomas, R. 1994. “Law and the Lawgiver in the Athenian Democracy.” R. Osborne και S. Hornblower (επιμ.), *Ritual, Finance, Politics. Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis*. Οξφόρδη: Clarendon Press, 119–133.
- _____ 2005. “Writing, law and written law.” M. Gagarin και D. Cohen (επιμ.), *The Cambridge Companion to Greek Law*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 41–60.
- van Wees, H. 2006. “Mass And Elite in Solon’s Athens: The Property Classes Revisited.” J. Blok και A. Lardinois (επιμ.), *Solon of Athens. New Historical and Philological Approaches*. Λέιντεν /Βοστώνη: Brill, 351–389.
- Westwood, G. 2020. *The Rhetoric of the Past in Demosthenes and Aeschines*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Whitehead, D. 1983. “Competitive Outlay and Community Profit: φιλοτιμία in Democratic Athens.” *Classica et Mediaevalia* 35: 55–74.

Wohl, V. 2010. *Law's Cosmos: Juridical Discourse in Athenian Forensic Oratory*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Wolff, H. J. 1970. *Normenkontrolle und Gesetzesbegriff in der attischen Demokratie: Untersuchungen zur γραφή παρανόμων*. Χαϊδελβέργη: C. Winter.

Abstract

It is very common in forensic speeches that the orators, by exploiting the collective memory of their audience, invoke and praise the *patria*, the glorious legislative past. This praise mainly focuses on two aspects: on the one hand, the written laws are praiseworthy because they are attributed to legislators of a high status, such as Solon and Dracon, who enjoyed the special respect of the Athenians; on the other hand, these laws have proved their worth through their stability and endurance over time. The speaker in Demosthenes 24 praises the laws he cites on the basis of their just and democratic character, and also on the evidence of their usefulness over the years. The orator's strategy when praising the laws he cites is to intensify the divergence between the established laws and the proposal of Timocrates: the former are just, good, and expedient, whereas the latter is unjust, disgraceful, and harmful. This paper aims to examine the rhetorical function of such laudatory references to the existing laws and the lawgiver Solon and shed light on the way in which the orator exploits the narrative of the glorious legislative past in order to dissociate the defendant from the 'spirit' of these old laws and, actually, from the entire *polis* and its values by portraying him as a common enemy of the Athenians.

Λέξεις κλειδιά: Τιμοκράτης, Σόλων, νομοθέτης, Λοκροί, νόμοι, τὰ πάτρια.

Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον λόγο *Κατά Φιλίππου Γ'* (Δημ. 9)

Χρυσοβαλάντω - Πόπη Πετροπούλου

Εισαγωγή*

Ο έπαινος και ο ψόγος ανήκουν στο αντικείμενο της επιδεικτικής ρητορικής, όμως, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ρητορική* 1358b), εντοπίζονται και στο δικανικό αλλά και στο συμβουλευτικό είδος. Από τους τέσσερεις Φιλίππικούς λόγους του Δημοσθένη, ο *Κατά Φιλίππου Γ'* (9)¹ θεωρείται από πολλούς μελετητές ότι είναι ο καλύτερος πολιτικός του λόγος,² παρουσιάζοντας αξιοσημείωτη ρητορική δύναμη.³ Αποτελεί σημείο αναφοράς για την πολιτική καριέρα του ρήτορα, αφού ζητά από τους συμπολίτες του να μην επιδιώκουν άλλο τη διατήρηση της ειρήνης αλλά να προχωρήσουν σε πόλεμο.⁴

Ο λόγος αυτός γράφτηκε λίγο καιρό μετά από τον λόγο *Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ* (8). Αφορμή για τη συγγραφή του αποτέλεσαν τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στη Θράκη το 341 π.Χ.⁵ Ο Φίλιππος συνέχιζε τις πολεμικές του επιχειρήσεις στην περιοχή, όπου επίσης βρισκόταν ο αθηναϊκός στρατός με στρατηγό τον Διοπίθη. Η παραμονή των Αθηναίων εκεί είχε ως στόχο να προστατεύσουν τη Χερρόνησο, η οποία ήταν αποικία τους, και συνεπώς να διασφαλίσουν τα

* Το κείμενο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της εισήγησής μου στο 2ο Συνέδριο Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκτόρων Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά τον Ιούλιο του 2021 και είχε ως θέμα: «Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου στον πολιτικό λόγο της ελληνικής και της ρωμαϊκής αρχαιότητας». Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στο ακροατήριο για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του, στην Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου για την άριστη συνεργασία, καθώς και στην Επιστημονική Επιτροπή για τα σημαντικά και ουσιαστικά σχόλιά της και την έγκρισή της για τη δημοσίευση του εν λόγω άρθρου.

¹ Για το αρχαίο κείμενο του λόγου αυτού χρησιμοποιώ την έκδοση της Οξφόρδης του 1903 με την επιμέλεια του S. Butcher.

² Τσάτσος 2000, 245. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (*Περί Θουκυδίδου* 54) σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ο λόγος αυτός είναι η *μεγίστη των κατά Φιλίππου δημηγοριών*. Ο Worthington (2008, 127) με τη σειρά του λέγει ότι ο *Κατά Φιλίππου Γ'* (9) μαζί με τον *Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ* (8) είχαν μεγάλη απήχηση στους Αθηναίους λόγω των έντονων συναισθημάτων που τους είχαν δημιουργηθεί από την κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την εποχή. Τέλος, ο Usher (1999, 237) τονίζει ότι αυτοί οι λόγοι του Δημοσθένη ξεχωρίζουν από όλους τους υπόλοιπους συμβουλευτικούς λόγους που είχε απευθύνει ως τότε προς τους Αθηναίους.

³ Brown 2016, 37.

⁴ Herrman 2019, 8. Σύμφωνα με τον Trevett (2011, 193), ο κύριος σκοπός του Δημοσθένη εδώ είναι να πείσει τους Αθηναίους ότι ήδη βρίσκονται σε έναν ακήρυχτο πόλεμο με τον Φίλιππο.

⁵ Για την αποδοχή της χρονολογίας αυτής κατά την οποία γράφθηκε και εκφωνήθηκε ο συγκεκριμένος λόγος βλ. Sealey 1955, 103. Usher 1999, 237. MacDowell 2009, 349. Worthington 2013, 220. Watson 2016, 59.

συμφέροντά τους.⁶ Ο βασιλιάς των Μακεδόνων κατάφερε μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα να κατακτήσει πολλά εδάφη στη Θράκη και τη Δυτική Ελλάδα και να δημιουργήσει συμμαχίες με διάφορες πόλεις της Πελοποννήσου. Ο Δημοσθένης, αντιλαμβανόμενος τον κίνδυνο που πλησιάζει για τους Αθηναίους από τον Φίλιππο, προσπαθεί να τους αφυπνίσει, προκειμένου να υπερασπισθούν την εδαφική τους ακεραιότητα. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί στον παρόντα λόγο είναι σχεδόν τα ίδια με αυτά που είχε χρησιμοποιήσει στον λόγο του *Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ* (8).⁷ Ο ρήτορας συμπεραίνει ότι ο Φίλιππος δεν αποτελεί απειλή μόνο για τους συμπατριώτες του, αλλά και για όλους τους Έλληνες.⁸

Το συγκεκριμένο άρθρο έχει χωριστεί σε κεφάλαια. Στο καθένα από τα κεφάλαια αυτά ασχολούμαι με την προβολή του ψόγου εναντίον του Φιλίππου, των Ελλήνων, των Αθηναίων, καθώς και τον έπαινο των προγόνων. Ειδικότερα, χρησιμοποιώ κάποιες φράσεις του αρχαίου κειμένου, στις οποίες πραγματοποιώ επεξηγηματικά σχόλια. Τα σχόλιά μου αφορούν τη ρητορική προσέγγιση του συγκεκριμένου λόγου μέσα από την εξέταση των επιχειρημάτων του ρήτορα.

Ψόγος Φιλίππου

Στο προοίμιο ο Δημοσθένης εκθέτει την κατάσταση που έχει διαμορφωθεί από την επιθετική πολιτική του βασιλιά των Μακεδόνων. Για να κινητοποιήσει τους Αθηναίους εναντίον του Φιλίππου εφαρμόζει ένα ρητορικό τέχνασμα, λέγοντας ότι όλοι επιθυμούν να περιορίσουν τη δράση του, παρότι δεν το εκφράζουν (§ 1 *καὶ πάντων οἶδ' ὅτι φησάντων γ' ἄν, εἰ καὶ μὴ ποιούσι τοῦτο*). Κατόπιν, ο ρήτορας χρησιμοποιεί εσκεμμένα τη λέξη *ὑβρις*, για να παρουσιάσει τον Φίλιππο ότι λειτουργεί με υπέρμετρο εγωισμό και αλαζονεία και έτσι να τον περιθωριοποιήσει (§ 1 *ὅπως ἐκεῖνος παύσεται τῆς ὑβρεως*). Είναι γνωστό ότι στην αρχαία Αθήνα η *ὑβρις* αποτελούσε ένα πολύ σοβαρό αδίκημα και αφορούσε την αντιμετώπιση ενός ανθρώπου από κάποιον άλλον σαν να ήταν δούλος ή ξένος.⁹ Για τον λόγο αυτόν πολύ συχνά οι αττικοί ρήτορες στους λόγους τους αναφέρονται στην ὑβρη των αντιπάλων τους, με σκοπό να τονίσουν την αλαζονική και προσβλητική συμπεριφορά τους και ακολούθως να προκαλέσουν την οργή και

⁶ Τσάτσος 2000, 244.

⁷ Kennedy 1911, 189.

⁸ Wooten 2008, 137.

⁹ Dover 1974, 54.

την αποδοκιμασία αυτών που τους παρακολουθούν. Γενικότερα, η παρουσίαση της υβριστικής συμπεριφοράς κάποιου αποτελεί σημαντικό επιχείρημα που μπορεί να χρησιμοποιηθεί εναντίον του, αφού με αυτόν τον τρόπο χαρακτηρίζονται ως ποταπά τα κίνητρά του.¹⁰

Ο Δημοσθένης κατηγορεί τον Φίλιππο ότι αδικεί τους πάντες. Σε αυτούς που αδικεί περιλαμβάνονται και οι Αθηναίοι, των οποίων έχει καταλάβει παρανόμως πολλά εδάφη (ἡ ἐπειδὴ δ' οὕτως ἀτόπως ἔνιοι διάκεινται, ὥστε πόλεις καταλαμβάνοντος ἐκείνου καὶ πολλὰ τῶν ὑμετέρων ἔχοντος). Με την υπόμνησή του αυτή θέλει να υπογραμμίσει την παράνομη επεκτατική πολιτική που ακολουθεί, ώστε να προκαλέσει τα αισθήματα οργής και θυμού των Αθηναίων.

Αμέσως παρακάτω, ο ρήτορας παρουσιάζει τον Φίλιππο να κρατάει όπλα στα χέρια του και να απειλεί την Αθήνα (§8 εἰ δ' ἕτερος τὰ ὄπλα ἐν ταῖς χερσὶν ἔχων καὶ δύναμιν πολλήν). Η δημιουργία αυτής της εικόνας αποσκοπεί στη συναισθηματική φόρτιση του ακροατηρίου και στην πρόκληση φόβου. Σύμφωνα με τον Δημοσθένη, ο Φίλιππος αποτελεί μεγάλη απειλή για τους Αθηναίους και γι' αυτό θεωρεί ότι οι τελευταίοι οφείλουν σύντομα να δράσουν εναντίον του.

Προχωρώντας την αγόρευσή του, ο ρήτορας εκφράζει την εξής ρητορική ερώτηση. Αφού ο Φίλιππος χρησιμοποιεί δόλια μέσα και κατορθώνει να εξαπατά τους πιο αδύναμους, τότε το ίδιο θα πράξει και με τους Αθηναίους (§ 13):

εἴτ' οἴεσθ' αὐτόν, οἱ ἐποίησαν μὲν οὐδὲν ἂν κακόν, μὴ παθεῖν δ' ἐφυλάξαντ' ἂν ἴσως, τούτους μὲν ἐξαπατᾶν αἰρεῖσθαι μᾶλλον ἢ προλέγοντα βιάζεσθαι, ὑμῖν δ' ἐκ προρρήσεως πολεμήσειν, καὶ ταῦθ' ἕως ἂν ἐκόντες ἐξαπατᾶσθε;

έπειτα νομίζετε αυτόν, που τους ανθρώπους που δεν μπορούσαν να του κάνουν κανένα κακό, και φυλάγονταν μην τυχόν πάθουν τίποτα, αυτούς προτίμησε μάλλον να τους εξαπατήσει παρά, αφού τους το προαναγγείλει να χρησιμοποιήσει βία, εσάς όμως θα σας πολεμήσει με προειδοποίηση, και αυτό αν και με τη θέλησή σας εξαπατάσθε;

¹⁰ MacDowell 1978, 132.

Η προβολή του θέματος της εξαπάτησης είναι ένας συνήθης ρητορικός τόπος που χρησιμοποιείται από έναν ομιλητή εναντίον του αντιπάλου του, για να πλήξει και να αμαυρώσει το ήθος του. Ο Δημοσθένης, για να τονίσει ακόμη πιο πολύ την εξαπάτηση του Φιλίππου, αναφέρει τις πονηρές μεθόδους που εφαρμόζει ο τελευταίος, όπως το να αναμειγνύεται στα εσωτερικά ζητήματα των πόλεων και να προκαλεί έριδες, με απώτερο στόχο να τις κατακτήσει (§ 14 *ἐκεῖνος ἐκλύσας τὴν πρὸς ἀλλήλους ἔριν ὑμῶν καὶ φιλονικίαν ἐφ' αὐτὸν προείποι τρέπεσθαι*).¹¹

Ο ρήτορας στη συνέχεια ψέγει τον Φίλιππο ότι παραβίασε τους όρκους της ειρήνης, που μόλις πριν είχε συνομολογήσει με τους Αθηναίους. Όμως η πληροφορία αυτή δεν είναι αληθής. Στην πραγματικότητα οι Αθηναίοι ήταν οι πρώτοι που είχαν δώσει όρκους στους πρέσβεις του Φιλίππου. Έπειτα, για την ολοκλήρωση της συνθήκης ήταν αναγκαίο και ο Φίλιππος να επιβεβαιώσει ενώπιον των Αθηναίων πρέσβων τους όρκους του, γεγονός που πράγματι συνέβη, με μία μικρή χρονική καθυστέρηση, βέβαια, στις Φερρές (§ 16 *καίτοι ταῦτα πράττων τί ἐποίει; εἰρήνην μὲν γὰρ ὠμωμόκει*). Προφανώς αυτή η παραπληροφόρηση του Δημοσθένη δεν είναι τυχαία, αλλά πραγματοποιείται σκόπιμα από τον ίδιο για να ενισχύσει τα επιχειρήματά του και την πολιτική του θέση, η οποία είναι εναντίον των Μακεδόνων.

Η τυραννική συμπεριφορά του Φιλίππου φαίνεται κυρίως μέσα από την προβολή των αδικιών που έχει διαπράξει σε βάρος των Ελλήνων. Για να δημιουργήσει αισθήματα μίσους εναντίον του, ο ρήτορας χρησιμοποιεί μία ρητορική υπερβολή. Λέγει, λοιπόν, ότι οι ηγεμονίες της Αθήνας και της Σπάρτης επέτρεπαν να υπάρχει κάποιου είδους ελευθερία σε αντίθεση με αυτήν του Φιλίππου που χαρακτηρίζεται ως απόλυτος δεσποτισμός. Συγκεκριμένα, ο Δημοσθένης εσκεμμένα παρέχει μία εξιδανικευμένη εικόνα του τρόπου που ασκούσαν τα ηγεμονικά τους καθήκοντα οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες. Ο ίδιος λέγει ότι αυτοί φρόντιζαν να υπάρχει μία πανελλήνια τάξη δικαίου. Έτσι, προκειμένου να επηρεάσει καταλλήλως τους συμπολίτες του, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι αυθαιρεσίες και οι αδικίες τους ήταν λιγότερες από αυτές που διέπραξε ο Φίλιππος μέσα σε λίγα χρόνια (§ 25):¹²

¹¹ Wooten 2008, 148.

¹² Τσάτσος 2000, 255.

καίτοι πάνθ' ὅσ' ἐξημάρτηται καὶ Λακεδαιμονίοις ἐν τοῖς τριάκοντ' ἐκείνοις ἔτεσιν καὶ τοῖς ἡμετέροις προγόνοις ἐν τοῖς ἐβδομήκοντα, ἐλάττον' ἐστίν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὧν Φίλιππος ἐν τρισὶ καὶ δέκ' οὐχ ὄλοις ἔτεσιν, οἷς ἐπιπολάζει, ἠδίκηκε τοὺς Ἕλληνας, μᾶλλον δ' οὐδὲ μέρος τούτων ἐκεῖνα.

ὁμως ὅλα ὅσα διέπραξαν οἱ Λακεδαιμόνιοι στα τριάντα ἐκεῖνα χρόνια καὶ οἱ πρόγονοί μας στα ἐβδομήντα, εἶναι λιγότερα, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀπὸ αὐτά που ο Φίλιππος μέσα σε δεκατρία χρόνια, κατὰ τα οποία επικρατεῖ, ἀδίκησε τοὺς Ἕλληνας, μᾶλλον οὔτε ἓνα μέρος αὐτῶν δεν υπήρξαν ἐκεῖνα.

Ο λόγος προχωρεῖ με τὴν υπόμνηση τοῦ Δημοσθένη ὅτι οἱ πόλεις καὶ τὰ γεγονότα που τις συνδέουν με τὴν ἀδίκη πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου εἶναι ἓνα θέμα που γνωρίζουν ὅλοι, γι' αὐτὸ καὶ δεν θα αναφερθεῖ περαιτέρω σε αὐτό. Πρόκειται για τὴ ρητορικὴ τεχνικὴ τῆς *παραλείψεως*, ὅπου για οικονομία τοῦ λόγου παραλείπεται ἡ ἐξιστόρηση κάποιων γεγονότων, τὰ ὁποῖα δεν θεωροῦνται σημαντικά ἢ εἶναι ἤδη γνωστά. Ἐτσι, ὁ ρήτορας περιγράφει σύντομα ὅλα τὰ ἀδικήματα που ὁ Φίλιππος ἔχει διαπράξει ἐναντίον τῶν ἐλληνικῶν πόλεων (§26) καὶ συμπεραίνει ὅτι οὔτε στους Ἕλληνας ἀλλὰ οὔτε καὶ στους βαρβάρους εἶναι δυνατόν να ὑπάρχει μια τέτοια συμπεριφορά, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τεράστια ἀλαζονεία (§ 27 *οὔθ' ἢ Ἑλλὰς οὔθ' ἢ βάρβαρος τὴν πλεονεξίαν χωρεῖ τάνθρώπου*).

Ο Δημοσθένης για να ἐπιτεθεῖ ἀκόμη περισσότερο στον Φίλιππο καὶ να υποσκάψει τὸ ἦθος τοῦ χρησιμοποιεῖ ἓναν παραλληλισμὸ. Τον παρομοιάζει ὡς ἓναν ξαφνικὸ πυρετὸ ἢ μία ἀσθένεια που προσβάλλει ὁποιοδήποτε, ἀκόμη καὶ αν βρίσκεται μακριά (§ 29 *ὅτι γ' ὥσπερ περίοδος ἢ καταβολὴ πυρετοῦ ἢ ἄλλου τινὸς κακοῦ καὶ τῷ πάνυ πόρρω δοκοῦντι νῦν ἀφεστάναι προσέρχεται*). Με τὴν προβολὴ αὐτῆς τῆς εἰκόνας, ὁ ρήτορας ἀποσκοπεῖ στο να δείξει στους Ἀθηναίους ὅτι ὁ Φίλιππος εἶναι ἓνας πολὺ επικίνδυνος καὶ ὑπουλὸς ἐχθρὸς, ἐξαιτίας τοῦ ὁποῖου πρέπει ὅλοι μαζί να ὀργανωθοῦν καὶ να τὸν ἀντιμετωπίσουν.

Τὸ ὑψιστὸ σημεῖο τῆς δριμείας ἐπίθεσης τοῦ Δημοσθένη πρὸς τὸν Φίλιππο κορυφώνεται παρακάτω με ἓνα *a fortiori* ἐπιχείρημα. Ο ρήτορας δεν ἀναφέρει τις παράνομες καὶ δυσάρεστες ἐνέργειες τοῦ ἀντιπάλου τοῦ ἀλλὰ ἐστιάζει στο θέμα τῆς καταγωγῆς τοῦ, κατηγορώντας τὸν ὅτι

δεν είναι Έλληνας αλλά βάρβαρος.¹³ Μάλιστα για να επιτύχει πιο αποτελεσματικά την περιθωριοποίηση του Φιλίππου αναφέρει ότι όλα τα δεινά που είχαν υποστεί οι Αθηναίοι από τους Σπαρτιάτες έχουν γίνει από γνήσιους Έλληνες και όχι από ξένους (§ 30):

καὶ μὴν κάκεινό γ' ἴστε, ὅτι ὅσα μὲν ὑπὸ Λακεδαιμονίων ἢ ὑφ' ἡμῶν ἔπασχον οἱ Ἕλληνες, ἀλλ' οὖν ὑπὸ γνησίων γ' ὄντων τῆς Ἑλλάδος ἠδικοῦντο...

και αυτό το γνωρίζετε ότι, όσα και αν έπαθαν οι Έλληνες από τους Λακεδαιμόνιους ή από εσάς, από γνήσιους Έλληνες αδικούνταν...

Ο ρήτορας σκόπιμα προβαίνει σε αυτού του είδους την κατηγορία για τον αντίπαλό του, προκειμένου να προκαλέσει αρνητικά αισθήματα στους συμπολίτες του, οι οποίοι γενικότερα αντιμετώπιζαν εχθρικά και με καχυποψία κάθε μη Έλληνα.¹⁴ Η συγκεκριμένη επίθεση ως προς τη ξένη καταγωγή του αντιπάλου αποτελεί ένα μικρό δείγμα από το πανελλήνιο πνεύμα που διατρέχει όλον τον λόγο.¹⁵ Παρατηρούμε λοιπόν ότι στο χωρίο αυτό κλιμακώνεται η λοιδορία κατά του Φιλίππου, ο οποίος κατατάσσεται στη χειρότερη κατηγορία βαρβάρων.

Ο Δημοσθένης περιγράφει την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στον Φίλιππο και τους Έλληνες. Η έντονη κριτική του εναντίον του Φιλίππου, η οποία εκφράζεται μέσα από τη χρήση πολλών ρητορικών ερωτήσεων, συνδυάζεται με μία πιο ήπια κριτική προς το ακροατήριο.¹⁶ Αρχικά πραγματοποιεί μία συνοπτική περιγραφή των αδικιών του Φιλίππου, έπειτα λέγει για το ποιες θεωρεί ότι θα έπρεπε να είναι οι κινήσεις των Ελλήνων, ακολούθως επαναλαμβάνει την εξιστόρηση των αδικιών του Μακεδόνα βασιλιά και καταλήγει με το να παρουσιάσει την αντίδραση των Ελλήνων. Η αναφορά στις αδικίες του Φιλίππου είναι εσκεμμένη, ώστε, πρώτον,

¹³ Wooten 2008, 156.

¹⁴ Σύμφωνα με τον Τσάτσο (2000, 258) η αναφορά του Δημοσθένη στη βάρβαρη καταγωγή του Φιλίππου δεν βασίζεται σε πραγματικά φυλετικά και εθνολογικά κριτήρια. Οι Μακεδόνες μιλούσαν πιθανόν μία διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας και οι βασιλείς τους ισχυρίζονταν ότι κατάγονταν από το Άργος (MacDowell 2009, 351). Ο Watson (2016, 60) υπογραμμίζει ότι οι επανειλημμένες αναφορές του ρήτορα στο ζήτημα της εθνικής συνείδησης εγείρει το ερώτημα για το πώς έβλεπαν αυτοί που κατοικούσαν στις νότιες περιοχές του ελλαδικού χώρου το θέμα της εθνότητας και για τον τρόπο που αντιμετώπιζαν τους Μακεδόνες.

¹⁵ Trevett 2011, 153

¹⁶ Wooten 2008, 140

να απομονώσει ακόμη περισσότερο τον αντίπαλό του και, δεύτερον, να αυξήσει το μίσος των συμπολιτών του εναντίον του (§§ 32-35):

καίτοι τί τῆς ἐσχάτης ὕβρεως ἀπολείπει; ...ταῦτα τοίνυν πάσχοντες ἅπαντες μέλλομεν καὶ μαλκίομεν καὶ πρὸς τοὺς πλησίον βλέπομεν, ἀπιστοῦντες ἀλλήλοις, οὐ τῶ πάντα ἡμᾶς ἀδικοῦντι.

και όμως τί απομένει για να φθάσει στην ἐσχάτη αναίδεια;...και ενώ αυτά ὅλοι παθαίνουμε στεκόμαστε διστακτικοί και αποχαυνωμένοι και βλέπουμε τον γείτονα, διότι υπάρχει δυσπιστία του ενός για τον ἄλλον, αντί να κοιτάξουμε εκείνον που ὅλους μας αδικεί.

Ψόγος Ελλήνων

Ο Δημοσθένης αναφέρεται στην παθητική στάση που επιδεικνύουν ὄχι μόνο οι Αθηναῖοι αλλά ὄλοι οι Ἕλληνες. Συγκεκριμένα, επικρίνει τους Ἕλληνες για την οκνηρία τους και την αναποφασιστικότητά τους και θεωρεί ὅτι εξαιτίας αυτών ἔχει γιγαντωθεῖ ἡ δύναμη του Φιλίππου (§§ 21-22):

ὅτι μὲν δὴ μέγας ἐκ μικροῦ καὶ ταπεινοῦ τὸ κατ' ἀρχὰς Φίλιππος ἠϋξῆται...ἀλλ' ὀρῶ συγκεχωρηκότας ἅπαντας ἀνθρώπους, ἀφ' ὧν ἀρξαμένους, αὐτῶ, ὑπὲρ οὗ τὸν ἄλλον ἅπαντα χρόνον πάντες οἱ πόλεμοι γεγόνασιν οἱ Ἑλληνικοί. τί οὖν ἐστὶ τοῦτο; τὸ ποιεῖν ὃ τι βούλεται, καὶ καθ' ἓν οὕτως περικόπτειν καὶ λωποδυτεῖν τῶν Ἑλλήνων, καὶ καταδουλοῦσθαι τὰς πόλεις ἐπιόντα.

ὅτι ἀπὸ μικρὸς και ταπεινὸς στην αρχή ο Φίλιππος ἔγινε μεγάλος...αλλά βλέπω ὅτι ὄλοι οι ἄνθρωποι, αρχίζοντας ἀπὸ εσάς, του επέτρεψαν κάτι που σε ὅλον τον χρόνο στάθηκε ἡ αφορμή να γίνουν οι ελληνοικοί πόλεμοι. Ποιο εἶναι αὐτό; Το να κάνει ὅ,τι θέλει, και τον κάθε ἓναν ἀπὸ τους Ἕλληνες να τον περικόπτει και να τον κλέβει, και ορμώντας να υποδουλώνει τις πόλεις.

Παρακάτω, ο ρήτορας προβάλλει τη στάση των μικρών πόλεων απέναντι στον κίνδυνο του Φιλίππου. Συγκεκριμένα, κατηγορεί τις μικρές πόλεις ότι ενεργούσαν με τοπικά κριτήρια, διότι ενδιαφέρονταν για το δικό τους συμφέρον και αδιαφορούσαν για τις υπόλοιπες πόλεις. Μάλιστα, ήλπιζαν ο βασιλιάς των Μακεδόνων να επιτεθεί σε αυτές, προκειμένου οι ίδιες να κερδίσουν χρόνο και πιθανόν να γλιτώσουν από μία ενδεχόμενη πολεμική σύγκρουση (§29 *τὸν χρόνον κερδᾶναι τοῦτον ὃν ἄλλος ἀπόλλυται ἕκαστος ἐγνωκῶς*). Ο Δημοσθένης ψέγει, λοιπόν, τους Έλληνες για την ηθική τους διάβρωση και την προσπάθειά τους να διατηρήσουν τα αγαθά του παρόντος. Διαπιστώνει ότι δεν υπάρχει αγωνιστική διάθεση και ακριβώς αυτήν την κατάσταση εκμεταλλεύεται ο Φίλιππος.¹⁷

Ἐπαινος προγόνων

Οι §§ 36-37 αποτελούν το μοναδικό ίσως σημείο του λόγου που περιέχει έπαινο και αφορούν τη σύγκριση των προγόνων με τους Έλληνες της εποχής του ρήτορα. Ο έπαινος των προγόνων συνδυάζεται επίσης με τον ψόγο των συγχρόνων. Ο ρήτορας χρησιμοποιεί μία ρητορική ερώτηση στην οποία απαντάει με ένα αίνιγμα, το οποίο προσδίδει αγωνία στον λόγο του και παραλλήλως εγείρει την προσοχή του ακροατηρίου (§ 36 *τί οὖν αἴτιον τουτωνί;*). Συγκεκριμένα, ο ρήτορας, για να υπογραμμίσει ότι στην πόλη τώρα έχει επέλθει ο ηθικός μαρασμός και η διαφθορά, συγκρίνει το παρόν με το παρελθόν λέγοντας ότι οι πρόγονοί των Αθηναίων δεν μπορούσαν ποτέ να δεχθούν αυτούς που πρόδιδαν την πατρίδα τους και χρηματιζόνταν. Γι' αυτόν τον λόγο η αττική νομοθεσία είχε προβλέψει αυστηρότατες ποινές για τους παραβάτες (§37):

ἀλλ' ὅτι τοὺς παρὰ τῶν ἄρχειν βουλομένων ἢ διαφθεῖρειν τὴν Ἑλλάδα χρήματα λαμβάνοντας ἅπαντες ἐμίσουν, καὶ χαλεπώτατον ἦν τὸ δωροδοκοῦντ' ἐλεγχθῆναι, καὶ τιμωρία μεγίστη τοῦτον ἐκόλαζον, καὶ παραίτησις οὐδεμί' ἦν οὐδὲ συγγνώμη.

αλλά εκείνους που λάμβαναν χρήματα από όσους ήθελαν να κυριαρχήσουν ή να διαφθείρουν την Ελλάδα όλοι τους μισούσαν, και ότι το πιο φοβερό ήταν να

¹⁷ Τσάτσος 2000, 257.

εντοπίσουν αυτόν που είχε δωροδοκηθεί, ότι τον τιμωρούσαν με την πιο μεγάλη ποινή, και ότι δεν υπήρχε καμία χάρη και καμία συγγνώμη.

Ψόγος Αθηναίων

Ο Δημοσθένης δηλώνει ότι η κατάσταση έχει φθάσει στο χειρίστο σημείο και πως οι μόνοι υπεύθυνοι είναι οι Αθηναίοι. Έτσι λοιπόν προσπαθεί να τους εμψυχώσει και να τους δείξει τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να διορθώσουν την κατάσταση, αφού θεωρεί πως ακόμη η πόλη είναι δυνατή και μπορεί να αντιμετωπίσει με γενναιότητα και θάρρος τον εχθρό. Επίσης, η δήλωσή του ότι ο Φίλιππος δεν νίκησε ποτέ τους Αθηναίους, αλλά βρίσκεται σε ισχυρότερη θέση εξαιτίας της αμεριμνησίας τους, γίνεται κυρίως για να αναπτρώσει το ηθικό τους (§ 5 *νῦν δὲ τῆς ῥαθυμίας τῆς ὑμετέρας καὶ τῆς ἀμελείας κεκράτηκε Φίλιππος, τῆς πόλεως δ' οὐ κεκράτηκεν*). Ο Δημοσθένης, λοιπόν, καταφεύγει σε αυτή τη λογική ακροβασία, την οποία ο ίδιος χαρακτηρίζει «παράδοξον», για να υποστηρίξει μία μάλλον παράτολμη θέση (§ 5 *καὶ παράδοξον μὲν ἴσως ἐστὶν ὃ μέλλω λέγειν, ἀληθὲς δέ*).

Ο ρήτορας ασκεί έντονη κριτική απέναντι στους συμπολίτες του τονίζοντάς τους ότι η ηθική τους εξαχρείωση έχει καταστρέψει και νοσήσει όλη την Ελλάδα (§ 39 *νῦν δ' ἅπανθ' ὥσπερ ἐξ ἀγορᾶς ἐκπέπραται ταῦτα, ἀντεισηῖται δ' ἀντὶ τούτων ὑφ' ὧν ἀπόλωλε καὶ νενόσηκεν ἡ Ἑλλάς*).¹⁸ Η ηθική παρακμή υπάρχει παντού από τους ρήτορες μέχρι τους πολιτικούς. Ο λαός γνωρίζει την κατάσταση, ωστόσο την αποδέχεται. Μάλιστα ενοχλείται από αυτούς που προσπαθούν να καταγγείλουν τα κακώς κείμενα. Ωστόσο, στο παρόν σημείο, αυτό που τελικά προκαλεί εντύπωση είναι ότι ο Δημοσθένης, παρότι βλέπει αυτήν την κατάσταση, θεωρεί πως μπορεί μέσα από τον λόγο του να εξυγιάνει την πόλη και τελικά να αναστήσει το παλαιό μεγαλείο της.¹⁹

Το χωρίο που ακολουθεί είναι ένα από τα σημαντικότερα του λόγου όσον αφορά τη ρητορική του ψόγου. Συγκεκριμένα, ο Δημοσθένης επικρίνει τους συμπολίτες του, επειδή έχουν εκχωρήσει τις υποθέσεις της πόλης τους σε αναξιόπιστους πολιτικούς και απολαμβάνουν τις λαιδορίες και τις κατηγορίες που εκτοξεύουν οι τελευταίοι (§ 54):

¹⁸ Wooten 2008, 141.

¹⁹ Τσάτσος 2000, 261.

ὥστε λοιδορίας, φθόνου, σκώμματος, ἤστινος ἂν τύχηθ' ἔνεκ' αἰτίας ἀνθρώπων μισθωτούς, ὧν οὐδ' ἂν ἀρνηθεῖεν ἔνιοι ὡς οὐκ εἰσὶ τοιοῦτοι, λέγειν κελεύετε, καὶ γελᾶτε, ἂν τισὶ λοιδορηθῶσιν.

ὥστε για να ακούτε λοιδορίες, φθονερούς λόγους, κοροϊδίες, για οποιαδήποτε τυχόν αιτία ζητάτε να σας μιλήσουν άνθρωποι που έχουν χρηματισθεί, μερικοί από αυτούς δεν θα αρνούσαν ότι είναι τέτοιου είδους, και γελάτε αν κάποιον προσβάλλουν.

Ο Δημοσθένης πιστεύει ότι αυτή η στάση που τηρούν οι Αθηναίοι θα είναι επιζήμια για τους ίδιους.²⁰ Η συγκεκριμένη τακτική του ρήτορα, που υποθάλλει την οργή του ακροατηρίου κατά των πολιτικών του αντιπάλων, συνιστά ένα από τα πιο τολμηρά μέσα των πολιτικών ρητόρων. Ο ψόγος του ακροατηρίου προϋποθέτει έναν ρήτορα με ισχυρή αυτοπεποίθηση και απήχηση. Χρειάζεται, λοιπόν, πολύ μεγάλο θάρρος για να εκστομισθούν τέτοιες βαριές κατηγορίες, αφού θα μπορούσαν να προκαλέσουν τον έντονο θυμό και την αποδοκιμασία του κοινού.

Ο ρήτορας αναφέρεται σε όλα τα γεγονότα που έχει περιγράψει παραπάνω με σκοπό να καταδείξει ότι η αιτία που οδήγησε στην καταστροφή των πόλεων είναι κοινή. Η αιτία αυτή είναι η ευχαρίστηση που δείχνουν οι Αθηναίοι μόνο όταν ακούν από τους πολιτικούς πράγματα που τους αρέσουν. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν κάποιος προσπαθεί να τους συμβουλευσει για το καλό τους, τον αποδοκιμάζουν. Πράγματι, ένας δημόσιος ομιλητής, προκειμένου να αναδειχθεί στο πολιτικό προσκήνιο, θα έπρεπε να αποδείξει ότι μπορούσε να πείσει τον λαό.²¹ Σύμφωνα με τον Δημοσθένη, κάτι αντίστοιχο εντοπίζεται και στην αθηναϊκή πολιτική ζωή. Στο σημείο αυτό, ο ρήτορας, αφού συγκρίνει τις ενέργειες των δύο πλευρών, υπογραμμίζει ότι είναι καλύτερο ως Αθηναίοι να αποφασίσουν να αγωνισθούν και να πεθάνουν, παρά να υποκύψουν στον Φίλιππο (§§ 64-65 *τεθνάναι δὲ μυριάκις κρεῖττον ἢ κολακεῖα τι ποιῆσαι Φιλίππου καὶ προέσθαι τῶν ὑπὲρ ὑμῶν λεγόντων τινάς*). Για να ενισχύσει την άποψή του, λέγει ξανά, με δηκτικό τόνο, τις πόλεις που υπέστησαν μεγάλο κακό, διότι έδειξαν εμπιστοσύνη σε αυτούς που υποστήριζαν τον Φίλιππο (§ 66):

²⁰ Wooten 2008, 161.

²¹ Βολονάκη 2014, 167.

καλήν γ' οἱ πολλοὶ νῦν ἀπειλήφασιν Ὠρειτῶν χάριν, ὅτι τοῖς Φιλίππου φίλοις ἐπέτρεψαν αὐτούς, τὸν δ' Εὐφραῖον ἐώθουν· καλήν γ' ὁ δῆμος ὁ Ἐρετριέων, ὅτι τοὺς ὑμετέρους πρέσβεις ἀπήλασε, Κλείταρχω δ' ἐνέδωκεν αὐτόν· δουλεύουσί γε μαστιγούμενοι καὶ σφαπτόμενοι. καλῶς Ὀλυνθίων ἐφείσατο τῶν τὸν μὲν Λασθένην ἵπαρχον χειροτονησάντων, τὸν δ' Ἀπολλωνίδην ἐκβαλόντων.

καλά αμείφθηκε ο λαός των Ωρειτών, που εμπιστεύθηκε τους φίλους του Φιλίππου, και απομάκρυνε τον Εύφραιο· καλά και ο δήμος των Ερετριέων, που έδωξε τους δικούς μας πρέσβεις, και παραδόθηκε στον Κλείταρχο· δούλοι είναι τώρα και μαστιγώνονται και σφάζονται. Με καλό τρόπο συμπεριφέρθηκε στους Ολυνθίους που χειροτόνησαν ἵπαρχο τον Λασθένη, και εξόρισαν τον Απολλωνίδη.

Ο Δημοσθένης κατηγορεί τους Αθηναίους για τη στάση τους απέναντι στην επέκταση του Φιλίππου. Αυτή η έντονη αποδοκιμασία του εκφράζεται από την αρχή κιάλας της πρότασής του με τη φράση *μωρία καὶ κακία τὰ τοιαῦτ' ἐλπίζειν* (§ 67). Ο ρήτορας απευθύνεται με ειρωνικό τρόπο στους Αθηναίους. Τους λέγει λοιπόν ότι σκέφτονται ανόητα και εθελουφλούν, επειδή πιστεύουν ότι η πόλη τους είναι πολύ ισχυρή και δεν μπορεί κανείς να την καταλάβει. Θεωρεί ότι αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο οι συμπολίτες του αδιαφορούν και δεν ενεργούν εναντίον του Φιλίππου.²² Στο συγκεκριμένο χωρίο η ευθεία επίθεση που εξαπολύει ο Δημοσθένης εναντίον των Αθηναίων δείχνει από τη μία πλευρά το μεγάλο θάρρος που τον διακατέχει, και από την άλλη την ανάγκη του να τους νουθετήσει και να τους συμβουλέψει για το πώς πρέπει να αντιμετωπίσουν τον εχθρό.

Το τέλος του λόγου έχει τη μορφή προειδοποίησης. Ο ρήτορας τονίζει στους συμπολίτες του την παρούσα κατάσταση και τους λέγει πως αν τώρα δεν ενεργήσουν όπως πρέπει, τότε θα έρθει σίγουρα η στιγμή που θα αναγκασθούν να το κάνουν (§ 75 *ἔπειτα δέδοιχ' ὅπως μὴ πάνθ' ἄμ' ὅσ' οὐ βουλόμεθα ποιεῖν ἡμῖν ἀνάγκη γενήσεται*). Ο επίλογός του κλείνει προτρεπτικά, αναφέροντας ότι όποιος έχει κάποια άλλη πρόταση, τότε να μιλήσει. Παραλλήλως, η αισιοδοξία

²² Τσάτσος 2000, 272.

του για την εξέλιξη του θέματος δηλώνεται με τη φράση ότι όλα στο τέλος θα διορθωθούν. Έτσι, ο λόγος του καταλήγει να γίνεται ενθαρρυντικός και συμβιβαστικός προς το ακροατήριο²³ (§76):

ἐγὼ μὲν δὴ ταῦτα λέγω, ταῦτα γράφω· καὶ οἶμαι καὶ νῦν ἔτ' ἐπανορθωθῆναι ἂν τὰ πράγματα τούτων γιγνομένων.

εγώ λοιπόν αυτά λέγω, αυτά καταθέτω · και νομίζω ότι ακόμη τα πράγματα μπορούν να διορθωθούν αν γίνουν αυτά που προτείνω.

Συμπεράσματα

Ο Δημοσθένης, παρατηρώντας την ολοκληρωτική κυριαρχία του Φιλίππου, χρησιμοποιεί εναντίον του τις χειρότερες ύβρεις. Αυτή η λεκτική επίθεση αποσκοπεί στο να προσβάλει προσωπικά τον τελευταίο και γενικά όλους τους Μακεδόνες. Φαίνεται λοιπόν ότι ο λόγος του ρήτορα για τον Φίλιππο υποκρύπτει ένα έντονο αίσθημα οργής απέναντί του, αφού ο τελευταίος, στην προσπάθειά του να επεκταθεί, δεν υπολογίζει κανέναν. Παράλληλα, ο Δημοσθένης, όπου θεωρεί σκόπιμο, επαινεί τους Αθηναίους για το λαμπρό τους παρελθόν και τις πράξεις των προγόνων τους. Όμως αρκετές φορές κατηγορεί τους συμπολίτες του ότι πρόδωσαν την πατρίδα τους λόγω της αδιάφορης στάσης τους προς τον Φίλιππο και της ηθικής τους κατάπτωσης. Παρ' όλα αυτά στον παρόντα λόγο γίνεται φανερή η μεγάλη προσπάθεια του ρήτορα να βοηθήσει τους Αθηναίους να σταθούν αντάξιοι των γεγονότων, να ενδυναμώσουν το ηθικό τους και να αντιμετωπίσουν σύσσωμοι τον κοινό εχθρό.

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο μοναδικός στόχος του Δημοσθένη εδώ είναι να παροτρύνει τους Αθηναίους να μετατοπισθούν από την αμυντική στάση στην επιθετική. Η επίθεση αυτή δεν θα είναι μεμονωμένη αλλά οργανωμένη από όλους τους Έλληνες εναντίον του Φιλίππου.²⁴ Κατανοεί λοιπόν ότι οι προτάσεις του δεν μπορούν να εφαρμοσθούν χωρίς να υπάρχει ενότητα μεταξύ του αθηναϊκού λαού και μάλιστα κάνει συχνές εκκλήσεις για τη δημιουργία μίας πανελλήνιας συμμαχίας.²⁵ Ο Δημοσθένης, αυτό που επιδιώκει ουσιαστικά, είναι να αποσπάσει τους Αθηναίους από τις οποιεσδήποτε μεταξύ τους διαμάχες και να τους

²³ Wooten 2008, 166.

²⁴ Τσάτσος 2000, 245.

²⁵ Brown 2016, 39-40.

συνενώσει να δράσουν από κοινού εναντίον του εχθρού.²⁶ Γενικότερα, το πνεύμα του ξεσηκωμού και τα ιδανικά των προγόνων, που υπενθυμίζει με κάθε τρόπο στους συμπολίτες του, αποτελούν βασικά στοιχεία, τα οποία λαμβάνει υπόψη του για να συγγράψει και να εκφωνήσει αυτόν τον λόγο.

Διαπιστώνουμε ότι η ρητορική τεχνική του ρήτορα, η ταχύτητα στην προβολή των επιχειρημάτων του, που είναι ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα του υφολογικού του χαρακτήρα,²⁷ και οι μέθοδοι πειθούς που χρησιμοποιεί με τις αλληγορικές εικόνες, τις ρητορικές ερωτήσεις, τους έντονους λεκτικούς χαρακτηρισμούς, τις αντιθέσεις και τις παρομοιώσεις, μετεωρίζονται μεταξύ του επαίνου και του ψόγου, προκειμένου να επιτύχει τους σκοπούς του.

Βιβλιογραφία

- Βολονάκη, Η. Ε. 2014. “Οικογένεια, καταγωγή και πολιτική λειδορία στην κλασική Αθήνα.” Λ. Αθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης και Δ. Σπαθάρης (επιμ.), *Ιδιωτικός βίος και Δημόσιος λόγος στην Ελληνική Αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό: Μελέτες αφιερωμένες στην Ιωάννα Γιατρομανωλάκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 167-199.
- Brown, M. 2016. “The Making of a Statesman: Demosthenes’ Philippics and the Education of James Madison.” *Discentes* 1: 37-41.
- Butcher, H. S. 1903. *Demosthenis Orationes*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Dover, K. J. 1974. *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Herrman, J. 2019. *Demosthenes: Selected Political Speeches*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Jaeger, W. 1979. *Δημοσθένης: Διαμόρφωση και εξέλιξη της πολιτικής του*, μτφ. Δ. Καρπουζά - Καρασάββα. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Kennedy, R. C. 1911. *The Crown, The Philippics and ten other orations of Demosthenes*. Λονδίνο: J. M. Dents & Sons.
- MacDowell, D. 1978. *The law in Classical Athens*. Λονδίνο: Thames & Hudson.
- _____ 2009. *Demosthenes the Orator*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

²⁶ Jaeger 1979, 211.

²⁷ Wooten 1989, 586.

- Ober, J. 1989. *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Sealey, R. 1993. *Demosthenes and his time*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- _____ 1955. "Dionysius of Halicarnassus and Some Demosthenic Dates." *Revue des Études Grecques* 68: 77-120.
- Trevett, J. 2011. *Demosthenes, Speeches 1-17*. Όστιν: University of Texas Press.
- Τσάτσος, Κ. 2000. *Οι τρεις Ολυνθιακοί, οι τρεις Φιλιππικοί και ο λόγος Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ*. Αθήνα: Εστία.
- Watson, C. 2016. "A Pestilent Knave from Macedonia: Narratives of Culture and Ethnicity in Demosthenes' *Third Philippic*." *Pseudo-Dionysius* 18: 59-66.
- Wooten, W. C. 1989. "Dionysius of Halicarnassus and Hermogenes on the Style of Demosthenes." *The American Journal of Philology* 110: 576-588.
- _____ 2008. *A Commentary on Demosthenes' Philippic I: With Rhetorical Analyses of Philippics II and III*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Worthington, I. 2008. *Philip II of Macedonia*. Ντου Χέιβεν/Λονδίνο: Yale University Press.
- _____ 2013. *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Abstract

This article offers a text-centered analysis of the speech of Demosthenes entitled *Third Philippic* (9). The study of the text focuses on the rhetoric of the praise of the ancestors and the blame of Philip, the Athenian audience and the orators. For this speech were examined the rhetorical technique, the arguments and methods of persuasion used by the orator. Therefore, the praise and the blame in political speech have important value, because when used by a speaker, are a great tool, which helps him to evoke the emotions to the audience and finally to persuade for his case.

Λέξεις κλειδιά: Φιλιππικοί λόγοι, Δημοσθένης, Φίλιππος, βάρβαρος, ψόγος, έπαινος προγόνων.

Η ρητορική του επαίνου και του ψόγου των στρατηγών στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ.

Γεωργία Χουστουλάκη

1. Εισαγωγή

Οι Αθηναίοι έκριναν ότι το αξίωμα του στρατηγού ήταν κομβικής σημασίας και απαιτούσε ειδικές γνώσεις και δεξιότητες και γι' αυτό τον λόγο επέλεγαν τους στρατηγούς τους όχι μέσω κλήρωσης, όπως συνήθιζαν σε άλλα αξιώματα, αλλά μέσω εκλογής, και μάλιστα μετά το τέλος της (ενιαύσιας) θητείας υπήρχαν απεριόριστες δυνατότητες επανεκλογής. Κάθε χρόνο εκλέγονταν δέκα στρατηγοί, ένας από κάθε φυλή, αν και μετά το 441/0 π.Χ. φαίνεται να μην τηρείται αυστηρά αυτός ο κανόνας.¹ Πριν από την ανάληψη των καθηκόντων τους οι στρατηγοί, όπως και όλοι οι αξιωματούχοι, έπρεπε να περάσουν από *δοκιμασία* για να κριθούν αν είναι κατάλληλοι για το αξίωμα τους, ενώ μετά το πέρας της θητείας τους έπρεπε να λογοδοτήσουν για τα πεπραγμένα τους (*εϋθυνα*).² Οι Αθηναίοι μπορούσαν να ελέγχουν τους στρατηγούς τους ανά πάσα στιγμή κατά τη διάρκεια της θητείας τους και σε περίπτωση παράβασης καθήκοντος μπορούσαν να τους καθαιρέσουν (*ἀποχειροτονία*) και να τους οδηγήσουν σε δίκη, συνήθως με τη διαδικασία της *είσαγγελίας*.³ Ειδικότερα για τους στρατηγούς ελλόχευαν περισσότεροι κίνδυνοι, καθώς αφενός είχαν να αντιμετωπίσουν τον εχθρό στο πεδίο της μάχης και αφετέρου τους Αθηναίους στα δικαστήρια σε περίπτωση μίας ανεπιτυχούς εκστρατείας ή ακόμα και σε περίπτωση επιτυχημένης εκστρατείας, όπως συνέβη για παράδειγμα στη ναυμαχία των Αργινουσών.⁴

Βέβαια, ο ρόλος του στρατηγού αλλάζει σημαντικά τον 4ο αιώνα σε σχέση με τον 5ο. Τον 5ο αιώνα ήταν συνήθης πρακτική να αναλαμβάνουν το αξίωμα επιφανείς πολιτικοί άνδρες. Οι στρατηγοί συμμετείχαν στις συνελεύσεις της Εκκλησίας του δήμου και διέθεταν ρητορικές ικανότητες. Αυτός ο διττός τους ρόλος ενίσχυε την επιρροή τους τόσο στην εσωτερική πολιτική σκηνή όσο και στις εξωτερικές σχέσεις της πόλης. Τον 4ο αιώνα αυτή η εικόνα αλλάζει, καθώς

¹ Πβ. Αριστ. *Αθ. Πολ.* 61.1. και βλ. Harrison 1971, 31-34. Hamel 1998, 84-87.

² Για αυτές τις διαδικασίες πβ. Αριστ. *Αθ. Πολ.* 48.4-5, 55.2. Επίσης βλ. Harrison 1971, 200-203, 208-211. MacDowell 1978, 167-168, 170-172. Hansen 1991, 218-224. Kapparis 2019, 24-30.

³ Για τους τρόπους ελέγχου των στρατηγών βλ. Hamel 1998, 115-157 και 2015, 58-70. Ειδικότερα για την *είσαγγελία* βλ. Hansen 1975.

⁴ Αναλυτικότερα για τη ναυμαχία των Αργινουσών και την δίκη των στρατηγών που ακολούθησε βλ. MacDowell 1978, 186-189. Asmonti 2006, 1-21. Hamel 2015, 71-90.

φαίνεται να διαχωρίζονται οι πολιτικές και οι στρατιωτικές αρμοδιότητες (πβ. Ίσοκ. 8.54-55), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι στρατηγοί δεν ασχολούνται καθόλου με την πολιτική.⁵ Οι στρατηγοί επιφορτίζονται πρωτίστως με τις εκστρατείες της πόλης τους, όμως, όταν δεν βρίσκονται στην υπηρεσία της, προσλαμβάνονται ως μισθοφόροι σε ξένες αυλές. Επιπλέον, τον 4ο αιώνα το μεγαλύτερο μέρος του στρατεύματος αποτελείται από μισθοφόρους και όχι από Αθηναίους πολίτες, καθώς ο στρατός αποκτά πιο επαγγελματική μορφή και εισάγονται καινοτομίες στον οπλισμό και στις τακτικές μάχης, ενώ οι εκστρατείες συνεχίζονται και κατά την χειμερινή περίοδο (πβ. Δημ. 9.47-50).⁶

Στην παρούσα εισήγηση επιχειρώ να αναδείξω την ρητορική του επαίνου και του ψόγου απέναντι στους στρατηγούς της Αθήνας του 4ου αι. π.Χ., εστιάζοντας στους ρητορικούς λόγους της εποχής. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ρητ.* 1358b12), ο έπαινος και ο ψόγος αποτελούν αντικείμενο του επιδεικτικού είδους, ωστόσο εντοπίζονται και στο δικανικό αλλά και στο συμβουλευτικό είδος. Η παρούσα μελέτη περιορίζεται σε επιλεγμένους λόγους του Δημοσθένη και στον *Επιτάφιο* του Υπερείδη, ωστόσο περιλαμβάνει και τα τρία είδη της αττικής ρητορείας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διαφορετική αντιμετώπιση των στρατηγών ανάλογα με το είδος του λόγου και τον επιδιωκόμενο στόχο του ρήτορα καθώς και στις τεχνικές του επαίνου και του ψόγου που επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν. Σημειώνεται ότι η εξέταση των στρατηγών εστιάζει σε ζητήματα δημόσιου ενδιαφέροντος και πολιτικής φύσεως και γι' αυτό δεν περιλαμβάνονται λόγοι που αφορούν την ιδιωτική συμπεριφορά τους.⁷

2. Έπαινος και ψόγος στους δικανικούς λόγους

Στους δικανικούς λόγους παρατηρούμε ότι οι ρήτορες, ανάλογα με τον κεντρικό στόχο της εκάστοτε δίκης, επιλέγουν να επαινέσουν ή να ψέξουν κάποιους στρατηγούς. Μάλιστα, είναι δυνατόν ο ίδιος ρήτορας που σε μία δίκη επαινέσε κάποιον στρατηγό σε κάποια άλλη περίπτωση να τον ψέξει και να παρουσιάζει αντεστραμμένες τις απόψεις του σχετικά με την απόδοση τιμών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι λόγοι *Περί τῆς ἀτελείας πρὸς Λεπτίνην* (20)

⁵ Βλ. Hansen 1991, 269. Hamel 1995, 25-39.

⁶ Για τις αλλαγές που συντελούνται στο στρατό βλ. Pritchett 1974. Hanson 1999, 154-163. Σταινχάουερ 2000, 129-168. Amouretti και Ruze 2004. Ειδικότερα για τα μισθοφορικά στρατεύματα βλ. Parke 1933. Whitehead 1991, 105-113. Trundle 1996 και 2004.

⁷ Όπως για παράδειγμα οι αναφορές στον Χαβρία και τον Ιφικράτη στον *Κατὰ Μειδίου* λόγο (Δημ. 21.64) ή στον Τιμόθεο στον *Πρὸς Τιμόθεον περὶ τοῦ χρέους* ([Δημ.] 49).

και *Κατὰ Ἀριστοκράτους* (23) του Δημοσθένη. Και οι δύο είναι λόγοι κατηγορίας που εκφωνήθηκαν σε δίκες δημόσιου χαρακτήρα και εστιάζουν στις τιμές που αποδίδει η πόλη στους ευεργέτες της.

Ο Δημοσθένης συμμετείχε ως ένας από τους δύο *συνηγόρους* στη δίκη που είχε ξεκινήσει ο Αμφίωνα εναντίον του Λεπτίνη με τη διαδικασία της *γραφῆς νόμον μὴ ἐπιτήδειον θεῖναι*,⁸ η οποία χρονολογείται το 355/4 π.Χ.⁹ Στόχος του είναι να εναντιωθεί στον νόμο του Λεπτίνη, ο οποίος πρότεινε την κατάργηση της *ἀτέλειας*, δηλαδή της απαλλαγής από λειτουργίες και φόρους για όλους τους Αθηναίους και ξένους ευεργέτες της πόλης,¹⁰ με εξαίρεση τους απογόνους των Τυραννοκτόνων, του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα. Αν ο νόμος εφαρμοζόταν, όχι μόνο θα ανακαλούνταν οι τιμές που είχαν ήδη δοθεί, αλλά οι Αθηναίοι θα αποτρέπονταν και μελλοντικά να αποδώσουν αυτού του είδους τις τιμές. Ο Δημοσθένης προσπαθεί να αναδείξει τα πλεονεκτήματα που αποκομίζει η πόλη μέσω του επαίνου και της απόδοσης τιμών σε άνδρες που την έχουν ευεργετήσει, Αθηναίους και ξένους, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι ακόμα κι αν κάποιος έχει λάβει τιμές που δεν του αξίζουν, δεν πρέπει γι' αυτό το λόγο να τις στερηθούν όσοι πραγματικά τις αξίζουν (§§ 7, 38-40). Σε αυτό το πλαίσιο χρησιμοποιεί ως παραδείγματα προηγούμενα τιμώμενα πρόσωπα, μεταξύ των οποίων και κάποιους στρατηγούς, και παρουσιάζει τις ευεργεσίες τους. Από την άλλη πλευρά στον *Κατὰ Ἀριστοκράτους* λόγο, ο οποίος γράφτηκε μεν από τον Δημοσθένη αλλά εκφωνήθηκε από τον Ευθυκλή δύο χρόνια αργότερα, το 352 π.Χ.,¹¹ ο στόχος του είναι εντελώς διαφορετικός. Ο ομιλητής, προκειμένου να εναντιωθεί σε ένα τιμητικό ψήφισμα που πρότεινε ο Αριστοκράτης υπέρ του Χαρίδημου, αναφέρεται στις εκστρατείες που συμμετείχε ο Χαρίδημος, για να αναδείξει την προδοτική του στάση και να αποδείξει ότι δεν αξίζει να τιμάται από την πόλη, επικρίνοντας ταυτόχρονα και τους ίδιους τους Αθηναίους για την ευκολία με την οποία επιλέγουν να τιμούν τους στρατηγούς τους.

Όσον αφορά τον *Προς Λεπτίνην* λόγο, ο έπαινος των στρατηγών εστιάζει στα πρόσωπα του Κόνωνα και του Χαβρία,¹² οι οποίοι παρουσιάζονται ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα ανθρώπων που άξιζαν τις τιμές που έλαβαν. Επιπλέον, αξίζει να επισημανθεί ότι την στιγμή που

⁸ Για την γραφή *νόμον μὴ ἐπιτήδειον θεῖναι* βλ. Hansen 1974, 44-48 και 1991, 210-212. MacDowell 1978, 50-52. Kremmydas 2012, 42-53. Canevaro 2016, 12-32.

⁹ Για τη χρονολόγηση του λόγου βλ. Harris 2008, 17. Kremmydas 2012, 33-4.

¹⁰ Για την *ἀτέλειαν* βλ. ενδεικτικά Rubinstein 2009, 115-143. Kremmydas 2012, 43-45.

¹¹ Για την χρονολόγηση βλ. Harris 2018, 109-110 με την σημ. 9.

¹² Για την καριέρα αυτών των στρατηγών βλ. Kremmydas 2012, 308-309 και 320-321.

εκφωνείται ο λόγος και οι δύο στρατηγοί είναι νεκροί, επομένως είναι πιο εύκολο για τον ομιλητή να τους επαινέσει χωρίς να προκαλέσει τον φθόνο των συμπολιτών του, καθώς υπό μία έννοια το εγκώμιό τους λαμβάνει την μορφή επιτάφιου λόγου. Ο στρατηγός Κόνων είναι ο πρώτος Αθηναίος που επαινείται στον συγκεκριμένο λόγο, καθώς είχε προηγηθεί ο έπαινος ξένων ευεργετών. Ο έπαινος του Κόνωνα εστιάζει στα γεγονότα του 394 π.Χ., όταν αντιμετώπισε επιτυχώς τους Σπαρτιάτες στη ναυμαχία της Κνίδου.

Ο έπαινος του Κόνωνα αρχίζει με την αναφορά στην δεινή θέση που βρισκόταν η Αθήνα εκείνη την περίοδο, η οποία κορυφώνεται με την υπερβολική δήλωση ότι η πόλη δεν διέθετε κανένα πλοίο (20.68).¹³ Αυτή η τεχνική ενισχύει την *αὔξησιν* και αποσκοπεί στην ανάδειξη του μεγέθους της ευεργεσίας του τιμώμενου. Επιπλέον, ο ρήτορας επιλέγει να υποβαθμίσει την ανάμειξη των Περσών, περικλείοντάς την μέσα σε δύο λέξεις (*στρατηγῶν βασιλεῖ*), αποσιωπά τελείως την συμμετοχή του Ευαγόρα και τονίζει την έλλειψη βοήθειας από τους Αθηναίους.¹⁴ Στο πλαίσιο της ρητορικής *αὔξησεως* ο Δημοσθένης φαίνεται να χρησιμοποιεί επιλεκτικά τις ιστορικές πληροφορίες και με αυτόν τον τρόπο η αποκλειστική ατομική επίδοση του Κόνωνα φαντάζει σπουδαιότερη. Την *αὔξησιν* υπηρετεί και η συσσώρευση των κατορθωμάτων του, καθώς όχι μόνο νίκησε σε ναυμαχία τους Λακεδαιμόνιους αλλά συνέχισε με την απελευθέρωση νησιών και πόλεων που βρίσκονταν υπό Σπαρτιατική κατοχή, έδωσε τους αρμοστές, ανοικοδόμησε τα τείχη και επανέφερε την Αθήνα στην ηγεμονική της θέση.¹⁵ Επίσης, οι εγκωμιαστικοί τόποι του *πρῶτος* και του *μόνος* δεν απουσιάζουν από αυτήν την αφήγηση. Επιπλέον, ο ομιλητής φροντίζει να επισημάνει τον αντίκτυπο των επιτυχιών του Κόνωνα στην υστεροφημία της πόλης. Σε αυτό το σημείο ο έπαινος της ατομικής επιτυχίας αποκτά συλλογική διάσταση και αντιτίθεται στον επονείδιστο νόμο του Λεπτίνη, ο οποίος, αν τεθεί σε ισχύ, θα

¹³ Το 404 π.Χ. οι Σπαρτιάτες είχαν επιτρέψει στους Αθηναίους να κρατήσουν 10 (Διοδ. Σικ. 13.107.4) ή 12 (Ξεν. Έλλ. 2.2.20) τριήρεις. Σύμφωνα με τον Kremmydas (2012, 310), είναι πιθανόν ο Δημοσθένης με αυτήν την υπερβολική δήλωση εδώ να εννοούσε απλώς ότι η πόλη δεν διέθετε κανένα πλοίο που να ήταν λειτουργικό. Αναλυτικότερα για την κατάσταση της Αθήνας μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και τις προσπάθειες ανάκαμψής της βλ. Burke 1990, 1-13.

¹⁴ Για αυτά τα γεγονότα πβ. Ίσοκ. 9.52-57, όπου ο έπαινος εστιάζει στο πρόσωπο του Ευαγόρα και ο Κόνων επαινείται εμμέσως. Αναλυτικότερα γι' αυτόν τον λόγο του Ισοκράτη βλ. Αλεξίου 2005, ενώ για τις ομοιότητες των δύο εκδοχών και την αξιολόγησή τους βλ. Nouhaud 1982, 128-129, 336-337. Kremmydas 2012, 309.

¹⁵ Για την αρνητική αποτίμηση της νίκης στην Κνίδα πβ. Ίσοκ. 4.119 · Λυσ. 2.58-59 και βλ. Todd 2007, 159.

μετατρέψει τον συλλογικό έπαινο σε συλλογικό ψόγο και ντροπή για την πόλη (πβ. §§ 9, 36, 136).¹⁶

Στη συνέχεια ο Δημοσθένης επιχειρεί μέσω της *συγκρίσεως*, που αποτελεί άλλη μια μορφή *αύξησεως*, να μεγιστοποιήσει τα κατορθώματα του Κόνωνα, ο οποίος συγκρίνεται με τους Τυραννοκτόνους, τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα, με κριτήριο τις τιμές που έλαβε:

διόπερ οὐ μόνον αὐτῷ τὴν ἀτέλειαν ἔδωκαν οἱ τότε, ἀλλὰ καὶ χαλκῆν εἰκόνα, ὥσπερ Ἀρμοδίου καὶ Ἀριστογείτονος, ἔστησαν πρώτου· ἠγοῦντο γὰρ οὐ μικρὰν τυραννίδα καὶ τοῦτον τὴν Λακεδαιμονίων ἀρχὴν καταλύσαντα πεπαυκέναι. (Δημ. 20.70)

Γι' αυτό δεν του παραχώρησαν μόνο την *ατέλεια* οι σύγχρονοί του, αλλά υπήρξε και ο πρώτος που του έστησαν χάλκινο ανδριάντα, όπως στον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα · γιατί θεωρούσαν ότι, καταλύοντας την Σπαρτιατική κυριαρχία, είχε εξουδετερώσει μian όχι μικρή τυραννία.¹⁷

Σε αυτό το χωρίο χρησιμοποιείται ξανά ο εγκωμιαστικός τόπος του *πρώτος* και ο Δημοσθένης φτάνει στο σημείο με αφορμή τον χάλκινο ανδριάντα να συγκρίνει την νίκη του Κόνωνα επί των Σπαρτιατών με την κατάλυση της τυραννίας από τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα και να ερμηνεύσει την ανέγερση χάλκινου ανδριάντα ως απόδοση τιμής σε κάποιον που τους γλίτωσε από μία δεύτερη τυραννία.¹⁸ Αυτή η σύγκριση στοχεύει στην εξομοίωση των πράξεων αυτών των προσώπων και στην ανάδειξη της ευεργεσίας του Κόνωνα, που άξιζε όλες τις τιμές που έλαβε και γι' αυτό τον τίμησαν και άλλες πόλεις (20.71). Η αναγνώριση των ευεργεσιών του Κόνωνα από πολλούς συμμάχους των Αθηναίων ενισχύει την *αύξησιν*, καθώς δίνει την εντύπωση στο ακροατήριο ότι και πολλοί άλλοι ήταν σε θέση να αντιληφθούν το μέγεθος της προσφοράς του.

¹⁶ Parks 2014, 214-215.

¹⁷ Όλες οι μεταφράσεις αποτελούν προσωπικές απόπειρες απόδοσης του κειμένου. Για τα αρχαία παραθέματα των λόγων του Δημοσθένη έχει χρησιμοποιηθεί η έκδοση του Dilts (2002).

¹⁸ Για την πολιτική και συμβολική σημασία της ανέγερσης ενός ανδριάντα βλ. Tanner 2006, 109-140. Shear 2011, 274-285. Ma 2013, 42-3, 62-63. Westwood 2020, 92-124. Για τον ανδριάντα του Κόνωνα βλ. Gauthier 1985, 96-7. Αλεξίου 2005, 188-189.

Η σύγκρισις δεν περιορίζεται μόνο στους Τυραννοκτόνους, καθώς ο Δημοσθένης επιλέγει να συγκρίνει τον Κόνωνα και με έναν καταξιωμένο στρατηγό, τον Θεμιστοκλή.¹⁹ Βέβαια, η σύγκριση των δύο στρατηγών περιορίζεται μόνο στον τρόπο που ανοικοδόμησαν τα τείχη της Αθήνας, και όχι στις στρατηγικές τους ικανότητες στο πεδίο της μάχης, και σε αυτή τη σύγκριση ανώτερος εμφανίζεται ο Κόνων, γιατί οι ενέργειές του έγιναν στα φανερά και όχι υπογείως με τη χρήση της εξαπάτησης:

φημι τοίνυν ἐγὼ (καὶ πρὸς Διός, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, μηδεὶς φθόνῳ τὸ μέλλον ἀκούσῃ, ἀλλ' ἂν ἀληθὲς ἦ σκοπεῖτω), ὅσῳ τὸ φανερῶς τοῦ λάθρα κρεῖττον, καὶ τὸ νικῶντας τοῦ παρακρουσαμένους πράττειν ὅτιοδ' ἐντιμότερον, τοσοῦτ' ἄλλιον Κόνωνα τὰ τείχη στήσαι Θεμιστοκλέους· ὁ μὲν γὰρ λαθῶν, ὁ δὲ νικήσας τοὺς κωλύσοντας αὐτ' ἐποίησεν. (Δημ. 20.74)

Ισχυρίζομαι λοιπόν εγώ (και για όνομα του Δία, άνδρες Αθηναίοι, κανείς να μην ακούσει με φθόνο αυτό που πρόκειται να ειπωθεί αλλά να εξετάσει αν είναι αληθές) ότι όσο είναι ανώτερο να ενεργεί κανείς φανερά παρά κρυφά και όσο είναι εντιμότερο να κάνει οτιδήποτε νικώντας παρά εξαπατώντας, τόσο πιο σπουδαία πράξη αποτελεί η ανέγερση των τειχών από τον Κόνωνα παρά από τον Θεμιστοκλή. Γιατί ο ένας το έπραξε εν κρυπτώ, ενώ ο άλλος νικώντας αυτούς που θα τον εμπόδιζαν.

Στην αρχή αυτής της συγκρίσεως ο Θεμιστοκλής περιγράφεται ως *ἀπάντων ἀνδρῶν ἐνδοξότατος* και η σύγκριση προς τα ένδοξα ενισχύει την αξία του Κόνωνα. Γενικότερα ο Θεμιστοκλής στους ρητορικούς λόγους έχει θετική αποτίμηση και συνήθως οι αναφορές στο πρόσωπό του αποτελούν κοινό τόπο για να αντιπαραβληθεί μία άσχημη σύγχρονη περίσταση με το ένδοξο παρελθόν, όπου υπήρχαν συνετοί και άξιοι ηγέτες.²⁰ Ωστόσο, αυτή η εικόνα ανατρέπεται εδώ, καθώς ο Δημοσθένης προσπαθεί να αναδείξει την ανωτερότητα του Κόνωνα. Η *αὔξησις* του Κόνωνα υπηρετείται μέσω της ηθικής μείωσης του αντίπαλου συγκριτικού μεγέθους. Η μείωση

¹⁹ Η σύγκριση αυτών των δύο στρατηγών υπό διαφορετικό πρίσμα εντοπίζεται και στον Ισοκράτη πβ. Ίσοκ. 4.154.

²⁰ Ο Hesk (2000, 45-49) παραθέτει και αξιολογεί τις αναφορές στον Θεμιστοκλή σε ρητορικά και ιστορικά κείμενα, εστιάζοντας στη χρήση της εξαπάτησης στον *Πρὸς Λεπτίνην* λόγο.

αυτή επιτυγχάνεται με τη χρήση αντιθετικών όρων (*φανερῶς-λάθρα/νικῶντας-παρακρουσαμένους*) και ηθικής ορολογίας (*κρεῖττον, ἐντιμότερον, κάλλιον*). Όπως επισημαίνει ο Kremmydas (2012, 318), ο Δημοσθένης προκειμένου να μεγιστοποιήσει την αξία του Κόνωνα, παραβλέπει κάποια γεγονότα, όπως για παράδειγμα ότι στην περίπτωση του Θεμιστοκλή η Αθήνα δεν βρισκόταν σε πόλεμο με την Σπάρτη, όπως συνέβαινε στην περίπτωση του Κόνωνα. Επιπλέον, και εδώ αποσιωπάται τελείως το γεγονός ότι ο Κόνων βοήθησε τους Αθηναίους να ανοικοδομήσουν τα τείχη, λαμβάνοντας χρήματα από τους Πέρσες. Όμως αξίζει να σημειωθεί ότι ο Δημοσθένης σκοπίμως αποκρύπτει τα στοιχεία που δεν ευνοούν την εικόνα που θέλει να δημιουργήσει για τον Κόνωνα και επιλέγει να τον συγκρίνει με συγκεκριμένες ιστορικές προσωπικότητες της Αθήνας που έχουν προσφέρει τις πιο σημαντικές υπηρεσίες στην πόλη, προκειμένου να αναδείξει τη σπουδαιότητα των κατορθωμάτων του στρατηγού. Γι' αυτό μάλιστα ζητεί από τους δικαστές να μην δείξουν φθόνο για όσα θα πει, παράκληση που συχνά εντοπίζεται και στους επιτάφιους λόγους.²¹

Οι εγκωμιαστικοί τόποι που χρησιμοποιεί ο Δημοσθένης για τον Κόνωνα επανέρχονται και στο εγκώμιο του Χαβρία, το οποίο βέβαια φαίνεται να έχει πιο προσωπικό χαρακτήρα, καθώς ο ρήτορας ισχυρίζεται ότι έγινε συνήγορος στον παρόντα λόγο για χάρη του Κτησίππου, του ανήλικου γιού του εγκωμιαζόμενου (20.75).²² Ο έπαινος του στρατηγού ξεκινάει με την περιγραφή των επιτυχιών του σε διάφορες εκστρατείες, στη Θήβα, στην Αίγινα και στη Κύπρο (20.76). Μέσω του *συναθροισμού* (*congeries*) αναδεικνύεται το πλήθος και το μέγεθος των κατορθωμάτων του. Η *αύξησης* ενισχύεται και μέσω της αναφοράς μόνο των επιτυχημένων εκστρατειών του Χαβρία, που χρονολογικά εντάσσονται στην περίοδο 388-375 π.Χ. και την αποσιώπηση αποτυχημένων εκστρατειών, όπως για παράδειγμα της πιο πρόσφατης εκστρατείας στον Ωρωπό το 366 π.Χ. για την οποία μάλιστα είχε οδηγηθεί σε δίκη.²³ Επιπλέον, χρησιμοποιείται ο τόπος της δυσκολίας του ρήτορα να επαινέσει επαρκώς τα κατορθώματα του στρατηγού (20.76), που συναντάται συχνά σε επιτάφιους λόγους,²⁴ και μέσω της έμμεσης παράλειψης ενισχύεται η *αύξησης*, καθώς συμπυκνώνεται η περιγραφή των κατορθωμάτων του Χαβρία στα πιο σημαντικά. Συν τοις άλλοις, ο Δημοσθένης επιλέγει να αναφερθεί με αριθμούς

²¹ Πβ. Θουκ. 2.35.2 · Γοργ. 6 απ. D-K · [Δημ.] 60.23. Για το ζήτημα του φθόνου βλ. Walcot 1978. Cairns 2003, 235-252. Σπαθάρης 2014, 89-136.

²² Για τα πιθανά πολιτικά κίνητρα του Δημοσθένη στον παρόντα λόγο βλ. Burke 2002, 177-179.

²³ Hansen 1975, 93.

²⁴ Πβ. Θουκ. 2.35.1 · [Λυσ.] 2.1, 54 · [Δημ.] 60.1 · Ύπερειδ. 6.2 και βλ. Ziolkowski 1981, 68-9.

στις επιτυχίες του στρατηγού (20.77). Μέσω της απαρίθμησης των πλοίων, των αιχμαλώτων και των χρημάτων που κέρδισε ο Χαβρίας πολεμώντας τους εχθρούς, όχι μόνο αναδεικνύεται η συνεισφορά του στην πόλη αλλά αυτή η ακρίβεια στους αριθμούς δίνει την εντύπωση μίας αξιόπιστης καταγραφής. Η διόγκωση των επιτευγμάτων του συνεχίζεται μέσω του ισχυρισμού ότι ήταν ο μόνος στρατηγός που δεν είχε ποτέ καμία απώλεια στο πεδίο της μάχης.²⁵ Ο εγκωμιαστικός τόπος του *μόνος* και η ασύνδετη συσσώρευση των αρνήσεων ενισχύουν την *αὔξησιν* (20.78 *μόνος τῶν πάντων στρατηγῶν οὐ πόλιν, οὐ φρούριον, οὐ ναῦν, οὐ στρατιώτην ἀπώλεσεν οὐδένα ἡγούμενος*).

Αξίζει να επισημανθεί ότι στην περίπτωση του Χαβρία ο ρήτορας επιστρατεύει και έναν άλλο γνωστό τόπο των επιταφίων λόγων, που είναι η ευθύνη της πόλης απέναντι στα ορφανά παιδιά των νεκρών πολεμιστών²⁶:

καὶ μὴν καὶ κατ' ἐκεῖνο ἀνάξι' ἂν εἴη πεπονθὼς ὁ παῖς εἴ <τι> τῆς δωρειᾶς ἀφαιρεθείη, καθ' ὃ πολλάκις ὑμῶν στρατηγήσαντος Χαβρίου οὐδενὸς πάποθ' υἱὸς ὀρφανὸς δι' ἐκεῖνον ἐγένετο, αὐτὸς δ' ἐν ὀρφανίᾳ τέθραπται διὰ τὴν πρὸς ὑμᾶς φιλοτιμίαν τοῦ πατρός. (Δημ. 20.82)

Επιπλέον, αν ο γιος του στερηθεί μέρος της δωρεάς, η μεταχείρισή του θα ήταν ανάξια και από την άποψη ότι κανένα παιδί δεν έμεινε ορφανό εξαιτίας του Χαβρία, αν και πολλές φορές σας οδήγησε σε μάχη ως στρατηγός, εκείνος όμως μεγάλωσε στην ορφάνια εξαιτίας της επιδίωξης της τιμής από τον πατέρα του για χάρη σας.

Σε αυτό το χωρίο επαναλαμβάνεται η ιδέα ότι ο Χαβρίας δεν είχε ποτέ καμία απώλεια στο πεδίο της μάχης. Η σύγκριση της μοίρας των γιων όσων εκστράτευαν υπό την στρατηγία του Χαβρία με τον Κτήσιππο αφενός τονίζει την ανδρεία και την προσφορά του Χαβρία και αφετέρου αποσκοπεί στην συναισθηματική αντίδραση των ακροατών απέναντι στο γιο του εκλιπόντος στρατηγού. Παρακάτω μάλιστα επιτείνεται η αντιθετική σύγκριση, καθώς ο Χαβρίας χαρακτηρίζεται *ἀσφαλέστατος στρατηγός ἀπάντων* (§82). Επιπλέον, η περιφρόνηση του κινδύνου

²⁵ Για την ανακρίβεια αυτής της δήλωσης του Δημοσθένη βλ. Kremmydas 2012, 324.

²⁶ Πβ. Θουκ. 2.46 · [Λυσ.] 2.75 · Πλατ. Μενεξ. 248d-249a · Υπερείδ. 6.42 και βλ. Ziolkowski 1981, 149.

και η επιλογή του θανάτου στο πεδίο της μάχης αναδεικνύει έμπρακτα τον πατριωτισμό (*φιλόπολις*) και την αίσθηση της τιμής του Χαβρία. Σε αυτό το εγκωμιαστικό πλαίσιο ο χαρακτηρισμός *φιλόπολις* «φίλος της πόλης» έχει σημαντική θέση. Το επίθετο μαρτυρείται συχνά σε εγκωμιαστικά συμφραζόμενα (π.χ. Πινδ. *Ο.* 4.16) και ιδιαίτερα σε πολιτικά συμφραζόμενα των τελευταίων δεκαετιών του 5ου αι. Είναι ενδεικτικό ότι στον Θουκυδίδη (2.60.5) ο Περικλής επαίρεται ότι ήταν «*φιλόπολις τε καὶ χρημάτων κρείσσων*», ενώ τον όρο χρησιμοποιεί και ο Αλκιβιάδης (Θουκ. 6.92.3-4). Η απόδοση λοιπόν στον Χαβρία του επιθέτου που έχει συνδεθεί με τον κορυφαίο στρατηγό του 5ου αι., ενδέχεται να είναι σκόπιμη από τον Δημοσθένη, και να αποτελεί έμμεσο εγκώμιο του Χαβρία.²⁷

Όπως και στην περίπτωση του Κόνωνα, έτσι και στην περίπτωση του Χαβρία ο Δημοσθένης μέσω της *συγκρίσεως* επιχειρεί να εξάρει τις τιμές που έλαβε ο στρατηγός. Ωστόσο αυτή τη φορά η σύγκριση δεν αφορά ιστορικές προσωπικότητες του παρελθόντος αλλά σύγχρονους με τον Χαβρία στρατηγούς, τον Ιφικράτη και τον Τιμόθεο (20.84). Από αυτή την σύγκριση φαίνεται ότι οι Αθηναίοι, παρότι τον 4ο αιώνα απέδιδαν συχνότερα τιμές στους στρατηγούς τους, τις περισσότερες φορές επέλεγαν τη συλλογική απόδοση τιμών, για να μετριαστεί ο ενδεχόμενος φθόνος των πολιτών.²⁸ Όμως ο Χαβρίας φαίνεται ότι αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα και γι' αυτό οι στρατηγοί Ιφικράτης και Τιμόθεος χρησιμοποιούνται εδώ ως συγκριτικά μεγέθη, για να αναδειχθεί για ακόμα μία φορά η μοναδικότητά του.²⁹ Βέβαια, αξίζει να επισημανθεί ότι η απόδοση τιμών τόσο στον Ιφικράτη όσο και στον Τιμόθεο έχει θετική αποτίμηση στη συγκεκριμένη αφήγηση. Μάλιστα και ο ίδιος ο Κόνων δεν είχε τιμηθεί μόνος του αλλά μαζί με τον Ευαγόρα. Ο Δημοσθένης σκοπίμως παραλείπει αυτήν την πληροφορία γιατί πιθανότατα δεν θέλει να αντιπαραβάλει τους δύο στρατηγούς που επιλέγει να εγκωμιάσει εκτενώς.

Σε αντίθεση με τον *Προς Λεπτίνην* λόγο που επικεντρώνεται στον έπαινο διαφόρων προσωπικοτήτων, μεταξύ των οποίων και των δύο στρατηγών Κόνωνα και Χαβρία, στον *Κατὰ Ἀριστοκράτους* λόγο εντοπίζεται έντονα το στοιχείο του ψόγου απέναντι σε έναν συγκεκριμένο

²⁷ Για τη χρήση του *φιλόπολις* τον 5ο αι. βλ. Connor 1971, 102-103.

²⁸ Βλ. Parks 2014, 197-199.

²⁹ Αξίζει βέβαια να επισημανθεί ότι ο Λεοδάμας, που ήταν συνήγορος στην παρούσα δίκη (§146-147), είχε εναντιωθεί εξ αρχής στην απόδοση τιμών στον Χαβρία · βλ. Kremmydas 2012, 38, 425-7. Αναλυτικότερα για τον ανδριάντα του Χαβρία βλ. Burnett και Edmondson 1961, 74-91. Anderson 1963, 411-413. Buckler 1972, 466-474. Tanner 2006, 122. Shear 2011, 282-283.

στρατηγό ο οποίος, σύμφωνα με τον ομιλητή, δεν αξίζει να λάβει καμία τιμή. Σε αυτόν τον λόγο που συντάχθηκε για υπόθεση *γραφής παρανόμων*,³⁰ ο Ευθυκλής εναντιώνεται στο ψήφισμα που είχε προτείνει ο Αριστοκράτης υπέρ της χορήγησης ειδικής προστασίας στον στρατηγό Χαρίδημο. Ο Χαρίδημος δεν ήταν Αθηναίος πολίτης αλλά λόγω των υπηρεσιών του ως μισθοφόρου στο πλευρό κάποιων Αθηναίων στρατηγών (κυρίως του Ιφικράτη) είχε πολιτογραφηθεί Αθηναίος, ενώ είχε εκλεγεί στρατηγός τους το έτος 353/2 π.Χ.³¹

Στο πρώτο μέρος του λόγου ο ομιλητής εστιάζει στις νομικές παραμέτρους της υπόθεσης που καθιστούν το ψήφισμα παράνομο, ωστόσο εξ αρχής δηλώνει ότι η εντύπωση που έχει δημιουργήσει ο Χαρίδημος ως ευεργέτης της πόλης είναι απατηλή (23.6: *εὐεργέτην εἶναί τινες τῆς πόλεως οἴονται*), χαρακτηρίζοντάς τον ως *κακονούστατον ἀνθρώπων ἀπάντων* (23.6). Το επίθετο *κακόνους*, το οποίο συνήθως έχει αντιδημοκρατικές συνδηλώσεις, εδώ χρησιμοποιείται σε αντιδιαστολή με την λέξη *εὐεργέτης*, ενώ το αντώνυμό του *εὐνους* αποτελεί τον βασικό όρο που συναντάμε σε τιμητικά ψηφίσματα. Ο ομιλητής προσπαθεί να παρουσιάσει τον Χαρίδημο ως τον απόλυτο εχθρό των Αθηναίων (§§ 165, 175) και ως επίορκο που δεν τηρεί τις συμφωνίες που έχει συνάψει (§171). Μάλιστα αναφέρεται εκτενώς σε περιπτώσεις που εκστράτευσε εναντίον των Αθηναίων και των συμμάχων τους, συνεργαζόμενος με τους εχθρούς τους (§§148-150, 158, 162, 167, 186). Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Harris (2018, 18), ο Χαρίδημος ήταν μισθοφόρος και όφειλε να υποστηρίζει τα συμφέροντα των ατόμων στην υπηρεσία των οποίων ανήκε. Ωστόσο, ο Ευθυκλής, στην προσπάθειά του να σκιαγραφήσει τον Χαρίδημο με τον χειρότερο δυνατό τρόπο, επιλέγει να τονίσει τα στοιχεία εκείνα που θα προκαλούσαν την οργή των Αθηναίων και θα ακύρωναν το προτεινόμενο τιμητικό ψήφισμα. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η αφήγηση του τρόπου που συμπεριφέρθηκε στον Μιλτοκύθη:

τὸν μὲν Μιλτοκύθη, τὸν διὰ παντὸς εὐνουν ὑμῖν τοῦ χρόνου, λαβὼν προδοθένθ' ὑπὸ τοῦ Σμικυθίωνος ὁ χρηστὸς οὗτος Χαρίδημος, οὐκ ὄντος νομίμου τοῖς Θραζῖν ἀλλήλους ἀποκτινύναι, γνοὺς ὅτι σωθήσεται πρὸς Κερσοβλέπτην ἂν ἀχθῆ, παραδίδωσι Καρδιανοῖς τοῖς ὑμετέροις ἐχθροῖς. κάκεινοι λαβόντες καὶ αὐτὸν καὶ τὸν

³⁰ Για τη *γραφὴ παρανόμων* βλ. Hansen 1974, 44-65 και 1991, 212. MacDowell 1978, 50-52. Yunis 1988 361-382. Giannadaki 2014, 15-33, Giannadaki 2022, 9-26.

³¹ Για την καριέρα του Χαρίδημου βλ. Parke 1933, 125-132. Davies 1971, 570-572. Pritchett 1974, 85-89.

υἰὸν, ἀναγαγόντες εἰς τὸ πέλαγος ἐν πλοίῳ, τὸν μὲν υἰὸν ἀπέσφαζαν, ἐκεῖνον δ' ἐπιδόντα τὸν υἰὸν ἀποσφαττόμενον κατεπόντισαν. (Δημ. 23.169)

Αφού συνέλαβε έπειτα από προδοσία του Σμικυθίωνα τον Μιλτοκύθη, ο οποίος ήταν πάντοτε φιλικά διακείμενος απέναντί σας, αυτός ο αξιέπαινος Χαρίδημος, επειδή δεν ήταν επιτρεπτό στους Θράκες να αλληλοσκοτώνονται μεταξύ τους, γνωρίζοντας ότι επρόκειτο να σωθεί ο Μιλτοκύθης αν παραδοθεί στον Κερσοβλέπτη, τον παρέδωσε στους Καρδιανούς που ήταν εχθροί σας. Και εκείνοι αφού συνέλαβαν και αυτόν και τον γιο του, τους οδήγησαν με πλοίο στο μέσο του πελάγους και τον γιο του τον έσφαξαν ενώ εκείνον, αφού είδε τον γιο του να δολοφονείται, τον πέταξαν στη θάλασσα.

Ο ομιλητής υποστηρίζει ότι ο Χαρίδημος παρέδωσε τον Μιλτοκύθη, που ήταν φίλος των Αθηναίων, στους εχθρούς τους, τους Καρδιανούς, γνωρίζοντας πολύ καλά την μοίρα που θα του επιφύλασσαν. Ο χαρακτηρισμός του Χαρίδημου ως *χρηστοῦ* στην αρχή της αφήγησης αναδεικνύει την απόλυτη ειρωνεία της υπόθεσης. Οι Καρδιανοί λέγεται ότι δολοφόνησαν το γιο του Μιλτοκύθη μπροστά στα μάτια του και μετά πέταξαν τον ίδιο στη θάλασσα να πνιγεί. Η αφήγηση αυτής της ειδικθούς πράξης αναδεικνύει την αναλγησία και την σκληρότητα του Χαρίδημου, ο οποίος εν γνώσει του αποφάσισε να παραδώσει τον Μιλτοκύθη στους εχθρούς του, και στοχεύει στην πρόκληση συναισθημάτων απέχθειας και αποστροφής προς το πρόσωπό του. Μάλιστα, αυτό το περιστατικό χρησιμοποιείται και για να τονίσει τον κίνδυνο που θα διατρέξουν μελλοντικά όσοι προσπαθήσουν να εναντιωθούν στον Χαρίδημο, στην περίπτωση που επικυρωθεί το υπό εξέταση ψήφισμα. Συν τοις άλλοις, η αναλγησία των μισθοφόρων και η επίθεση εναντίον των συμμάχων των Αθηναίων είναι ένα ζήτημα το οποίο επανέρχεται συχνά και στους συμβουλευτικούς λόγους, όπως θα δούμε παρακάτω.

Επιπλέον, η ευκολία με την οποία οι στρατηγοί του 4ου αιώνα μπορούσαν να αλλάζουν στρατόπεδο και να πολεμούν εναντίον της ίδιας τους της πόλης αναδεικνύεται και μέσω της μη ευνοϊκής σύγκρισης του Χαρίδημου με τον στρατηγό Ιφικράτη, παρότι και ο τελευταίος σε καμία περίπτωση δεν επαινείται (πβ. Δημ. 23.129-132). Πιο συγκεκριμένα, ο Ευθυκλής επιχειρεί μέσω της *συγκρίσεως* της σχέσης του βασιλιά Κότυος με τον στρατηγό Ιφικράτη και της σχέσης

του Κερσοβλέπτη με τον στρατηγό Χαρίδημο να αναδειξεί τόσο την αναξιοπιστία των ξένων βασιλέων όσο και των στρατηγών που λαμβάνουν απεριόριστες τιμές. Στον Ιφικράτη είχαν επιδαμυλευθεί χάλκινος ανδριάντας, σίτιση στο πρυτανείο και πολλές άλλες τιμές από τους Αθηναίους,³² όμως αυτές οι τιμές δεν τον απέτρεψαν από το να πολεμήσει εναντίον τους στο πλευρό του Κότυος, ο οποίος ωστόσο παρότι έλαβε σημαντική ευεργεσία όχι μόνο δεν απέδωσε καμία τιμή στον Ιφικράτη, αλλά τουναντίον έθεσε τη ζωή του σε κίνδυνο.³³ Από την άλλη, σύμφωνα με τον ομιλητή, ο Χαρίδημος δεν έχει προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες ούτε στους Αθηναίους ούτε στον Κερσοβλέπτη, αλλά, αν τώρα λάβει τις τιμές που προβλέπει το ψήφισμα, μπορεί να ευεργετήσει τον Κερσοβλέπτη, όμως εκείνος μπορεί ανά πάσα στιγμή να στραφεί εναντίον του αλλά και εναντίον των Αθηναίων. Σε αυτό το σημείο, ο Χαρίδημος όχι μόνο κρίνεται ανάξιος αυτών των τιμών αλλά επιπλέον η απόδοση τιμών στο πρόσωπο του παρουσιάζεται ως ένας παράγοντας δυνάμει απειλητικός για τους ίδιους τους Αθηναίους, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ιφικράτη. Μάλιστα, το ζήτημα της απόδοσης υψηλών τιμών στους τωρινούς στρατηγούς επανέρχεται αργότερα στον λόγο μέσω της συγκρίσεως των στρατηγών Χαβρία, Τιμόθεου και Ιφικράτη με παλαιότερους στρατηγούς, όπως ο Θεμιστοκλής και ο Μιλτιάδης, οι οποίοι δεν είχαν τιμηθεί ανάλογα με τις σπουδαιότερες επιτυχίες τους (23.196-198).³⁴ Βέβαια, σε αυτό το σημείο οι ίδιοι οι Αθηναίοι επικρίνονται για τον τρόπο που επιλέγουν να προκρίνουν ατομικά τους στρατηγούς έναντι της συλλογικότητας της πόλης.

3. Ψόγος στους συμβουλευτικούς λόγους του Δημοσθένη

Εξετάζοντας τους συμβουλευτικούς λόγους στο corpus του Δημοσθένη, παρατηρούμε ότι ο ψόγος απέναντι στους στρατηγούς λαμβάνει συλλογική διάσταση. Αυτό δεν σημαίνει ότι εκλείπουν τελείως οι ονομαστικές αναφορές σε συγκεκριμένους στρατηγούς, καθώς κάποιες φορές συναρτώνται άμεσα με το θέμα για το οποίο πρέπει να ληφθεί κάποια απόφαση στην

³² Για τις τιμές που είχε λάβει ο Ιφικράτης βλ. Gauthier 1985, 97-99.

³³ Για μία διαφορετική ερμηνεία αυτών των γεγονότων βλ. Kallet 1983, 249-51, η οποία εντοπίζει ιστορικές ανακρίβειες στην αφήγηση του Δημοσθένη.

³⁴ Η ίδια σύγκριση ελαφρώς διαφοροποιημένη εντοπίζεται και στον *Περί συντάξεως* λόγο, ο οποίος θα εξεταστεί παρακάτω.

εκκλησία του Δήμου.³⁵ Βέβαια, υπάρχουν και κάποιες σύντομες αναφορές είτε επαινετικές είτε επικριτικές σε στρατηγούς, που χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή ανάλογα με τον επιδιωκόμενο στόχο του ρήτορα.³⁶

Ο *Περὶ συντάξεως* λόγος, ο οποίος χρονολογείται περίπου το 350/49 π.Χ.,³⁷ αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα λόγου που επικεντρώνεται στη στρατιωτική οργάνωση και καταγγέλλει τα κακώς κείμενα της πόλης. Σε αυτόν τον λόγο ο ψόγος των στρατηγών εντοπίζεται στο επίπεδο του ανταγωνισμού μεταξύ τους (πβ. [Δημ.] 13.19). Οι στρατηγοί χαρακτηρίζονται δούλοι της δημοτικότητας (*δοῦλοι τῆς ἐπὶ τῷ χειροτονεῖσθαι χάριτος*) και παρουσιάζονται ως ψηφοθήρες που επιδιώκουν την εκλογή τους στο αξίωμα αλλά δεν τους ενδιαφέρει πραγματικά να επιτελέσουν κάποια ευεργεσία για την πόλη. Επιπλέον, τα ιδιοτελή τους κίνητρα εντοπίζονται και στο επίπεδο της επιδίωξης τιμών. Μάλιστα, ο ρήτορας περιγράφει την δράση τους με τον όρο *συμμορία* που χρησιμοποιείται σε δύο διαφορετικά επίπεδα λόγου (13.20: *καὶ πρότερον μὲν κατὰ συμμορίας εἰσεφέρετε, νυνὶ δὲ πολιτεύεσθε κατὰ συμμορίας. ῥήτωρ ἡγεμῶν καὶ στρατηγὸς ὑπὸ τούτῳ καὶ οἱ βοησόμενοι μεθ' ἑκατέρων τριακόσιοι*).³⁸ Ουσιαστικά μεταφέρει τον όρο *συμμορία* από το οικονομικό πεδίο και την οργάνωση των εισφορών στο πολιτικό πεδίο και στη δημιουργία πολιτικών ομάδων. Οι στρατηγοί παρουσιάζονται να χωρίζονται σε στρατόπεδα υπό την προστασία κάποιου ρήτορα και το ίδιο να κάνουν και οι πολίτες. Το αποτέλεσμα αυτού του διαχωρισμού είναι να αποδίδονται τιμές σε ένα ή δυο πρόσωπα και οι πολίτες να μένουν απλοί παρατηρητές των τεκταινομένων. Σε αυτό το σημείο ο ψόγος στρέφεται και ενάντια στους ίδιους τους πολίτες, καθώς εξαιτίας της *ράθυμίας* τους επιτρέπουν αυτήν την κατάσταση.

Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής, ο ρήτορας αναφέρει και παραδείγματα παλαιότερων στρατηγών για να ενισχύσει τον ισχυρισμό του για τον λανθασμένο τρόπο αντιμετώπισης των τωρινών στρατηγών. Η σύγκριση του Θεμιστοκλή και του Μιλτιάδη με τους στρατηγούς

³⁵ Ενδεικτικά πβ. Δημ. 8, όπου το θέμα που εξετάζεται είναι οι ενέργειες του στρατηγού Διοπαίθη εναντίον του Φιλίππου και κατά πόσο οι Αθηναίοι πρέπει να τιμωρήσουν τον στρατηγό τους ή να διατηρήσουν το εκστρατευτικό σώμα που είναι συγκροτημένο, επιφέροντας μόνο όσες αλλαγές κρίνουν απαραίτητες.

³⁶ Πβ. Δημ. 8.74-75, όπου ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τον στρατηγό Τιμόθεο, ο οποίος είχε παρακινήσει μέσω των λόγων του τους Αθηναίους να βοηθήσουν την Εύβοια, όταν απειλούνταν από τους Θηβαίους, και τελικά τους έπεισε και η εκστρατεία του στέφθηκε από επιτυχία.

³⁷ Για το ζήτημα της χρονολόγησης βλ. MacDowell 2009, 227-229. Η πατρότητα του συγκεκριμένου λόγου έχει αμφισβητηθεί και εξακολουθεί να διχάζει τους μελετητές (ενδεικτικά βλ. Sealey 1993, 235-7 και MacDowell 2009, 223-229). Ο Westwood (2020, 79) παραθέτει όλη τη σχετική βιβλιογραφία γι' αυτό το ζήτημα.

³⁸ Πβ. Δημ. 2.29, όπου επαναλαμβάνεται το ίδιο επιχείρημα.

Τιμόθεο, Ιφικράτη και Χαβρία δεν αποσκοπεί στην υπονόμηση των σύγχρονών στρατηγών και των κατορθωμάτων τους. Στόχος του ρήτορα είναι να αναδείξει τον τρόπο που αυτές οι νίκες ερμηνεύονται από τους ίδιους τους Αθηναίους,³⁹ οι οποίοι αποδίδουν τις νικηφόρες εκστρατείες αποκλειστικά στους στρατηγούς τους και όχι στους ίδιους τους πολίτες, όπως συνέβαινε στις περιπτώσεις του Μιλτιάδη και του Θεμιστοκλή. Υπό αυτό το πρίσμα οι τωρινοί στρατηγοί επαινούνται ατομικά και λαμβάνουν τις ύψιστες τιμές, ενώ ο Θεμιστοκλής και ο Μιλτιάδης που είχαν ηγηθεί σημαντικότερων εκστρατειών στη Σαλαμίνα και τον Μαραθώνα δεν είχαν αξιωθεί ανάλογων τιμών (13.21 *οὐκ ἴσα τοῖς νῦν στρατηγοῖς ἀγάθα εἰργασμένους, μὰ Δί' οὐ χαλκοῦς ἴστασαν*).⁴⁰ Αξίζει όμως να επισημανθεί ότι ο λόγος που οι νίκες των στρατηγών του 4ου αι. ερμηνεύονται ως αποκλειστικά δικές τους και όχι της πόλης ενδεχομένως οφείλεται στο γεγονός ότι εκείνη την εποχή το στράτευμα των Αθηναίων στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό σε μισθοφόρους στρατιώτες. Άλλωστε μία βασική νοθεσία του ομιλητή στον *Περὶ Συντάξεως* λόγο είναι να στηρίζουν την οργάνωση του στρατεύματός τους σε Αθηναίους πολίτες και όχι σε μισθοφόρους,⁴¹ οι οποίοι πολλές φορές καταλήγουν να κακομεταχειρίζονται τους συμμάχους τους (13.6 *ἔπειθ' οἱ στρατηγοὶ μὴ ξένους ἔχοντες τοὺς μὲν συμμάχους ἄγωσι καὶ φέρωσι, τοὺς δὲ πολεμίους μὴδ' ὀρῶσιν*).⁴²

Η ίδια στάση των μισθοφορικών στρατευμάτων απέναντι στους συμμάχους εντοπίζεται και στον πρώτο Φιλιππικό:

ἐξ οὗ δ' αὐτὰ καθ' αὐτὰ τὰ ξενικὰ ὑμῖν στρατεύεται, τοὺς φίλους νικᾷ καὶ τοὺς συμμάχους, οἱ δ' ἐχθροὶ μείζους τοῦ δέοντος γεγόνασιν. καὶ παρακύψαντα ἐπὶ τὸν τῆς πόλεως πόλεμον, πρὸς Ἀρτάβαζον καὶ πανταχοῖ μᾶλλον οἴχεται πλέοντα, ὁ δὲ στρατηγὸς ἀκολουθεῖ, εἰκότως· οὐ γὰρ ἔστιν ἄρχειν μὴ διδόντα μισθόν. (Δημ. 4.24)

³⁹ Βλ. Westwood 2020, 111.

⁴⁰ Πβ. Δημ. 23.196-200. Το μοτίβο της σύγκρισης και της υστερήσης των τωρινών στρατηγών σε σχέση με τους παλαιότερους εντοπίζεται και στην κωμωδία του 5ου αι, όπου εδώ οι στρατηγοί της εποχής αποκαλούνται καθάρματα, δηλαδή απόβλητοι (πβ. Εϋπ. απ. 384 K–A *πρῶτον μὲν οἱ στρατηγοὶ ἐκ τῶν μεγίστων οἰκιῶν, πλούτῳ γένοι τε πρῶτοι... νυνὶ δ', ὅταν τύχωμεν, στρατευόμεσθ' αἰρούμενοι καθάρματα στρατηγούς*).

⁴¹ Αυτή η προτροπή προς τους Αθηναίους επανέρχεται συχνά στους συμβουλευτικούς λόγους του Δημοσθένη · πβ. ενδεικτικά Δημ. 1.6, 24, 28 · 2.27, 31 · 3.34 · 4.46-47.

⁴² Για την αρνητική κριτική απέναντι στα μισθοφορικά στρατεύματα πβ. Ίσοκ. 4.146 · 5.120 · 8.46-8 · Δημ. 4.46 · 14.31 · 23.61, 139.

Από τότε όμως που τα μισθοφορικά στρατεύματα εκστρατεύουν εξ ολοκλήρου μόνα τους, νικούν τους φίλους και τους συμμάχους σας, ενώ οι εχθροί σας έχουν γίνει υπέρμετρα ισχυροί. Και αφού ρίχνουν κρυφές ματιές στον πόλεμο που διεξάγει η πόλη, αναχωρούν μέσω θαλάσσης προς τον Αρτάβαζο ή οπουδήποτε αλλού και ο στρατηγός φυσικά τα ακολουθεί· διότι δεν μπορεί να διοικεί όταν δεν δίδει μισθό.

Σε αυτό το χωρίο παρουσιάζεται το παράδοξο φαινόμενο ο στρατηγός να ακολουθεί τα μισθοφορικά στρατεύματα και όχι να ηγείται. Ο Δημοσθένης αναφέρεται σε ένα πραγματικό περιστατικό με τον στρατηγό Χάρη, ο οποίος, επειδή αδυνατούσε να πληρώσει το στράτευμα, ακολούθησε τους μισθοφόρους του, οι οποίοι κατέφυγαν στον Πέρση σατράπη Αρτάβαζο.⁴³ Ωστόσο, εδώ δεν ψέγεται τόσο η συμπεριφορά των στρατηγών, όσο των Αθηναίων που δεν πληρώνουν τα στρατεύματα και αυτά αναγκάζονται να αναζητήσουν αλλού τον μισθό τους.⁴⁴ Βέβαια, και σε αυτόν τον λόγο ο ρήτορας τονίζει την ανάγκη να αποτελείται το στράτευμα σε μεγάλο βαθμό από Αθηναίους πολίτες (§§46-47). Η επιλογή πολιτών έναντι μισθοφόρων θεωρείται προτιμότερη όχι μόνο από οικονομικής απόψεως αλλά και από άποψη αξιοπιστίας, καθώς οι ίδιοι οι πολίτες, που θα είναι αυτόπτες μάρτυρες των πολεμικών γεγονότων, θα μπορούν με την επιστροφή τους στην Αθήνα να κρίνουν πιο δίκαια τους στρατηγούς τους και έτσι θα αποδίδονται σωστά οι τιμές και οι τιμωρίες.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στους συμβουλευτικούς λόγους ο ψόγος για τους στρατηγούς διακρίνεται σε δύο κατηγορίες. Αφενός, οι στρατηγοί ψέγονται για την ιδιοτελή συμπεριφορά τους που εντοπίζεται στο επίπεδο του ανταγωνισμού και της επιδίωξης αξιωμάτων και τιμών χωρίς να επιδεικνύουν το ανάλογο έργο και αφετέρου οι ίδιοι οι Αθηναίοι ψέγονται για την συμπεριφορά τους απέναντι στους στρατηγούς τους, καθώς δεν θέλουν να στρατεύονται οι ίδιοι, δεν τους διαθέτουν τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους και ταυτόχρονα σπεύδουν να τους κρίνουν στα δικαστήρια ή να τους αποδίδουν απεριόριστες τιμές χωρίς να γνωρίζουν τα πραγματικά γεγονότα.

⁴³ Πβ. Διοδ. Σικ. 16.22.1-2. Αυτό το περιστατικό έχει κατά νου ο ρήτορας και στον Δημ. 2.27-28.

⁴⁴ Πβ. Ίσοκ. 15.109-111 · Δημ. 2.27-28 · 8.21-26 · 23.171 · [Δημ.] 49.11-15 και βλ. Pritchett 1974, 101-103.

4. Ο έπαινος στρατηγών στους επιτάφιους λόγους

Οι επιτάφιοι λόγοι αποτελούν μία ιδιαίτερη μορφή των επιδεικτικών λόγων που είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την ιδεολογία της πόλης.⁴⁵ Βασική λειτουργία των επιτάφιων λόγων αποτελεί ο έπαινος των πεσόντων πολεμιστών και η εμψύχωση όσων αφήνουν πίσω. Βέβαια, μαζί με τους νεκρούς, που παρουσιάζονται ως ισάξιοι συνεχιστές των προγόνων τους, επαινείται και η ίδια η πόλη. Ωστόσο, κατά κανόνα ο έπαινος των νεκρών είναι συλλογικός. Εξαίρεση αποτελεί ο *Έπιτάφιος* λόγος του Υπερείδη, ο οποίος φαίνεται να επηρεάζεται από τον Ισοκράτη και το είδος του εγκωμίου, που αναδεικνυε την ιδέα της ατομικότητας.⁴⁶ Αυτός ο λόγος συντέθηκε προς τιμήν των νεκρών του πρώτου έτους του Λαμιακού Πολέμου, το 322 π.Χ., και σε αυτόν επαινείται ονομαστικά ο στρατηγός Λεωσθένης.⁴⁷

Ο ρήτορας θεωρεί δίκαιο να ξεκινήσει τον λόγο του επαινώντας πρώτα τον στρατηγό. Όπως και στην περίπτωση του Κόνωνα, έτσι και εδώ η περιγραφή της δεινής θέσης που βρισκόταν η Ελλάδα (6.10 *τ]ήν μὲν πόλιν ἡμῶν [δεομέ]νην ἀνδρός, τήν δ' Ἑλλά[δα πᾶ]σαν πόλεως⁴⁸*) ενισχύει την *αὐξήσιν* και καθιστά την προσφορά του Λεωσθένη σημαντικότερη. Αυτή η ατομική προσφορά συνδέεται άρρηκτα με την προσφορά της πόλης προς όλους τους Έλληνες (*ἐπέδ]ωκεν ἑαυτὸν μὲν τῆι [πατρί]δι, τὴν δὲ πόλιν τοῖς Ἑλλη[σιν] εἰς τὴν ἔλευθερίαν*). Αυτή η σύνδεση υπήρχε και στα εγκώμια του Κόνωνα και του Χαβρία που εξετάσαμε προτύτερα.

Ο Υπερείδης χρησιμοποιεί εναλλακτικά τις λέξεις *ἐγκώμιον* και *ἔπαινος* για να αναφερθεί στον Λεωσθένη και τους υπόλοιπους νεκρούς (6.15). Ο Αριστοτέλης (*Ρητ.* 1367b28-32) διαχωρίζει τους δύο όρους, επισημαίνοντας ότι με τον *ἔπαινον* εκθειάζεται το μέγεθος της αρετής ενός προσώπου ενώ με το *ἐγκώμιον* τα κατορθώματά του. Ωστόσο, εδώ δεν φαίνεται να γίνεται κάποιος διαχωρισμός, από τη στιγμή που η αρετή του νεκρού συνδυάζεται με τις πράξεις του.⁴⁹ Βέβαια, η αναφορά στην εκούσια επιλογή των κινδύνων αποτελεί άλλον ένα εγκωμιαστικό τόπο των επιταφίων λόγων⁵⁰ και εδώ ο ρήτορας τονίζει ότι ο έπαινος στον στρατηγό Λεωσθένη αποτυπώνει και την αρετή των ανδρών που πολέμησαν στο πλευρό του.

⁴⁵ Βλ. Loraux 1986. Αλεξίου 2016, 54-60.

⁴⁶ Βλ. Αλεξίου 2016, 443-449. Γενικότερα για την διαφοροποίηση του επιτάφιου λόγου του Υπερείδη βλ. Loraux 1986, 110-114. Herrman 2009.

⁴⁷ Για τα γεγονότα του Λαμιακού Πολέμου βλ. Sealey 1993, 215-219. Για την καριέρα του στρατηγού Λεωσθένη βλ. Davies 1971, 342-343. Worthington 1987, 489-491. Herrman 2009, 58-59.

⁴⁸ Όλα τα παραθέματα από τον λόγο του Υπερείδη προέρχονται από την έκδοση της Loeb (1973).

⁴⁹ Herrman 2009, 80-81.

⁵⁰ Πβ. Θουκ. 2.39-40, 42-3 · [Λυσ.] 2.47 · [Δημ.] 60.30.

Μέσω του προσωπικού εγκωμίου ο Λεωσθένης αίρεται σε εμβληματικό πρότυπο και αντανακλά τη συλλογική αρετή.

Επιπροσθέτως, ο συγκεκριμένος επιτάφιος λόγος διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους του είδους του και στο ότι προσπαθεί να αναδείξει τα κατορθώματα των νεκρών ως ανώτερα από εκείνα των προγόνων τους (6.23), επισημαίνοντας τις ιδιαιτερότητες και τις δυσκολίες της συγκεκριμένης μάχης εν συγκρίσει με όλες τις παλαιότερες. Σε αυτό το σημείο η σύγκριση γίνεται σε τρία επίπεδα: α) αφορά τη καθημερινή παράταξη σε μάχη (*παρατάττεσθαι μὲν ὁσημέραι*), β) τη διεξαγωγή περισσότερων μαχών (*πλείους δὲ μάχας ἠγωνίσθαι*) και γ) τις δυσκολίες που ανέκυπταν λόγω του καιρού και των καθημερινών αναγκών (*χειμώνων δ' ὑπερβολὰς καὶ τῶν καθ' ἡμέ[ρα]ν ἀναγκαίων ἐνδείας*). Αυτή η γενική υπεροχή των πεσόντων εν συγκρίσει προς όλους τους παλαιότερους πολεμιστές γίνεται ειδικότερη στη συνέχεια με την αναφορά σε συγκεκριμένους πολέμους.

Ο Υπερείδης συγκρίνει πρώτα τους πεσόντες του Λαμιακού πολέμου με τους πεσόντες του Τρωικού πολέμου:

ἄρ' οὐκ ἂν οἰόμεθα ὄρᾱν Λεωσθένη δεξιουμένους καὶ θαυμάζοντας τῶν ἡμιθέων καλουμένων τοὺς ἐπὶ Τροίαν στρατεύσαντας, ὧν οὗτος ἀδελφὰς πράξεις ἐνστησάμενος τοσοῦτον διήνεγκε, ὥστε οἱ μὲν μετὰ πάσης τῆς Ἑλλάδος μίαν πόλιν εἶλον, ὁ δὲ μετὰ τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος μόνης πᾶσαν τὴν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας ἄρχουσαν δύναμιν ἐταπείνωσεν. (Ὑπερείδ. 6.35)

Άραγε δεν θα μπορούσαμε να φανταστούμε κάποιους από τους λεγόμενους ημιθέους, εκείνους που πολέμησαν στην Τροία, να υποδέχονται και να θαυμάζουν τον Λεωσθένη; Αυτός μολονότι τα κατορθώματά του ήταν εφάμιλλα με εκείνων, τόσο πολύ τους ξεπέρασε, ώστε εκείνοι με την βοήθεια όλης της Ελλάδας κατέλαβαν μία μόνο πόλη, ενώ ο Λεωσθένης με τις δυνάμεις της πατρίδας του μόνο ταπείνωσε ολόκληρη την κυρίαρχη δύναμη της Ευρώπης και της Ασίας.

Σε αυτό το χωρίο το εγκώμιο του Λεωσθένη επιτείνεται με την πρόσκληση που απευθύνει ο ομιλητής στους ακροατές να φανταστούν τους κορυφαίους ήρωες του Τρωικού πολέμου να

υποδέχονται με θαυμασμό και να χαιρετίζουν στον Άδη τον Λεωσθένη. Με την τεχνική αυτή (*deixis am phantasma*) ο εγκωμιαζόμενος υψώνεται στο επίπεδο των μυθικών ηρώων, και μάλιστα συγκρινόμενος με εκείνους εμφανίζεται υπέρτερος, με κριτήριο το γεγονός ότι στην περίπτωση του Τρωικού πολέμου είχαν συγκεντρωθεί στρατιώτες από όλα τα μέρη της Ελλάδος, για να καταλάβουν μία μόνο πόλη, ενώ τώρα οι νεκροί προέρχονταν από μία πόλη και επιχείρησαν να καταλύσουν την κυρίαρχη δύναμη όλης της Ευρώπης και της Ασίας. Εδώ βλέπουμε να χρησιμοποιείται και το εγκωμιαστικό μοτίβο του *μόνος*. Όπως επισημαίνει ο Herrman (2009, 103), αυτό το μοτίβο για μία πόλη χρησιμοποιείται συνήθως από τους ρήτορες όταν αναφέρονται στην μάχη του Μαραθώνα.⁵¹ Επιπλέον, αξίζει να τονιστεί ότι και ο Υπερείδης, προκειμένου να αναδείξει την ανωτερότητα των πεσόντων του Λαμιακού πολέμου, επιλέγει και εκείνος να παραλείψει σε αυτό το σημείο κάποιες ιστορικές πληροφορίες, όπως για παράδειγμα την βοήθεια που προσέφεραν τα μισθοφορικά στρατεύματα και οι σύμμαχοι των Αθηναίων στον Λεωσθένη (πβ. §11· §13).

Ο Υπερείδης δεν περιορίζεται στη σύγκριση με τους νεκρούς του Τρωικού πολέμου αλλά συγκρίνει τον Λεωσθένη και τους άνδρες του με τον Μιλτιάδη και τον Θεμιστοκλή, τους στρατηγούς των Περσικών πολέμων. Η *σύγκρισις* και η υπεροχή του Λεωσθένη έναντι των στρατηγών του παρελθόντος εντοπίζεται στο επίπεδο της ανδρείας και της φρόνησης (§38 *οὗτος τοσοῦτον ὑπερέσχεν ἀνδρεία καὶ φρονήσει*), η οποία αναδεικνύεται στην επιλογή της επίθεσης σε εχθρική χώρα, εν αντιθέσει με την άμυνα στα πάτρια εδάφη (§38 *κάκεῖνοι μὲν ἐν τῇ οἰκ<ε>ία τοὺς ἐχθ<ρ>οὺς ἐπειῖδον ἀγωνιζομένους, οὗτος δὲ ἐν τῇ τῶν ἐχθρῶν περιεγένετο τῶν ἀντιπάλων*).⁵²

Το εγκώμιο φτάνει στο απόγειό του με την σύγκριση του Λεωσθένη με τους Τυραννοκτόνους, τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα:

οἶμαι δὲ καὶ <τοὺς> τὴν πρὸς ἀλλήλους φιλίαν τῶ δήμῳ βεβαιότατα ἐνδειξαμένους λέγω δὲ Ἀρμόδιον καὶ Ἀριστογείτονα, οὐθένας οὕτως αὐτοῖς οἰκειοτέρους ὑμῖν εἶναι νομίζειν ὡς Λεωσθέ<v>η καὶ τοὺς ἐκείνῳ συναγωνισαμένους, οὐδ' ἔστιν οἷς ἂν

⁵¹ Πβ. [Λυσ.] 2.20 · Πλατ. Μενεξ. 240c.

⁵² Η επιλογή της επίθεσης στην χώρα του εχθρού έναντι της άμυνας στα πάτρια εδάφη φαίνεται να προκρίνεται και από τον Δημοσθένη, ο οποίος προτρέπει τους Αθηναίους να ενεργήσουν δραστικά εναντίον του Φιλίππου στον βορρά, ώστε να μην του επιτρέψουν να μεταφέρει τον πόλεμο στην πατρίδα τους · ενδεικτικά πβ. Δημ. 1.25 · 3.9 · 4.50 · 6.35 · 9.51-52.

μᾶλλον ἢ τούτοις πλησιάσειαν ἐν Αἴδου. εἰκότως· οὐκ ἐλάττω γὰρ ἐκείνων ἔργα διεπράξαντο, ἀλλ' εἰ δέον εἰπεῖν, καὶ μείζω. οἱ μὲν γὰρ τοὺς τῆς πατρίδος τυράννους [κα]τέλυσαν, οὗτοι δὲ τοὺς τῆς Ἑλλάδος ἀπάσης. (Υπερείδ. 6.39)

Νομίζω επίσης ότι ακόμα και αυτοί οι δύο που έδωσαν στο λαό το πιο βέβαιο δείγμα της αμοιβαίας φιλίας τους, εννοώ τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα, θεωρούν ότι κανείς άλλος δεν είναι στο ίδιο επίπεδο με εκείνους, όσο ο Λεωσθένης και οι συμπολεμιστές του και ούτε υπάρχει κάποιος άλλος, εκτός από εκείνους που θα επέλεγαν να συναναστραφούν στον Άδη. Εύλογα: γιατί τα κατορθώματά τους δεν ήταν μικρότερα εκείνων αλλά, αν πρέπει να ειπωθεί, σπουδαιότερα: γιατί αυτοί οι δύο κατέλυσαν τους τυράννους της πατρίδας τους ενώ εκείνοι τους τυράννους όλης της Ελλάδας.

Σε αυτό το σημείο χρησιμοποιείται ξανά η τεχνική *deixis am phantasma*, ωστόσο με μία μικρή διαφοροποίηση. Οι ακροατές δεν καλούνται απλώς να φανταστούν την υποδοχή του Λεωσθένη και των πολεμιστών του από τους Τυραννοκτόνους στον Άδη αλλά ακούν την αξιολόγηση των πράξεων των νεκρών από τους ίδιους τους Τυραννοκτόνους, οι οποίοι εμμέσως τους θεωρούν ανώτερούς τους. Αυτή ακριβώς η εξωτερική αξιολόγηση από τους νεκρούς ήρωες του παρελθόντος καθιστά τον έπαινο του Λεωσθένη και των στρατιωτών του σπουδαιότερο. Επιπλέον, αξίζει να επισημανθεί ότι αυτός είναι ο μόνος επιτάφιος λόγος στον οποίο γίνεται μνεία στον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα. Ωστόσο, η σύγκριση με τους Τυραννοκτόνους και η αναφορά στην κατάλυση των μελλοντικών τυραννιών εντοπίζονται και στο εγκώμιο του Κόνωνα που εξετάσαμε προωύτερα.

5. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι, όσον αφορά τον έπαινο των στρατηγών του 4ου αιώνα π.Χ. στους δικανικούς λόγους, οι ρήτορες μέσω της *αὐξήσεως* και της χρήσης κοινών τόπων του εγκωμίου και των επιτάφιας λόγων επιδιώκουν να παρουσιάσουν τα κατορθώματα των επαινούμενων στρατηγών ως ανώτερα των προγόνων τους, χρησιμοποιώντας επιλεκτικά τις ιστορικές πληροφορίες και αναδεικνύοντας την ατομικότητά τους. Το ίδιο συμβαίνει και στον

Επιτάφιο λόγο του Υπερείδη, ο οποίος διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους επιταφίους, καθώς επικεντρώνεται στον έπαινο του στρατηγού Λεωσθένη. Ειδικότερα για την περίπτωση του Λεωσθένη θα μπορούσαμε να πιθανολογήσουμε ότι ο Υπερείδης επηρεάζεται από τον Δημοσθένη και το εγκώμιο του Κόνωνα. Η σύγκριση του εγκωμιαζόμενου με τους Τυραννοκτόνους, όπως και η σύγκριση των τυραννίδων που καταλύθηκαν απαντά μόνο σε αυτούς τους δύο ρήτορες. Φυσικά, πάντοτε υπάρχει η πιθανότητα να αντλούν και οι δύο στοιχεία από μια άλλη κοινή πηγή. Επιπλέον, αξίζει να επισημανθεί ότι βασική προϋπόθεση για τον ονομαστικό έπαινο και την ανάδειξη της υπεροχής ενός στρατηγού αποτελεί ο θάνατός του, καθώς ο έπαινος ενός εν ζωή στρατηγού πιθανότατα θα προκαλούσε τον φθόνο των ακροατών. Υπό αυτό το πρίσμα μπορούμε να ερμηνεύσουμε και την επιλογή των ρητόρων να υιοθετούν τους κοινούς τόπους των επιτάφιας λόγων για την δημιουργία του εγκωμίου των εκάστοτε στρατηγών. Ο έπαινος συγκεκριμένων στρατηγών ενισχύει την υστεροφημία τους αλλά παράλληλα συμβαδίζει με τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής και υπηρετεί τις ρητορικές και πολιτικές σκοπιμότητες του εκάστοτε ρήτορα.

Από την άλλη, ο ψόγος ενός στρατηγού σε δικανικό λόγο συναρτάται άμεσα με την εκδικαζόμενη υπόθεση και τους στόχους του ρήτορα. Ενίοτε, με αφορμή ένα συγκεκριμένο στρατηγό ο ρήτορας οδηγείται σε πιο γενικές επικρίσεις για τον τρόπο που επιλέγονται οι στρατηγοί και τις υπερβολικές τιμές που τους επιδαμνούνται. Στους συμβουλευτικούς λόγους συνήθως οι στρατηγοί κρίνονται συλλογικά και γι' αυτό δεν συναντάμε έντονη λοιδορία με οξείες προσωπικές επιθέσεις και χαρακτηρισμούς ούτε όμως και εγκωμιαστικούς τόπους. Βέβαια, δεν απουσιάζουν τελείως οι ονομαστικές αναφορές, καθώς ο ομιλητής παραθέτει παραδείγματα για να συμβουλευσει τους συμπολίτες του προς μία συγκεκριμένη πολιτική οργάνωσης του στρατεύματος που θα έπρεπε να αποτελείται από Αθηναίους πολίτες και όχι μισθοφόρους. Στο επίκεντρο του ψόγου των στρατηγών βρίσκονται η ευκολία με την οποία μπορούν να αλλάζουν στρατόπεδο έναντι καλύτερου μισθού και η ανταγωνιστική συμπεριφορά που επιδεικνύουν μεταξύ τους, η οποία υποκρύπτει τα ιδιοτελή τους κίνητρα για αξιώματα και τιμές και αποτυπώνεται στην ευκολία με την οποία επιδίδονται σε δικαστικούς αγώνες.

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Ε. Β. 2005. *Ισοκράτης Ευαγόρας: Ερμηνευτική έκδοση*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- _____ 2016. *Η ρητορική του 4ου αι. π.Χ.: Το ελιξίριο της δημοκρατίας και η ατομικότητα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Amouretti, M. C. και Ruze, F. 2004. *Κοινωνία και πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Γ. Γεωργαμλής. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Anderson, J. K. 1963. "The Statue of Chabrias." *American Journal of Archeology* 67 (4): 411-413.
- Asmonti, L. 2006. "The Arginusae Trial, the Changing Role of Strategoi and the Relationship between Demos and Military Leadership in Late-Fifth Century Athens." *BICS* 49 (1): 1-21.
- Buckler, J. 1972. "A Second Look at the Monument of Chabrias." *Hesperia* 41: 466-474.
- Burke, E. M. 1990. "Athens after the Peloponnesian War: Restorations Efforts and the Role of Maritime Commerce." *CA* 9 (1): 1-13.
- _____ 2002. "The Early Political Speeches of Demosthenes: Elite Bias in the Response to Economic Crisis." *CA* 21 (2): 165-94.
- Burnett, A. P. και Edmondson, C. N. 1961. "The Chabrias Monument in the Athenian Agora." *Hesperia* 30: 74-91.
- Cairns, D. 2003. "The Politics of Envy. Envy and the Equality in Ancient Greece." D. Konstan και N. K. Ruttler (επιμ.), *Envy, Spite, and Jealousy: The Rivalrous Emotions in Ancient Greece*. Εδιμβούργο: Edinburgh University Press, 235-252.
- Canevaro, M. 2016. *Demostene, Contro Leptine: Introduzione, Traduzione e Commento Storico*. Βερολίνο/Βοστώνη: De Gruyter.
- Connor, W. R. 1971. *The New Politicians of Fifth-Century Athens*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Davies, J. K. 1971. *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.* Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Dilts, M. R. 2002. *Demosthenis Orationes, 1-2*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Gauthier, P. 1985. *Les cites grecques et leurs bienfaiteurs (IVe-Ier siècle avant J.-C.)*. Παρίσι/Αθήνα: École française d'Athènes.

- Giannadaki, I. 2014. “The Time Limit (prothesmia) in the *Graphe Paranomon*.” *Dike* 17: 15-33.
- _____. 2022. *A Commentary on Demosthenes’ Against Androtion: Introduction, Text, and Translation*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Hamel, D. 1995. “Strategoι on the Bema: The Separation of Political and Military Authority in Fourth–Century Athens.” *The Ancient History Bulletin* 9 (1): 25-39.
- _____. 1998. *Athenian Generals: Military Authority in the Classical Period*. Λέιντεν: Brill.
- _____. 2015. *The Battle of Arginusae: Victory at Sea and Its Tragic Aftermath in the Final Years of the Peloponnesian War. Witness to Ancient History*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.
- Hansen, H. M. 1974. *The Sovereignty of the People’s Court in Athens in the Fourth Century BC and the Public Action against Unconstitutional Proposals*. Οντένσε: Odense University Press.
- _____. 1975. *Eisangelia: The Sovereignty of the People’s Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians*. Οντένσε: Odense University Press.
- _____. 1991. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*. Οξφόρδη/Κέιμπριτζ: Blackwell.
- Harrison, A. R. W. 1971. *The Law of Athens: Procedure*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Harris, E. M. 2008. *Demosthenes, Speeches 20-22*. Όστιν: University of Texas Press.
- _____. 2018. *Demosthenes, Speeches 23-26*. Όστιν: University of Texas Press.
- Herrman, J. 2009. *Hyperides Funeral Oration*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Hesk, J. P. 2000. *Deception and Democracy in Classical Athens*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Kallet, L. 1983. “Iphikrates, Timotheos, and Athens, 371–360 B.C.” *GRBS* 24 (3): 239-52.
- Kapparis, K. A. 2019. *Athenian Law and Society*. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Routledge.
- Kremmydas, C. 2012. *Commentary on Demosthenes Against Leptines: With Introduction, Text, and Translation*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Loraux, N. 1986. *The Invention of Athens: The Funeral Oration in the Classical City*. Κέιμπριτζ (Μασ.): Harvard University Press.

- Ma, J. 2013. *Statues and Cities: Honorific Portraits and Civic Identity in the Hellenistic World*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- MacDowell, D. M. 1978. *The Law in Classical Athens*. Λονδίνο: Thames and Hudson.
- _____ 2009. *Demosthenes The Orator*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Nouhaud, M. 1982. *L' Utilization de l' histoire par les orateurs attiques*. Παρίσι: Les belles Lettres.
- Parke. H. W. 1933. *Greek Mercenary Soldiers from Earliest Times to the Battle of Ipsus*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Parks, M. H. 2014. *City of Praise: The Politics of Encomium in Classical Athens*, διδακτ. διατρ. Πρόβιντενς: Brown University.
- Pritchett, W. K. 1974. *The Greek State at War, 2*. Μπέρκλεϊ/Λος Αντζελες/Λονδίνο: University of California Press.
- Rubinstein, L. 2009. "Ateleia Grands and Their Enforcement in the Classical and Early Hellenistic Periods." L. Mitchell και L. Rubinstein (επιμ.), *Greek History and Epigraphy. Essays in Honour of P. J. Rhodes*. Σουόνσι: The Classical Press of Wales, 115-43.
- Sealey, R. 1993. *Demosthenes and His Time: A Study in Defeat*. Νέα Υόρκη/Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Shear, J. L. 2011. *Polis and Revolution: Responding to Oligarchy in Classical Athens*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Σπαθάρας, Δ. 2014. "Φθόνος, ρητορική και lifestyle στην κλασική Αθήνα." Λ. Αθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης και Δ. Σπαθάρας (επιμ.), *Ιδιωτικός βίος και δημόσιος λόγος στην Ελληνική Αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό, Μελέτες αφιερωμένες στην Ιωάννα Γιατρομανωλάκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 89-136.
- Σταινχάουερ, Γ. 2000. *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Tanner, J. 2006. *The Invention of Art History in Classical Greece: Religion, Society and Artistic Rationalisation*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Todd, S. C. 2007. *A Commentary on Lysias, Speeches 1-11*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Trundle, M. 1996. *The Classical Greek Mercenary and His Relationship to the Polis*, διδακτ. διατρ. Χάμιλτον: McMaster University.

- _____2004. *Greek Mercenaries: From the Late Archaic Period to Alexander*. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Routledge.
- Walcot, P. 1978. *Envy and the Greeks. A Study of Human Behaviour*. Γουόρμινστερ: Aris & Philips Ltd.
- Warmington, E. H. (επιμ.) 1973. *Minor Attic Orators: In Two Volumes (Loeb)*, II, Λονδίνο: W. Heinemann/Κέιμπριτζ (Μασ.): Harvard University Press.
- Westwood, G. 2020. *The Rhetoric of the Past in Demosthenes and Aeschines*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Whitehead, D. 1991. “Who Equipped Mercenary Troops in Classical Greece?” *Historia* 40: 105-113.
- Worthington, I., 1987. “The Earlier Career of Leosthenes and IG II² 1631.” *Historia* 36: 489-491.
- Yunis H. 1988. “Law, Politics and the Graphe Paranomon in the Fourth–Century Athens.” *GRBS* 29: 361-382.
- Ziolkowski, J. E. 1981. *Thucydides and the Tradition of Funeral Speeches at Athens, Monographs in Classical Studies*. Νέα Υόρκη: Arno Press.

Abstract

According to Aristotle (*Rhet.* 1358b12) praise and blame are the main objects of the demonstrative (epideiktikon) genre but they could be also traced both in forensic (dikanikon) and deliberative (sumbouleutikon) genre. In the present study I consider how blame and praise regarding the Athenian Generals are reflected on all three genres of Attic oratory. My survey will be limited to selected public speeches of Demosthenes and the *Epitaphios* of Hyperides. Special emphasis is given to the different treatment of the Generals depending on the rhetorical genre and the political goals of the orator as well as the techniques of praise and blame that they use.

Λέξεις-Κλειδιά: Αθηναίοι στρατηγοί, δίκες, έπαινος, τιμές, κριτική, επιτάφιος.

Διαβολή και σεξ στην αττική ρητορεία: Το παράδειγμα του Τιμάρχου και της Νεαίρας

Νέαρχος Κουρσάρος

Αναντίρρητα, μελετώντας κανείς τη ρητορική του επαίνου και του ψόγου στην αρχαιότητα και δη την κλασική Αθήνα, έρχεται αντιμέτωπος με μια πληθώρα ρητορικών τεχνικών εκ πρώτης όψεως άγνωστων στον μέσο αναγνώστη. Το ζήτημα γίνεται ακόμη πιο πολύπλοκο, όταν εξετάζουμε τα κείμενα της δικανικής ρητορείας της εν λόγω περιόδου και κυρίως τις προσβολές που αντάλλασσαν οι διάδικοι μεταξύ τους στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας τους, προκειμένου να πείσουν για την αλήθεια των λεγομένων τους. Μια από τις μορφές προσβολών ή καλύτερα, ένας τρόπος να νικηθεί ο αντίπαλος, ήταν και αυτός της *διαβολής*, η οποία διαδραμάτιζε σημαίνοντα ρόλο στην εξέλιξη μιας υπόθεσης στα αττικά δικαστήρια.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση της τακτικής της διαβολής ως μεθόδου μείωσης του ήθους και της υπόληψης του αντιπάλου και κυρίως, η σύνδεσή της με ανάρμοστες και σκανδαλώδεις σεξουαλικές πρακτικές. Ειδικότερα, μέσα από το παράδειγμα του Τιμάρχου στον ομώνυμο λόγο του Αισχίνη, καθώς και της Νεαίρας στον λόγο του Απολλοδώρου, εξετάζονται οι σεξουαλικές προσβολές που αποδίδονται σε ενάγοντες και εναγομένους, η σκοπιμότητα και η λειτουργία τους, και ιδιαίτερα οι τρόποι με τους οποίους διαστρεβλώνεται το νομικό πλαίσιο μέσω αυτής της συκοφαντικής μεθόδου. Επιπρόσθετα, δίνεται έμφαση στις συνέπειες που είχαν αυτές οι κατηγορίες στην έκβαση της εκάστοτε υπόθεσης σε συνάρτηση με το νομικό πλαίσιο περί σεξουαλικότητας, τις αντιφάσεις της αθηναϊκής κοινωνικής ιδεολογίας και την κρατούσα ηθική της εποχής.

Προτού όμως δούμε εν τοις πράγμασι τη διαβολή, είναι χρήσιμο να έχουμε κατά νου τις σημαντικές κοινωνικές μεταβολές που συντελούνται στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ. ως προς τη νομική μεταχείριση της σεξουαλικότητας από πλευράς της πολιτείας. Πράγματι, σε μια Αθήνα που έχει χάσει πλέον την αίγλη της μετά τον καταστροφικό Πελοποννησιακό πόλεμο και το βραχυπρόθεσμο αλλά σκληρό καθεστώς των Τριάκοντα, παρατηρούμε μια αυστηροποίηση του νομικού πλαισίου ως προς την ανάληψη δημοσίων αξιωμάτων και τον ενδελεχή έλεγχο όλων των αξιωματούχων. Με γνώμονα την προάσπιση της δημοκρατίας μετά την αποκατάστασή της το 403 π.Χ., και υπό το κράτος του φόβου για τυχόν διασάλευση του πολιτεύματος και

επιστροφή στις ωμότητες του παρελθόντος, η αθηναϊκή πολιτεία οδηγείται σε ριζικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες, όπως ήταν αναμενόμενο, συμπαρέσυραν με τη σειρά τους και τις κοινωνικές αντιλήψεις.¹

Οι αλλαγές βέβαια αυτές δεν διαφοροποίησαν την ταξική διάρθρωση της Αθήνας, η οποία συνέχισε να είναι μια κοινωνία αποτελούμενη από ελεύθερους πολίτες και αστές, μη πολίτες (ξένοι, μέτοικοι) και δούλους· απεναντίας, αφορούσαν την επαναφορά σε ισχύ παλαιότερων ρυθμίσεων για την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη, ενώ την ίδια στιγμή θεσπίστηκαν και νέοι νόμοι που επιβεβαίωσαν τη δεσποτοκεντρική της όψη.² Οι νόμοι αυτοί σχετίζονταν άμεσα με τη σεξουαλικότητα εν γένει και στόχευαν στην προστασία του κλειστού τύπου της αθηναϊκής οικογένειας, διαμορφώνοντας αυστηρές προϋποθέσεις για την απόκτηση της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη και κατ' επέκταση για την άσκηση των δικαιωμάτων και προνομίων που απέρρεαν από αυτήν. Τα βασικά νομοθετήματα που θα χρησιμοποιήσουμε επικουρικά στην παρούσα μελέτη είναι: ο νόμος του Περικλή 451/450 π.Χ. για την γνησιότητα του Αθηναίου πολίτη (Αριστ. *Αθ. Πολ.*, 26.3: *ἐξ ἄμφοῖν ἀστοῖν*), οι νόμοι περί απαγόρευσης των μεικτών γάμων (Απολλόδ. *Κατὰ Νεαίρας*, 16, 52), ο περί ὕβρεως νόμος (Δημ. *Κατὰ Μειδίου*, 47) και οι νόμοι σχετικά με την πορνεία, ήτοι ο περί *ἐταιρήσεως* και ο περί της δοκιμασίας των ρητόρων (Αίσχιν. *Κατὰ Τιμάρχου*, 19-20, 28-32).³

Με δεδομένο ότι στην αρχαία Αθήνα δεν υφίσταται προστασία ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων –προϊόν νομικής διεργασίας των σύγχρονων κρατών– μιλώντας για αττικό δίκαιο θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το συμφέρον της πόλεως διασφαλιζόταν διαμέσου της προάσπισης της ανδρικής εξουσίας επί του εκάστοτε οίκου και των διαβιούντων σε αυτόν. Σκοπός, λοιπόν, των ανωτέρων νόμων ήταν αφενός να διασφαλίσουν τη διατήρηση του εξ

¹ Για το τι συνέβαινε επί Τριάκοντα αλλά και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403 π.Χ. χαρακτηριστικές είναι οι μαρτυρίες του Ανδοκίδη (*Περὶ τῶν μυστηρίων* 96-98) και του Λυσία (*Κατὰ Ἀγοράτου ἐνδείξεως* 1-2). Η αθηναϊκή δημοκρατία διέθετε μηχανισμούς ελέγχου αυτών που ασκούσαν κάποιο δημόσιο αξίωμα, ένας από τους οποίους ήταν και αυτός της *ἐθνας*, όπου στο τέλος της θητείας του ο αξιωματούχος ελεγχόταν ως προς τη διαγωγή του κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του· βλ. γενικά Harrison 1971, 201-203. MacDowell 2015, 92, 111, 245, 257-259, 322.

² Με τον όρο δεσποτοκεντρικός εννοείται η εξουσία που πηγάζει από τον κύριο του εκάστοτε οίκου επί των υπεξουσιών του, η προστασία της οποίας έχει κεντρική θέση στην αντίληψη του αττικού δικαίου.

³ Βλ. ενδεικτικά Harrison 1968, 21-24 και 1971, 204-205. Rhodes 1985, 331-335. MacDowell 1990, 263-264. Arnaoutoglou 1998, 17-19, 66-67. Carey 2000, 30-35. Fisher 2001, 144-145, 157-163. Κάππαρης 2008, 162-163, 227-229. Phillips 2013, 117-122, 149-151. MacDowell 2015, 74-77, 136-141, 194-195, 267-268. Blok 2017, 28. Κάππαρης 2018, 161-171.

αίματος δεσμού, τη γέννηση δηλαδή γνήσιων τέκνων από δύο Αθηναίους γονείς ικανών να λάβουν την αθηναϊκή «ιθαγένεια» και αφετέρου, να αποκλεισθούν από το να ομιλούν δημόσια και/ή να αναλαμβάνουν κρατικά και/ή ιερατικά αξιώματα άνδρες που εκπορνεύθηκαν επί πληρωμή, ως δυνητικοί κίνδυνοι για την πόλη.⁴

Συγχρόνως, πίσω από την εκάστοτε υπόθεση που φτάνει στα αθηναϊκά δικαστήρια υπάρχει διαφορετική αφετηρία και συχνά κρύβονται πολιτικές σκοπιμότητες και συνεπώς, τα κίνητρα των ρητόρων πρέπει να αντιμετωπίζονται με καχυποψία.⁵ Βάσει αυτού και σε συνάρτηση με τον ερασιτεχνισμό των αττικών δικαστηρίων⁶ βλέπουμε ότι δημόσιος και ιδιωτικός βίος δεν αποτελούν εντελώς διακριτούς άξονες αλλά συγκοινωνούντα δοχεία, μιας και ενώπιον των δικαστών μιας υπόθεσης οι σκανδαλώδεις λεπτομέρειες για τον ιδιωτικό βίο των διαδίκων αποτελούν αποδεικτικό υλικό υψίστης σημασίας και συχνά οδηγούν στην αρνητική σκιαγράφηση του ήθους του ομιλητή.⁷

Επιστρέφοντας στο διά ταύτα, ένας χαρακτηριστικός τρόπος αρνητικής σκιαγράφησης του ομιλητή-αντιδίκου ήταν και η *διαβολή*. Ιδιαίτερα προσφιλής τακτική των ρητόρων, η *διαβολή* αφορά στη σπίλωση του αντιδίκου, την υποβάθμιση και διαπόμπευσή του.⁸ Ετυμολογικά προέρχεται από το ρήμα *διαβάλλω* το οποίο σημαίνει κατά βάση «διαχωρίζω/ξεχωρίζω», έννοια από την οποία προέκυψε και η επιπλέον σημασία του ως «θέτω σε αντιπαράθεση/διένεξη».⁹ Η θέση σε αντιπαράθεση αφορά στον διαχωρισμό ομάδων και/ή προσώπων με επιχειρήματα εχθρικής διάθεσης. Εν προκειμένω, στα δικανικά συμφραζόμενα αυτό μεταφραζόταν στην πρόταξη από τον αντίδικο επιχειρημάτων που χρωμάτιζαν αρνητικά των αντίπαλό του, μεταξύ αυτών και οι αναφορές στην ιδιωτική του ζωή (σχέσεις με εταίρες, κατάχρηση εξουσίας κατά την ανάληψη αξιωμάτων, μη εκπλήρωση χρέους προς την πατρίδα, κακομεταχείριση γονέων, αδηφαγία-πλεονεξία για τυχερά παιχνίδια, πορνεία κ.ά.), με απώτερο σκοπό να επιτύχει τον

⁴ Βλ. σημ. 2.

⁵ Βλ. Osborne 1985, 40-44. Σπαθάρας 2006, 101-102.

⁶ Βλ. Lanni 2012, 120.

⁷ Για τη δυσκολία προσδιορισμού των ορίων ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο στους αττικούς ρήτορες και την εμπλοκή της *διαβολής* βλ. το επεξηγηματικό κείμενο του Carey 2014, 3-43. Βλ. επίσης Αποστολάκης 2014, 209.

⁸ Βλ. Carey 2004, 9-11, Αποστολάκης 2014, 208-210, Piazza 2014, 15-16, Kamen 2020, 60 κ.ε.

⁹ Βλ. Liddel, Scott και Jones ⁹1996, λ. *διαβάλλω*. Montanari 2004, λ. *διαβάλλω*. Επίσης βλ. Carey 2004, 1-2, Piazza 2014, 14, Kamen 2020, 62.

ανωτέρω διαχωρισμό, ήτοι να ξεχωρίσει τον αντίδικο από τους δικαστές, ώστε οι τελευταίοι όντας προκατειλημμένοι να εκδώσουν αρνητική ετυμηγορία σε βάρος του.¹⁰

Μολονότι ο Αριστοτέλης –αλλά και άλλες πηγές της περιόδου– θεωρεί τη διαβολή μεγάλο κακό (*Ρητ.* 1416a 33-35), αναγνωρίζει ωστόσο τη συναισθηματική διέγερση των δικαστών και του ακροατηρίου εξαιτίας της, μαζί με τον *ἔλεον* και την *ὀργήν* (*Ρητ.*, 1354a). Καθίσταται συνάμα σαφές ότι οι προσβολές αυτές ήταν «εκτός του ιδανικού ρητορικού πλαισίου», καθότι δεν σχετίζονται με τα γεγονότα της κρινόμενης υπόθεσης (*ἔξω τοῦ πράγματος*).¹¹ Ο ίδιος μάλιστα, επισημαίνει ότι ο κατηγορος θα πρέπει να τοποθετήσει τη διαβολή στο τέλος του λόγου του, ενώ ο εναγόμενος θα πρέπει να ξεκινήσει μ’ αυτήν, ώστε να αποκρούσει τις προσβολές, και όλα με φόντο ένα τρίτο μέρος, το ακροατήριο περιλαμβανομένων και των δικαστών (*Ρητ.*, 1415a 26-34).¹² Σε κάθε περίπτωση, και παρόλο που η κακολογία έπρεπε να αποφεύγεται, οι ρήτορες, εμφορούμενοι από ιδιοτελή κίνητρα, δεν διστάζουν να αξιοποιήσουν την τεχνική της διαβολής, ώστε να υπονομεύσουν τον χαρακτήρα του αντιπάλου. Η διαβολή, λοιπόν, ως ένα επιχείρημα *ad hominem* συνέβαλλε στο να εισέλθουν στη δημόσια σφαίρα στιγμές ιδιωτικές και εν πολλοίς σκανδαλοθηρικές της ζωής του αντιδίκου, δοσμένες με τρόπο αληθοφανή και με ξεκάθαρους αποδέκτες αυτής της επίθεσης τους δικαστές, των οποίων η εύνοια επιχειρούνταν να κερδηθεί.¹³

Έχοντας αρνητικό πρόσημο ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ.,¹⁴ η *διαβολή* είναι στενά συνδεδεμένη με τη *λοιδορία* η οποία συνίσταται στην κατά μέτωπο επίθεση στο ήθος του αντιδίκου με σαφέστατα σκληρούς και προσβλητικούς χαρακτηρισμούς: π.χ. ο τρόπος με τον οποίο κακομεταχειρίστηκε σεξουαλικά ο Φρυνίωνας την Νεαίρα ενώπιον των συμποσιαστών

¹⁰ Βλ. σημ. 7. Οι φήμες και το κουτσομπολιό επηρέαζαν σημαντικά την άποψη των δικαστών, όπως αποδείχθηκε και από την έκβαση της υπόθεσης στον *Κατὰ Τιμάρχου* λόγο.

¹¹ Βλ. Carey 2004, 1-2. Αποστολάκης 2014, 209. Piazza 2014, 17-19. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Αριστοτέλης δεν αναγνωρίζει την ύπαρξή της, την αποδέχεται ωστόσο διστακτικά (*Ρητ.* 1390a 25-27).

¹² Βλ. Worman 2008, 279. Piazza 2014, 19. Kamen 2020, 62.

¹³ Βλ. Carey 2004, 5. Αποστολάκης 2014, 208-209. Piazza 2014, 12, 15. Η Piazza (2014, 16) ορθώς επισημαίνει ότι το παιχνίδι της διαβολής ήταν ένα παιχνίδι για τρεις: κατηγορος-αντίπαλος-κοινό/δικαστές, στο οποίο οι προσβλητικές αναφορές του πρώτου προς τον δεύτερο εξακοντίζονταν στον τρίτο, προκειμένου η κοινή γνώμη να αποκτήσει την αρνητική εικόνα που έπρεπε, θέση με την οποία συμφωνώ. Για τον εξευτελισμό που υφίστατο κάποιος λόγω της διαβολής και την ίδια την τακτική επίσης βλ. επιπλέον και Harding 1987, 25-39. Hunter 2003, 213-257. Για το τριαδικό μοτίβο της διαβολής βλ. Pomelli 2012, 101-103.

¹⁴ Πβ. Θουκ., 3.37-48, 5.16.1 Ἄριστοφ. *Αχ.* 380, 502 Ἰππ., 63-64, 288, 486-487. Βλ. Harris 2006, 307-308. Carey 2004, 2.

δεν είναι τίποτα άλλο από μια ακόμη προσπάθεια του Απολλοδώρου να δείξει πόσο αισχρή ήταν αυτή η ξένη που τόλμησε να εισέλθει παρανόμως στη σφαίρα των πολιτών μέσω του Στέφανου (*Κατὰ Νεαίρας* 35: *άσελγῶς προπηλακίζετο*).¹⁵ Με σκληρότερο τρόπο ο Δημοσθένης διασύρει τον Αριστογείτονα στον ομώνυμο λόγο του ([Δημ.] 25), φτάνοντας στο σημείο να τον κατηγορήσει ότι αποπειράθηκε να πουλήσει την αδελφή του ως δούλη (§55), δείχνοντάς μας έτσι ότι *διαβολή* και *λοιδορία* συμπορεύονταν και ενίοτε συμπλέκονταν ή/και αντιπαρατίθεντο για την καλύτερη δυσφήμιση της απέναντι πλευράς. Μάλιστα, οι διάδικοι δεν διστάζουν να ξεπεράσουν τα όρια με κίνδυνο ο λόγος τους να καταστεί μηνύσιμος και να βρεθούν υπόλογοι σε μία ενδεχόμενη δίκη *κακῆ κατηγορίας*.¹⁶

Οπωσδήποτε θα υπήρχε έγνοια να μην φτάσουν στα όρια του λιβέλου, ωστόσο αυτό δεν σήμαινε ότι στην πράξη μερικές φορές τα πράγματα δεν θα μπορούσαν να ξεφύγουν. Και είναι σ' αυτό το σημείο που έρχεται αυτή η τακτική των υπαινιγμών με τους οποίους καταπιάνεται η *διαβολή*, προκειμένου να εξυπηρετηθεί το συμφέρον του ομιλητή. Άλλοτε εμφανής και άλλοτε μέσω αυτών των υπαινιγμών η *διαβολή* κατέχει καίρια θέση στους δικανικούς λόγους, αποβλέποντας πάντα στην υποτίμηση και προσβολή του διαδίκου μέσα από αληθοφανή επιχειρήματα και δημιουργώντας προκατάληψη εναντίον του στα μάτια της κοινής γνώμης. Η *διαβολή* βαδίζει συχνά ανάμεσα στην αλήθεια και το ψεύδος, χρησιμοποιεί τοποθεσίες, τρόπους ντυσίματος ή συμπεριφοράς, ώστε να συνδέσει τον αντίπαλο με κακοτοπιές και/ή ακόλαστο τρόπο ζωής, ασύμβατο προς την εικόνα του *καλοῦ κάγαθοῦ πολίτη* –και άρα να τον οδηγήσει πιο κοντά στην καταδίκη.¹⁷ Μπορεί η αισχρολογία να μην επιτρεπόταν, αυτό όμως δεν εμπόδιζε

¹⁵ Βλ. Omitowaju 2002, 43-44. Κάππαρης 2008, 193-194. Kamen 2020, 63. Άλλα ρήματα που συχνά συνόδευαν τη διαβολή είναι το *βλασφημεῖν*, *κακολογεῖν*, *ἀμαρτάνειν*, *προπηλακίζεῖν* βλ. Carey 2004, 2. Kamen 2020, 63-64.

¹⁶ Βλ. Αποστολάκης 2014, 209-213. Σύμφωνα με τον Αποστολάκη (2014, 209): «Ο *Κατ' Αριστογείτονος Α'* αποτελεί ακραίο παράδειγμα ρητορικής *διαβολής* η οποία εκθέτει με ανελέητο τρόπο ακόμη και μύχιες πτυχές του κατηγορουμένου ενώπιον του αδηφάγου κοινού. Είναι τέτοια η σφοδρότητα της *λοιδορίας*, που σε ορισμένα σημεία φαίνεται να επισκιάζει ακόμη και τις εμβληματικές για την ένταση και την οξύτητά τους ρητορικές συγκρούσεις του Δημοσθένη με τον Αισχίνη, και θα μπορούσε να θέσει τον λόγο στα όρια του λιβελογραφήματος». Εξίσου ακραίοι είναι και οι δύο λόγοι που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη με διαφορετική βέβαια αφετηρία και στόχευση. Για τον νόμο αναφορικά με την *κακῆ κατηγορία* πβ. Ίσοκ. 6.3 Ἰ. Λυσ. 10.6-9 και βλ. Todd 2007, 21, 545-546, 631. Σπαθάρης 2009α, 87. Kamen 2020, 64, 88-89.

¹⁷ Για τις αμφισημίες και τις αναλήθειες που περιλάμβανε η διαβολή βλ. Carey 2004, 5-6. Piazza 2014, 13-14. Kamen 2020, 62-63. Αυτή η αναλήθεια ήταν σχετική ακριβώς γιατί αποσκοπούσε στη «δολοφονία του χαρακτήρα» του αντιπάλου *άσχετα*, εάν ο ισχυρισμός περιείχε μια δόση αλήθειας ἰ. πβ. Carey 2004, ό.π. Μ' αυτή την οπτική μπορούμε να πούμε ότι η *διαβολή* είχε και τη σημασία της συκοφαντίας εν στενή εννοία, όπως την αντιλαμβανόμαστε και σήμερα, μολονότι δεν ταυτίζονταν οι δύο έννοιες εκείνη την εποχή βλ. Piazza 2014, 15.

τους ρήτορες να μεταφέρουν ιδιωτικά αμαρτήματα των διαδίκων στο δικαστήριο και να «ταΐσουν» την αδηφάγα αθηναϊκή κοινή γνώμη με πιπεράτες λεπτομέρειες σεξουαλικής φύσεως. Εφαλτήριο επομένως για να φτάσουν οι σεξουαλικά αποκλίνουσες συμπεριφορές και/ή ιδιωτικά σφάλματα κάποιου στη δημόσια σφαίρα, ώστε να διαπομπευθεί, ήταν αυτή η μέθοδος συκοφαντίας.¹⁸ Σε συνδυασμό μάλιστα με την εμμονή της αθηναϊκής πολιτείας για τη διατήρηση της καθαρότητας του σώματος των πολιτών, οι αναφορές ότι κάποιος είχε παντρευτεί μια ξένη και/ή είχε αποκτήσει παιδιά μαζί της ή ακόμα χειρότερα, ότι κάποιος Αθηναίος πολίτης ήταν ή είχε υπάρξει κάποτε επί πληρωμή εκδιδόμενος, ήταν αρκετές, για να εξάψουν την οργή του ακροατηρίου σε μια περίοδο μάλλον βαθιάς συντηρητικοποίησης.¹⁹ Τρανά παραδείγματα χειρισμού της τακτικής αυτής είναι ο *Κατὰ Τιμάρχου* λόγος του Αισχίνη και ο *Κατὰ Νεαίρας* του Απολλοδώρου με επίκεντρο των προσβολών τους ίδιους τους πρωταγωνιστές.

Αρχής γενομένης από τον *Κατὰ Τιμάρχου*, βλέπουμε αυτή την εκμετάλλευση της διαβολής ως μιας καλά οργανωμένης επίθεσης στο ήθος του Τιμάρχου, ο οποίος διώκεται ουσιαστικά με βάση τον περί της δοκιμασίας των ρητόρων νόμο.²⁰ Στην προσπάθειά του να πείσει ο Αισχίνης, ο οποίος στο μεταξύ δεν διαθέτει πειστήρια για όσα προσάπτει,²¹ αποδίδει στον Τίμαρχο ένα σύνολο αποκλινουσών συμπεριφορών, προκειμένου να τον ταυτίσει με το πρότυπο του πιο ακόλαστου ανθρώπου. Βασισμένος κατά πρώτον στις κατηγορίες των προσώπων τις οποίες τιμωρούσαν οι νόμοι περί πορνείας (περί *έταιρήσεως* και δοκιμασία των ρητόρων) συνδέει τον Τίμαρχο με εταίρες και πρόσωπα του αγοραίου έρωτα, με την κατασπατάληση της περιουσίας του σε όλων των ειδών τις ηδονές, την παραμέληση της φροντίδας της μητέρας του, την υβριστική συμπεριφορά, την εμπλοκή του σε *έταιρησιν*, ήτοι πληρωμένη πορνεία (§§ 42, 74, 87, 94-95, 110-111).²² Ο Τίμαρχος ταυτίζεται με τους δούλους οι οποίοι εργάζονταν στα πορνεία λαμβάνοντας αμοιβή (§§163-164: *μισθούμενος...έμισθώσατό με έταιρειν*) και άρα ήταν και ο ίδιος δουλοπρεπής, προσβάλλοντας το status του ως Αθηναίου πολίτη, ενώ την ίδια στιγμή οι

¹⁸ Βλ. Kamen 2020, 79 κ. ε.

¹⁹ Βλ. Σπαθάρας 2009β, 118. Σπαθάρας 2017, 127.

²⁰ Βλ. σημ. 2.

²¹ Ήδη από την αρχή του λόγου ο ρήτορας παραθέτει ένα συνονθύλευμα νόμων οι οποίοι εκτός του ότι φαίνεται να μην ήταν σε ισχύ ήταν και εντελώς άσχετοι με τη *σωφροσύνη* και την *κοσμιότητα*, όρους τους οποίους πραγματεύεται διαρκώς βλ. §§8-12 πβ. Fisher 2001, 128-135.

²² Η σχέση με εταίρες-πόρνες και εκδιδόμενα πρόσωπα σε συνάρτηση με τη διαρκή σπατάλη χρημάτων για χάρη τους από πολίτες ήταν αντικείμενο έντονης κριτικής και ένδειξη έλλειψης μέτρου πβ. Άριστοφ. *Άχ.* 527 ἄ Αισχίν. 3.172 ἄ Λυσ. 19.13, 17 ἄ Ἰσαῖ. 6.22. Βλ. Roisman 2005, 28-29. Αποστολάκης 2014, 215 σημ. 36.

σχέσεις του με γνωστές και αντιπαθείς προσωπικότητες της εποχής, όπως ο Μισγόλας και ο Ηγήσανδρος, τον δυσφημούν, κάνοντάς τον εξίσου αντιπαθή στην αθηναϊκή κοινωνία (§42).²³

Επιπλέον, ο Τιμάρχος ήξερε, σύμφωνα πάντα με το κατηγορητήριο, πού βρίσκονταν οι «κακόφημες» συνοικίες με τα πορνεία της Αθήνας (Κεραμεικός, Πειραιάς), ενώ παράλληλα ο ίδιος κατέστησε τον τόπο διαμονής του οίκο ανοχής παρέχοντας σεξουαλικές υπηρεσίες επί πληρωμή (§§74, 119-120). Εκτός από δύο φορές όπου αναφέρεται η *διαβολή* και συνδέεται με την κατηγορία (§§126, 152),²⁴ στον υπόλοιπο λόγο ο Αισχίνης την αξιοποιεί μέσω στερεοτύπων, όπως η θηλυπρέπεια και άλλα κουτσομπολιά της περιόδου, για να στοιχειοθετήσει το επιχείρημά του ότι ο Τιμάρχος είναι πόρνος, φέρεται σαν γυναίκα εκδιδόμενη, σαν μια παλλακίδα, πληρώθηκε για να παράσχει σεξ σε ένα πλήθος ανδρών και άρα δεν διαθέτει τον απαιτούμενο αυτοέλεγχο, προκειμένου να αγορεύει δημόσια (§§38-72, 110-111).²⁵ Ο Αισχίνης υπονοεί σαφώς σε όλες σχεδόν τις αναφορές για τον Τιμάρχο ότι ο τελευταίος ήταν και παραμένει ένας πόρνος, ενώ χαρακτηριστική είναι και η χρήση της *ένάργειας* (§26), προκειμένου να φανεί με παραστατικότητα η θηλυπρέπειά του (§§70, 123, 130, 157).²⁶

Εντούτοις, η *διαβολή* δεν στοχεύει μόνο στο να υπονομευθεί ο χαρακτήρας του αντιπάλου. Μέσα από τους αναληθείς ή σε μεγάλο βαθμό αληθοφανείς ισχυρισμούς και ειδικά όσον αφορούσε τα σεξουαλικά αδικήματα, η διαβολή έδινε και τον τρόπο στους ρήτορες να διαστρεβλώνουν το νομικό πλαίσιο ως ένα συμπληρωματικό στοιχείο στο γενικότερο *ad hominem* επιχείρημα, μέσω της παράφρασης των νόμων.

Δεδομένου ότι απαγορευόταν επί ποινή θανάτου να επικαλεστεί κανείς στα δικαστήρια ανύπαρκτο νόμο ([Δημ.] 26.24), το γεγονός ότι κάποιος παράφραζε υφιστάμενο νομοθέτημα ή χρησιμοποιούσε μόνο το τμήμα-λεκτικό που τον συνέφερε δεν καθιστούσε την πράξη του παράνομη.²⁷ Ο ίδιος ο Αισχίνης στην αρχή του λόγου του παραφράζει τον *περί ὕβρεως* νόμο (§§15-17), με σκοπό να δείξει ότι ο συγκεκριμένος νομος αποσκοπούσε στην προστασία μόνο

²³ Βλ. Carey 2004, 11-12. Kamen 2020, 81. Για την αντίληψη της λήψης μισθού-αμοιβής ως δουλοπρεπούς συμπεριφοράς και άρα ως υποταγής σε κάποιον πβ. Άριστ. *Ρητ.* 1367a33 και βλ. Cohen 2003, 216-217.

²⁴ Βλ. Carey 2004, 8. Harris 2006, 306 σημ. 4.

²⁵ Πβ. και §§126, 131 για τη χρήση του ψευδώνυμου Βάτταλος, το οποίο είχε ο Δημοσθένης, και των συμπαραδηλώσεών του. Βλ. Kamen 2020, 79-81 για τις σεξουαλικές προσβολές μέσω της *διαβολής* και της *λοιδορίας*. Για τη σεξουαλική ρητορική στους δικανικούς λόγους βλ. γενικά Glazebrook 2014.

²⁶ Βλ. Fisher 2001, 153-157. Kamen 2020, 80. Για την *ένάργειαν* βλ. O' Connell 2017, 124-126 και Σπαθάρας 2017, 125-139.

²⁷ Βλ. Carey 1994, 102.

των αγοριών-πολιτών, για να ισχυριστεί έπειτα ότι ο Τίμαρχος υπέστη σεξουαλική *ὑβριν* εφόσον εκπορνεύθηκε.²⁸ Συγχρόνως, τόσο ο νόμος της *ἐταιρήσεως* όσο και αυτός της δοκιμασίας των ρητόρων δεν έδιναν ούτε ορισμό των εννοιών της *ἐταιρήσεως* ή της πορνείας γενικότερα, ούτε καθόριζαν το είδος του σεξουαλικού ρόλου που θα έπρεπε να είχε υιοθετήσει ο κατηγορούμενος κατά τη διάρκεια της πράξης, ώστε να διωχθεί. Ομοίως, οι νόμοι αυτοί δεν έκαναν καν μνεία σε έννοιες όπως η θηλυπρέπεια, αλλά όριζαν τις κατηγορίες των προσώπων που διώκονταν. Επιπρόσθετα, ο Αισχίνης έχει υπόψη του τις ομοερωτικές περιπτώξεις μεταξύ Αθηναίων –στις οποίες δηλώνει ρητά ότι έχει εμπλακεί (§132)– και συνεπώς, μας προξενεί εντύπωση το πώς κατορθώσε να καταδικάσει τον Τίμαρχο, αποστερώντας του τα πολιτικά δικαιώματα και εξοβελίζοντάς τον από την πολιτική σκηνή. Αυτό το κατάφερε εξάπτοντας τον θυμό του ακροατηρίου, πατώντας πάνω στις εμμονές της αθηναϊκής ιδεολογίας για διαφάνεια και εκπλήρωση του χρέους προς την πατρίδα, στοιχεία που μεταχειρίζεται επιτυχώς μέσω της *διαβολής* και ο ομιλητής στον *Κατ' Αριστογείτονος Α' λόγο*.²⁹

Η ομοφυλοφιλία δεν φαίνεται να ήταν παράνομη στην αρχαία Αθήνα, ενώ διαθέτουμε μαρτυρίες όπου πολίτες διατηρούσαν ακόμα και οίκους ανοχής (πβ. το παράδειγμα του Φιλοκτήμονα στον λόγο του Ισαίου και τη σχέση του με την πρώην δούλη πόρνη Αλκή). Εκείνο που εξόργιζε –μεταξύ πολλών άλλων– τους Αθηναίους είναι η συμπεριφορά κάποιου πολίτη ως δούλου, η έλλειψη αυτοσυγκράτησης, η μη ανάληψη των υποχρεώσεών τους προς την πατρίδα (π.χ. η ανάληψη λειτουργιών) και όχι με πόσους συνευρέθηκε κάποιος, εκτός εάν τα πρόσωπα αυτά αφορούσαν γυναίκες που ανήκαν στην εξουσία άλλου άνδρα πολίτη, άρα εκεί θα είχαμε τη διάπραξη μοιχείας.³⁰ Δεν ήταν μεμπτό το ότι ο Τίμαρχος είχε σεξουαλικές σχέσεις με εταίρες και άτομα του ίδιου φύλου. Ωστόσο, μέσω της δυσφήμισης ο Αισχίνης κατορθώνει να τον παρουσιάσει ως *μιαρό* (§42)³¹ άνδρα που νοιάζεται μόνο για το προσωπικό του όφελος, ως

²⁸ Βλ. Fisher 2001, 140-142. Επίσης βλ. MacDowell 1990, 263-264 για το αυθεντικό κείμενο του νόμου και την ευρεία προστασία που παρείχε σε όλους ακόμα και στους δούλους. Στην πλειοψηφία τους τα πρόσωπα που εργάζονταν στον αγοραίο έρωτα ήταν δουλικού καθεστώτος (status) και επομένως ήταν διαθέσιμοι για κάθε σεξουαλική πράξη –ακόμα ένα στοιχείο μειωτικό για τον Τίμαρχο πβ. Λυσ. απ. 82 G.-B. 'Ισαϊ. 6.18-26 ' [Δημ.] 59.24 ' Αισχίν. 1.123 και βλ. Cohen 2006, 101.

²⁹ Βλ. Αποστολάκης 2014, 220, 226. Kamen 2020, 86.

³⁰ Πβ. τον νόμο περί μοιχείας ([Δημ.] 59.87) και τις δρακόντειες διατάξεις περί δίκαιου φόνου σχετικές με τα αδικήματα σεξουαλικής φύσεως (Δημ. 23.53-56) και βλ. Κάππαρης 2008, 288-292.

³¹ Για τις λέξεις *μιαρός* και *βδελυρός* που θα προκαλούσαν την αηδία του ακροατηρίου βλ. Σπαθάρας 2017, 125-139. Επίσης βλ. Fisher 2001, 153-155, 162-163, 170-174, 191-193, 205-208, 227-230, 242 για την απέχθεια που

πόρνο και κοιλιόδουλο, δούλο-υπηρέτη των πιο αισχρών ηδονών που έφτασε στο σημείο να υποστεί *ὑβριν* και άρα είναι δυνητικός κίνδυνος για την πόλη, καθώς, όπως εύκολα υπέβαλε το κορμί του σε σεξουαλική κακοποίηση, με την ίδια ευκολία θα ξεπουλούσε και το δημόσιο συμφέρον.³² Επί της ουσίας δηλαδή ο Τιμάρχος πλήρωσε την καχυποψία της αθηναϊκής κοινωνίας, η οποία, αν και γνώριζε τις σεξουαλικές αυτές πρακτικές, συχνά στον δημόσιο λόγο παρουσιάζεται να τις τοποθετεί θα λέγαμε κάτω από το χαλί.³³ Σε μια τεταμένη πολιτικά περίοδο, η τακτική του Αισχίνη να διαβάλλει τον Τιμάρχο, βγάζοντας όλα τα ιδιωτικά του αμαρτήματα στο φως, απέφερε καρπούς, αφού κατόρθωσε ελλείψει απτών αποδείξεων να επιτύχει τον πολιτικό του θάνατο.

Με έναν παρόμοιο τρόπο ο Απολλόδωρος, θέλοντας να διαπομπεύσει τον Στέφανο, εξευτελίζει κυριολεκτικά την Νεαίρα στον ομώνυμο λόγο. Ο ρήτορας ξεοδεύει περισσότερο από το ένα τρίτο του λόγου του, προκειμένου να αναφερθεί στην καριέρα της Νεαίρας ως εκδιδόμενης πόρνης και εταίρας (§§18-48).³⁴ Φτάνει μάλιστα σε σημείο να μας πληροφορήσει για αρκετά συμβάντα της ζωής της Νεαίρας και την πορεία της μέχρι να καταλήξει με τον Στέφανο, με περιγραφές άκρως πορνογραφικές³⁵:

§§33: *ἔχων αὐτὴν ἀσελγῶς καὶ προπετῶς ἐχρήτο αὐτῇ, καὶ ἐπὶ τὰ δεῖπνα ἔχων αὐτὴν πανταχοῖ ἐπορεύετο ὅπου πίνοι, ἐκώμαζέ τ' αἶει μετ' αὐτοῦ, συνῆν τ' ἐμφανῶς ...καὶ ἐκεῖ ἄλλοι τε πολλοὶ συνεγίνοντο αὐτῇ μεθουοῦσα καθεύδοντας τοῦ Φρυνίωνος, 41: τὴν*

προκαλείται από την περιγραφή των σεξουαλικών και άλλων κακοποιητικών πράξεων τις οποίες υπέστη ο Τιμάρχος, καθώς και την ηθική επίδραση που αυτές είχαν. Σε ένα παρόμοιο επίπεδο κινείται και ο *Κατ' Ανδροτίωνος* λόγος του Δημοσθένη, όπου διεγείρονται τα ίδια συναισθήματα απέχθειας και αποστροφής από την πραγματέυση της κατηγορίας της *ἐταιρήσεως*, η οποία προκαλεί κοινωνικό και ηθικό μίσμα πβ. §66 και βλ. Fisher 2017, 109-115.

³² Βλ. Carey 2004, 10. Τα παραδείγματα της λαιμαργίας και της ακόρεστης τάσης για ηδονές και πολυτέλειες υπάρχουν και στην κωμωδία βλ. Άριστοφ. *Εἶρ.*, 1003. Αυτό που προκαλούσε τον θυμό δεν είναι η σεξουαλική πράξη αυτή καθαυτή αλλά η υβριστική συμπεριφορά ως αντικοινωνική και αντιδημοκρατική έκφραση και άρα ως απειλή ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος βλ. Fisher 1992, 38-53, Fisher 2001, 39-42, 44-49, 138, Fisher 2017 πβ. σημ. 30 του παρόντος.

³³ Η πορνεία άλλωστε ήταν αναγνωρισμένη και φορολογούνταν (Αἰσχίν. 1.119-120). Δεν ήταν δύσκολο για έναν Αθηναίο και όχι μόνο να βρει σεξ ανάλογα με το βαλάντιό του.

³⁴ Βλ. Κάππαρης 2008 αναλυτικά. Στην πράξη όμως θα ήταν δύσκολο να ξέρει κάποιος από τους δικαστές την Νεαίρα ή αν μη τι άλλο οι μνήμες τους θα ήταν αμυδρές, αφού τα όσα περιγράφονται αφορούν σε γεγονότα που συνέβησαν τουλάχιστον τριάντα χρόνια πριν από τη δίκη.

³⁵ Βλ. Κάππαρης 2008, 189-190, 204-205, 319-321. Στην περίπτωση του *Κατὰ Νεαίρας* βλέπουμε ότι η διαβολή αφορά σε μεγάλο βαθμό σε ψευδείς ισχυρισμούς-υπαινιγμούς πβ. §5. Βλ. Carey 2004, 2 σημ. 6.

μὲν αὐτὴν ἐργασίαν οὐδὲν ἤττον ἢ πρότερον ἠργάζετο, τοὺς δὲ μισθοὺς μείζους ἐπράττετο τοὺς βουλομένους αὐτῇ πλησιάζειν, 108: ὑπὸ πάντων ἀπὸ τριῶν τρυπημάτων γῆς περίοδον εἰργασμένην. ([Δημ.] *Κατὰ Νεαίρας* 33, 41, 108)

Της φερόταν πρόστυχα, χωρίς να διστάζει σε τίποτε. Την έπαιρνε μαζί του στα δείπνα, οπουδήποτε πήγαινε να πιεί, γλεντοκοπούσε μαζί της διαρκώς και συνευρισκόταν μαζί της ολοφάνερα...Εκεί πολλοί συνευρέθηκαν με την Νέαιρα – μεθυσμένη καθώς ήταν και ο Φρυνίων κοιμόταν [...] συνέχιζε το ίδιο επάγγελμα εξίσου δραστήρια με το παρελθόν, ενώ σε όσους ήθελαν να πάνε μαζί της χρέωνε περισσότερα [...] έχει κάνει τον γύρο του κόσμου πουλώντας την πραμάτεια της και από τις τρεις τρύπες της.

(μτφ. Κ. Κάππαρης)

Ο Στέφανος διώκεται με γραφή ξενίας, καθώς παραβίασε τις θεμελιώδεις διατάξεις του αττικού δικαίου που αναφέραμε στην αρχή περί απαγόρευσης των μεικτών γάμων (§§16, 52). Ακολούθως, κατηγορείται ως προαγωγός (§64 κ.ε.), ενώ έρμαιο όλης αυτής της εχθρικής ρητορικής είναι η Νέαιρα, η οποία ως μη Αθηναία αστή διασύρεται με βάνουσο τρόπο.³⁶ Στην προκειμένη περίπτωση ο Απολλόδωρος δεν κρύβει τις προθέσεις του, καθώς το θύμα του, η Νέαιρα, δεν έχει κανένα δικαίωμα διεκδίκησης, είναι χαμηλής κοινωνικής υποστάθμης και, αν και απελεύθερη, δεν θα μπορέσει ποτέ να απολαύσει τα προνόμια των αξιοσέβαστων Αθηναίων γυναικών.³⁷ Εξάλλου, βαθύτερη επιδίωξη του Απολλοδώρου είναι να κηλιδώσει τη φήμη του Στέφανου, να δημιουργήσει την προκατάληψη ότι αυτός ενήργησε σε βάρος της πόλης με το να συζεί ως παντρεμένος με μια ξένη, και να καταφέρει να τον καταδικάσει, εξ ου και το ότι τον

³⁶ Πβ. [Δημ.]59.85-87: Λίγο πριν από την παράθεση του περί μοιχείας νόμου πληροφορούμαστε ότι η Νέαιρα τόλμησε να τελέσει ιερά μυστήρια που μπορούσαν να τελέσουν μόνο Αθηναίες γυναίκες και άρα ακόμη μια φορά προκλήθηκε θρησκευτικό μiasma. Για μια πιο αναλυτική περιγραφή των πικάντικων ιστοριών του λόγου βλ. Σπαθάρας 2009β, 99-120, Σπαθάρας 2012, 846-858.

³⁷ Το γεγονός ότι αποκαλείται με το κύριο όνομά της οφείλεται στο ότι δεν είναι Αθηναία και συνεπώς ως πρώην εταίρα δεν συντρέχει φόβος για τυχόν προσβολή της · βλ. Just 1989, 28 για τις τρεις κατηγορίες των γυναικών που κατονομάζονταν στα αθηναϊκά δικαστήρια.

αποκαλεί ούτε λίγο ούτε πολύ προαγωγό.³⁸ Ακόμα και οι προβλέψεις του στο τέλος του λόγου ότι, αν δεν καταδικάσουν την Νεαίρα, τότε οι εκδιδόμενες θα αποκτήσουν πρόσβαση στη σφαίρα των ελεύθερων Αθηναίων γυναικών και οι Αθηναίες αστές θα καταλήξουν πόρνες αντίστροφα, δεν είναι τίποτα άλλο από το επιστέγασμα της δριμειάς συκοφαντικής επίθεσης που είχε ήδη εξαπολύσει (§114 κ.ε.).³⁹

Εν κατακλείδι, εξαιτίας της φύσης της *διαβολής* είναι ιδιαίτερα δύσκολο να διακρίνουμε πού σταματά η αλήθεια και πού ξεκινά το ψέμα. Οι αμφισημίες και οι αναλήθειες αυτής της εξαιρετικά πολύπλοκης τακτικής, παρόλο που δεν έχουν θέση στη σύγχρονη δικανική πρακτική, φαίνεται ότι στην υπό εξέταση εποχή επηρέαζαν σημαντικά την έκβαση μιας υπόθεσης.⁴⁰ Η Νεαίρα υπήρξε πόρνη στην ιδιοκτησία της Νικαρέτης, έπειτα εταίρα απελεύθερη και ακολούθως παλλακίδα που συζούσε ως νόμιμη σύζυγος με τον Στέφανο, έχοντας μαζί της και την κόρη της Φανώ. Ο δε Στέφανος, ο οποίος είχε ήδη παιδιά με μια Αθηναία, θα μπορούσε κάλλιστα να βρήκε στο πρόσωπο της Νεαίρας μια μόνιμη συντροφιά. Η ισχύς της *διαβολής* όμως είναι ιδιαίτερα μεγάλη. Ακόμη και τίποτα από όλα όσα μας περιγράφει ο Απολλόδωρος να μην ευσταθεί, οι σκανδαλώδεις πορνογραφικές περιγραφές που εξιτάρουν το αθηναϊκό κοινό, δίνοντάς του την ευκαιρία να δει από την κλειδαρότρυπα, και ο κίνδυνος να παρεισφρήσει στο σώμα των πολιτών ένας ξένος –και άρα να καπηλευθεί την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη– ήταν ήδη αρκετά, για να δημιουργήσουν την προκατάληψη ότι ο Στέφανος είναι ένοχος για *ξενία* και η Νεαίρα σφετερίστρια της αθηναϊκής ιθαγένειας, και συνεπώς έπρεπε να πουληθεί ως δούλη. Κατ’ αναλογία, ο Τιμάρχος δεν διώκεται επειδή είχε συνευρεθεί με άνδρες ούτε επειδή υιοθέτησε κάποιον συγκεκριμένο ρόλο κατά τη διάρκεια της σεξουαλικής πράξης. Δεν αφορούσαν αυτά τον νόμο. Διώκεται επειδή ο Αισχίνης κατάφερε να επιτύχει τη διασύνδεση της αδηφαγίας με την ακόρεστη τάση του για ηδονές εν γένει. Σε συνδυασμό με τη φερόμενη ασυδοσία του, η οποία επιτείνεται μέσω της *διαβολής*, οδηγεί τους δικαστές στο συμπέρασμα: «ιδού ένας πόρνος, ένας αισχρός που τολμάει να θέλει αξιώματα και να αγορεύει δημόσια».

³⁸ Ο Απολλόδωρος δεν περιορίζεται στους χαρακτηρισμούς του για την Νεαίρα, αφού την αποκαλεί με την ίδια ευκολία και εταίρα και πόρνη, προκειμένου να την υποβιβάσει. Για μια αναλυτικότερη πραγμάτευση των όρων αυτών εκ μέρους του ρήτορα βλ. Miner 2003, 19-37.

³⁹ Αντίστοιχες αναφορές κάνει και ο Αισχίνης στον *Κατὰ Τιμάρχου* (§188 κ.ε.), προκειμένου να τονώσει ακόμα περισσότερο το αίσθημα φόβου που ήδη είχε δημιουργήσει στους δικαστές, ότι μιάσματα σαν τον Τιμάρχο θα ατιμάσουν ολόκληρη την πόλη με τον ίδιο τρόπο που αυτός ατίμασε το σώμα του (πβ. §116: *καὶ τὴν ὕβριν τὴν εἰς τὸ ἑαυτοῦ σῶμα*).

⁴⁰ Βλ. Αποστολάκης 2014, 229. Kamen 2020, 86.

Άλλωστε, ένα τέτοιο πρότυπο ανθρώπου με υβριστική τάση ήταν απόλυτα ανεπιθύμητο στους Αθηναίους, οι οποίοι, ας μην ξεχνάμε, μετά από τον Πελοποννησιακό πόλεμο δεν έπαψαν ποτέ να είναι καχύποπτοι και να θεωρούν την υβριστική συμπεριφορά⁴¹ ως δυνητικό κίνδυνο ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Βιβλιογραφία

- Αρναουτογλου, I. 1998. *Ancient Greek Laws. A sourcebook*. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Routledge.
- Αποστολάκης, Κ. 2014. «Ιδιωτικά σκάνδαλα και δημόσια εικόνα: Ο Αριστογείτων στο στόχαστρο της δικανικής ρητορείας ([Δημ.] 25 και 26).» Λ. Αθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης και Δ. Σπαθάρας (επιμ.), *Ιδιωτικός Βίος και Δημόσιος Λόγος στην Ελληνική Αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό: Μελέτες αφιερωμένες στην Ιωάννα Γιατρομανωλάκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 201-230.
- Blok, J. 2017. *Citizenship in Classical Athens*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Carey, C. 1994. “‘Artless’ Proofs in Aristotle and the Orators.” *BICS* 39, 95-106.
- _____ 2000. *Aeschines*. Όστιν: University of Texas Press.
- _____ 2004. *The Rhetoric of diabolē* <<https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/3281/>> (12/12/2021).
- _____ 2014. «Μετατοπίσεις των ορίων ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό στους Αττικούς ρήτορες.» Λ. Αθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης και Δ. Σπαθάρας (επιμ.), *Ιδιωτικός Βίος και Δημόσιος Λόγος στην Ελληνική Αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό: Μελέτες αφιερωμένες στην Ιωάννα Γιατρομανωλάκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 3-43.
- Cohen, E. E. 2003. “Athenian Prostitution as a Liberal Profession.” G. W. Bakewell-J. P. Sickinger (επιμ.), *Gestures: Essays in Ancient History, Literature, and Philosophy Presented to Alan L. Boegehold*. Οξφόρδη: Oxbow, 214-236.

⁴¹ Βλ. Fisher 1990, 128-129, Fisher 1992, 99-102 για την *ὕβριν* ως αντικοινωνική συμπεριφορά. Επίσης βλ. σημ. 31 του παρόντος.

- _____ 2006. “Free and Unfree Sexual Work: An economic Analysis of Athenian Prostitution.” C. A. Faraone και L. K. McClure (επιμ.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*. Ουισκόνσιν: University of Wisconsin Press, 95-124.
- Fisher, N. R. E. 1990. “The Law of hubris in Athens.” P. Cartledge, P. Millett και S. Todd (επιμ.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 123-145.
- _____ 1992. *Hybris: A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*. Γουάρμινστερ: Aris & Phillips, 103-124.
- _____ 2001. *Aeschines Against Timarchus. Introduction, Translation and Commentary*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- _____ 2017. “Demosthenes and the Use of Disgust.” Δ. Γ. Σπαθάρας – D. Lateiner (επιμ.), *The Ancient Emotion of Disgust*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Glazebrook, A. 2014. “Sexual Rhetoric: From Athens to Rome.” T. K. Hubbard (επιμ.), *Companion to Greek and Roman Sexualities*. Μάλντεν: Wiley-Blackwell, 431-435.
- Harding, P. 1987. “Rhetoric and Politics in Fourth Century Athens.” *Phoenix* 41: 25-39.
- Harris, E. M. 2006. *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens: Essays on Law, Society, and Politics*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Harrison, A. R. W. 1968. *The Law of Athens. The Family and Property*, 1. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- _____ 1971. *The Law of Athens. Procedure*, 2. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Hunter, V. 2003. «Το κουτσομπολιό και η πολιτική της φήμης» (μτφ. Μ. Υψηλάντη), Δ. Γ. Σπαθάρας και Λ. Τζαλλήλα (επιμ.), *Πειθώ: Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική*. Αθήνα: Σμίλη, 213-257.
- Just, R. 1989. *Women in Athenian Law and Life*. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Routledge.
- Kamen, D. 2020. *Insults in Classical Athens*. Μάντισον: University of Wisconsin Press.
- Κάππαρης, Κ. 2008. *Απολλοδώρου [Δημοσθένους] Κατά Νεαίρας. Εισαγωγή – Αρχαίο κείμενο – Ερμηνευτικά σχόλια*, μτφ. Γ. Α. Χριστοδούλου. Αθήνα: Στιγμή.

- _____ 2018. *Prostitution in the Ancient Athens*. Βερολίνο/Βοστώνη: De Gruyter.
- Lanni, A. 2012. "Publicity and the Courts of Classical Athens." *Yale Journal of Law & Humanities* 24 (119): 119-135.
- Liddel, H. G., Scott, R. και Jones, H. S. (επιμ.), ⁹1996, «Διαβάλλω.» Στο: *A Greek-English Lexicon*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 389-390.
- MacDowell, D. M. 1990. *Demosthenes: Against Meidias (Oration 21)*. Edited with Introduction, Translation, and Commentary. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- _____ ⁶2015. *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*, μτφ. Γ. Μαθιουδάκης. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Miner, J. 2003. "Courtesan, Concubine, Whore: Apollodorus' Deliberate Use of Terms for Prostitutes." *AJPh* 124: 19-37.
- Montanari, F. 2004. «Διαβάλλω.» Στο: *Vocabolario della lingua greca*. Τορίνο: Loescher.
- O'Connell, P. A. 2017. *The Rhetoric of Seeing in Attic Forensic Oratory*. Όστιν: University of Texas Press.
- Omitowaju, R. 2002. *Rape and the politics of Consent in Classical Athens*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Osborne, R. G. 1985. "Law in Action in Classical Athens." *JHS* 105: 40-58.
- Piazza, F. 2014. "Macchina del fango e demonizzazione dell'avversario. Sulla nozione di diavole nella retorica greca." *BLITYRI III* 1-2: 13-31.
- Phillips, D. D. 2013. *The Law of Ancient Athens*. Μίσιγκαν: The University of Michigan Press.
- Pomelli, R. 2012. "Triangolazione diabolica e terzietà nella grecia antica." *RIFL* 6 (3): 95-107.
- Rhodes, J. P. 1985. *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Roisman, J. 2005. *The Rhetoric of Manhood. Masculinity in the Attic Orators*. Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες: University of California Press.
- Σπαθάρης, Δ. Γ. 2006. "Wounding, Rhetoric and the Law in Lysias 4." *RIDA* 53: 87-106.

_____2009α. *Ισοκράτης Κατά Λοχίτου: Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, ερμηνευτικό υπόμνημα*. Αθήνα: Σμίλη.

_____2009β. “Kinky Stories from the Rostrum: Storytelling in Apollodorus’ *Against Neaira*.” *Ancient Narrative* 9: 99-120.

_____2012. “Liaisons Dangereuses: Procopius, Apollodorus and Lysias.” *CQ* 62: 846-858.

_____2017. “Sex, Politics, and Disgust in Aeschines’ *Against Timarchus*.” Δ. Γ. Σπαθάρας και D. Lateiner (επιμ.), *The Ancient Emotion of Disgust*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 125-139.

Todd, C. S. 2007. *A commentary on Lysias, speeches 1-11*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Worman, N. 2008. *Abusive Mouths in Classical Athens*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Abstract

Diabolē means “false accusation or slander” and as a form of insult in the Attic Oratory plays a significant role for the result of a case in Athenian law courts. Either explicitly or indirectly, and having clearly a negative meaning, *diabolē* gives the speaker the opportunity to attack the opponent in order to win the case. One of the aspects of this strategy, which often crosses the boundaries, despite the restrictions on obscenity imposed by the decorum within the Athenian courts, is the orators’ effort to link their opponents with sexual misconduct or deviance such as prostitution, adultery etc. This paper focuses on this tactic as a way of defamation and considers –especially its relationship with improper and scandalous sexual practices. In particular, through the instances of Aeschines’ *Against Timarchus* and Apollodorus’ *Against Neaera* we examine these sexual insults and their consequences, their functions and the manners with whom the legal context is distorted because of *diabolē*.

Λέξεις-Κλειδιά: Τιμάρχος, Νεαίρα, νόμος, διαβολή, καταγωγή, σεξ, ύβρις, πορνεία.

Η λειτουργία των επιρρημάτων σε -ως στον έπαινο των τιμητικών ψηφισμάτων μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ.¹

Γεώργιος Τριανταφύλλου

Η χρήση των επιρρηματικών προσδιορισμών μπορεί να παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την κατανόηση του νοήματος μιας πρότασης. Ειδικότερα, τα επιρρήματα σε -ως φανερώνουν τον τρόπο με τον οποίο συντελέστηκε η ενέργεια ή η κατάσταση που δηλώνεται από το ρήμα. Στην περίπτωση των ελληνόγλωσσων τιμητικών ψηφισμάτων από επιγραφές της αρχαιότητας, η χρήση ενός επιρρήματος σε -ως φανερώνει τον λόγο για τον οποίο το τιμώμενο πρόσωπο έδρασε ή έζησε με αξιέπαινο τρόπο. Η σημασία του επιρρήματος δηλαδή αποτελεί την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στο τιμώμενο πρόσωπο και έναν συνηθισμένο πολίτη. Αυτή η διαφορά, άλλωστε, είναι και η αιτία για την οποία εκείνος κρίθηκε άξιος να τιμηθεί από την πόλη.

Η χρήση των επιρρημάτων αυτών είναι παρόμοια στην αττική ρητορεία και στα επιγραφικά κείμενα. Τα ρητορικά κείμενα, παρόλο που διαφέρουν σημαντικά σε ορισμένα σημεία από τα τιμητικά ψηφίσματα, παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες με αυτά. Οι βασικές ομοιότητες που αφορούν αυτήν την εργασία είναι ο δημόσιος χαρακτήρας τους και η κεντρική θέση που κατέχει ο έπαινος σε αυτά τα δύο γραμματειακά είδη.² Το χρονικό εύρος της έρευνας περιορίστηκε στο τέλος της κλασικής εποχής, γιατί ο έπαινος στην Ελληνιστική εποχή πολύ συχνά δεν διαχωρίζεται από την απλή κολακεία σε κάποιον μονάρχη και τους ευνοούμενούς του, και συνακόλουθα χάνει τον δημόσιο χαρακτήρα του.

Η μελέτη της γλώσσας των κειμένων που επιλέχθηκαν μπορεί να οδηγήσει σε συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο αυτά επικοινωνούσαν μεταξύ τους στην αρχαιότητα. Συγκεκριμένα, η μελέτη των επιρρημάτων σε -ως μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα διαφωτιστική

¹ Η παρούσα εργασία αποτελεί περίληψη ενός άρθρου που πρόκειται να δημοσιευθεί σε διεθνές περιοδικό. Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους συμμετέχοντες στο 2^ο Συνέδριο Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων του Πανεπιστημίου Κρήτης για τις εύστοχες και βοηθητικές παρατηρήσεις τους. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερω το ανώνυμο μέλος της Επιστημονικής Επιτροπής που διάβασε μια αρχική μορφή της εργασίας μου και συνέβαλε με τις παρατηρήσεις του στη διαμόρφωση του τελικού κειμένου.

² Έπαινο και ψόγο μπορεί να συναντήσει κανείς σε κάθε κειμενικό είδος. Στη Ρητορεία όμως ο έπαινος και ο ψόγος κατέχουν κεντρική θέση, και αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία κάθε λόγου, ανεξάρτητα από το είδος του. Αντίστοιχη μορφή δημόσιου επαίνου αποτελούν τα τιμητικά ψηφίσματα, τα οποία σώζονται σε επιγραφές. Σχετικά με τα ψηφίσματα των πόλεων, βλ. Woodhead 1959, 37-39.

για ζητήματα που αφορούν τον έπαινο, αφού αυτά τα επιρρήματα φανερώσουν τον λόγο που δικαιολογεί τον έπαινο, με το να δηλώνουν τον τρόπο με τον οποίο έδρασε ή έζησε κάποιος.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να εξεταστεί και να αναδειχθεί η λειτουργία των επιρρημάτων σε -ως που συναντώνται σε τιμητικά ψηφίσματα μέχρι τον 4ο αι. π.Χ. και αιτιολογούν τον έπαινο του τιμωμένου προσώπου. Τα επιρρήματα ομαδοποιήθηκαν βάσει σημασιολογικών κριτηρίων, ώστε να συστηματοποιηθεί η μελέτη τους και να καταστεί εφικτή η εξαγωγή συμπερασμάτων. Επιπλέον, εξετάστηκε η χρήση αυτών των επιρρημάτων και από τους ρήτορες της κλασικής εποχής. Η πλήρης παράθεση των δεδομένων της έρευνας περιλαμβάνεται στο πλήρες άρθρο. Σε αυτήν την περίληψη παρουσιάζονται ενδεικτικά παραδείγματα και τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η έρευνα.

Η εργασία χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζεται ο χωρισμός των επιρρημάτων σε ομάδες. Στη δεύτερη και στην τρίτη ενότητα παρουσιάζεται η ανάλυση ενδεικτικών παραδειγμάτων από επιρρήματα των πρώτων δύο ομάδων. Δυστυχώς, τα διαθέσιμα δεδομένα για τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ. δεν είναι πολλά, και τόσο τα επιρρήματα που χρησιμοποιούνταν σε επιγραφές, όσο και τα ίδια τα τιμητικά ψηφίσματα ήταν πολύ λιγότερα σε σχέση με αυτά των μεταγενέστερων εποχών. Στην τέταρτη ενότητα ακολουθούν τα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν από την έρευνα.

1. Τα επιρρήματα σε -ως στα τιμητικά ψηφίσματα

Τα επιρρήματα σε -ως³ που συναντώνται σε επιγραφές είναι 672. Περισσότερα από το ένα τρίτο του συνόλου των επιρρημάτων σε -ως που μπορεί να εντοπίσει κανείς στις επιγραφές χρησιμοποιούνται, για να δηλωθεί η ιδιαιτερότητα μια πράξης ή ενός βίου η οποία αξίζει έπαινο.⁴ Συγκεκριμένα, πρόκειται για 286 επιρρήματα. Παρόλο που τα επιρρήματα σε -ως που χρησιμεύουν στον έπαινο είναι πολλά, λίγα μόνο από αυτά συναντώνται σε τιμητικά ψηφίσματα μέχρι το τέλος του 4ου αιώνα, μέχρι την αρχή δηλαδή της Ελληνιστικής εποχής.

Η γεωγραφική κατανομή των επιρρημάτων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Αρκετά είναι τα επιρρήματα που συναντώνται σε επιγραφές μόνο μιας συγκεκριμένης περιοχής, όπως το

³ Σχετικά με τη γραμματική και τη σύνταξη αυτών των επιρρημάτων βλ. Litinas και Triantafyllou 2019, 5-8. Σχετικά με τη μορφολογία των επιρρημάτων σε -ως που συναντώνται στις Αττικές επιγραφές βλ. Threatte 1996, 391-392.

⁴ Σχετικά με τις αρετές που θεωρούνταν αξιέπαινες, με έμφαση όμως στην Ελληνιστική περίοδο, βλ. Gray 2018, 191-195.

δαπανηρῶς, που μπορεί να το βρει κανείς μόνο σε επιγραφές από τη Λυκία. Ωστόσο, υπάρχουν αρκετά επιρρήματα που, αν και εντοπίζονται παντού, απαντώνται συχνότερα σε επιγραφές από μία συγκεκριμένη περιοχή, όπως λ.χ. το πολυτελῶς, σε επιγραφές από την Μικρά Ασία, και κυρίως από την Καρία. Προφανώς η χρήση συγκεκριμένων επιρρημάτων σε συγκεκριμένες περιοχές είναι πολύ σημαντική για την κατανόηση των προτεραιοτήτων και των αντιλήψεων των κατοίκων των περιοχών αυτών.⁵ Η περιορισμένη όμως χρήση των επιρρημάτων κατά τον 4ο αι. π.Χ. δεν παρέχει επαρκές δείγμα για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, όπως γίνεται φανερό από τα επιγραφικά δεδομένα που αναλύονται ή παρατίθενται παρακάτω.

Τα επιρρήματα σε -ως που χρησιμοποιούνται σε έπαινο μπορούν να χωριστούν σε έντεκα ομάδες. Το σημασιολογικό φορτίο που συνδέει μεταξύ τους τα επιρρήματα της κάθε ομάδας αποτελεί και το επαινετέο χαρακτηριστικό του επαινούμενου. Έτσι, η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει επιρρήματα που δηλώνουν προθυμία ή επιμέλεια, η δεύτερη τιμότητα ή ειλικρίνεια, η τρίτη γενναιοδωρία, η τέταρτη εξαίρεση από τον κανόνα ή υπεροχή, η πέμπτη γενναιότητα, η έκτη πειθαρχία ή συνέπεια, η έβδομη αποτελεσματικότητα σε αρμοδιότητες που έχουν ανατεθεί, η όγδοη φρόνηση, γνώση, ικανότητα ή εμπειρία, η ένατη φροντίδα για το κοινό συμφέρον, η δέκατη συμφωνία με παραδεδεγμένες αξίες ή καταλληλότητα και η ενδέκατη ευσέβεια, καλοσύνη ή σύνεση. Οι τέσσερις πρώτες ομάδες εξετάζονται πιο αναλυτικά στο πλήρες άρθρο, ενώ οι υπόλοιπες απλώς παρουσιάζονται. Σε αυτήν την περίληψη παρουσιάζονται ενδεικτικά επιρρήματα από τις δύο πρώτες ομάδες.

2. Επιρρήματα που δηλώνουν προθυμία ή επιμέλεια

Η προθυμία θεωρείται προσόν τόσο για ανώτερους ή κατώτερους αξιωματούχους όσο και για στρατιώτες ή πολίτες που αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση κάποιου έργου. Από τα επιρρήματα αυτής της ομάδας εξετάζεται ενδεικτικά σε αυτήν την περίληψη το επίρρημα *προθύμως*.

Το συγκεκριμένο επίρρημα συναντάται σε δύο επιγραφές από την Αττική στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.: IG I³ 227, 17-18 = IG II² 8, 15-16 (424/3 ή 400-350 π.Χ. ή μετά το 403/2 π.Χ.),⁶ IG II² 1, 49 (405/4 π.Χ.).⁷ Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις είναι συμπληρωμένο από τον εκδότη.

⁵ Αυτές οι επιγραφές χρονολογούνται κυρίως στην Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή εποχή. Το πολυτελῶς δεν συναντάται σε επιγραφές μέχρι τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

⁶ συμπράτ[τεν έαυτοῖς προθύμως] ές τε τασπονδάς.

⁷ [ότι προθύμως έδέξαντο] Σαμίον τός έζω όντας.

Η λειτουργία των επιρρημάτων σε -ως στον έπαινο των τιμητικών ψηφισμάτων μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ.

Γεώργιος Τριανταφύλλου

Η πρώτη επιβεβαιωμένη εμφάνισή του χρονολογείται περίπου μισό αιώνα αργότερα, το 347/6 π.Χ. (IG II² 212, 16-17 Αττική), όπου προσδιορίζει το ρήμα *ύπηρετῶ*.⁸ Αν και συνήθως συναντάται σε επιγραφές από την Αττική, η χρήση του δεν περιορίστηκε εκεί, καθώς σε μια επιγραφή από την Αρκεσίνη στην Αμοργό (IG XII,7 10, 5-6, τέλη 4ου/αρχές 3ου αι. π.Χ.) προσδιορίζει το ρήμα *κοσμῶ*⁹ και σε μια επιγραφή από το Ηραίο της Σάμου (IG XII,6 1:58, 8-10, τέλη 4ου αι. π.Χ.) το ρήμα *ύπηρετῶ*.¹⁰ Στις επιγραφές από την Αττική προσδιορίζει, συνήθως, ρήματα που δείχνουν οικονομική δαπάνη, όπως το *είσφέρω* και το *χορηγῶ*. Αυτό θα μπορούσε ίσως να σημαίνει πως οι Αθηναίοι δυσφορούσαν για τα χρήματα που έπρεπε να δαπανήσουν ως άμεσο ή έμμεσο φόρο,¹¹ και η προθυμία όσων πλήρωναν αλόγγυστα ήταν ξεχωριστή και άξια επαίνου.

Συχνά, το επίρρημα συνοδεύεται από άλλα επιρρήματα,¹² όπως το *εὖ*, το *καλῶς* και το *φιλοτίμως*, αν και συχνά αυτά έχουν συμπληρωθεί από τον εκδότη στις επιγραφές πριν από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., όπως φαίνεται στην επιγραφή IG II² 1158, 2-6 (μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., Αττική):

[έπαιν]έσαι Νικίαν [Ἐπιγένος Κ]υδαθηναία ἀν]δραγαθίας ἔν[εκα τῆς εἰς|τὴν φυλὴν,
ὄτι εἰ]ῦ καὶ προθύμω[ς ἐχορήγησεν τοῖς παισὶ κ]αὶ ἐνίκα Διονύ[σια, καὶ Θα|ργήλια
ἀνδρά]σι, [κ]αὶ στεφανῶσ[αι αὐτόν.]

⁸ *ἐπεμελεῖτο καὶ ὑ[π]ηρετήσιν π[ρο]θύμως ὅτου ἂν ὁ δῆμ[ος] δέ[η]τα[ι].*

⁹ *καὶ ἐκόσμησε καλῶς καὶ προθύμως ἐπιτρέ|ψας περὶ μισθοῦ τῆι πόλει.* Με αυτό το ψήφισμα τιμήθηκε ο Θεόδοτος ο γιος του Νικέα από την Πάρο, ο οποίος εργάστηκε με προθυμία και συνέπεια στην ανέγερση μνημείου που στόλισε την πόλη της Αρκεσίνης.

¹⁰ *[προθύμω]ς πάνθ' ὑπρέτει, καὶ νῦν τὴν | [αὐτὴν ε]ῦνοιαν καὶ προθυμίαν παρέχε|[ται τοῖς π]ολίταις.* Με αυτό το ψήφισμα τιμήθηκε ο Μενίσκος από τις Συρακούσες για τις υπηρεσίες που παρείχε στους πολίτες της Σάμου, όταν εκείνοι είχαν κάποια ανάγκη.

¹¹ Σχετικά με την απροθυμία ανάληψης λειτουργίας βλ. Christ 1990, 152-157. Σχετικά με τους τρόπους αποφυγής ανάληψης λειτουργίας και την απροθυμία πολλών πολιτών να αναλάβουν τα έξοδα για τη διεκπεραίωσή της, βλ. Christ ό.π., 157-160. Βλ. επίσης Carmichael 1997, 262 κ.ε. Παράδειγμα πολίτη που επιχείρησε να αποφύγει τη λειτουργία αποτελεί ο Στέφανος, και ο τρόπος τον οποίο χρησιμοποίησε περιγράφηκε από τον Δημοσθένη (βλ. [Δημ.] 45.66. Βλ. επίσης Faucett 2016, 176). Ωστόσο, ο κυριότερος από αυτούς τους τρόπους, η *ἀντίδοσις*, αποτελούσε παράλληλα και έναν μηχανισμό που επέτρεπε στο κράτος να αποφεύγει περιπτώσεις φοροδιαφυγής (βλ. McCannon 2017, 420).

¹² Στον Ισοκράτη συνοδεύεται από το *ετοίμως* (πβ. Ίσοκ. 8.139: *Ὅστ' οὐκ ἀπορήσομεν μεθ' ὧν κωλύσομεν τοὺς ἐξαμαρτάνοντας, ἀλλὰ πολλοὺς ἔξομεν τοὺς ετοίμως καὶ προθύμως συναγωνιζομένους ἡμῖν*).

Να επαινεθεί ο Νικίας του Επιγένη ο Κυδαθηναίος χάρη στην ανδραγαθία του προς τη φυλή, επειδή διετέλεσε χορηγία καλά και πρόθυμα στη συμμετοχή των παιδιών στα Διονύσια και των ανδρών στα Θαργήλια και νίκησε. (Αποφασίζεται) να στεφανωθεί αυτός.

Ο Νικίας, λοιπόν, τιμάται εδώ για την πρόθυμη λειτουργία του χάρη στην οποία κέρδισε νίκες στα Διονύσια και στα Θαργήλια. Το επίρρημα *εὔ* ίσως συνδέεται με την επιτυχία του. Το επίρρημα *προθύμως* όμως έχει βαρύνουσα σημασία, καθώς ακόμη κι αν ο χορηγός πλήρωνε τα έξοδα παραπονούμενος και νικούσε στις εορτές, αυτή η νίκη δεν θα είχε την ίδια αξία για τους συμπολίτες του με την τωρινή τους νίκη, η οποία δεν φέρει τη σκιά της απροθυμίας. Τέλος, κοντά στο επίρρημα μπορεί να βρίσκεται μια εμπρόθετη γενική, η οποία είτε εξηγεί τους λόγους της προθυμίας, είτε, όπως φαίνεται από το παράδειγμα του Νικία, εξηγεί τι φανερώνει η προθυμία: Σε αυτήν την περίπτωση δείχνει ανδραγαθία (*ἀνδραγαθίας ἔνεκα*).

Η προθυμία σχετικά με τις λειτουργίες επαινείται και από τους αττικούς ρήτορες, όπως φαίνεται ενδεικτικά από το παρακάτω χωρίο:

καὶ τῶν ἄλλων οὐδενὸς πώποτ' ἀποσταῖσιν ὧν ἡ πόλις αὐτοῖς προσέταξεν, ἀλλὰ προθύμως λητουργοῦσι. Λυσ. 18.7

Δεν είχαν αποφύγει ποτέ κανένα από τα άλλα καθήκοντα που τους είχε επιβάλει το κράτος, αλλά έκαναν λειτουργίες με προθυμία.

Η ανταπόκριση στις υποχρεώσεις των πολιτών σε λειτουργίες ως απόδειξη πρότερου έντιμου βίου αποτελεί κοινό τόπο στη ρητορεία. Η προθυμία που συνοδεύει αυτήν την ανταπόκριση αποδεικνύει πως ο πολίτης προτάσσει το συλλογικό συμφέρον έναντι του ατομικού, και στο πλαίσιο της πόλης, αυτό δεν θα μπορούσε να μην αποτελεί επαινετέα ποιότητα.

3. Επιρρήματα που δηλώνουν τιμιότητα ή ειλικρίνεια

Η συμμόρφωση των πολιτών προς τους κανόνες δικαίου αποτελεί τον πυρήνα της εύρυθμης λειτουργίας της πόλης. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των δημόσιων λειτουργιών η σημασία της είναι

καθοριστική, καθώς η εξουσία που αποθέτει ο δήμος στα χέρια τους θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για σκοπούς αντίθετους προς το δημόσιο συμφέρον. Επομένως, όπως η αυθαιρεσία του δημόσιου λειτουργού θα αποτελούσε αντικείμενο ψόγου, έτσι και η συμμόρφωσή του προς τους κανόνες δικαίου αποτελεί λόγο επαίνου. Όσον αφορά την οικονομική ζωή, η τιμιότητα στις ιδιωτικές συναλλαγές είναι μεν επιθυμητή για τη συνοχή μιας κοινωνίας, δεν αποτελεί όμως αντικείμενο δημόσιου επαίνου, αφού σε αυτού του είδους τις συναλλαγές δεν διακυβεύεται δημόσια περιουσία, εγχρήματα ή μη.¹³ Ωστόσο, όταν πρόκειται για χαρακτηρισμό δημόσιων λειτουργών, η τιμιότητα αποτελεί επίσης καθοριστικό προσόν, και γι' αυτόν τον λόγο προφανώς επαινείται.

Από τα επιρρήματα αυτής της ομάδας εξετάζεται ενδεικτικά σε αυτήν την περίληψη η χρήση του *δικαίως* και του *άδωροδοκήτως* σε παράταξη, όπως φαίνεται στο παρακάτω χωρίο:

*έν οἷς δὲ τὰς εὐθύνας ἐπεσημαίνεσθε, δικαίως καὶ ἀδωροδοκήτως πάντα πεπραχθαί μοι προσωμολογεῖτε.*¹⁴ Δημ. 18.250

Όταν πραγματοποιήσατε για εμένα τη διαδικασία των ευθυνών, παραδεχθήκατε ακόμη περισσότερο πως όλα έχουν γίνει από εμένα με δικαιοσύνη και χωρίς δωροδοκία.

Η παράθεση των δύο επιρρημάτων δεν αποτελεί αναγκαστικά πλεονασμό, αν και σημασιολογικά διαφέρουν μόνο ως προς το εύρος. Ο δίκαιος είναι και αδωροδόκητος, ενώ ο αδωροδόκητος μπορεί να μην είναι και στους άλλους τομείς της δραστηριότητάς του δίκαιος. Στην περίπτωση του χωρίου από τον Δημοσθένη, προφανώς η παράθεση των επιρρημάτων προσδίδει έμφαση, τονίζοντας πόσο δίκαια έχουν γίνει όλα τα πεπραγμένα. Η ίδια έμφαση επιδιώκεται και από τη συσσώρευση επιρρημάτων στο τιμητικό ψήφισμα *I.Eleusis* 67 (μέσα του 4ου αι. π.Χ., Ελευσίνα):

¹³ Η διαχείριση των οικονομικών αφορούσε μεγάλο μέρος των *ευθυνών* που ακολουθούσαν τη θητεία των αξιωματούχων (βλ. Yunis 2001, 249).

¹⁴ Στον συγκεκριμένο λόγο, το θέμα της δωροδοκίας επανέρχεται διαρκώς, καθώς ο ρήτορας επιδιώκει να διαχωρίσει τον εαυτό του από τους πολιτικούς του αντιπάλους, τους οποίους κατηγορεί πως έχουν χρηματιστεί από τον Φίλιππο (βλ. Agnew 2016, 21). Το *άδωροδοκήτως* συναντάται άλλες δύο φορές στον Δημοσθένη (βλ. Δημ. 19.4 και 232).

*ἔδοξεν τεῖ Ἴπποθωντίδι φυλ|ε]ῖ· Πολύνικος Φωκιάδου ἐξ Οἴου εἶπεν· ἐπειδὴ
Μεταγένης Ε|ὐκλείδου Ἐρροιάδης καλῶς καὶ δικάϊως καὶ ἀδωροδοκῆτως | ἔκρινε τὴν
[φ]υλ[ήν] νικᾶν Θαραγῆλια περὶ Ι[...7....]νος Ἐλε[υ]σ]ῖ[νι13.....]*

Αποφασίστηκε από την Ιπποθοωντίδα φυλή. Ο Πολύνικος ο γιος του Φωκιάδη από την Οίο είπε: Επειδή ο Μεταγένης ο Ερροιάδης γιος του Ευκλείδη διετέλεσε με επιτυχία και δικαιοσύνη και χωρίς να δωροδοκηθεί κριτής στα Θαραγήλια και έκρινε την νίκη της (Ιπποθοωντίδας) φυλής.

Η συσσώρευση των επιρρημάτων σε -ως εδώ προσδίδει μεν έμφαση, αλλά δημιουργεί και απορίες. Η φυλή τιμά τον κριτή που της έδωσε την νίκη, αλλά τι θα συνέβαινε αν η φυλή έχανε τον αγώνα; Πιθανόν θα θεωρούνταν πως η κρίση του Μεταγένη επηρεάστηκε από δωροδοκία. Αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί, ούτε φυσικά και το αντίθετο. Σε αυτήν την περίπτωση, ο έπαινος από τον ψόγο χωρίζεται από μια λεπτή κόκκινη γραμμή και η συκοφαντία δεν είναι διόλου απίθανη. Άλλωστε, ο μόνος τρόπος να μπορεί η συγκεκριμένη φυλή να γνωρίζει πως ο Μεταγένης δεν δωροδοκήθηκε θα ήταν να τον είχε προσεγγίσει η ίδια. Ωστόσο, κάτι τέτοιο είναι απίθανο. Αυτό που κατά πάσα πιθανότητα συμβαίνει είναι πως, θέλοντας να τονίσουν πόσο καλοί ήταν στον αγώνα, τα μέλη της Ιπποθοωντίδας φυλής δηλώνουν πως θα έχαναν την νίκη μόνο αν δωροδοκούσαν ο κριτής. Θα μπορούσε, λοιπόν, κάποιος να θεωρήσει πως υπάρχουν ψήγματα ρητορικής σε αυτήν την αφιέρωση.

4. Συμπεράσματα

Παρόλο που τα επιρρήματα που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στο πλαίσιο του επαίνου σε επιγραφές είναι πάρα πολλά, ελάχιστα από αυτά χρησιμοποιούνταν στα τιμητικά ψηφίσματα μέχρι το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Πρόκειται για επιρρήματα που δηλώνουν κυρίως προθυμία (όπως το *προθύμως*) και τιμιότητα (*δικαίως* και *αδωροδοκῆτως*). Φυσικά, το γεγονός πως τα άλλα επιρρήματα δεν συναντώνται, δεν σημαίνει ότι οι αρετές που δηλώνονται από αυτά δεν ήταν επαινετές. Είναι πιθανόν όμως ότι οι πόλεις προέκριναν εκείνες τις αρετές που δηλώνονταν από τα επιρρήματα έναντι άλλων αρετών που δεν δηλώνονταν με κάποιον λεκτικό

τρόπο. Επομένως, φαίνεται πως μέχρι τον 4ο αι. π.Χ. το κοινωνικό σύνολο επεδίωκε τη διαμόρφωση πολιτών που διακρίνονταν από προθυμία και τιμιότητα.

Συγκριτικά με τα επιρρήματα που συναντώνται στη ρητορεία, η χρήση των επιρρημάτων σε -ως είναι πιο τυποποιημένη στα τιμητικά ψηφίσματα. Απουσιάζει από το κείμενο των επιγραφών η ποικιλία και η γλωσσική λέπτυνση του ρήτορα, και αυτό είναι ασφαλώς αναμενόμενο. Ωστόσο, η σημασία των επιρρημάτων και η συμβολή τους στο παρεχόμενο νόημα αποτελούν κοινά στοιχεία ανάμεσα στα δύο κειμενικά είδη.

Η συχνότητα εμφάνισης των επιρρημάτων σε -ως σε τιμητικά ψηφίσματα αυξήθηκε δραματικά από τον 3ο αι. π.Χ. και εξής. Πιθανή αιτία αυτής της αύξησης θα μπορούσε να αποτελεί η επιρροή της ρητορείας, καθώς οι ρήτορες χρησιμοποίησαν στους λόγους τους επιρρήματα που συναντώνται συστηματικά σε μεταγενέστερες επιγραφές. Πιθανή αιτία αύξησης της χρήσης αυτών των επιρρημάτων θα μπορούσε ίσως να αποτελεί ο γενικότερος βερμπαλισμός της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής.

Σχετικά με την προτίμηση ή μη των επιρρημάτων σε -ως έναντι ισοδύναμων εκφράσεων, παρατηρείται ότι κάποια επιρρήματα, όπως το *ἀπροφασίστως*, δεν διαθέτουν ισοδύναμες εκφράσεις, ενώ κάποια άλλα, όπως το *προθύμως*, χρησιμοποιούνται εξίσου συχνά με άλλες δομές (λ.χ. *μετὰ προθυμίας*). Αυτό δείχνει πως μάλλον είναι θέμα ύφους η προτίμηση της μίας ή της άλλης δομής. Η μελέτη αυτών των επιρρημάτων τόσο σε άλλα είδη επιγραφών όσο και σε επιγραφές μεταγενέστερων εποχών θα μπορούσε να φωτίσει καλύτερα ζητήματα που σχετίζονται με τη χρήση τους.

Βιβλιογραφία

- Agnew, L. P. 2016. "Demosthenes and His Times." J. J. Murphy (επιμ.), *Demosthenes' On the Crown: Rhetorical Perspectives*. Καρμποντάιηλ: Southern Illinois University Press: 9-35.
- Carmichael, C. M. 1997. "Public Munificence for Private Benefit: Liturgies in Classical Athens." *Economic Inquiry* 35, 261-270.
- Christ, M. R. 1990. "Liturgy Avoidance and Antidosis in Classical Athens." *Transactions of the American Philological Association (1974-2014)* 120: 147-169.

- Fawcett, P. 2016. “When I Squeeze You with Eisphorai’: Taxes and Tax Policy in Classical Athens.” *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 85, 1: 153-199.
- Gray, B. 2018. “A Civic Alternative to Stoicism.” *Classical Antiquity* 37. 2: 187-235.
- Litinas, N. και G. Triantafyllou. 2019. *Adverbs in -ως in Documents of Graeco-Roman Egypt*: Ρέθυμνο: Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- McCannon, B. C. 2017. “Who Pays Taxes? Liturgies and the Antidosis Procedure in Ancient Athens.” *Constitutional Political Economy* 28, 4: 407-421.
- Threatte, L. 1996. *The Grammar of Attic Inscriptions*, 2 τόμοι: *Morphology*. Βερολίνο/Νέα Υόρκη: Walter de Gruyter.
- Woodhead, A. G. 1959 (²1981). *The Study of Greek Inscriptions*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Yunis, H. 2001. *Demosthenes. On the Crown*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Abstract

The adverbs in -ως found in honorary decrees can illuminate the reasons why the honorand is praised. Therefore, they can reveal the perceptions of the people of a certain era about what is considered praiseworthy. The use of such adverbs in Greek honorary decrees of antiquity and in the Attic oratory, presents a considerable variety. However, most of these adverbs are found in post-classical inscriptions. The adverbs in -ως found in honorary decrees of the classical era are very few. The adverbs under consideration indicate willingness, honesty, or general agreement with the values of the city. No adverbs indicating generosity, ability or care for the common good can be found in honorary decrees until the end of the 4th c. BC. This observation could hint on which virtues were considered more important by the cities that issued the decrees, since these virtues were praised whereas others were not. All these adverbs, and many more, can be found in the speeches of Attic orators. Thus, one could assume that the use of adverbs in -ως in classical oratory influenced their use in honorary decrees of the following centuries.

Λέξεις κλειδιά: Επιρρήματα, Σημασιολογία, Πραγματολογία, Επιγραφική, τιμητικά ψηφίσματα, Αττική Ρητορεία.

2η ενότητα:
Ελληνιστική εποχή, Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και
Βυζάντιο

Έπαινος και εξωτερική πολιτική: η ρητορική του επαίνου στις πολεμαϊκές επιγραφές των Κυκλάδων

Απόστολος Παπιομίτογλου

1. *Ευεργετισμός και τίμηση στα ελληνιστικά χρόνια.*

Η πράξη της προσφοράς και της γενναιοδωρίας παρείχε προνόμια στους ευεργέτες των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Για τη γενναιοδωρία τους, η πόλη τιμούσε τους ευεργέτες με τιμητικά ψηφίσματα, και τους αντάμειβε με τίτλους και πολιτικές σταδιοδρομίες. Είναι αναπόφευκτο να σκεφτεί κανείς ότι αυτά τα προνόμια προκάλεσαν την επιθυμία στους ευεργέτες να δώσουν περισσότερα, ώστε να λάβουν περισσότερα. Μέχρι το τέλος της κλασικής περιόδου, η πράξη της ευεργεσίας μετατράπηκε σε αναγκαιότητα για πολιτικά επιτεύγματα. Στις παραμονές των ελληνιστικών χρόνων, ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) ανέφερε ότι οι πολιτικές θέσεις και τα αξιώματα κατανέμονταν σε εκείνους που προσέφεραν κάτι στους πολίτες.¹ Με άλλα λόγια, ήταν το τέλος της ελληνικής πρακτικής, που ήθελε τους πολιτικούς ηγέτες να επιλέγονται ανάλογα με τα ταλέντα και τις ικανότητές τους.

Στην ελληνιστική περίοδο τα πρόσωπα αποκτούσαν κοινωνική υπεροχή και κατακτούσαν πολιτικές σταδιοδρομίες μέσω των ευεργεσιών που παρείχαν. Έπρεπε να ευχαριστήσουν τους πολίτες με προσφορές, για να μπορέσουν να αναλάβουν και να διατηρήσουν αξιώματα. Ο *ευεργετισμός* υπήρξε μία συμβολική αναγκαιότητα, η οποία ορίζεται στη βιβλιογραφία ως *ευεργετισμός ob honorem*.² Ο τελευταίος διατηρεί τον εθελοντικό χαρακτήρα που πρέπει να έχει μία ευεργεσία, αλλά στοχεύει και στην εκπλήρωση ενός πολιτικού καθήκοντος, η οποία τον καθιστά ταυτόχρονα υποχρεωτικό. Η ελληνιστική εποχή σηματοδότησε την αύξηση των πράξεων ευεργεσίας προς τις ελληνικές πόλεις και νήσους, συμπέρασμα που υποστηρίζεται από ένα πλήθος τιμητικών ψηφισμάτων που προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο.³

¹ Βλ. Αριστ. *Πολ.* 6.1321a.

² Βλ. Thiers 2006, 287-289. Fischer-Bovet 2007, 6· 2014, 332· 2020α, 130· 2020β, 112. Von Reden 2021, 119.

³ Η λέξη *ευεργετισμός* χρησιμοποιείται στην ξενόγλωσση έρευνα, κυρίως γερμανική και γαλλική, για να χαρακτηρίσει το φαινόμενο της ιδιαίτερης δράσης και κοινωνικής θέσης ευεργετών στην ελληνιστική και αργότερα αυτοκρατορική εποχή, βλ. Clarke 1929, 33-35. Gauthier 1985. Gordon 1990, 201-231. Stevenson 1992, 421-436. Bringmann 1993, 7-24. Migeotte 1997, 183-196. Domingo-Gygax 2003, 181-200, 2006α, 9-23· 2006β, 269-295· 2016. Thiers 2006, 275-301. Gardner 2007, 327-343. Miller 2016, 385-435.

Οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές, που έλαβαν χώρα στις ελληνικές πόλεις κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη μεταβολή των κινήτρων των ευεργετών και οδήγησαν στην αύξηση των ευεργεσιών. Οι ελληνικές πόλεις εντάχθηκαν σε ένα νέο πολιτικό σύστημα που εισήγαγε ο Αλέξανδρος (336-323 π.Χ.) και συνέχισαν οι Διάδοχοί του. Αν και η διοίκησή τους παρέμεινε δημοκρατική, με τη βουλή και τον δήμο να εξακολουθούν να αποτελούν τους βασικούς θεσμούς, οι πόλεις ήταν υποταγμένες σε μια μεγαλύτερη οντότητα, τα ελληνιστικά βασίλεια, τα οποία εκπροσωπούνταν από τους ηγεμόνες τους. Οι Έλληνες έπρεπε να βρουν έναν τρόπο να ενσωματώσουν τον θεσμό του βασιλιά στη φιλοσοφία και την πολιτική τους.⁴

Ένας τρόπος για να εξασφαλιστούν οι καλές σχέσεις μεταξύ των πόλεων και του βασιλιά ήταν η ανταλλαγή δώρων. Ο ηγεμόνας ευεργετούσε για να εδραιώσει την εξουσία του στις πόλεις που τον ενδιέφεραν, και ως αντάλλαγμα λάμβανε τον τίτλο του *ευεργέτη* μαζί με ένα άλλο πλήθος τιμών και προνομίων.⁵ Έτσι, οι ευεργεσίες του βασιλέως αποτελούσαν συστατικό στοιχείο των απαρχών της μοναρχίας και, όπως το έθεσε ο Αριστοτέλης, πάνω στους ευεργέτες των πόλεων και των εθνών οικοδομήθηκαν η αίγλη και οι τιμές των ηγεμόνων.⁶ Στην περίπτωση της *ευεργεσίας*, με τη στενή έννοια του όρου, ένας πολίτης (σπάνια μια γυναίκα ή ένας ξένος) αναλάμβανε τέτοιου είδους δράση με δική του πρωτοβουλία. Η εξωτερική πολιτική του ελληνιστικού κόσμου όμως εγκαινίασε μία νέα περίοδο, κατά την οποία ξένοι, συνήθως απεσταλμένοι των ηγεμόνων, ευεργετούσαν επιδιώκοντας να ικανοποιήσουν την προαίρεση του στέμματος, την προσωπική τους προβολή και τα αιτήματα των δήμων.⁷ Εδώ δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς, ότι η ορατότητα της ευεργεσίας και ο ρόλος της ως προτύπου συμπεριφοράς για τις μελλοντικές γενιές εξασφαλιζόταν με την παραχώρηση τιμών που με την πρώτη ματιά φαίνονται ασήμαντες, αλλά στην πραγματικότητα είχαν τεράστια σημασία όχι μόνο για την εφαρμογή των σχεδίων της ελληνιστικής εξωτερικής πολιτικής, αλλά και για την ίδια την κοινωνικοπολιτική δομή της πόλης του ελληνιστικού κόσμου. Κοινός παρονομαστής αυτών των τιμών είναι η ορατότητά τους και η δημοσιότητα. Οι τιμές μπορούσαν να έχουν τις εξής μορφές: δημόσιο έπαινο, αναγραφή του ονόματος του τιμωμένου σε επιγραφή, στεφάνωμα του ευεργέτη,

⁴ Βλ. Walbank 1984, 62-64.

⁵ Ο.π., 82.

⁶ Βλ. Αριστ. *Πολ.* 3.1286b· 5.1310b.

⁷ Βλ. Χανιώτης 2009, 20.

πρόσκλησή του να καθίσει στην πρώτη σειρά στο θέατρο (*προεδρία*), ανέγερση αγάλματος, μερικές φορές εισαγωγή μιας γιορτής προς τιμήν του και ταφή του μέσα στην πόλη.⁸ Ενδεχομένως, ο σημαντικότερος και πιο ορατός έπαινος για τους αξιωματούχους των ελληνιστικών βασιλείων ήταν η ανάθεση αγάλματος σε κάποιο ιερό ή σε δημόσιο χώρο.⁹

2. Η περίπτωση των Πτολεμαίων στον κυκλαδικό χώρο.

Μία βασική παράμετρος του θέματος σχετίζεται με το είδος των ευεργεσιών που περίμεναν οι ελληνικές πόλεις από τους ελληνιστικούς ηγεμόνες. Η πτολεμαϊκή Αίγυπτος αποτελεί ένα πολύ καλό παράδειγμα για την εξέταση αυτού του ζητήματος. Οι Πτολεμαίοι ήταν τόσο πρόθυμοι να τιμηθούν από τις ελληνικές πόλεις, που πολύ συχνά δεν λάμβαναν υπόψη τους το οποιοδήποτε κόστος. Το 227 π.Χ. οι Αθηναίοι, ως αντάλλαγμα για τις πολιτικές εγγυήσεις που έλαβαν από τον Πτολεμαίο Γ' Ευεργέτη, αποφάσισαν να τον τιμήσουν. Εκτός από αυτό, ένα γυμνάσιο έπρεπε να φέρει το όνομα του βασιλέως. Στη συνέχεια, ο Πτολεμαίος ανέλαβε τα έξοδα κατασκευής του.¹⁰ Δύο χρόνια αργότερα (225/4 π.Χ.), όταν η Ρόδος κλονίστηκε από έναν ισχυρό σεισμό, ο Πτολεμαίος Γ' έστειλε πολύ μεγαλύτερη βοήθεια στους Ροδίους σε σύγκριση με άλλους ηγεμόνες, όπως ήταν ο Ιέρων Β' (270-215 π.Χ.), ο Γέλων Β', ο Αντίγονος Γ' Δώσων (229-221 π.Χ.) και ο Σέλευκος Β' Καλλίνικος (246-225 π.Χ.).¹¹

Οι κυκλαδίτικες επιγραφές προσφέρουν μία καλύτερη, περισσότερο ολοκληρωμένη και συγκεντρωτική εικόνα της ευεργετικής πολιτικής των Πτολεμαίων. Αυτό ενδεχομένως εξηγείται από τη σημασία που είχαν τα νησιά των Κυκλάδων για τους ηγεμόνες. Η θέση της Ελλάδος ανάμεσα στην Αίγυπτο και τις εξωτερικές κτήσεις της επέβαλλε στους Πτολεμαίους να διατηρούν σχέσεις με τις αρχαίες ελληνικές πόλεις και νήσους.¹² Οι γενικοί στόχοι των Πτολεμαίων ήταν να εξασφαλίσουν βάσεις στη νησιωτική Ελλάδα και μέσω αυτών να ελέγχουν τους ναυτικούς δρόμους, να μειώνουν την επιρροή των αντιπάλων τους και να στρατολογούν μισθοφόρους.¹³ Οι σχέσεις με τα νησιά των Κυκλάδων αποτέλεσαν μέρος της εξωτερικής

⁸ Ο.π., 23-24.

⁹ Για διαφορετικούς τύπους αγαλμάτων, βλ. Zanker 1995, 251-273. Χανιώτης 2009, 24.

¹⁰ Βλ. Πανσ. 1.17.2· *IG* II² 836· Oikonomides 1964, 52 αριθμ.2 = *SEG* 21.397. Habicht 1982, 112 κ.ε. Bringmann 1993, 16.

¹¹ Βλ. Πολύβ. 5.88.

¹² Για τη γεωγραφία της αρχαίας Ελλάδος, βλ. Bursian 1862.

¹³ Βλ. Χανιώτης 1987, 243.

πολιτικής των Λαγιδών, διότι η καλλιέργεια δεσμών με τα νησιά του κεντρικού Αιγαίου θα επέτρεπε στους ηγεμόνες της Αιγύπτου να αποκτήσουν ένα θαλάσσιο προγεφύρωμα για την υπεράσπιση του κεντρικού κορμού του κράτους και των συμφερόντων τους.¹⁴ Το Αιγαίο υπήρξε πάντα το κέντρο του ελληνικού κόσμου και δεν έχασε τη σπουδαιότητά του την περίοδο των μακεδονικών κατακτήσεων, όταν τα γεωγραφικά και πολιτιστικά όρια του ελληνισμού απλώθηκαν μέχρι την κοιλάδα του Ινδού και την έρημο της Νουβίας.¹⁵ Αν οι Πτολεμαίοι ισχυροποιούσαν τη θέση τους στο Αιγαίο θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν μία άνετη προσέγγιση των δυνάμεών τους στον ηπειρωτικό κορμό της Ελλάδος και να αντιμετωπίσουν τις ενέργειες των πειρατών του Ταινάρου, της Κρήτης και της Μ. Ασίας, οι οποίοι διαδραμάτιζαν αποφασιστικό ρόλο στην πορεία των γεγονότων της ανατολικής Μεσογείου.

Για την επιτυχία αυτής της εξωτερικής πολιτικής κεντρικό ρόλο είχε η ευεργετική πολιτική των Πτολεμαίων μοναρχών. Οι τελευταίοι μέσω των απεσταλμένων τους εμφανίζονταν ως ευεργέτες των πόλεων και έδειχναν την εύνοιά τους κάνοντας δωρεές, μειώνοντας τους φόρους ή συμβάλλοντας στην οικοδομική διαμόρφωση των πόλεων. Άλλες φορές εξασφάλιζαν τον εφοδιασμό της πόλης με σιτάρι, παρείχαν την προστασία τους, ή έσωζαν την πόλη από τον επικείμενο κίνδυνο. Σε πολλές περιπτώσεις αυτή η ευεργετική πολιτική εκφραζόταν με τη δράση ατόμων που ήρθαν από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, χωρίς ωστόσο να είναι απεσταλμένοι των ηγεμόνων, αλλά συνδέθηκαν με το βασιλικό στέμμα με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, όπως αποκαλύπτουν οι επιγραφικές μαρτυρίες. Πολύ συχνά πρόκειται για πολίτες που έφταναν στα νησιά του κεντρικού Αιγαίου, τα οποία με τη σειρά τους πρόσφεραν τις κατάλληλες αφορμές και συνθήκες για να εξυπηρετηθούν τα συμφέροντα των μοναρχών.¹⁶ Ως εκ τούτου, η παρουσία και η δράση τους στη νησιωτική Ελλάδα συνήθως εξυπηρετούσαν ταυτόχρονα τα συμφέροντα των

¹⁴ Για τη δραστηριότητα των Πτολεμαίων στο Αιγαίο, βλ. Costanzi 1911, 277-283. Tam 1924, 141 κ.ε. Fellmann 1930, 63. Cary 1959, 403. Bevan 1968. Merker 1970, 141-160. Bagnall 1976. Reger 1994, 32-69. Constantakopoulou 2012, 49-70.

¹⁵ Βλ. Σπυριδάκης 1983, 5.

¹⁶ Μία χαρακτηριστική περίπτωση για την μελέτη αυτού του φαινομένου είναι η προσωπική ιστορία του Αρτεμιδώρου, υιού του Απολλωνίου, από την Πέργη της Παμφυλίας, βλ. Fowler 1900, 254. Hiller von Gaertringen 1904, 89-102. Herter 1932, 233-235. Robert 1940, 217. Peremans και Van't Dack 1968, 15188. Fraser 1972, 207, 613 και σημ.434· 1977, 40-41. Bagnall 1976, 133-134. Cole 1984, 61-64. Strocka 1985, 290-291. Freely 1986, 260. Palagia 1992, 171-177· 2013, 146. Van Straten 1993, 248-264. Hölbl 2001, 96. Mikalson 2005, 214-219. Bing και Bruss 2007, 4. Hunter 2008, 264. Michlits 2008, 55-60· 2012, 132-138. Harris 2009, 166-169. Meadows 2013, 27 και 29. Thompson και Buraselis 2013, 9. Vlassopoulos 2013, 309. Clayman 2014, 135. Wagman 2016, 69. McInerney 2017, 138-139.

τοπικών δήμων και των ηγεμόνων. Οι τιμές που λάμβαναν ήταν ανάλογες με εκείνες των επισήμων πτολεμαϊκών αξιωματούχων, οι οποίοι, ως επί το πλείστον, αποστέλλονταν ως *τεταγμένοι* ή *έπιτετραμμένοι* του βασιλέως.

Ο *έπαινος* και ο *στέφανος* αποτελούσαν τις συνηθέστερες τιμές για τους εκπροσώπους της πτολεμαϊκής αυλής στα κυκλαδίτικα νησιά, μία διαδικασία που σε κάποιες περιπτώσεις περιλάμβανε και άλλου είδους προνόμια, όπως ήταν επί παραδείγματι η παραχώρηση δικαιωμάτων προξενίας, η απαλλαγή από την υποχρέωση πληρωμής φόρων και δασμών προς τον δήμο του νησιού, η παραχώρηση της ιδιότητας του πολίτη στον τιμώμενο και τους απογόνους του, η έγκτηση γης και οικίας στον δήμο που απένειμε τις τιμές.

Στόχος του συγκεκριμένου άρθρου είναι η ανάδειξη αφενός των λόγων που οδήγησαν στον έπαινο των πτολεμαϊκών απεσταλμένων, αφετέρου των τιμών που συνόδευαν και διαμόρφωναν τη *ρητορική του επαίνου* στα πτολεμαϊκά τιμητικά ψηφίσματα του κυκλαδικού χώρου. Μια ενδιαφέρουσα πτυχή της ανάλυσης των ψηφισμάτων είναι η άντληση πληροφοριών για τη διαδικασία της ψήφισής τους, της τίμησης και του επαίνου για τα τιμώμενα πρόσωπα. Επίσης, πληροφορίες αντλούνται για τους αξιωματούχους και τα συλλογικά όργανα που είχαν εμπλακεί σε αυτή τη διαδικασία. Η διαδικασία αυτή, η οποία συμπεριλαμβάνει τον τρόπο απόδοσης των τιμών και των επαίνων, είναι βέβαια γνωστή από τα αθηναϊκά κείμενα της περιόδου, τα οποία δεν διαφέρουν ιδιαίτερα στους κεντρικούς άξονές τους από τα ψηφίσματα και των άλλων ελληνικών πόλεων και νήσων.¹⁷ Με άλλα λόγια, όπως καθιερώθηκε από την αθηναϊκή πρακτική, το ψήφισμα αποτελεί ένα έγγραφο που εκδίδεται από ένα όργανο λήψης αποφάσεων. Το κείμενό του περιέχει πέντε βασικά στοιχεία: 1) το όνομα του σώματος που εκδίδει το ψήφισμα, 2) τα ρήματα που προσδιορίζουν τις ενέργειες που συμφωνήθηκαν από το εν λόγω σώμα, 3) το όνομα του/των τιμωμένου/ων προσώπου/ων, 4) το αιτιολογικό τμήμα που περιγράφει τη δράση του/των τιμωμένου/ων προσώπου/ων, 5) τον κατάλογο των τιμών που απονέμονται στο/στα τιμώμενο/α πρόσωπο/α. Αυτή η στερεοτυπία στη διάρθρωση των τιμητικών ψηφισμάτων εντοπίζεται και στις πτολεμαϊκές επιγραφές του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις παρατηρήσεις, εκτός από την ανίχνευση των λόγων που οδήγησαν στον έπαινο των μελών της πτολεμαϊκής προσωπογραφίας στο κεντρικό Αιγαίο, το

¹⁷ Βλ. Osborne 2012, 33-59.

παρόν άρθρο φιλοδοξεί να παρουσιάσει και την ορολογία που ακολούθησαν τα πτολεμαϊκά ψήφισματα στις Κυκλάδες. Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων θα περιοριστώ στην εκλογή κειμένων που καλύπτουν ένα μεγάλο χρονολογικό εύρος, από την έναρξη της βασιλείας του Πτολεμαίου Α΄ Σωτήρα έως τα χρόνια του Πτολεμαίου Στ΄ Φιλομήτορος (306/5-146/5 π.Χ.). Μέχρι τότε, άλλωστε, παρατηρείται ισχυρή πτολεμαϊκή εξωτερική πολιτική στον ελλαδικό χώρο, η οποία στη συνέχεια εξασθένησε. Λίγο μετά την άνοδο του Πτολεμαίου Η΄ Ευεργέτη Β΄ στον θρόνο της Αιγύπτου (144 π.Χ.) ανακλήθηκαν οι στρατιώτες από τις βασικές εναπομείνουσες πτολεμαϊκές βάσεις του Αιγαίου (Ιτανος, Θήρα, Μέθανα), και στο εξής, αν εξαιρέσει κανείς τις πτολεμαϊκές φρουρές στις περιοχές της Ερυθράς Θάλασσας, οι κτήσεις του πτολεμαϊκού βασιλείου περιορίστηκαν στην κατοχή του βορείου τμήματος της Κάτω Νουβίας, της Κύπρου και της Κυρηναϊκής.¹⁸

3. Το ιστορικό πλαίσιο: έπαινος και τιμές στο κέντρο του Αιγαίου.

3.1. Το ψήφισμα των Καρθαίων για τον Ιέρωνα του Τιμοκράτους από τις Συρακούσες.

Μία πρώτη επιγραφική μαρτυρία αποτελεί το τιμητικό ψήφισμα των Καρθαίων για τον Ιέρωνα του Τιμοκράτους από τις Συρακούσες,¹⁹ υφιστάμενο του πτολεμαϊκού ναυάρχου Πατρόκλου, ο οποίος κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Πτολεμαίου Β΄ Φιλαδέλφου (283/2-246/5 π.Χ.) υπηρέτησε ως επιστάτης της Αρσινόης, δηλαδή της μετονομασμένης Κορησσίας, η οποία βρίσκεται στον κόλπο του Αγίου Νικολάου στη βορειοδυτική ακτή της Κέας.²⁰

Διορισμένος από τον βασιλιά Πτολεμαίο, ο Ιέρων έφτασε στο νησί της Κέας μαζί με τον Πάτροκλο. Η επιγραφή αποκαλύπτει τον λόγο της επίσκεψης του Πατρόκλου και του Ιέρωνα, με

¹⁸ Για τις σχέσεις του Πτολεμαίου Η΄ με τον ελλαδικό χώρο βλ. Van't Dack 1973, 84-89. Μποσνάκης 1998, 65-66. Hölbl 2001, 195. Για τις επαφές του Πτολεμαίου Η΄ με την Κύπρο, βλ. Ιουστ. *Επιτ.* 38.8.11. Για τους δεσμούς του Πτολεμαίου Η΄ με την Κυρηναϊκή, βλ. Laronde 1987, 442-444. Ο όρος *πτολεμαϊκή βάση* χρησιμοποιείται εκτενώς στη βιβλιογραφία της πτολεμαϊκής ιστορίας. Πρόκειται για έναν τόπο ελλιμενισμού του ναυτικού των Πτολεμαίων και ένα κέντρο, θα έλεγε κανείς επιχειρήσεων, κατάλληλο για την εφαρμογή της εξωτερικής πολιτικής της Αιγύπτου σε περιοχές που βρίσκονταν στο κέντρο ενδιαφέροντος των ηγεμόνων (βλ. Bagnall 1976. Χανιώτης 1987, 243. Cherry και Davis 1991, 9-28. Gill 2007, 87-110). Ο όρος *φρουρά* είναι δηλωτικός της στρατιωτικής εγκατάστασης (βλ. Fischer-Bovet 2014).

¹⁹ Βλ. *IG XII,5* 1061. Ο Ιέρων είναι ο πρώτος και ο καλύτερα γνωστός πτολεμαϊκός επιστάτης της Αρσινόης στην Κέα. Για τον Κλεινία, έναν άλλο υποψήφιο πτολεμαϊκό επιστάτη της Αρσινόης, βλ. Καλλ. *Επιγρ.* 5. Robert 1960, 153-155. Bagnall 1976, 142-143. Νίγδελης 1990, 212. Paschidis 2008, 427.

²⁰ Για την μετονομασία της Κορησσίας σε Αρσινόη, βλ. Cherry και Davis 1991, 9-28. Reger 1998, 633-641.

τον τελευταίο να προσφέρει βοήθεια στον Καρθαίο πολίτη Επιτέλη, ο οποίος είχε πέσει θύμα κλοπής στην αγροτική του οικία. Το αποτέλεσμα της επέμβασης του πτολεμαϊκού επιστάτη ήταν να επιστραφεί ένας μέρος από τα κλοπιμαία στον Επιτέλη και να λάβει χρηματική αποζημίωση, αντίστοιχη της αξίας των υπολοίπων πραγμάτων που εκλάπησαν.²¹ Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η κινητοποίηση και η δραστηριότητα του επιστάτη Ιέρωνα σχετίζονται με ένα φαινομενικά ασήμαντο θέμα, το οποίο αφορά ζητήματα και δικαιώματα προσωπικής ιδιοκτησίας, και ως εκ τούτου εγείρεται το συνακόλουθο ερώτημα εάν ο ίδιος ο μονάρχης, ο Πτολεμαίος Φιλάδελφος, έδειξε τόσο μεγάλο ενδιαφέρον για την επίλυση της υπόθεσης της κλοπής στην οικία του ώστε να στείλει ένα δικό του έμπιστο πρόσωπο. Σχετικά με αυτό το ερώτημα, ο Ιέρων φαίνεται ότι έφτασε στο νησί έχοντας ως γενικούς στόχους τη ρύθμιση των υποθέσεων της Κέας και τη διασφάλιση της ειρήνης ανάμεσα στους κατοίκους, οι οποίοι αυτήν την εποχή βρίσκονταν υπό άμεση πτολεμαϊκή επιρροή.

Το περιστατικό με τον Επιτέλη πρέπει να γίνει αντιληπτό ως μία μεμονωμένη περίπτωση που διατάραξε την ομαλότητα στη ζωή των Καρθαίων και είχε ως φυσικό επακόλουθο την αντίδραση της πτολεμαϊκής πλευράς, η οποία με τη σειρά της το αντιμετώπισε με τη δέουσα σοβαρότητα. Για αυτούς τους λόγους, ο πτολεμαϊκός επιστάτης επαινέθηκε με απόφαση του δήμου, στεφανώθηκε με θάλλινο στέφανο, η απονομή του οποίου επρόκειτο να λάβει χώρα κατά τη διάρκεια της εορτής των Διονυσίων και ονομάστηκε αυτός και οι απόγονοί του πολίτες της Καρθαίας, με ελεύθερη επιλογή να ενταχθούν σε όποια φυλή και οίκο επιθυμούσαν.²²

3.2. Η επέμβαση των Πτολεμαίων και η επιδρομή των ληστών στη Θήρα.

Μία επικινδυνότερη κατάσταση περιγράφει το επόμενο επιγραφικό τεκμήριο του 3ου αι. π.Χ., το οποίο παρουσιάζει τους Θηραίους να αποδίδουν τιμές σε κάποιον Ερμάφιλο, υιό του Φιλοστράτου, ο οποίος καταγόταν από την αρχαία Ραύκο της κεντρικής Κρήτης. Ο Ερμάφιλος έφερε τα αξιώματα του ναυάρχου και του στρατηγού και ως απεσταλμένος των Πτολεμαίων στη Θήρα σημείωσε επιτυχίες στην υπεράσπιση του νησιού των Κυκλάδων από μία νυκτερινή επιδρομή ληστών στο βόρειο λιμάνι.²³ Η πράξη αυτή ήταν που οδήγησε τον δήμο των Θηραίων να επαινέσει τον Κρητικό. Ο Ερμάφιλος δεν έδρασε, ωστόσο, μόνος του, αλλά έστειλε κάποιον

²¹ Βλ. *IG* XII,5 1061, 1-11.

²² *Ο.π.*, 11-16.

²³ Βλ. *IG* XII,3 1291.

Ηφαίστιο Καλύνδιο (Καλύμνιο), ο οποίος κατεδίωξε τους ληστές εξασφαλίζοντας την ασφάλεια των κατοίκων του νησιού. Ο Ηφαίστιος μαζί με το στρατιωτικό του άγημα έγιναν αποδέκτες τιμών και επαίνων, εφόσον οι Θηραίοι αναγνώρισαν την ανδραγαθία και το επίτευγμά τους. Το κείμενο της επιγραφής δίνει μία καλή εικόνα της κρίσιμης κατάστασης που αντιμετώπιζαν οι Θηραίοι και που οδήγησε στην άμεση αντίδραση της πτολεμαϊκής Αιγύπτου. Οι εισβολείς φαίνεται ότι σχεδίαζαν να αιχμαλωτίσουν γυναίκες και παιδιά, εφόσον η επίθεση έλαβε χώρα σε σημείο του νησιού, όπου κατοικούσαν όχι λιγότερα από τετρακόσια γυναικόπαιδα.²⁴

Ποιος ήταν ο απώτερος στόχος της πράξης των εισβολέων της Θήρας; Οι αρχαίες πηγές αποκαλύπτουν πληροφορίες που σχετίζονται με την μοίρα των αιχμαλώτων. Ο θάνατος, ο εξανδραποδισμός, η εξαγορά της ελευθερίας μέσω της καταβολής λύτρων, η ομηρία και η απελευθέρωση των αιχμαλώτων —στην καλύτερη περίπτωση— συνθέτουν το σκηνικό της διαδικασίας που ακολουθούσε από τη στιγμή της αιχμαλωσίας και έπειτα.²⁵ Εν προκειμένω, αποφεύχθηκε οποιαδήποτε από αυτές τις εξελίξεις για τη «λεία» των επιδρομέων της Θήρας, εφόσον οι πτολεμαϊκοί απεσταλμένοι *μετὰ τῶ[μ πολιτ]ᾶν τός τε [λαιοτάς] ἀπεκρούσα[ν]το καὶ κα[τεδίωζα]ν ἐς τὰ πλοῖα*.²⁶ Εδώ διαφαίνεται ο ρόλος των πτολεμαϊκών δυνάμεων στην εκδίωξη των ληστών, αλλά και η συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού στο εγχείρημα αυτό, γεγονός που υποδεικνύει ότι οι κάτοικοι του νησιού ήταν εν γένει προετοιμασμένοι για την αντιμετώπιση τέτοιου είδους επιθέσεων.

Το τμήμα της επιγραφής που περιλαμβάνει τις τιμές των πρωταγωνιστών της Θήρας είναι ακρωτηριασμένο, αλλά διασώζει την τυπική φράση της απόφασης του επαίνου, αλλά και το σκεπτικό που οδήγησε σε αυτή την απόφαση, αφού ο Ερμάφιλος Φιλοστράτου έδειξε αφενός την αρετή και την εύνοιά του προς τους πολίτες της Θήρας, αφετέρου την ευσέβειά του προς τους θεούς, ενώ ο Ηφαίστιος με την υποστήριξη των τελευταίων κατεδίωξε και εν τέλει έδιωξε τους ληστές, πριν ακόμα η κατάσταση γίνει χειρότερη για τη Θήρα.²⁷ Στην περίπτωση της Θήρας ο έπαινος είναι συνδεδεμένος με τη διάθεση των Λαγιδών να αντιμετωπίζουν τις πειρατικές διαθέσεις, όταν αυτές εκδηλώνονται στις περιοχές των συμφερόντων τους. Η

²⁴ Ο.π., 11-13.

²⁵ Βλ. Lammert 1928, 72-76. Felgentraeger 1933. Ducrey 1968, 238-246· 1970, 133-137· 1999, 9-23. Lonis 1969, 51-54· 1977, 215-234. Kelly 1970, 127-131. Meritt 1970, 111-114. Kuch 1974. Panagopoulos 1978. Bielman 1989, 25-41· 1994. Pritchett 1991, 203-312.

²⁶ Βλ. *IG* XII,3 1291, 18-20.

²⁷ Ο.π., 21-32.

πολιτική και οικονομική «συμπεριφορά» των Πτολεμαίων, σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας τους, χαρακτηριζόταν από ρεαλισμό. Η παροχή προστασίας, δηλαδή, στις πόλεις και στα νησιά του ελλαδικού χώρου, αλλά και στους εμπόρους, λειτουργούσε ως έκφραση της πολιτικής και οικονομικής τους υπεροχής, ενώ ήταν διατεθειμένοι, είτε σε καιρό πολέμου, είτε σε καιρό ειρήνης, να υπερασπίζονται αυτήν την υπεροχή διατηρώντας ασφαλές το βασίλειό τους από τις επιδρομές των πειρατών.²⁸ Ωστόσο, δεν θα πρέπει να περιμένει κανείς να βρει ενταγμένη σε αυτό το πολιτικό σχήμα μία γενική πτολεμαϊκή πολιτική που να στοχεύει στην καταπολέμηση της πειρατείας, ούτε να εντοπίσει κάποιον ανιδιοτελή χαρακτήρα στην εξωτερική πολιτική της πτολεμαϊκής Αιγύπτου. Η αποσπασματικότητα των πηγών δεν επιτρέπει στον σύγχρονο ιστορικό να υποστηρίξει με βεβαιότητα την υιοθέτηση μίας συγκεκριμένης αντιπειρατικής πολιτικής από την πλευρά των Πτολεμαίων, ούτε, ακόμα, για την περίοδο του 3ου αι. π.Χ., όταν ομολογουμένως κυριάρχησε η παρουσία τους στα νερά του Αιγαίου. Υπήρξαν μάλιστα και περιπτώσεις που υποδεικνύουν ότι οι Πτολεμαίοι συνεργάζονταν με πειρατές προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους στις περιοχές επιρροής τους, αλλά και στην ίδια την Αίγυπτο.²⁹

3.3. Η Δήλος επαινεί τον Σωσίβιο.

Ο επόμενος έπαινος προέρχεται από μία επιγραφή της Δήλου, που χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. και πληροφορεί για τη δράση του Σωσιβίου, του συμβούλου του Πτολεμαίου Δ΄ Φιλοπάτορος (222/1-205/4 π.Χ.), ο οποίος για δεκαετίες αναμείχθηκε στις ίντριγκες του βασιλικού οίκου, ενώ παράλληλα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εφαρμογή της εξωτερικής πολιτικής του τέταρτου Πτολεμαίου.³⁰

Στο ψήφισμα της Δήλου, ο δήμος αποφάσισε να επαινέσει και να τιμήσει τον Σωσίβιο αφενός για την αρετή, την οποία επέδειξε στη διαχείριση των υποθέσεων του Πτολεμαίου, αφετέρου για την ευνοϊκή πολιτική που ακολούθησε απέναντι στον δήμο των Δηλίων,

²⁸ Βλ. Préaux 1939, 150-151. Casson 1954, 168-187. Rathbone 1983, 50-53. Garnsey 1988, 152-164. Buraselis 2013, 97-107.

²⁹ Βλ. Criscuolo 2013, 165-171.

³⁰ Βλ. *IG* XI,4 649. Bagnall 1976, 153. Για τον Σωσίβιο, βλ. Peremans και Van't Dack 1950, αρ. 48· 1956, αρ. 5272· 1968, αρ. 17239· 1975 αρ. 48· 1981, αρ. 5272. Mooren 1975, 63-66· 1981, 289-301. Huß 1976, 242-251. Hölbl 2001, 127-128.

παρέχοντας υψηλού επιπέδου υπηρεσίες στις ανάγκες του κυκλαδίτικου νησιού.³¹ Οι ευεργεσίες του Σωσιβίου έδωσαν την ευκαιρία στους άρχοντες της Δήλου να παρουσιάσουν σε όλους τους κατοίκους του νησιού το πρόσωπο του δήμου, που ανταποδίδει την ευγνωμοσύνη του απέναντι σε τέτοιου είδους αγαθοεργίες, επαινώντας τον τιμώμενο και αποφασίζοντας την απόδοση στεφάνου, διακοσμημένου με φύλλα δάφνης. Ο στέφανος επρόκειτο να αποδοθεί από τον ιεροκήρυκα της εορτής των Απολλωνίων της Δήλου κατά τη διάρκεια των αγώνων των παιδών.³² Η παρουσία του Σωσιβίου στην επιγραφή της Δήλου θα πρέπει να ενταχθεί στα γεγονότα που ακολούθησαν την άνοιξη του 219 π.Χ., όταν ο Αντίοχος Γ΄ Μέγας (222-187 π.Χ.), ηγεμόνας του βασιλείου των Σελευκιδών, έχοντας καταλάβει ένα τμήμα της Κοίλης Συρίας, αποτελούσε απειλή για το πτολεμαϊκό βασίλειο. Την περίοδο αυτή, ο Σωσίβιος ανέπτυξε διπλωματική δραστηριότητα εντός και εκτός ελλαδικού χώρου. Αυτή η κίνηση είχε ως στόχο την επιβεβαίωση της αφοσίωσης περιοχών, που είχαν καλλιεργήσει παραδοσιακές σχέσεις με τους Λαγίδες στο πρόσωπο του τετάρτου Πτολεμαίου, όπως η Ρόδος, το Βυζάντιο, η Κύζικος και η Αιτωλική Συμπολιτεία.³³ Η δραστηριότητα του Σωσιβίου στη Δήλο, αλλά και ο συνακόλουθος έπαινος εκ μέρους του δήμου των Δηλίων, φαίνεται να υποδεικνύουν την επίτευξη των στόχων του συμβούλου του Φιλοπάτορος –τουλάχιστον για τα νησιά του κεντρικού Αιγαίου σε μία κρίσιμη για την εξωτερική πολιτική της Αιγύπτου στιγμή. Πράγματι, η ολιγόμηνη ανακωχή που πέτυχαν οι αντιμαχόμενες πλευρές έδωσε τη δυνατότητα στον Πτολεμαίο Δ΄ και τον Σωσίβιο να προχωρήσουν σε μία εκτεταμένη στρατολόγηση μισθοφόρων από τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη, τη Θράκη και την κεντρική Ελλάδα. Αυτή η ποιοτική εκμετάλλευση του χρόνου από την πλευρά των Πτολεμαίων είχε ως αποτέλεσμα την νίκη τους στην κρίσιμη μάχη της Ραφίας (22 Ιουνίου 217 π.Χ.).

³¹ Βλ. *IG XI,4 649*, 3-7.

³² Ό.π., 7-17. Για την εορτή των Απολλωνίων της Δήλου, που λάμβανε χώρα την εβδόμη του μηνός Θαρρηλιώνος, βλ. Smith 1875, 70. Ringwood-Arnold 1933, 453-456. Nisetich 2001, 222. Golden 2004, 13 s.v. *Apollo*. Scott 2012, 45-77. Boutsikas 2015, 77-102. Για τον μήνα Θαρρηλιώνα, βλ. Harrison 1996, 113-134.

³³ Για τις σχέσεις της Ρόδου με τους Πτολεμαίους ήδη από τα χρόνια του Πτολεμαίου Α΄, βλ. Berthold 1984, 37, 62-66, 69, 73-74, 76-79. Για τις σχέσεις με τον Φιλάδελο, βλ. Huß 1976, 114 σημ.53. Berthold 1984, 82, 89, 91, 97. Για τις σχέσεις με τον Πτολεμαίο Γ΄ Ευεργέτη, βλ. Πολυβ. 5.89.1-5. Berthold 1984, 92-93, 100. Για τις επαφές του Βυζαντίου με τους Λαγίδες, βλ. Otto 1931, 408-410. Huß 1976, 116. Για την Κύζικο, βλ. Mahaffy 1895, 251. Davis 1957, 203-204. Bagnall 1976, 137. Huß 1976, 116. Hölbl 2001, 130, 204. Habicht 2013, 197-206. Για την Αιτωλική Συμπολιτεία, βλ. Huß 1976, 117-120. Grabowski 2012, 83-97.

3.4. Άγλαος Θεοκλέους Κώος: η παριανή επιγραφή των χρόνων του Πτολεμαίου Στ΄ Φιλομήτορος.

Μία από τις σημαντικότερες πτολεμαϊκές επιγραφικές μαρτυρίες, που αντικατοπτρίζουν τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η *ρητορική του επαίνου* στις Κυκλάδες, προέρχεται από το νησί της Πάρου και χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ., στα χρόνια της βασιλείας του Πτολεμαίου Στ΄ Φιλομήτορος (181/0-146/5 π.Χ.). Πρόκειται για το ψήφισμα των Παρίων για την απόδοση τιμών προς τον Άγλαο, υιό του Θεοκλέους, από την Κω.³⁴ Το ψήφισμα χρονολογείται στην περίοδο 154-150 π.Χ. και εντοπίστηκε ανάμεσα στις επιγραφές που βρέθηκαν κατά την αναπαλαίωση του ναού της Παναγίας Εκατονταπυλιανής ή Καταπολιανής.³⁵ Ο Άγλαος τιμάται για την καλοκαγαθία του, αλλά και για το ότι διαχειρίστηκε με υπευθυνότητα και δικαιοσύνη τις υποθέσεις του Πτολεμαίου Φιλομήτορος (181/0-146/5 π.Χ.) και της Κλεοπάτρας Β΄ της Αιγύπτου, αδελφής και συζύγου του Πτολεμαίου.³⁶ Η χρονολόγηση της επιγραφής στην περίοδο 154-150 π.Χ. υποδεικνύει ότι αυτή θα πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο της δεύτερης περιόδου της βασιλείας της Κλεοπάτρας Β΄ (164-145 π.Χ.), όταν αυτή ανέλαβε αυξημένους ρόλους στη συμφιλίωση του Πτολεμαίου Στ΄ (181/0-146/5 π.Χ.) με τον αδερφό του Πτολεμαίο Η΄ Ευεργέτη Β΄ (170-164, 144-132/1 και 126-116 π.Χ.), τον επονομαζόμενο Φύσκωνα, πετυχαίνοντας την επάνοδο του πρώτου στον θρόνο.³⁷

Ο Άγλαος τιμήθηκε για τον τρόπο με τον οποίο εκτέλεσε κάποια διοικητικά καθήκοντα που του είχαν ανατεθεί από τους Πτολεμαίους, αλλά και για την ευσέβεια που επέδειξε απέναντι σε αυτούς και σε άλλους Έλληνες, συμπεριλαμβανομένων των Παρίων.³⁸ Όσον αφορά στους τελευταίους, ο τιμώμενος προχώρησε με προσωπική του δαπάνη στην κατασκευή ενός χρυσού στεφάνου για το άγαλμα της Εστίας με στόχο αφενός να εμπλουτίσει τον διάκοσμο του ιερού της θεάς, προστάτιδας της οικιακής ζωής και της οικογενείας, αφετέρου να αφήσει ένα έργο, το οποίο θα του εξασφάλιζε την υστεροφημία της ευσεβείας του στην κοινωνία τόσο των Παρίων που ήταν σύγχρονοί του, όσο και των απογόνων τους.³⁹ Ως εκ τούτου, ο Άγλαος επαινείται και

³⁴ Βλ. *SEG* 33:682.

³⁵ Βλ. Δεσπίνης 1965, 119.

³⁶ Βλ. *SEG* 33:682, 1-5.

³⁷ Βλ. Bengtson 1991, 504. Hölbl 2001, 183-204.

³⁸ Βλ. *SEG* 33:682, 4-9.

³⁹ Ο.π., 9-14. Από την αφήγηση του Δίωνος Κασσίου προέρχεται η πληροφορία, που θέλει τον Τιβέριο (14-37 μ.Χ.) να υποχρεώνει τους Παρίους, όταν αυτός κατευθυνόταν προς τη Ρόδο, να του πουλήσουν το άγαλμα της Εστίας,

λαμβάνει με τη σειρά του έναν χρυσό στέφανο, ως αντάλλαγμα της ευσέβειας που έδειξε απέναντι στο θεϊκό στοιχείο και της καλής θέλησης, με την οποία αντιμετώπισε τα «πράγματα» των Πτολεμαίων και του δήμου της Πάρου, ενώ αποφασίζεται να ανεγερθεί προς τιμή του ένα άγαλμα από παριανό μάρμαρο ύψους τεσσάρων πήχων —επρόκειτο για ανδριάντα φυσικού μεγέθους— που οι Πάριοι, μαζί με το εν λόγω ψήφισμα, θα τοποθετούσαν εντός του ιερού της Εστίας, στο οποίο, σύμφωνα με τον Γ. Δεσπίνη, θα ανάβλυζε το άρωμα από τη σμύρνα την «ἀνατεθειμένη εἰς τὴν θεάν».⁴⁰

Στη συγκεκριμένη περίπτωση παρατηρεί κανείς ότι ο έπαινος του τιμωμένου ήλθε ως άμεση απάντηση του δήμου στα έργα και τις πράξεις του ατόμου, τα οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την επιθυμία του να αφήσει μνήμη αναλλοίωτη και μετά τον θάνατό του. Οι στρατηγικές διατήρησης της μνήμης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα χαρακτηρίζονται από πολυμορφία: Μεγαλοπρεπή αγάλματα, λυρικά επιγράμματα, μνημειακού χαρακτήρα ταφικά κτίσματα, αλλά και λιγότερο γνωστές δωρεές, όπως αυτή του Αγλάου, για την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών, είναι κάποιες από τις μορφές που λάμβανε ο πόθος για τη διαιώνιση της μνήμης του τεθνεώτος. Επιπλέον, γίνεται σαφές ότι ο έπαινος εν ζωή και η διατήρηση της μνήμης μετά θάνατον συναρτώνται με ευρύτερες κοινωνικές στρατηγικές διάκρισης, όπως είναι ο ευεργετισμός.⁴¹

3.5. Το τιμητικό ψήφισμα των Ναξίων για τους δικαστές από την Κω.

Όπως παρατηρήθηκε στην περίπτωση της Θήρας, έτσι και στην Νάξο δεν έλειψαν οι περιστάσεις που οδήγησαν στην έκρηξη αναταραχών. Οι πληροφορίες για τους Ναξίους

έργο του γνωστού γλύπτη και αρχιτέκτονα Σκόπα, που τοποθετήθηκε αργότερα στον ναό της Ομονοίας (*Concordia*) στη Ρώμη (βλ. Δίων Κασσ. 55.9.6· Πλίν. *HN* 36.25. Δεσπίνης 1965, 131. Νίγδελης 1990, 117. Berranger-Auserve 2000, 149. Constantakopoulou 2013, 5064-5066). Για το ιερό της Εστίας στην Πάρο δεν υπάρχει καμία άλλη μαρτυρία. Μία παριανή επιγραφή του 5ου αι. π.Χ. παρουσιάζει τη λατρεία της [*Ι*]στής Δημής, ένα άλλο όνομα για τον προσδιορισμό της Εστίας (βλ. *IG* XII,5 238. *LSJ* βλ.λ. Έστία II). Αυτό το στοιχείο οδήγησε τον Rubensohn (1949, 1847) να υποστηρίζει ότι στο νησί της Πάρου υπήρχε ιερό της Εστίας, στο οποίο λατρευόταν η θεά ως *Έστίη Βουλαίη*, όπως παρατηρείται στις επιγραφές της Θάσου (βλ. *IG* XII Suppl. 404, μέσα 3ου αι. π.Χ.), η οποία υπήρξε αποικία των Παρίων. Το ψήφισμα της Πάρου αποδεικνύει την ύπαρξη του ιερού, το οποίο, σύμφωνα με τον Δεσπίνη (1965, 131), βρισκόταν στην Αγορα και «*δή εἰς τό Πρωτανεῖον τῆς πόλεως*». Για το ιερό, βλ. Ζαφειροπούλου 1998, 15.

⁴⁰ Βλ. *SEG* 33:682, 15-28. Δεσπίνης 1965, 125.

⁴¹ Βλ. Αρναούτογλου 2012, 59. Για την εξέταση των ζητημάτων που σχετίζονται με τη διατήρηση της μνήμης στην αρχαιότητα, βλ. Dignas-Smith 2012.

προέρχονται από μία επιγραφή της Κω, η οποία χρονολογείται στα 280 π.Χ. και παρουσιάζει τον έπαινο που αποδίδεται στους Κώους δικαστές, οι οποίοι επέλυσαν διαφορές μεταξύ των πολιτών, αποκαθιστώντας με αυτόν τον τρόπο την «ομόνοια» στους κόλπους του δήμου των Ναξίων.⁴² Το προοίμιο του πρώτου τμήματος του ψηφίσματος είναι σε μεγάλο βαθμό ακρωτηριασμένο, ενώ παρουσιάζεται κάποιος Πτολεμαίος μονάρχης, ο οποίος ζητά δικαστές, που θα μεσολαθήσουν για να κρίνουν τα σχετικά *περι τῶν ἀμφι[σβητουμέ]νων συμβολαίων*, δηλαδή τα ζητήματα που αφορούν δανεισμούς και οφειλές μεταξύ των πολιτών ενός δήμου.⁴³ Ο δήμος της Κω απέστειλε αυτούς τους δικαστές, οι οποίοι ρύθμισαν όχι μόνο τις «αμφισβητήσεις» για τις οποίες κλήθηκαν, αλλά και ένα σύνολο υποθέσεων που τους ανατέθηκαν από την πόλη, συμφιλώνοντας τις αντιμαχόμενες πλευρές των συμβαλλομένων και αποδίδοντας δικαιοσύνη.⁴⁴ Στη συνέχεια, το τελευταίο τμήμα του πρώτου μέρους του ψηφίσματος διασώζει την παράκληση των Ναξίων προς τους δικαστές από την Κω, να παραμείνουν οι τελευταίοι και να διευθετήσουν από κοινού με τον *νησίαρχο* Βάκχωνα τις εναπομείνασες υποθέσεις του νησιού, παραγκωνίζοντας έτσι την προσωπική τους επιθυμία να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, καθώς η επίλυση του πλήθους των προβλημάτων της Νάξου τους είχε αναγκάσει να παραμείνουν για αρκετό χρονικό διάστημα στο συγκεκριμένο νησί των Κυκλάδων.⁴⁵

Η επέμβαση των Κώων δικαστών και οι τιμές που έλαβαν αντικατοπτρίζονται στα επόμενα πέντε θραύσματα της στήλης, τα οποία περιλαμβάνουν το ψήφισμα των Ναξίων.⁴⁶ Οι Νάξιοι μνημονεύσαν τις ρυθμίσεις που πραγματοποίησαν οι δικαστές σχετικά με τα «συμβόλαια», αλλά και τις σχέσεις φιλίας και ευνοίας με τον βασιλιά Πτολεμαίο.⁴⁷ Οι επαφές με

⁴² Βλ. *IG XII,4 1:135 = Iscr. di Cos* ED 129.

⁴³ Βλ. *IG XII,4 1:135, 1-4*. Ειδικά για την περίπτωση της Νάξου οι οικονομικές διαφορές μεταξύ των πολιτών μπορεί να σχετίζονταν με τη γεωργική, και ειδικότερα την οινική, παραγωγή, καθώς και με το εμπόριο αγροτικών προϊόντων, αφού η Νάξος αποδεδειγμένα υπήρξε μία σημαντική δύναμη στον κόσμο του εμπορίου της ελληνιστικής εποχής (βλ. Ματθαίου 1985, 79 κ.ε. Βλ. Λαμπρινουδάκης 1991, 93-94 σχετικά με το ναξιακό πιεστήριο σταφυλής με κτιστό ληνό. Ραπτόπουλος 2004, 9, 2008, 56 κ.ε.)

⁴⁴ Βλ. *IG XII,4 1:135, 4-12*.

⁴⁵ Ο.π., 12-18. Για το πιθανό ενδεχόμενο, ο Βάκχων να μνημονεύεται και στο προοίμιο της επιγραφής (*praescriptum*), βλ. Holleaux 1968, 27-37. Για τον *νησίαρχο* Βάκχωνα, βλ. Tarn 1911, 251-259. Merker 1970, 150-153. Bagnall 1976, 136 κ.ε. Rigsby 1980, 194-196. Hennig 1989, 177-179. Reger 1991, 230. Tréheux 1992, βλ.λ. Βάκχων Νικήτου Βοιώτιος. Austin 1995, 448. Ormerod 1997, 134. Hauben 2004, 41-43. Neuhauser 2008, 144. Paschidis 2008, 532-534. Constantakopoulou 2012, 55· 2017, 41. Meadows 2013, 27.

⁴⁶ Βλ. *IG XII,4 1:135*.

⁴⁷ Ο.π., 23-25.

το βασίλειο της πτολεμαϊκής Αιγύπτου προκύπτουν και από την απόφαση της βουλής και του δήμου της Νάξου να λάβουν χώρα οι καθορισμένες θυσίες προς τιμή του Πτολεμαίου Α΄ Σωτήρα (306/5-283/2 π.Χ.).⁴⁸

Οι Νάξιοι επαίνεσαν τους Κώους δικαστές και ο έπαινος αυτός συνοδεύτηκε από την απόφαση απόδοσης χρυσού στεφάνου και τον καθορισμό της επίσημης διατύπωσης από τον γραμματέα της βουλής των τιμών που απέδωσαν οι Νάξιοι στον δήμο της Κω και στους δικαστές του για την εύνοια, την αρετή και τη δικαιοσύνη που επέδειξαν στον χειρισμό των υποθέσεών τους. Η τιμητική εκδήλωση επρόκειτο να πραγματοποιηθεί στο θέατρο κατά τη διάρκεια της εορτής των Διονυσίων.⁴⁹ Αποδόθηκαν και δικαιώματα προξενίας στους ίδιους τους δικαστές και τους απογόνους τους, παρασχέθηκε η δυνατότητα να εισέρχονται πρώτοι αυτοί στη βουλή και στο δήμο κατά τη διάρκεια των εργασιών τους, απονεμήθηκαν δικαιώματα ασυλίας σε περίοδο πολέμου και ειρήνης και τέλος ψηφίστηκε και η παραχώρηση σε αυτούς των θέσεων των επισήμων κατά τη διάρκεια τέλεσης αγώνων.⁵⁰ Οι Νάξιοι αποφάσισαν να δοθεί και το ποσό των χιλίων δραχμών σε κάθε έναν από τους δικαστές για την κάλυψη εξόδων που σχετίζονταν με την απονομή του στεφάνου, τη διεξαγωγή της θυσίας, τα δώρα της φιλοξενίας και την επιστροφή των δικαστών στην πατρίδα τους. Οι στρατηγοί και ο γραμματέας της βουλής ήταν τα πρόσωπα που θα έπρεπε να μεριμνήσουν, ώστε το ψήφισμα των Ναξίων να αναγραφεί σε μία λίθινη στήλη και να τοποθετηθεί στο ιερό του Δηλίου Απόλλωνα.⁵¹

Ο έπαινος και οι τιμές που απόλαυσαν οι Κώοι δικαστές αναδεικνύουν τη σημασία του θεσμού των ξενικών δικαστηρίων για τις πόλεις και τα βασίλεια του ελληνιστικού κόσμου.⁵² Στα πλαίσια των πόλεων, η απονομή της δικαιοσύνης από τους ξένους δικαστές συνιστούσε ένα μείζονος σημασίας νομικό και πολιτικό φαινόμενο, απαραίτητο για την επιβίωση της δημοκρατίας.⁵³ Ο έπαινος που αποδόθηκε στην πατρίδα των δικαστών και στο δικαστήριο δικαιολογούνταν από την ικανοποίηση για τα αποτελέσματα της δικαιοσύνης που απένεμαν.⁵⁴

⁴⁸ Ο.π., 30-32. Η αναφορά αυτή οδήγησε στη χρονολόγηση της επιγραφής. Για τις αντικρουόμενες απόψεις των μελετητών, βλ. Holleaux 1968, 36-37. Bagnall 1976, 149-150. Sherwin-White 1978, 92. Crowther 1999, 266. Hazzard 2000, 108 και 174. Paschidis 2008, 378.

⁴⁹ Βλ. *IG XII,4* 1:135, 32-42.

⁵⁰ Ο.π., 42-48.

⁵¹ Ο.π., 48-61.

⁵² Για τα ξενικά δικαστήρια των ελληνιστικών χρόνων, βλ. Κόλλια 1995, 45-83.

⁵³ Βλ. Gauthier 1984, 102.

⁵⁴ Για τους επαίνους και τα προνόμια των δικαστών, βλ. Gauthier 1989, 114. Κόλλια 1995, 74-75.

Αποτέλεσε επίσης στοιχείο διπλωματίας των καλών σχέσεων και αφορμή για τη διαφύλαξη και σύσφιγξη των δεσμών των δύο πόλεων, της Κω και της Νάξου. Αυτές οι τιμές και ο έπαινος, που κάποιες φορές κληροδοτούνταν και στους απογόνους των δικαστών, αποτελούσαν έκφραση ευαρέσκειας και ευγνωμοσύνης σε όλους όσους συνέβαλαν στην επίλυση των διαφορών μεταξύ των πολιτών διά της δικαστικής οδού, συμπεριλαμβανομένου και του Πτολεμαίου Β΄ Φιλαδέλφου (283/2-246/5 π.Χ.) στην περίπτωση του ψηφίσματος των Ναξίων.⁵⁵

3.6. Το τιμητικό ψήφισμα των Ιητών για τον Ζήνωνα.

Μία ακόμα επιγραφική μαρτυρία προέρχεται από το νησί της Ίου και χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., επί βασιλείας Πτολεμαίου Α΄ Σωτήρα (306/5-283/2 π.Χ.).⁵⁶ Έπειτα από εισήγηση του Αρχαγάθου, ο δήμος των Ιητών απέδωσε τιμές στον Ζήνωνα, υφιστάμενο του νησιάρχου Βάκχωνος.⁵⁷

Πρέσβεις των Ιητών είχαν ζητήσει από τον Ζήνωνα τη βοήθειά του για τον επαναπατρισμό φυγάδων δούλων, οι οποίοι είχαν διαφύγει με τα μεταγωγικά πλοία του στόλου των Πτολεμαίων.⁵⁸ Ο τιμώμενος ανταποκρίθηκε στο αίτημα των Ιητών, καθώς κάλεσε τους τριηράρχους, πετυχαίνοντας την επιστροφή των δούλων στο νησί της Ίου.⁵⁹

Μετά το αιτιολογικό τμήμα της επιγραφής για την απόδοση τιμών στον Ζήνωνα ακολουθούν οι αναφορές για το είδος των τιμών που δέχεται το συγκεκριμένο πρόσωπο, το οποίο τιμήθηκε για την πράξη του αυτή με έπαινο, με τα προνόμια προξενίας, τα οποία μεταβιβάζονταν και στους απογόνους του, με πρόσοδο στη βουλή και στον δήμο της Ίου μετά τα

⁵⁵ Για το δικαστικό σύστημα της πτολεμαϊκής και ρωμαϊκής Αιγύπτου, βλ. Taubenschlag 1955. Wolff 1962. Méléze-Modrzejewski 1966, 125-173· 1974, 374-376· 1995, 1-19. Lewis 1983, 186-187· 1995. Pestman 1983, 281-302. Βελισσαροπούλου-Καρακώστα 1987, 212.

⁵⁶ Βλ. *IG* XII,5 1004. Graindor 1903, 394-400. Οθωναίος 1938, 70-71. Bagnall 1971, 361· 1976, 147-148. Huß 1976, 225. Jones 1987, 214. Νίγδελης 1990, 210. Ormerod 1997, 134 κ.ε. Hölbl 2001, 24. Paschidis 2008, 420. Ραπτόπουλος 2008, 201. Constantakopoulou 2012, 54-55 και 66· 2017, 47-48. Meadows 2013, 27. Marchesini 2017, 268-270.

⁵⁷ Για τον Ζήνωνα, βλ. *IG* II² 650 = *IG* II³, 1 863· *SEG* 28:55· *SEG* 45:102. Ο Ζήνων τιμήθηκε, διότι ως υπεύθυνος των αφράκτων πλοίων του Πτολεμαίου Α΄ Σωτήρος, επιμελήθηκε της ασφαλούς μεταφοράς σιτηρών στον δήμο της Αθήνας (βλ. Peremans και Van't Dack 1968, αρ. 15043. Bringmann και Von Steuben 1995, 32).

⁵⁸ Βλ. *IG* XII,5 1004, 2-4. Για αντίστοιχες περιπτώσεις επαναπατρισμού φυγάδων δούλων, βλ. Bielman 1994, 292. Για το πτολεμαϊκό ναυτικό, βλ. Van't Dack και Hauben 1978, 59-94. Van't Dack 1988, 22-34. Casson 1991, 129-142. Erskine 2013, 82-96. Thompson και Buraselis 2013, 4-7. Fischer-Bovet 2014, 66-67 και 71-73.

⁵⁹ Βλ. *IG* XII,5 1004, 5-6.

ιερά, αλλά και με ξένια πενήντα δραχμών, τα οποία θα απέδιδε το σώμα των στρατηγών με επικεφαλής κάποιον Αυτόνομο.⁶⁰

Στην εν λόγω περίπτωση, ο έπαινος προκύπτει μέσα από μία διοικητικού χαρακτήρα επαφή περισσότερο παρά μέσα από μία ουσιαστική πολιτική προσέγγιση ανάμεσα στην Ίο και στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο. Οι δούλοι των Ιητών επωφελήθηκαν από τη στάθμευση του πτολεμαϊκού στόλου στο λιμάνι της Ίου, καθώς προσπάθησαν να διαφύγουν, ενώ ο Ζήνων, από την πλευρά του, δεν είχε λόγους να μην ικανοποιήσει το αίτημα των πρέσβειων, ή καλύτερα δεν θα μπορούσε να αρνηθεί την εκπλήρωση του αιτήματος σε μία περίοδο, όπου αφενός ο Βάκχων επέπτευε τα συμφέροντα των Λαγιδών στο κεντρικό Αιγαίο, αφετέρου ο ίδιος ο Πτολεμαίος Α΄ ανέπτυξε την εξωτερική του πολιτική στον ελλαδικό χώρο.⁶¹ Η διαφυγή των δούλων ίσως έλαβε χώρα μέσα σε ένα κλίμα αναταραχών που ταλαιπώρησαν τους κατοίκους της Ίου. Όπως στις πόλεις των άλλων κυκλαδίτικων νησιών έτσι και στην Ίο δεν έλειψαν οι περιπτώσεις εσωτερικών συγκρούσεων, όπως αποκαλύπτουν άλλα επιγραφικά τεκμήρια.⁶²

4. Η ρητορική του επαίνου και των τιμών: ορολογία και συμπεράσματα.

Η μελέτη των κυκλαδίτικων επιγραφών που εξετάστηκαν υποδεικνύει, ότι η κλοπή, οι ληστρικές επιδρομές και η πειρατεία, η διπλωματική δραστηριότητα για την τόνωση των διεθνών επαφών, οι εσωτερικές συγκρούσεις, ο θρησκευτικός βίος και ο επαναπατρισμός φυγάδων δούλων, αποτελούσαν ορισμένες πτυχές του ελληνιστικού κόσμου που συνδέονταν με την εξωτερική πολιτική των Πτολεμαίων, αλλά και την κοινωνική ζωή των ελληνικών νησιών. Συνθέτουν και το πλαίσιο μέσα στο οποίο δρούσαν τα πρόσωπα της πτολεμαϊκής προσωπογραφίας, εφαρμόζοντας μια εκτεταμένη για τις πόλεις ευεργετική πολιτική, αποσπώντας με τη σειρά τους τον έπαινο και ένα πλήθος τιμών. Επιπλέον, η εικόνα που παρέχουν τα ψηφίσματα των παραπάνω νήσων δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι το πολίτευμά τους υπήρξε δημοκρατικό. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από τον γνωστό επικυρωτικό τύπο *ἔδοξεν τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμῳ* ή *δεδοῦχθαι τῶι δήμῳ*, που πληροφορεί για τη συνέχεια των θεσμών της βουλής και της εκκλησίας του δήμου κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής, εφόσον ο τύπος παραδίδεται

⁶⁰ Ο.π., 6-11.

⁶¹ Βλ. Paschidis 2008, 420.

⁶² Βλ. IG XII,5 7· IG XII,5 7[1].

στα περισσότερα προοίμια (*praescripta*) ψηφισμάτων που έχουν σωθεί από την εξεταζόμενη περίοδο.

Ο δημοκρατικός χαρακτήρας του πολιτεύματος αντικατοπτρίζεται επίσης στο δικαίωμα των πολιτών να υποβάλλουν προτάσεις στη βουλή και το οποίο δηλώνεται με τον γνωστό τύπο *ὁ δεῖνα εἶπεν*, όπως διασώζεται στα ψηφίσματα από την Καρθαία με εισηγητή τον Αριστοπέιθη και από την Ίο με εισηγητή τον Αρχάγαθο. Στο ψήφισμα της Θήρας, η φράση *βο[υ]λλᾶς γνώμα* δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση, διότι αποκαλύπτει με μεγαλύτερη ενάργεια αυτό που ισχύει και για τα άλλα ψηφίσματα που εξετάστηκαν, δηλαδή τον προβουλευματικό χαρακτήρα τους. Με άλλα λόγια, σε όλα τα ψηφίσματα η εισήγηση λάμβανε χώρα στη βουλή, η οποία διατύπωνε και ψήφισε το κείμενο (*προβούλευμα*), το οποίο προωθούσε στη συνέχεια στην εκκλησία του δήμου. Μία τέτοια κατάσταση υποδηλώνει αναμφίβολα ότι οι πολιτικοί ανταγωνισμοί στο Αιγαίο δεν είχαν καμία σημαντική επίδραση στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος κατά τη διάρκεια του 3ου και 2ου αι. π.Χ.⁶³

Τα εν λόγω επιγραφικά ντοκουμέντα αποτελούν και ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα μίας σχετικά σύντομης και τυπικής αιτιολόγησης της απόδοσης τιμών και επαίνων, που διακρίνεται και στην επιχειρηματολογία που απαντάται σε εκτενέστερα «βιογραφικά» ψηφίσματα του ελληνιστικού κόσμου. Ο Ιέρων στο ψήφισμα των Καρθαιέων ανταποκρίθηκε αναμφίβολα ως πτολεμαϊκός αξιωματούχος στο πρότυπο του καλού και αγαθού πολίτη. Αυτό το συμπέρασμα σχετικά με τη στάση του σε ό,τι αφορά τα πράγματα των Καρθαιέων συμπληρώνεται με την αναγνώριση της συνεχούς καλής διάθεσής του (*ἔμπροσθε χρόναι εὔνουσ ὧν διατελεῖ τῆι πόλει τῆι Καρθαιέων*) στον ιδιωτικό βίο (*ιδίαι*), απέναντι σε κάθε πολίτη χωριστά (*τοῖς ἐντυγχάνουσι τῶν πολιτῶν*), αλλά και έναντι όλου του σώματος των πολιτών (*δημοσίαι*).⁶⁴ Η δύναμη και η επιρροή που διέθετε ο Ιέρων ως απεσταλμένος του Πτολεμαίου (*τεταγμένος ὑπὸ τὸμ βασιλ[έα] Πτολεμαῖον*) ενσαρκώνεται με τη στερεότυπη διατύπωση της εὐνοίας του (*εὔνουσ ὧν*), δηλαδή της καλής του θέλησης, η οποία εδώ αποκτά διαχρονική ισχύ, καθώς αποδείχθηκε στο παρελθόν (*ἔμπροσθε χρόναι*), αποδεικνύεται στο παρόν (*νῦν*) και γενικά κάθε στιγμή (*ἐμ παντὶ καιρῶι*).

⁶³ Η διαρκής εμφάνιση των δημοκρατικών θεσμών, όμως, δεν σημαίνει και ουσιαστική λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, διότι από την ύστερη ελληνιστική εποχή γίνεται φανερό ότι αυτοί οι δημοκρατικοί τύποι βρίσκονταν σε δυσαρμονία με την κοινωνική πραγματικότητα, εφόσον όπως είχε ήδη επισημάνει ο Rostovtzeff (1941, 1143 κ.ε.) κατά την εποχή αυτή η συσσώρευση του πλούτου σε λίγα χέρια γίνεται διαρκώς εντονότερη. Για την κοινωνία των Κυκλάδων της ελληνιστικής και αυτοκρατορικής εποχής, βλ. Νίγδελος 1990.

⁶⁴ Στο ρήμα *διατελεῖ* κρύβεται ενδιάθετα η έννοια της διάρκειας.

Όπως, λοιπόν, και με όλους τους ευεργέτες, έτσι και οι ευεργεσίες των πτολεμαϊκών αξιωματούχων θεωρούνταν μέρος μιας διαιωνιζόμενης καλής σχέσης ανάμεσα στον ευεργέτη και την πόλη και όχι απλώς μια πρόσκαιρη πράξη.⁶⁵

Επιπλέον, ο Ιέρων τιμήθηκε για την αρετή και τη φιλοτιμία που επέδειξε προς τον δήμο των Καρθαίων (*ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ φιλοτιμίας*). Αξίζει να σημειωθεί, ότι ήδη από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. η φιλοτιμία είχε μετατραπεί σε δημόσια αρετή και χαρακτήριζε πρόσωπα τα οποία είχαν προθυμοποιηθεί να ευεργετήσουν την πόλη, γνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι οι θεσμοί θα τους ανταπέδιδαν την ευεργεσία με απονομή τιμών. Οι τρόποι με τους οποίους εκδηλώνονταν η φιλοτιμία ήταν η εκπλήρωση των οικονομικών υποχρεώσεων στο πλαίσιο επί παραδείγματι των λειτουργιών, η αυταπάρνηση στους πολεμικούς κινδύνους, οι υπηρεσίες των στρατηγών προς όφελος της πατρίδας και η εν γένει υποταγή του ατομικού συμφέροντος στις ανάγκες της πόλης.⁶⁶ Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι σε αυτήν την περίπτωση η φιλοτιμία είναι άμεσα συνδεδεμένη με μια ιδιωτικής φύσεως υπόθεση, πέρα από την προσφορά του Ιέρωνος στο κοινωνικό σύνολο.

Ολόκληρο, επομένως, το κείμενο για τον Ιέρωνα διαποτίζεται από την περιγραφή της έννοιας του σωστού πολίτη. Η αρετή, η εύνοια, η αγαθότητα (*μεγάλων ἀγαθῶν ἀ[ἴτιος]*), η ευσέβεια (*καὶ τὰς ποτὶ τὸς θεὸς εὐσεβείας*), η φιλοτιμία, η σπουδή (*[πᾶσαν φιλοτιμίαν καὶ σπου]δὴν ἐποίησαντ[ο]*), η φιλία (*τῆς πρὸς τὸν βασιλέα Πτο]λεμαῖον φιλίας*) και η φιλαγαθία (*καὶ ἐπὶ τεῖ εἰς τὸν ἡμέτερον δῆμον ὕ]π' αὐτοῦ γινομένει φιλαγαθία*) είναι οι αιτίες απόδοσης τιμών και στα υπόλοιπα ψηφίσματα που παρουσιάστηκαν. Στο πλαίσιο αυτό, οι όροι *αρετή*, *εύνοια* και τα συναφή τους καθώς και το μοντέλο του *καλοκάγαθου* πολίτη απαντούν συχνότατα στα τιμητικά ψηφίσματα και ανήκουν στο τυπικό λεξιλόγιο και στη στερεότυπη γλώσσα απόδοσης τιμών.⁶⁷

Κατά την ελληνιστική εποχή, όταν πλέον έχουμε αύξηση του αριθμού των τιμητικών ψηφισμάτων, τη γλώσσα αυτή υπαγόρευαν συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς της εποχής, η

⁶⁵ Βλ. Erskine 2002, 97-115.

⁶⁶ Σχετικά με την εκπλήρωση των οικονομικών υποχρεώσεων, βλ. Δημ. 28.22· 51.22· Λυσ. 26.3· Αἰσχίν. 3.19· Ἰσαῖ. 7.35. Για την αυταπάρνηση στους πολεμικούς κινδύνους, βλ. Δημ. 20.82· Λυσ. 16.18. Ὅσον αφορά στις υπηρεσίες των στρατηγών προς όφελος της πατρίδας, βλ. Δημ. 20.68-69. Σχετικά με την υποταγή του ατομικού συμφέροντος στις ανάγκες της πόλης, βλ. Ἰσοκ. 18.61.

⁶⁷ Βλ. Bourriot 1995. Για την ορολογία των τιμητικών ψηφισμάτων της κλασικής εποχής, βλ. Veligianni-Terzi 1997.

οποία απαιτούσε τη συνεχώς αυξανόμενη συμμετοχή του ατόμου στις δημόσιες υποθέσεις. Κάτω από τις νέες συνθήκες, που προέκυψαν στα αστικά κέντρα του ελληνιστικού κόσμου, η συμβολή του ατόμου στα κοινά αναγνωριζόταν και επαινούνταν μέσα ακριβώς από αυτά τα τιμητικά ψηφίσματα, τα οποία στήνονταν σε περίοπτη θέση, κυρίως σε ιερά (*[ἀ]ναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Πυθίου*)⁶⁸, ώστε να είναι ορατή από όσο το δυνατόν περισσότερους μάρτυρες η αναγνώριση από πλευράς της πόλης των υπηρεσιών οποιασδήποτε μορφής προς όφελός της.⁶⁹

Οι τιμές που προτείνονταν για τους ευεργέτες των κυκλαδίτικων επιγραφών ήταν επίσης τυπικές του είδους του ψηφίσματος και της εποχής.⁷⁰ Η πρώτη από τις τιμές ήταν ο δημόσιος έπαινος στα ιερά και στις δημόσιες εορτές. Σήμερα, ο έπαινος αποτελεί επίσημη τιμή για υψηλές επιδόσεις, καλές πράξεις ή συμπεριφορές και συνοδεύεται από κάποιο έγγραφο στο οποίο είναι γραμμένος και καταχωρημένος ο λόγος της βράβευσης. Στην αρχαιότητα πρέπει να ακολουθούσαν μια παρόμοια διαδικασία, η οποία θα συμβόλιζε την ομόφωνη και προφορική, ως επί το πλείστον, αναγνώριση της προσφοράς του τιμωμένου προσώπου. Ίσως αυτό εξηγεί το γεγονός ότι το απαρέμφατο *ἐπαινέσαι* ή *ἐπηνῆσθαι*, με το οποίο δηλώνεται ο έπαινος, τοποθετούνταν πρώτο στη σειρά μετά την επίσημη φράση της απόφασης της βουλής και του δήμου να αποτίσουν φόρο τιμής σε ένα αξιόλογο άτομο. Με άλλα λόγια, προηγούνταν η προφορική εκδήλωση επαίνων από όλους τους πολίτες ενός δήμου, όπως αυτός εκπροσωπούνταν από τους επίσημους θεσμούς και τις αρχές της πόλης, και στη συνέχεια ακολουθούσαν τα προνόμια, δηλαδή οι ανταμοιβές, θα έλεγε κανείς, υλικού τύπου.

Από άποψη σπουδαιότητας, ακολουθεί η συχνότατη τιμή της στεφάνωσης —μία άλλη μορφή επαίνου— που δηλώνεται συνήθως με το απαρέμφατο *στεφανῶσαι* ή με τη φράση *ὁ δεῖνα δῆμος στεφανοῖ*.⁷¹ Η λειτουργία του στεφανιού στην αρχαιότητα ήταν να ξεχωρίζει το ιδιαίτερο από το καθημερινό. Στεφάνια φορούσαν οι νικηφόροι αθλητές, οι άρχοντες, οι ιερείς και οι ευεργέτες, όπως υποδεικνύουν οι πτολεμαϊκές επιγραφές των Κυκλάδων. Υπήρχε ποικιλία

⁶⁸ Βλ. *IG XII,5* 1004, 13.

⁶⁹ Ενδιαφέρουσες αναλύσεις για τα τιμητικά ψηφίσματα της ελληνιστικής εποχής υπό το πρίσμα του ρητορικού τους χαρακτήρα και με βάση τη διαμόρφωση της εικόνας του ιδανικού πολίτη εντοπίζονται στα άρθρα των Habicht (1995, 87-93), Wörrle (1995, 241-250) και Zanker 1995, 251-273.

⁷⁰ Για τις τιμές στα αττικά ψηφίσματα της περιόδου μεταξύ 5ου και 3ου αι. π.Χ., βλ. Henry 1983.

⁷¹ Για την απονομή στεφάνων στην αρχαιότητα, βλ. Blech 1982. Βεληγιάννη-Τερζή 2003, 21-36. Χανιώτης 2005, 52-55· 2007, 54-59· 2009, 24-25. Βουρονίκου 2010.

στεφάνων ως προς το υλικό, την αξία και την εμφάνιση. Η απονομή του στεφάνου συνίστατο στην προσφορά ενός χρυσού στεφανιού, όπως στην περίπτωση του Αγλάου (*χρυσῶδι στεφάνωι*), ή στην απονομή ενός στεφάνου κατασκευασμένου με άλλα υλικά, όπως είναι το κλαδί ελιάς στην περίπτωση του Ιέρωνα (*στεφανῶσαι αὐτὸν θαλλοῦ στεφάνωι*) και με φύλλα δάφνης στην επιγραφή του Σωσιβίου (*δά]φνης στεφά[νωι*).

Η στεφάνωση γινόταν σε εκδηλώσεις όπου κανείς μπορούσε να υπολογίζει σε παρουσία κοινού, όπως θεατρικές παραστάσεις, αγώνες και συνελύσεις. Όσο σημαντικότερος ο ευεργέτης τόσο σημαντικότερη ήταν και η εκδήλωση. Αξίζει να παρατηρήσει κανείς, ότι στην περίπτωση του Σωσιβίου προσδιορίζεται και η συγκεκριμένη χρονική στιγμή που θα λάβει χώρα η στεφάνωση, κατά τη διάρκεια του αγώνος των παιδων στην εορτή των Απολλωνίων της Δήλου (*ἐν τῶι ἀγῶνι τῶμ πα[ίδων*).

Ο προσδιορισμός τόσο του υλικού κατασκευής όσο και του χρόνου αναγγελίας των τιμών δείχνουν ότι ακόμα και μέσα στην ομογενοποίηση της γλωσσικής έκφρασης των πιο γενικόλογων ψηφισμάτων υπάρχουν λεπτές διαφορές και μικρές λεπτομέρειες που υποδεικνύουν κάποιου είδους διαφοροποίηση ανάμεσα στους τιμωμένους, αν όχι μία ιεραρχική κατάταξή τους.⁷² Η παρατήρηση αυτή ενισχύεται, αν υπολογίσει κανείς ότι ο Σωσίβιος, ως υπουργός και επίτροπος του θρόνου, κατείχε την υψηλότερη θέση στην ιεραρχία και την μεγαλύτερη εγγύτητα με το στέμμα σε σχέση με τους άλλους τιμωμένους που μνημονεύτηκαν. Η αναγόρευση του στεφάνου, συνήθως κατά τις εορτές των Διονυσίων (*ἀνακηρῶζαι τὸν στέφανον Διονυσίοις τῶι ἀγῶνι τῶν τραγωιδῶν*), αποτέλεσε και ένα κίνητρο για τους πτολεμαϊκούς απεσταλμένους. Οι συντάκτες των τιμητικών ψηφισμάτων, άλλωστε, δεν κουράζονταν να γράφουν στερεότυπα πως ο έπαινος και ο στέφανος αποδίδονται για να γίνει φανερό σε όλους, πολίτες και ξένους, ότι η πόλη αναγνωρίζει με ευγνωμοσύνη την προσφορά των ευεργετών, και έτσι να παρακινηθούν και άλλοι να ακολουθήσουν το παράδειγμα της δικαιοσύνης, της αρετής, της ευσέβειας, της φιλοτιμίας, της αγαθοεργίας και της ευνοίας που οι τιμώμενοι επέδειξαν. Είναι, δηλαδή, βέβαιο, ότι το πολύπλευρο και πολυσύνθετο φαινόμενο του ευεργετισμού, που γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση κατά την ελληνιστική περίοδο, στηρίχθηκε στην αρχή της αμοιβαιότητας.⁷³

⁷² Βλ. Χανιώτης 2005, 55-57.

⁷³ Εξαιρετική ανάλυση για το φαινόμενο αυτό προσέφερε ο Gauthier (1985), ο οποίος μάλιστα παρατήρησε μία μεταβολή του περιεχομένου του ευεργετισμού τον 2ο αι. π.Χ. Ο Veyne (1976) προσέγγισε το ζήτημα υπό το πρίσμα της κοινωνιολογικής θεωρίας. Ο Quaβ (1993) παρείχε λεπτομερή καταγραφή του υλικού. Οι κατηγορίες των

Οι ενέργειες προς όφελος της πόλης επέφεραν ως αντάλλαγμα τις αντίστοιχες τιμές, που δεν ήταν πάντα μόνο τυπικές, αλλά είχαν συχνά και πρακτικό, οικονομικό αντίκρισμα. Η προξενία, που αποδόθηκε στον Ζήγωνα (*εἶν[α]ι αὐτὸν [π]ρόξενον*) και στους Κώους δικαστές (*εἶναι δὲ αὐτοὺς και προξένου[ς]*), αποτελεί μία τέτοια τιμητική διάκριση. Ἦδη από τα κλασικά χρόνια προξένους ονομάτιζαν οι πόλεις ξένους τους οποίους επιφόρτιζαν με την υποχρέωση να παρέχουν βοήθεια και εξυπηρέτηση στους πολίτες τους που θα ταξίδευαν στις πατρίδες των προξένων.⁷⁴

Η πολιτογράφηση, ακόμα, αποτελούσε μία από τις ιεραρχικά υψηλότερες ανταμοιβές που επεφύλασσαν οι πόλεις στους ξένους ευεργέτες τους, όπως εντοπίζεται στην επιγραφή του Ιέρωνα (*εἶναι αὐτὸν πολίτην και τοὺς ἐγγόνους αὐτοῦ τῆς πόλεως τῆς [Καρθ]αιῶν, και φυλῆς ἧς ἂν βούλωνται και οἴκου εἶναι*). Ὅπως σε πολλές πολιτογραφήσεις, έτσι και εδώ προβλεπόταν η ένταξη του τιμωμένου σε μία από τις φυλές του πολιτικού σώματος. Πέρα από υψηλή διάκριση, η χορήγηση πολιτείας συνεπαγόταν ορισμένα προνόμια ιδιαίτερα χρήσιμα για τους ξένους τιμωμένους κατά τη διάρκεια ενδεχόμενης παραμονής τους στην πόλη που τους τιμούσε. Μερικά τέτοια προνόμια, που μνημονεύονταν στις πτολεμαϊκές επιγραφές των Κυκλάδων, ήταν η πρόσδοδος στη βουλή και τον δήμο μετά τα ιερά, η ασυλία σε καιρό ειρήνης και πολέμου, καθώς και η προεδρία, δηλαδή η πρώτη θέση στις γιορτές της πόλης και στο θέατρο (*ὑπάρχειν δ' αὐ[τ]οῖς κα[ὶ] πρὸς] τῆμ βουλῆν και τὸν δήμον πρόσσοδον [πρ]ώτοις [μετὰ] τὰ ιερά, εἶναι δὲ αὐτοῖς ἐν σύλοις ἀσυ[λίας]ν κα[ὶ] ἐμ πο]λέμωι εἰρήνην και προεδρίαν ἐν τοῖς [ἀγῶσι]ν οἷ[ς] ὁ δήμο]ς τίθησι*).⁷⁵ Τα δικαιώματα αυτά μεταβιβάζονταν τις περισσότερες φορές και στους απογόνους των τιμωμένων, μία διαδικασία που προσδιορίζεται γλωσσικά με τη φράση *τῶν ἐγγόνων* του τιμωμένου ή των τιμωμένων.

ατόμων που αναγνωρίζονταν και τιμώνταν από τις πόλεις ως ευεργέτες ήταν ποικίλες, όπως ποικίλες ήταν και οι υπηρεσίες για τις οποίες μπορούσε να τους αποδοθεί ο χαρακτηρισμός αυτός: Μπορούσαν να είναι βασιλείς, εύποροι πολίτες (βλ. Migeotte 1997, 183-196. Fröhlich 2005, 225-256), ξένοι που μεσολαβούσαν σε διαφωνίες μεταξύ πόλεων (βλ. Paschidis 2008), δημόσιοι αξιωματούχοι που εκτέλεσαν με αφοσίωση το καθήκον τους (βλ. Kleijwegt 1994, 64-78) ή καλλιτέχνες και άνθρωποι των γραμμάτων που λάμπρυναν την πόλη με το έργο τους (ενδεικτικά βλ. IG XII,5 481. Bouvier 1985, 119-135).

⁷⁴ Η άποψη ότι κατά τα ελληνιστικά χρόνια η προξενία έπαψε να είναι τιμητικό καθήκον και κατέληξε να είναι απλώς ένας τιμητικός τίτλος (βλ. Marek 1984, 121-161) δεν βρίσκει πλήρη αποδοχή. Για τον θεσμό της προξενίας, βλ. Gschnitzer 1973, 629-730. Mosley 1973, 5-7 και 79. Walbank 1978. Marek 1984. Gerolymatos 1986. Knoepfler 2001. Gastaldi 2004.

⁷⁵ Για την ασυλία, βλ. Rigsby 1996. Για την προεδρία, βλ. Maass 1972.

Κάποτε, επομένως, οι τιμές αυτές έφερναν αλυσιδωτά νέες ενέργειες προς όφελος της πόλης ή αποτελούσαν κίνητρο και παράδειγμα προς μίμηση για άλλους ζηλωτές ανάλογων πράξεων, κυρίως, όμως, για τους ζηλωτές των τιμών, τους «φιλότιμους» εκπροσώπους της πτολεμαϊκής αυλής εν προκειμένω. Αυτή η αρχή του *do ut des*, με βάση την οποία ερμηνεύονται τέτοιου είδους φαινόμενα αλληλοϋποστήριξης και ανταλλαγής, βρίσκει την κατά γράμμα έκφρασή της στο τμήμα εκείνο των ψηφισμάτων στο οποίο οι θεσμοί υπενθύμιζαν σε όλους ότι η πόλις ανταποδίδει τη χάρη των ευεργετών της.⁷⁶ Στο ψήφισμα των Παρίων για τον Άγλαο, ο δήμος φρόντισε μέσα από τη χρήση τελικών προτάσεων να καταστήσει σε όλους σαφή και φανερή την προαίρεση των θεσμών της πόλης να δείξουν ότι η τελευταία ανταποδίδει τα ευεργετήματα που δέχεται με ευγνωμοσύνη, πρακτικά οφέλη και προνόμια (*[ῶ]πως πᾶσι φανερά εἶ ἡ ἡμετέρα προαίρεσις καὶ [ἐκ]τένεια εἰς τοὺς εὐεργετοῦντας ἡμᾶς οὐ λει[πομ]ένους ἐν χάριτος ἀποδόσει*).⁷⁷

Αν μάλιστα λάβει κανείς υπόψιν του, ότι ο Άγλαος διαχειριζόταν υποθέσεις και αναλάμβανε διοικητικά καθήκοντα εκ μέρους των Πτολεμαίων, τότε θα έπρεπε να αποδεχθεί ότι τελικός παραλήπτης αυτών των επαίνων και τιμών είναι ο βασιλικός θρόνος. Οι Πάριοι, δηλαδή, ανάμεσα στα άλλα, μέσω της ευσέβειας, της φιλαγαθίας και της ευνοίας *πρὸς [τ]ὸν βασιλῆ Πτολεμαῖον καὶ τὴν βασίλισσαν Κλε[οπ]ᾶτραν*, που επέδειξε ο τιμώμενος, προέβησαν στην τελική αναγνώριση ενός βασιλιά ως ευεργέτη υποκινούμενοι αναμφίβολα και από αγνά κίνητρα, πέρα από τις όποιες πολιτικές σκοπιμότητες.⁷⁸ Μέσα από την υπενθύμιση αυτή, που αποτελεί βασικό συστατικό των τιμητικών ψηφισμάτων της ελληνιστικής εποχής και εμφανίζεται συχνότατα με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις σε κείμενα από ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο, οι πόλεις αποσκοπούσαν και στο να παρακινήσουν περισσότερα άτομα να λειτουργήσουν προς το συμφέρον τους.⁷⁹

Στην παρότρυνση άλλων πολιτών και την ενεργοποίηση ενός πνεύματος άτυπου ανταγωνισμού στόχευε και η ευρύτερη δυνατή γνωστοποίηση της ευεργεσίας και των

⁷⁶ Σχετικά με το *do ut des*, δηλαδή την αρχή της ανταπόδοσης «σου δίνω, για να μου δώσεις» βλ. Παχής 2010, 26.

⁷⁷ Δεν είναι τυχαίο ότι οι ελληνιστικές επιγραφές βρίθουν από εκφράσεις σχετικές με το ρήμα *φαίνομαι* και τα παράγωγά του, λ.χ. *φανερὰν, εὐχάριστος φαίνεται τιμῶν, ἐν τῷ ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ, ἐκφανῆς*. Ενδεικτικά βλ. SEG 33:682, 23 (*φανερὰ*).

⁷⁸ Είναι αρκετές και οι περιπτώσεις, όπου οι ηγεμόνες εμφανίζονται ως άμεσοι αποδέκτες τιμών, βλ. Bringmann 1993, 23. Mikalson 2005, 213-214.

⁷⁹ Βλ. IG II² 360, 63-65 και 75-77· *I.Sestos* 1, 86-92. Για τέτοιου είδους παραινέσεις, βλ. Henry 1996, 105-119.

συνακόλουθων τιμών με την αναγγελία και αναγραφή του κειμένου σε λίθινες στήλες. Καταλάμβανε το τελευταίο συνήθως τμήμα της στήλης και αποτελούσε στην ουσία μέρος των επαίνων και των τιμών. Μάλιστα, αυτή η διαδικασία δεν ήταν ανέξοδη, αφού τόσο στην περίπτωση της αναγραφής όσο και της αναγγελίας —όταν αυτή γινόταν όχι μόνο στην πόλη που τιμά, αλλά και στην πόλη από την οποία προερχόταν ο τιμώμενος— γίνονταν έξοδα για την ενεπίγραφη στήλη και την αποστολή πρεσβείας αντιστοίχως ([ὅπως ἀν]αγραφήν τόδε τὸ ψήφισμα εἰς στήλην [λιθίνην καὶ ἀνατεθ]εῖ εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ [Δηλίου, τὸ δὲ ἀργύριον εἰς τὴν ἀναγραφὴν] δόντων [οἱ ταμίαι]).⁸⁰ Τέλος, με αυτόν τον τρόπο και με αυτήν τη διαδικασία οι πράξεις ευεργεσίας προς τις τοπικές κοινωνίες εκ μέρους των πολεμαϊκῶν αξιωματούχων αποτέλεσαν ταυτόχρονα και μία απαραίτητη προϋπόθεση για να αποκτήσουν οι τελευταίοι καλή φήμη και να γίνουν διάσημοι.⁸¹

Βιβλιογραφία

- Αρναούτογλου, Ι. 2012. “Δωρεές, Κληροδοσίες και ‘Ιδρύματα’ στην Ελληνορωμαϊκή Αρχαιότητα: Προβλήματα Ορολογίας.” *EHHD* 44: 59-85.
- Austin, M. 1995. *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Bagnall, R. S. 1971. “The Ptolemaic Trierarchs.” *Chronique d’Égypte* 46, No.92: 356-362.
- _____ 1976. *The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt* Λέιντεν: Brill.
- Βεληγιάννη-Τερζή, Χ. 2003. “Η Επαναλαμβανόμενη Στεφάνωση σε Τιμητικά Ψηφίσματα Αρχαίων Ελληνικών Πόλεων.” *Πρακτικά ΚΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, 24-26 Μαΐου 2002*. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 21-36.
- Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, Ι. 1987. *Θεσμοί της αρχαιότητας*, 1: Η πόλις. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Bengtson, H. 1991. *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος: Από τις Απαρχές μέχρι τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, μτφ. Α. Γαβρίλη. Αθήνα: Μέλισσα.

⁸⁰ Για τους ταμίες και τον γραμματέα της βουλής, που ήταν επιφορτισμένοι με την αναγραφή των ψηφισμάτων, βλ. Νίγδελς 1990, 15 και 19.

⁸¹ Βλ. Fischer-Bovet 2020β, 112.

- Berranger-Auserve, D. 2000. *Paros II: Prosopographie Générale et Étude Historique du Début de la Période Classique jusqu'à la Fin de la Période Romaine*. Κλερμόν-Φεράν: Presses Universitaires Blaise Pascal.
- Berthold, R. M. 1984. *Rhodes in the Hellenistic Age*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Bevan, E. R. 1968. *The House of Ptolemy: A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*. Σικάγο: Ares.
- Bielman, A. 1989. "Lytra, Prisonniers et Affranchis." *MH* 49: 25-41.
- _____ 1994. *Retour à la Liberté. Libération et Sauvetage des Prisonniers en Grèce Ancienne. Recueil d'Inscriptions Honorant des Sauveteurs et Analyse Critique* (Études Épigraphiques, 1). Αθήνα: École Française d'Athènes.
- Bing, P και J. S. Bruss 2007. "Introduction to the Study of Hellenistic Epigram." P. Bing και J. S. Bruss (επιμ.), *Brill's Companion to Hellenistic Epigram*. Λέιντεν/Βοστώνη: Brill, 1-28.
- Bleeh, M. 1982. *Studien zum Kranz bei den Griechen* (Religions-geschichtliche Versuche und Vorarbeiten, 38). Βερολίνο: de Gruyter.
- Βουρονίκου, Ν. 2010. *Στέφανος Διηγετής σε Τιμητικά Ψηφίσματα και Τιμητικές Επιγραφές*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.
- Bourriot, F. 1995. *Kalos Kagathos – Kalokagathia: D'un Terme de Propaganda de Sophistes à Une Notion Sociale et Philosophique. Étude d'Histoire Athénienne*. 2 τόμοι (Spudasmata, 58). Χίλντεσχαϊμ/Ζυρίχη/Νέα Υόρκη: G. Olms Verlag.
- Boutsikas, E. 2015. "Landscape and the Cosmos in the Apolline Rites of Delphi, Delos and Dreros." L. Käppel και V. Pothou (επιμ.), *Human Development in Sacred Landscapes: Between Ritual Tradition, Creativity and Emotionality*. Γκέτινγκεν: Vand R Unipress, 77-102.
- Bouvier, H. 1985. "Hommes de Lettres dans les Inscriptions Delphiques." *ZPE* 58: 119-135.
- Bringmann, K. 1993. "The King as Benefactor: Some Remarks on Ideal Kingship in the Age of Hellenism." A. Bulloch, E. S. Gruen, A. A. Long και A. Stewart (επιμ.), *Images and Ideologies, Self Definition in the Hellenistic World*. Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες/Λονδίνο: University of California Press, 7-24.

- Bringmann, K. και H. Von Steuben 1995. *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer*. 1. *Zeugnisse und Kommentare*. Βερολίνο: Akademie Verlag.
- Buraselis, K. 2013. “Ptolemaic Grain, Seaways and Power.” K. Buraselis, M. Stefanou και D. J. Thompson (επιμ.), *The Ptolemies, the Sea, and the Nile: Studies in Waterborne Power*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 97-107.
- Bursian, C. 1862. *Geographie von Griechenland*. Λειψία: B. G. Teubner.
- Cary, M. 1959. *A History of the Greek World from 323 to 146 B. C.* Λονδίνο: Methuen.
- Casson, L. 1954. “The Grain Trade of the Hellenistic World.” *TAPhA* 85: 168-187.
- _____ 1991. *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Cherry, J. F και J. L. Davis 1991. “The Ptolemaic Base at Koressos on Keos.” *ABSA* 86: 9-28.
- Clarke, W. P. 1929. “Private and Public Benefactions in Athenian Litigation.” *Classical Weekly* 34: 33-35.
- Clayman, D. L. 2014. *Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Cole, S. G. 1984. *Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace* (Etudes Préliminaires aux Religions Orientales dans l’Empire Romain, 96). Λέιντεν: Brill.
- Constantakopoulou, C. 2012. “Identity and Resistance: The Islanders League, the Aegean Islands and the Hellenistic Kings.” *Mediterranean Historical Review* 27, 1: 49-70.
- _____ 2013, “Paros.” R. S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. Champion, A. Erskine και S. R. Huebner (επιμ.), *The Encyclopedia of Ancient History*. Μάλντεν: Wiley-Blackwell, 5064-5066.
- _____ 2017. *Aegean Interactions: Delos and its Networks in the Third Century*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Costanzi, V. 1911. “Il Dominio Egiziano nelle Cicladi sotto Tolomeo Filopatore.” *Klio* 11: 277-283.
- Criscuolo, L. 2013, “Ptolemies and Piracy.” K. Buraselis, M. Stefanou και D. J. Thompson (επιμ.), *The Ptolemies, the Sea, and the Nile: Studies in Waterborne Power*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 160-171.

- Crowther, C. V. 1999. "Aus der Arbeit der 'Inscriptiones Graecae' IV; Koan Decrees for Foreign Judges." *Chiron* 29: 251-319.
- Davis, H. 1957. *Alexandria, the Golden City*, 1. The City of the Ptolemies. Έβανστον: Principia Press of Illinois.
- Δεσπίνης, Γ. 1965. "Τιμητικόν Ψήφισμα ἐκ Πάρου." *ΑΔ* 20: 119-132.
- Dignas, B. και R. R. R. Smith 2012. *Historical and Religious Memory in the Ancient World*. Οξφόρδη/Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Domingo-Gygax, M. 2003. "Euergetismus und Gabentausch." *Metis: Anthropologie des Mondes Grecques* 1: 181-200.
- _____ 2006α. "Contradictions et Asymétrie dans l'Évergétisme Grec: Bienfaiteurs Étrangers et Citoyens entre Image et Réalité." *Dialogues d'Histoire Ancienne* 32: 9-23.
- _____ 2006β. "Les Origins de l'Évergétisme: Échanges et Identités Sociales dans la Cité Grecque." *Metis: Anthropologie des Mondes Grecques* 4: 269-295.
- _____ 2016. *Benefaction and Rewards in the Ancient Greek City: The Origins of Euergetism*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Ducrey, P. 1968. *Le Traitement des Prisonniers de Guerre dans la Grèce Antique: Des Origines à la Conquête Romaine*. Παρίσι: E. de Boccard.
- _____ 1970. "Des Prisonniers dans un Décret de Chalcis." *BCH* 94: 133-137.
- _____ 1999. "Prisonniers de Guerre en Grèce Antique, 1968-1999." *Pallas* 51: 9-23.
- Erskine, A. 2002. "O Brother, Where Art Thou? Tales of Kinship and Diplomacy." D. Ogden (επιμ.), *The Hellenistic World: New Perspectives*. Λονδίνο: Classical Press of Wales and Duckworth, 97-115.
- _____ 2013. "Polybius and Ptolemaic Sea Power." K. Buraselis, M. Stefanou και D. J. Thompson (επιμ.), *The Ptolemies, the Sea, and the Nile: Studies in Waterborne Power*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 82-96.
- Felgentraeger, W. 1933. *Antikes Lösungsrecht*. Βερολίνο: De Gruyter.
- Fellmann, W. 1930. *Antigonos Gonatas, König der Makedonier und die griechischen Staaten*, διδακτ. διατρ. Βύρτσμπουργκ: C. J. Becker.

- Fischer-Bovet, C. 2007. "Army and Egyptian Temple Building under the Ptolemies." *Princeton/Stanford Working Papers in Classics* 1: 1-20.
- _____ 2014. *Army and Society in Ptolemaic Egypt*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____ 2020α. "Soldiers in the Epigraphy of Ptolemaic Egypt." A. Bowman και C. Crowther (επιμ.), *The Epigraphy of Ptolemaic Egypt*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 127-158.
- _____ 2020β. "Ptolemaic Officials and Officers in Search of Fame." R. A. Faber (επιμ.), *Fame, and Infamy in the Hellenistic World*. Τορόντο: Toronto University Press, 111-134.
- Fowler, H. N. 1900. "Archaeological News." *AJA* 4, 2: 241-287.
- Fraser, P. M. 1972. *Ptolemaic Alexandria*. Οξφόρδη: Oxford Clarendon Press.
- _____ 1977. *Rhodian Funerary Monuments*. Οξφόρδη: Oxford Clarendon Press.
- Freely, J. 1986. *The Cyclades: Discovering the Greek Islands of the Aegean*. Λονδίνο: I. B. Tauris.
- Fröhlich, P. 2005. "Dépenses Publiques et Évergétisme des Citoyens dans l'Exercice des Charges à Priène à la Basse Époque Hellénistique." P. Fröhlich και C. Müller (επιμ.), *Citoyenneté et Participation à la Basse Époque Hellénistique: Actes de la Table Ronde des 22 et 23 Mai 2004, Paris, BNF, Organisée par le Groupe de Recherche Dirigé par Philippe Gauthier de l'UMR 8585 (Centre Gustave Glotz)*. Γενεύη: Droz, 225-256.
- Gardner, G. 2007. "Jewish Leadership and Hellenistic Civic Benefaction in the Second Century B.C.E." *Journal of Biblical Literature* 126, 2: 327-343.
- Garnsey, P. 1988. *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Gastaldi, E. C. 2004. *Le Prossenie Ateniesi del IV Secolo A.C. gli Onorati Asiatici*. Αλεξάνδρεια: Edizioni dell'Orso.
- Gauthier, P. 1984. "Les Cités Hellénistiques: Épigraphie et Histoire des Institutions et des Régimes Politiques." *Actes du VIIIe Congrès d'Épigraphie Grecque et Latine*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 82-107.

- _____ 1985. *Les Cites Grecques et Leurs Bienfaiteurs*. Αθήνα: École Française d'Athènes/Παρίσι: De Boccard.
- _____ 1989. *Nouvelles Inscriptions de Sardes II*. Γενεύη: Librairie Droz.
- Gerolymatos, A. 1986. *Espionage and Treason: A Study of the Proxeny in Political and Military Intelligence Gathering in Classical Greece*. Άμστερνταμ: Brill.
- Gill, D. 2007. "Arsinoe in the Peloponnese: The Ptolemaic Base on the Methana Peninsula." T. Schneider, K. Szpakowska και A. B. Lloyd (επιμ.), *Egyptian Stories: A British Egyptological Tribute to Alan B. Lloyd on the Occasion of his Retirement*. Μύνστερ: Ugarit-Verlag, 87-110.
- Golden, M. 2004. *Sport in the Ancient World from A to Z*. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Routledge.
- Gordon, R. 1990. "The Veil of Power: Emperors, Sacrificers and Benefactors." M. Beard και J. North (επιμ.), *Pagans Priests: Religion and Power in the Ancient World*. Λονδίνο: Duckworth, 201-231.
- Grabowski, T. 2012. "The Ptolemies versus the Achaean and Aetolian Leagues in the 250s-220s B.C." *Electrum* 19: 83-97.
- Graindor, P. 1903. "Décret d'Ios." *BCH* 27: 394-400.
- Gschnitzer, F. 1973. "Proxenos." *RE Suppl. XIII*: 629-730.
- Habicht, C. 1982. *Studien zur Geschichte Athens in hellenistischer Zeit*. Γκέτινγκεν: Vandenhoeck und Ruprecht.
- _____ 1995. "Ist ein Honoratiorenregime das Kennzeichen der Stadt im späteren Hellenismus?" M. Worrle και P. Zanker (επιμ.), *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus*. Μόναχο: C. H. Beck, 87-93.
- _____ 2013. "Eudoxus of Cyzicus and Ptolemaic Exploration of the Sea." K. Buraselis, M. Stefanou και D. J. Thompson (επιμ.), *The Ptolemies, the Sea and the Nile: Studies in Waterborne Power*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 197-206.
- Harris, W. V. 2009. *Dreams and Experience in Classical Antiquity*. Κέιμπριτζ, (Μασ.)/Λονδίνο: Harvard University Press.
- Harrison, J. E. 1996. *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές*, μτφ. Ε. Παπαδοπούλου. Αθήνα: Ιάμβλιχος.
- Hauben, H. 2004. "A Phoenician King in the Service of the Ptolemies: Philocles of Sidon Revisited." *Ancient Society* 34: 27-44.

- Hazard, R. A. 2000. *Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda*. Τορόντο: University of Toronto Press.
- Hennig, D. 1989. "Böoter im ptolemäischen Ägypten." H. Beister και J. Buckler (επιμ.), *BOIOTIKA: Vorträge vom 5. Internationalen Bötien-Kolloquium zu Ehren von Prof. Dr. Siegfried Lauffer*. Μόναχο: Editio Maris, 169-182.
- Henry, A. S. 1983. *Honours and Privileges in Athenian Decrees: The Principal Formulae of Athenian Honorary Decrees* (Subsidia epigraphica, 10.). Χίλντεσχαϊμ/Ζυρίχη/Νέα Υόρκη: G. Olms Verlag.
- _____ 1996. "The Hortatory Intention in Athenian State Decrees." *ZPE* 112: 105-119.
- Herter, H. 1932. *De Priapo*. Γκίσεβ: De Gruyter.
- Hiller von Gaertringen, F. 1904. *Thera: Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902, 3: Stadgeschichte von Thera*. Βερολίνο: Verlag von Georg Reimer.
- Hölbl, G. 2001. *A History of the Ptolemaic Empire*. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Routledge.
- Holleaux, M. 1968. *Études d'Épigraphie et d'Histoire Grecques, 3: Lagides et Séleucides*. Παρίσι: E. de Boccard.
- Huß, W. 1976. *Untersuchungen zur Außenpolitik Ptolemaios IV*. Μόναχο: Beck'sche.
- Hunter, R. 2008. *On Coming After: Studies in Post-Classical Greek Literature and its Reception, 1: Hellenistic Poetry and its Reception*. Βερολίνο/Νέα Υόρκη: Walter de Gruyter.
- Jones, N. F. 1987. *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study*. Φιλαδέλφεια: American Philosophical Society.
- Kelly, D. H. 1970. "What Happened to the Athenian Prisoners Captured in Sicily?" *The Classical Review* 20: 127-131.
- Kleijwegt, M. 1994. "Voluntarily but Under Pressure: Voluntarity and Constraint in Greek Municipal Politics." *Mnemosyne* 47: 64-78.
- Knoepfler, D. 1977. "Contributions à l'Épigraphie de Chalcis." *BCH* 101: 297-312.
- _____ 2001. *Décrets Érétriens de Proxénie et de Citoyenneté*. Λωζάνη: Éditions Payot.
- Κόλλια, Ε. 1995. "Ο Θεσμός των Ξένων Δικαστών στις Ελληνικές Πόλεις της Μικράς Ασίας." *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11: 45-83.
- Kuch, H. 1974. *Kriegsgefangenschaft und Sklaverei bei Euripides*. Βερολίνο: Akademie-Verlag.
- Lammert, F. 1928. "Lytron." *RE* XIV, 1: 72-76.

- Λαμπρινουδάκης, Β. 1991. “Νάξος.” *Τό Έργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 38: 93-94.
- Laronde, A. 1987. *Cyrène et la Libye Hellénistique: Libykai Historiai de l'Époque Républicaine au Principat d'Auguste*. Παρίσι: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Lewis, N. 1983. *Life in Egypt under Roman Rule*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- _____ 1995. *On Government and Law in Roman Egypt: Collected Papers of Naphtali Lewis*. Ατλάντα: Scholars Press.
- Lonis, R. 1969. *Les Usages de la Guerre entre Grecs et Barbares, des Guerres Médiques au Milieu du IVe Siècle av. J-C*. Παρίσι: Les Belles Lettres.
- _____ 1977. “Les Otages dans les Relations Internationales en Grèce Classique: Insuffisances et Ambiguïtés d'Une Garantie.” L. S. Senghor (επιμ.), *Mélanges Offerts à Léopold Sédar Senghor: Langues, Littérature, Histoire Anciennes*. Ντακόρ: Nouvelles Éditions Africaines, 215-234.
- Maass, M. 1972. *Die Prohedrie des Dionysostheaters in Athen*. Μόναχο: Beck.
- Mahaffy, J. P. 1895. *The Empire of the Ptolemies*. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Macmillan and Co.
- Marchesini, M. 2017. *Il Koinon dei Nesioti*. Τρέντο: Università degli Studi di Trento.
- Marek, C. 1984. *Die Proxenie*. Φραγκφούρτη/Νέα Υόρκη: P. Lang.
- Ματθαίου, Α. Π. 1985. “Ψήφισμα Ξένης Πόλεως για Ένα Νάξιο Δικαστή.” *Horos* 3: 79-83.
- McInerney, J. 2017. “Callimachus and the Poetics of the Diaspora.” G. Hawes (επιμ.), *Myths on the Map: The Storied Landscapes of Ancient Greece*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 122-140.
- Meadows, A. 2013. “The Ptolemaic League of Islanders.” K. Buraselis, M. Stefanou και D. J. Thompson (επιμ.), *The Ptolemies, the Sea and the Nile: Studies in Waterborne Power*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 19-38.
- Mélèze-Modrzejewski, J. 1966. “La Règle de Droit dans l'Égypte Ptolémaïque: État des Questions et Perspectives de Recherches.” *Essays in Honor of C. Bradford Welles*. Νιου Χέιβεν: American Society of Papyrologists, 125-173.
- _____ 1974. “Note sur la Legislation Royale des Lagides.” *Mélanges d'Histoire Ancienne Offerts à William Seston*. Παρίσι: De Boccard, 365-380.

- _____ 1995. "Law and Justice in Ptolemaic Egypt." M. J.Geller, H. Maehler και A. D. E. Lewis (επιμ.), *Legal Documents of the Hellenistic World*. Λονδίνο: The Warburg Institute, 1-19.
- Meritt, B. D. 1970. "Ransoms of Athenians by Epikerdes." *Hesperia* 39: 111-114.
- Merker, I. 1970. "The Ptolemaic Officials and the League of Islanders." *Historia* 19: 141-160.
- Michlits, C. 2008. *Die Geschichte Theras in hellenistischer und römischer Zeit*. Βιέννη: Magister der Philosophie, Universität Wien.
- _____ 2012. *Die archäologischen Zeugnisse Theras in hellenistischer und römischer Zeit*. Βιέννη: Magister der Philosophie, Universität Wien.
- Migeotte, L. 1997. "L'Évergétisme des Citoyens aux Periods Classique et Hellénistique." M. Cristol και O. Masson (επιμ.), *Actes du Xe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, Nîmes, 4-9 Octobre 1992* (Série Histoire Ancienne et Médiévale 42). Παρίσι: Publications de la Sorbonne, 183-196.
- Mikalson, J. D. 2005. *Ancient Greek Religion*. Μάλντεν/Οξφόρδη: Blackwell.
- Miller, J. 2016. "Euergetism, Agonism, and Democracy: The Hortatory Intention in Late Classical and Early Hellenistic Athenian Honorific Decrees." *Hesperia* 85, 2: 385-435.
- Mooren, L. 1975. *The Aulic Titulature in Ptolemaic Egypt: Introduction and Prosopography*. Βρυξέλλες: Paleis der Academiën.
- _____ 1981. "Ptolemaic Families." R. S. Bagnall, G. M. Browne, A. E. Hanson και L. Koenen (επιμ.), *Proceedings of the Sixteenth International Congress of Papyrology, New York, 24-31 July 1980* (American Studies in Papyrology, 23). Λέβεν: American Society of Papyrologists, 289-301.
- Mosley, D. J. 1973. *Envoys and Diplomacy in Ancient Greece* (Historia Einzelschriften, 22). Βίσμπαντεν: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Μποσνάκης, Δ. 1998. "Οι Αιγυπτιακές Θεότητες στη Ρόδο και την Κω από τους Ελληνιστικούς Χρόνους μέχρι και τη Ρωμαϊοκρατία." *ΑΔ* 49-50: 43-78.
- Neuhauser, A. 2008. *Geschichte und Verwaltung der außerägyptischen Besitzungen des Ptolemäerreiches*. Βιέννη: Magistra der Philosophie 'Mag.Phil', Universität Wien.
- Νίγδελης, Π. 1990. *Πολίτευμα και Κοινωνία των Πόλεων των Κυκλάδων κατά την Ελληνιστική και Αυτοκρατορική Εποχή*, διδακτ. διατρ. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.

- Nisetich, F. 2001. *The Poems of Callimachus*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Οθωναίος, Θ. 1938. *Η Νήσος Ίος: Ιστορία, Λαογραφία, Γενικά*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Κ. Γαβαλά.
- Oikonomides, A. N. 1964. *The Two Agoras in Ancient Athens*. Σικάγο: Argonaut.
- Ormerod, H. A. 1997. *Piracy in the Ancient world: An Essay in Mediterranean History*.
Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.
- Osborne, M. J. 2012. "Secretaries, 'Psephismata' and 'Stelai' in Athens." *AncSoc* 42: 33-59.
- Otto, W. 1931. "Zu den Syrischen Kriegen der Ptolemäer." *Philologus* 86: 400-418.
- Palagia, O. 1992. "Cult and Allegory: The Life Story of Artemidoros of Perge." J. M. Sanders (επιμ.), *Φιλολάκων: Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*. Λονδίνο: The Managing Committee of the British School at Athens, 171-177.
- _____ 2013. "Aspects of the Diffusion of Ptolemaic Portraiture Overseas." K. Buraselis, M. Stefanou και D. J. Thompson (επιμ.), *The Ptolemies, the Sea and the Nile: Studies in Waterborne Power*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 143-159.
- Panagopoulos, A. 1978. *Captives and Hostages in the Peloponnesian War*. Αθήνα: Grigoris Publications.
- Paschidis, P. 2008. *Between City and King: Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322-190 BC)*. Αθήνα: National Hellenic Research Foundation.
- Παχής, Π. 2010. *Θρησκεία και Οικονομία στην Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης.
- Peremans, W. και E. Van't Dack 1950. *Prosopographia Ptolemaica, 1: L'Administration Civile et Financiere: Nos. 1-1824*. Λέβεν: Publications Universitaires de Louvain.
- _____ 1956. *Prosopographia Ptolemaica, 3: Le Clerge, le Notariat, les tribunaux: Nos. 4984-8040*. Λέβεν: Publications Universitaires de Louvain.
- _____ 1968. *Prosopographia Ptolemaica, 6: La cour, les Relations Internationals et les Possessions Extérieures, la vie Culturelle: Nos. 14479-17250*. Λέβεν: Publications Universitaires de Louvain.
- _____ 1975. *Prosopographia Ptolemaica, 8: Addenda et Corrigenda aux Volumes I (1950) et II (1952)*. Λέβεν: Publications Universitaires de Louvain.

- _____ 1981. *Prosopographia Ptolemaica*, 9: *Addenda et Corrigenda au Volume III (1956)*. Λέβεν: Publications Universitaires de Louvain.
- Pestman, P. W. 1983. "Some Aspects of Egyptian Law in Graeco-Roman Egypt: Title Deeds and 'Upallagma'". E. Van't Dack, P. van Dessel και W. van Gucht (επιμ.), *Egypt and the Hellenistic World: Proceedings of the International Colloquium, Leuven, 24-26 May 1982* (Studia Hellenistica 27). Λέβεν: Orientaliste, 281-302.
- Préaux, C. L. 1939. *L'Économie Royale des Lagides*. Βρυξέλλες: Fondation Égyptologique Reine Élisabeth.
- Pritchett, W. K. 1991. *The Greek State at War*, 5. Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες/Οξφόρδη: University of California Press.
- Quaß, F. 1993. *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens: Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*. Στουτγκάρδη: F. Steiner.
- Ραπτόπουλος, Σ. 2004. *Οινικές Ζώνες στην Αρχαία και την Μεσαιωνική Νάξο: Παρουσίαση στην Ημερίδα του ΥΠ. ΕΣ., Δήμου Κομμακής, Συλλόγου Αριάδνη, Νάξος, Δελφοί*, <<https://www.academia.edu/22512448>> (02/02/2022).
- _____ 2008. *Εμπορικοί Δρόμοι στις Ελληνιστικές και Ρωμαϊκές Κυκλάδες: Οι Οικονομίες των Κυκλάδων κατά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο. Οικονομικά Συστήματα, Τοπική Παραγωγή, Εισαγωγικό και Εξαγωγικό Εμπόριο, Αμφορείς Εμπορικού Τύπου*, διδακτ. διατρ. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Rathbone, D. 1983. "The Grain Trade and Grain Shortages in the Hellenistic East." P. Garnsey και C. R. Whittaker (επιμ.), *Trade and Famine in Classical Antiquity*. Κέμπριτζ: Cambridge Philological Society, 45-55.
- Reger, G. 1991. "Apollodorus of Cyzicus and his Delian Garden." *GRBS* 32: 229-237.
- _____ 1994. "The Political History of the Kyklades, 260-200 B.C." *Historia* 43: 32-69.
- _____ 1998. "The Historical and Archaeological Background to the Disappearance of Koresia and Poiessa on Keos." L. Mendoni και A. Mazarakis-Ainian (επιμ.), *Kea - Kythnos: History and Archaeology. Proceedings of an International Symposium, Kea - Kythnos, 22-25 June 1994*. Αθήνα: National Hellenic Research Foundation, 633-641.

- Rigsby, K. J. 1980. "Bacchon the Nesiarch on Delos." *The American Journal of Philology* 101, 2: 194-196.
- _____ 1996. *Asyilia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.
- Ringwood-Arnold, I. 1933. "Local Festivals at Delos." *AJA* 37, 3: 452-458.
- Robert, L. 1940. "Bulletin Épigraphique." *REG* 53: 197-236.
- _____ 1960. "Arsinoè de Kéos." *Hellenica* 11-12: 146-160.
- Rostovtzeff, M. 1941. *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 τόμοι. Οξφόρδη: Oxford Clarendon Press.
- Rubensohn, O. 1949. "Paros." Στο *RE* XVIII, 4: 1781-1872.
- Scott, M. 2012. *Space and Society in the Greek and Roman Worlds*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Sherwin-White, S. M. 1978. *Ancient Cos: An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*. Γκέτινγκεν: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Smith, W. 1875. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Λονδίνο: John Murray.
- Σπυριδάκης, Σ. 1983. "Πτολεμαίοι και Κρήτη." *Αριάδνη* 3: 5-49.
- Stevenson, T. R. 1992. "The Ideal Benefactor and the Father Analogy in Greek and Roman Thought." *CQ* 42, 2: 421-436.
- Strocka, V. M. 1985. "Volkskunst im Klassischen Griechenland." A. Delivorias (επιμ.), *Proceedings of the 12th International Conference on Classical Archaeology, Athens, 4-10 September 1983*. Αθήνα: Ministry of Culture, 286-292.
- Tarn, W. W. 1911. "Nauarch and Nesiarch." *JHS* 31: 251-259.
- _____ 1924. "The Political Standing of Delos." *JHS* 17: 141-157.
- Taubenschlag, R. 1955. *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri, 332 B.C.-640 A.D.* Βαρσοβία: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Thiers, C. 2006. "Égyptiens et Grecs au Service des Cultes Indigènes: Un Aspect de l'Évergétisme en Égypte Lagide." M. Molin (επιμ.), *Les Régulations Sociales dans l'Antiquité*. Ρεν: Presses Universitaires de Rennes, 275-301.

- Thompson, D. J. και K. Buraselis 2013. "Introduction." K. Buraselis, M. Stefanou και D. J. Thompson (επιμ.), *The Ptolemies, the Sea and the Nile: Studies in Waterborne Power*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1-18.
- Tréheux, J. 1992. *Index des Inscriptions de Délos, 1: Les Étrangers à l'Exclusion des Athéniens de la Clérouchie et des Romains*. Παρίσι: De Boccard.
- Van Straten, F. T. 1993. "Images of Gods and Men in a Changing Society: Self-Identity in Hellenistic Religion." A. Bulloch, E. S.Gruen, A. A.Long και A. Stewart (επιμ.), *Images and Ideologies: Self-Definition in the Hellenistic World*. Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες/Οξφόρδη: University of California Press, 248-264.
- Van't Dack, E. 1973. "Les Commandants de Place Lagides à Théra." *AncSoc* 4: 71-90.
- _____ 1988. *Ptolemaica Selecta: Études sur l'Armée et l'Administration Lagides* (Studia Hellenistica, 29). Λέβεν: Orientaliste.
- Van't Dack, E. και H. Hauben 1978. "L'Apport Égyptien à l'Armée Navale Lagide." H. Maehler και M. V. Strocka (επιμ.), *Das ptolemäische Ägypten: Akten des Internationalen Symposions 27-29 Sept. 1976 in Berlin*. Μάντς: von Zabern, 59-94.
- Veligianni-Terzi, C. 1997. *Wertbegriffe in den attischen Ehrendekreten der klassischen Zeit* (Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien, 25). Στουτγκάρδη: F. Steiner.
- Veyne, P. 1976. *Le Pain et le Cirque: Sociologie Historique d'Un Pluralisme Politique*. Παρίσι: Lc Seuil.
- Vlassopoulos, K. 2013. *Greeks and Barbarians*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Von Reden, S. 2021. "The Politics of Endowments." M. Domingo-Gygax και A. Zuiderhoek (επιμ.), *Benefactors and the Polis: The Public Gift in the Greek Cities from the Homeric World to Late Antiquity*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 115-136.
- Wagman, R. S. 2016. *The Cave of the Nymphs at Pharsalus: Studies on a Thessalian Country Shrine*. Λέιντεν/Βοστώνη: Brill.
- Walbank, M. 1978. *Athenian Proxeny of the Fifth Century B.C.* Τορόντο: Samuel Stevens.
- Walbank, F. 1984. "Monarchies and Monarchic Ideas." F. W. Walbank, A. E. Austin, M. W. Frederiksen και R. M. Ogilvie (επιμ.), *The Cambridge Ancient History, 7,1: The Hellenistic World*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 62-100.

- Wolff, H. J. 1962. *Das Justizwesen der Ptolemäer*. Μόναχο: Beck.
- Wörle, M. 1995. "Vom tugendsamen Jüngling zum gestressten Euergeten: Überlegungen zum Bürgerbild hellenistischer Ehrendekrete." M. Wörle και P. Zanker (επιμ.), *Stadt- und Bürgerbild im Hellenismus*. Μόναχο: C. H. Beck, 241-250.
- Χανιώτης, Α. 1987. "Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη." Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 173-284.
- _____ 2005. "Griechische Rituale der Statusänderung und ihre Dynamik." M. Steinicke, S. Weinfurter (επιμ.), *Investitur- und Kronungsrituale: Herrschaftseinsetzungen im Kulturellen*. Κολωνία/Βαϊμάρη/Βιέννη: Böhlau, 43-61.
- _____ 2007. "Theatre Rituals." P. Wilson (επιμ.), *The Greek Theatre and Festivals. Documentary Studies*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 48-66.
- _____ 2009. "Ευεργετισμός στις Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις: Τιμή και Τίμημα." Ν. Τσιρώνη (επιμ.), *Τιμή και τίμημα: Χορηγία, Φιλανθρωπία, Εθελοντισμός: Η Ευθύνη του Πολίτη Απέναντι στην Κοινωνία: Πρακτικά Ημερίδας Πολιτιστικής Εταιρείας «Αίνος», ΕΙΕ, 28 Φεβρουαρίου 2007*. Αθήνα: Εκδόσεις του Φοίνικα, 17-36.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1998. *Πάρος*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Zanker, P. 1995. "Brüche im Bürgerbild? Zur bürgerlichen Selbstdarstellung in den hellenistischen Städten." M. Wörle και P. Zanker (επιμ.), *Stadt- und Bürgerbild im Hellenismus*. Μόναχο: C. H. Beck, 251-273.

Abstract

Greece's position between Egypt and its foreign possessions prompted the Ptolemies to maintain relations with the Greek islands. The general marks were to secure bases in the Greek islands and through them to control the sea lanes, reduce the influence of their opponents and to recruit mercenaries. The Cyclades region formed part of the ambitious foreign policy plans of the Lagids, because cultivating close ties with the islands of the central Aegean would allow the rulers of Ptolemaic Egypt to secure the defense of their kingdom by gaining a strong and naturally fortified position in the Greek archipelagus. The success of this foreign policy was inextricably bound with the beneficial policy of the Ptolemaic monarchs. The Ptolemies, through their envoys, appeared as benefactors of the cities. The praise and the award of a wreath

constituted the most common honours for the representatives of the Ptolemaic court, a process that in many cases comprised other privileges, such as the granting of *proxenia*. The aim of this article is to present the causes which prompted praise of Ptolemaic envoys and citizens, alongside the honours that accompanied and shaped this *rhetoric of praise* in the Ptolemaic honorary decrees of the Cycladic area.

Λέξεις κλειδιά: Πτολεμαίοι, ευεργετισμός, Επιγραφική, Κυκλάδες, τιμητικά ψηφίσματα, βασιλικοί απεσταλμένοι.

Η γαμήλια ποίηση ως μέσο ρητορικής εκθείασης των δυναστειών της ελληνοιστικής Αιγύπτου

Ηλίας Κριτσαντώνης

1. Εισαγωγή

Η ρητορική του επαίνου είναι *sine qua non* συνυφασμένη με την ελληνοιστική ποίηση. Αποδέκτες του επαίνου είναι οι βασιλικές δυναστείες και το ρητορικό μέσο καθίσταται πολλές φορές ο γάμος, το γαμήλιο τελετουργικό. Τα επιθαλάμια και τα γαμήλια τραγούδια και οι Υμέναιοι, που ψάλλονται προς τιμή του θεού Υμέναιου για την πρώτη νύχτα του γάμου και τον αποχωρισμό της νύφης από τα πατρογονικά και τη μετάβασή της στην ενήλικη ζωή, είναι τραγούδια τα οποία εκμεταλλεύονταν οι ελληνοιστικοί ποιητές για την προπαγάνδα τους. Τα τρία ποιήματα, η ανάλυση των οποίων ακολουθεί, είναι ενδεικτικά της πολιτικής εκμετάλλευσης που υφίσταται ο γάμος και της μετουσίωσής του σε μέσο ρητορικού επαίνου.

Η Αλεξάνδρεια, το Μουσείον και η Πέργαμος, περιλαμβάνουν στους κόλπους τους, τους *poetas doctos*, οι οποίοι είναι εντεταλμένοι της βασιλικής εξουσίας, ώστε να μεγαλουργούν ποιητικά. Τα λογοτεχνικά τους έργα, όμως, πέρα από την αισθητική αρτιότητα και λογιότητα είναι στρατευμένα και φίλα προσκείμενα στη δυναστεία των Πτολεμαίων, ενώ βρίθουν από αίτια, μύθους και αφηγήσεις, που σκοπό έχουν να προπαγανδίσουν τις θέσεις της βασιλικής αυλής και να διατρανώσουν τη βιωσιμότητά της στα μάτια των αξιωματούχων και των υπηκόων της.

Η λανθάνουσα ρητορική του επαίνου προς την εκάστοτε δυναστεία είναι πασιφανής στα έργα των ελληνοιστικών ποιητών με σημείο αναφοράς το τελετουργικό του γάμου. Ο γάμος της Μήδειας με τον Ιάσονα στα *Άργοναυτικά* δίνει την ευκαιρία στον Απολλώνιο να τιμήσει τον γάμο της Αρσινόης και του Πτολεμαίου, ο γάμος της Ελένης και του Μενέλαου στο *18^ο Ειδύλλιο* του Θεοκρίτου δίνει το έναυσμα στον ποιητή να επαινέσει, επίσης, το άψογο αυτό ζευγάρι αποθεώνοντάς το, ενώ, τέλος, η ερωτική ιστορία της Κόμης στην *Κόμη τῆς Βερενίκης* του Καλλιμάχου που χάνεται στον ουρανό και εναστρίζεται είναι η αφορμή, για να υμνηθεί η βασίλισσα Βερενίκη II και ο σύζυγός της Πτολεμαίος III. Οι μεταφράσεις των χωρίων που εξετάζονται είναι δικές μου, εκτός από συγκεκριμένες περιπτώσεις στις οποίες αναφέρω τον εκάστοτε μεταφραστή.

2. Απολλώνιος ο Ρόδιος: *Άργοναυτικά*

Ένα πολύ σημαντικό ζήτημα είναι η σύνδεση εν γένει των *Άργοναυτικῶν* με τα ιστορικά και πολιτικά τεκταινόμενα της εποχής. Ο Απολλώνιος, όντας στην αυλή των μοναρχών της εποχής, επεδίωκε την επιβίωσή του και την καταξίωσή του κερδίζοντας την εύνοιά τους με τον εγκωμιασμό τους μέσα από τα έργα που συνέθετε. Ξεκινώντας με τα *Άργοναυτικά* του Απολλώνιου του Ρόδιου, αυτό που συνάγεται είναι ότι η λατρευτική και πολιτιστική κυριαρχία των βασιλισσών της Αιγύπτου και της Μακεδονίας απεικονίζεται ποιητικά στην Υψιπύλη, την Μήδεια και την Αρήτη, όχι γιατί κυριαρχούν στην αφήγηση, αλλά γιατί στηρίζονται στο γάμο που είχε πολιτικές αναφορές. Ο Απολλώνιος διερεύνησε τρεις βαθμίδες τέτοιων σχέσεων: την ανύπαντρη Υψιπύλη που πολιορκούσε τον Ιάσονα, την Μήδεια που ήταν δεσμευμένη με τον Ιάσονα και την Αρήτη που ήταν παντρεμένη με τον Αλκίνοο. Μέσα από αυτές τις σχέσεις παρουσιάζει τον γάμο ως έναν σταθεροποιητικό παράγοντα για τις πολιτικές υποθέσεις ενός τόπου και συνδέει το ερωτικό πάθος με την πολιτική.¹

Με το να παρουσιάσει ο Απολλώνιος στο επεισόδιο με την Υψιπύλη συγκεκριμένα αφηγηματικά συμφραζόμενα, δηλαδή, μια επίσημη συνάντηση του Ιάσονα με μια ξένη βασίλισσα, όπως, επίσης, και πολεμικές συνεκδοχές με τη χλαμύδα ή το δόρυ του Ιάσονα, που λειτουργούν ως βασιλικά insignia, είναι σα να μας καλεί να προβούμε σε πολιτική ερμηνεία τους. Το επεισόδιο στη Λήμνο με την ερωτική προσέγγιση της παρθένας Υψιπύλης και του Ιάσονα λειτουργεί ως αφορμή για πολιτική ερμηνεία, αλλά και προωθεί την πτολεμαϊκή ιδεολογία. Επιπλέον, αποκαλύπτει τη δόλια σεξουαλική συμπεριφορά των συγκαρινών πολιτικών δυνάμεων. Η ιδεολογία των ελληνοιστικών μοναρχών συναιρείτο όχι τόσο στο ομηρικό κλέος, αλλά περισσότερο στην επιθυμία τους να αποκτούν επιγόνους, που θα τους διαδεχτούν. Οι τότε πολιτικοί μονάρχες καθοδηγούνταν από την ανάγκη τους να αποκτήσουν απογόνους, όπως και η Υψιπύλη, που με δόλιο τρόπο προσπάθησε και κατάφερε να επωφεληθεί κατά αυτόν τον τρόπο από τον Ιάσονα.²

Στη ρητορική του επαίνου χρησιμοποιούνται λέξεις με φορτισμένο υπόβαθρο, ώστε να κινητοποιηθεί η ιδεολογία της εποχής Το αρσενικό παιδί (*σὺ δ' ἄρσενα παῖδα τέκῃαι*) ήταν αυτό

¹ Βλ. Mori 2008, 93.

² Ο.π., 113.

που θα διαδεχόταν τον βασιλιά και θα εξασφάλιζε τη βιωσιμότητα του οίκου διαχρονικά. Αυτή ακριβώς ήταν και η ιδεολογία των βασιλικών οίκων, που προσπαθούσαν να δημιουργήσουν τη δυναστεία που θα τους διαδεχτεί. Επρόκειτο για πολιτική κίνηση. Ρητορικά ο Απολλώνιος εξήρε τη συγκεκριμένη τακτική μιλώντας για μυθικά πρόσωπα τα οποία όμως προσιδίαζαν στα βασιλικά. Αυτό αποδεικνύεται από το παρακάτω χωρίο:

*εἰ δ' οὐ μοι πέπρωται ἐς Ἑλλάδα γαῖαν ἰκέσθαι
τηλοῦ ἀναπλώνοντι, σὺ δ' ἄρσενα παῖδα τέκηαι,
πέμπε μιν ἠβήσαντα Πελασγίδος ἔνδον Ἰωλκοῦ
πατρί τ' ἐμῶ καὶ μητρὶ δύης ἄκος, ἣν ἄρα τούσγε
τέτμη ἔτι ζῶοντας, ἴν' ἀνδιχα τοῖο ἄνακτος. (Ἀπολλ. Ροδ. 1.904-8)*

«Μα αν δεν είναι το γραφτό μου πίσω στην Ελλάδα να γυρίσω
καθώς μακριά πια θα ταξιδεύω, και συ γεννήσεις αρσενικό παιδί,
σαν μεγαλώσει στην Ιωλκό την Πελασγίδα στείλε το
στην μάννα και στον πατέρα μου, βοηθό στη δυστυχία τους,
αν τους συναντήσει ζωντανούς, για να φροντίζουν μαζί»
την πατρική εστία ακόμη κι αν λείπει ο άρχοντας.» (μτφ. Γ. Βασίλαρου)

Επίσης, το τελετουργικό του γάμου του Ιάσονα και της Μήδειας στη Σχερία είναι σημαντικό για δύο λόγους. Από τη μία πλευρά ο γάμος στη Δρεπάνη αποσκοπεί στην απόδραση από την καταστροφική σύνδεση μεταξύ του «έρωτα» και του «νείκους», καθώς προσφέρει την ευκαιρία να ελεγχθούν κοινωνικά επικίνδυνα πάθη με το να οδηγεί τους δύο ήρωες εντός των ορίων της κοινωνικής τάξης και αρμονίας. Επιπλέον, η συμβιβαστική αξία του γάμου εγκαινιάζει μια συμφωνία μεταξύ των δύο μερών, των Αργοναυτών και των Κόλχων, επεκτείνοντας την τάξη και τη συμφιλίωση από τα μεμονωμένα άτομα στις ομάδες. Αυτό γίνεται φανερό από το παρακάτω παράθεμα:

*θάμβευν δ' εἰσορόωσαι ἀριπρεπέων ἡρώων
εἶδεα καὶ μορφάς, ἐν δέ σφισιν Οἰάγροιο*

*υἰὸν ὑπαὶ φόρμιγγος ἑυκρέκτου καὶ ἀοιδῆς
ταρφέα σιγαλόεντι πέδον κροτέοντα πεδίλω.
νύμφαι δ' ἄμμυγα πᾶσαι, ὅτε μνήσαιτο γάμοιο,
ἰμερόενθ' ὑμέναιον ἀνήπυον· ἄλλοτε δ' αὖτε
οἰόθεν οἴαι ἄειδον ἐλισσόμεναι περὶ κύκλον,
Ἥρη, σεῖο ἔκητι· σὺ γὰρ καὶ ἐπὶ φρεσὶ θῆκας
Ἀρήτη, πυκινὸν φάσθαι ἔπος Ἀλκινόοιο. (Ἀπολλ. Ροδ. 4.1192-200)*

Θαύμαζαν καθώς παρατηρούσαν τους απaráμιλλους ἥρωες
κορμοστασιές και πρόσωπα, και ανάμεσά τους του Οιάγρου
το γιο με φόρμιγγα που παίζεται με επιδέξια δάχτυλα και τραγούδι
χτυπώντας τον ρυθμό με το πόδι με το καλοδουλεμένο σανδάλι.
Και κάθε φορά που γινόταν μνεία στο γαμήλιο σκοπό, οι νύμφες σύσσωμα
τραγουδούσαν τον γλυκό σκοπό του Υμέναιου. Ἄλλοτε πάλι χόρευαν
σηματίζοντας κυκλικό χορό και το τραγούδι ήταν ασυνόδευτο,
για να σε τιμήσουμε, Ἥρα, εσύ ἦσουν που έβαλες στο μυαλό
της Αρήτης να δώσει πανέξυπνη απάντηση στα λόγια του Αλκίνοου.

Από την άλλη πλευρά, αυτή η συμφιλίωση δεν θα είχε συναφθεί χωρίς τη σκέψη του βασιλικού ζεύγους, της Αρήτης και του Αλκίνοου, οι οποίοι μόλις αντίκρισαν αυτή τη σύνθετη κατάσταση, επέβαλαν την τάξη μέσα από την αλληλοσυμπληρωματική ομάδα τους, που βασιζόταν όμως σε διακριτούς ρόλους.³ Είναι μια τελική πτυχή αυτού του επεισοδίου, στην οποία καταλήγουμε, αν σκεφτούμε ότι, τουλάχιστον, σύμφωνα με κάποιες παραδόσεις, η Αρήτη και ο Αλκίνοος ήταν αδέρφια. Αυτό θα προσέθετε μια σεσημασμένη αναφορά στο πτολεμαϊκό βασιλικό ζεύγος, των οποίων ο επίσημος ισχυρισμός για την ένωση των αδερφών δημιούργησε πολιτικά πλεονεκτήματα, αλλά χρειαζόνταν κάποια μυθικά και τελετουργικά στηρίγματα προς επιδίωξη της νομιμοποίησής τους, τουλάχιστον από την ελληνική πλευρά.⁴

³ Βλ. Caneva 2014, 30-31.

⁴ Ο.π.

Ο Απολλώνιος εκφράζει το παραπάνω χωρίς υπεκφυγές, κάνοντας λόγο για την Ήρα, την προστάτιδα των νόμιμων γάμων (*Ἥρη, σεῖο ἔκητι*) και την Αρήτη που είναι νόμιμη σύζυγος του Αλκίνοου. Από άποψη ρητορικής, ο Απολλώνιος τονίζει τις θεϊκές ευλογίες που λαμβάνει ο γάμος από την κατεξοχήν θεά που σχετίζεται με τη συγκεκριμένη τελετή. Η Ήρα δίνει έμπνευση στην Αρήτη να σεβαστεί τον γάμο, να είναι άξια σύζυγος στο πλευρό του Αλκίνοου. Επομένως, επαινώντας την Αρήτη, εγκαινιάζει ρητορικά μια νέα εποχή των βασιλισσών. Οι βασίλισσες δεν είναι τα βουβά πρόσωπα της τραγωδίας, αλλά συμβάλλουν στη διεκπεραίωση των πολιτικών ζητημάτων και η παρέμβασή τους είναι καταλυτική (*σὺ γὰρ καὶ ἐπὶ φρεσὶ θῆκας Ἀρήτη, πυκινὸν φάσθαι ἔπος Ἀλκινόοιο*). Η Αρήτη είναι αυτή που έχει ενεργητικό ρόλο με τη σύμφωνη γνώμη μιας άλλης γυναίκας-θεάς της Ήρας. Άρα, εξουσιοδοτείται να πράττει δυναμικά, κάτι αντίστοιχο με τη βασίλισσα Αρσινόη. Ο έπαινος της Αρήτης είναι ουσιαστικά έπαινος της πραγματικής βασίλισσας από τον Απολλώνιο.

Ο γάμος στη Δρεπάνη, επιπλέον, αποκαλύπτει πώς οι παραβατικές συμπεριφορές, όπως οι συναισθηματικές διαταραχές που νιώθει η Μήδεια, η αρπαγή της νύφης από τον Ιάσονα και η αδελφοκτονία του Αψύρτου, επιλύονται από τους μονάρχες της Σχερίας, τον Αλκίνοο και την Αρήτη, και πώς αναδεικνύεται μέσα από αυτούς τους τρόπους επίλυσης η ελληνοιστική ιδεολογία ως προς τη σημασία του γάμου για τη συμφιλίωση μεταξύ των ανθρώπων και την ίδρυση καινούριων κοινοτήτων. Ακόμη, τονίζονται η σοφία του διπλωματικού συμβιβασμού και η κοινωνική ισορροπία που επιφέρει μια βασίλισσα.⁵

Ο Όμηρος είναι αυτός που καταγράφει πρώτος τη Σχερία και τους Φαίακες στην *Ὀδύσσεια*. Ο Απολλώνιος, όμως, καταγράφει τους Φαίακες με διαφορετική αφορμή, το γάμο στη Δρεπάνη και τα εκεί τεκταινόμενα με πρωταγωνιστές τον Αλκίνοο και την Αρήτη, τον Ιάσονα και την Μήδεια. Έτσι, ξαναγράφει την ιστορία και με την επιτυχή τέλεση του γάμου εξασφαλίζει συμβολικά την επιτυχία των μελλοντικών γενεών, καθώς η Σχερία γίνεται μητρόπολη των αποικιών, όπως η Κολχίδα. Ο γάμος στα *Ἀργοναυτικά* λειτουργεί ως λύση σε ψυχικές (Μήδεια) και πολιτικές ταραχές (Κόλχοι και Φαίακες) και γέφυρα μεταξύ βασιλιάδων και των εθνών (Αιήτης και Αλκίνοος). Λειτουργεί επίσης ως τόπος λατρευτικής ανανέωσης και μεταμόρφωσης (σπηλιά της Δρεπάνης).⁶

⁵ Βλ. Mori 2008, 117.

⁶ Ο.π., 139.

Επιπλέον, παρόλο που δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε την ακριβή έκταση της δύναμης της Αρσινόης μέσα από την εξέταση της επικής ποίησης, μπορούμε εν τούτοις να ισχυριστούμε ότι η συμπεριφορά της Αρήτης υπονοεί τις τακτικές της Αρσινόης και τις συστάσεις που χρησιμοποιήθηκαν πέρα από τις προσωπικές της προτιμήσεις. Η παρουσίαση από τον Απολλώνιο της άσκησης επίδρασης της Αρήτης θα ήταν σε αντιστοιχία με την παντοδυναμία της Αρσινόης, η οποία ήταν ευρέως γνωστή. Ο Αλκίνοος είναι ένας διπλωμάτης κυβερνήτης και τον ενδιαφέρει να επιλύσει τη διαμάχη μεταξύ των Κόλχων και των Αργοναυτών (Απολλ. Ροδ. 4.1010). Είναι πιο προσεκτικός από την Αρήτη στο περίπλοκο της απειλής. Αντιθέτως, η Αρήτη είναι επηρεασμένη από τη συμπόνια της για την Μήδεια και υιοθετεί μυστικά μέσα για να την προστατέψει. Χρησιμοποιεί την επιρροή της κατά την προσωπική της συζήτηση με τον Αλκίνοο, ο οποίος συμπονά την Μήδεια, αλλά δεν επιθυμεί να προκαλέσει διεθνή διαμάχη για χάρη της (ό.π. 4.1073-1109). Υπό την επίδραση της Αρήτης, τελικώς, ο Αλκίνοος αποκαλύπτει το σχέδιο του, να αποφασιστεί το ζήτημα σύμφωνα με το συζυγικό status της Μήδειας, αν, δηλαδή, παραμένει παρθένος ή όχι. Επομένως, η Αρήτη είναι έτοιμη να σχεδιάσει έναν κρυφό γάμο την νύχτα, πριν ενημερωθούν οι Κόλχοι δημοσίως για την κρίση του Αλκίνοου, ώστε να εκβιάσει τις καταστάσεις υπέρ του γάμου Μήδειας και Ιάσονα.

Η ομηρική Αρήτη μιλά δημοσίως, αλλά ο Απολλώνιος εγκωμιάζει την Αρήτη για την ήρεμη ύφανση των σχεδίων της και μ' αυτό τον τρόπο έρχεται σε αντίστιξη με τον διπλωματικά συντηρητικό Αλκίνοο, όπως πιθανότατα ίσχυε στην πραγματική ζωή με την Αρσινόη και τον Πτολεμαίο. Η σκιαγράφηση της Αρήτης μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μία πτυχή της τακτικής της Αρσινόης. Πιθανότατα της είχε ασκηθεί κριτική για την ανοιχτά χειριστική της δύναμη ή, το πιο πιθανό, να την είχε εξυψώσει ο Απολλώνιος για τη γενναιόδωρη προστασία που του προσέφερε.⁷

3. Θεόκριτος: *18ο Ειδύλλιο*

Το επιθαλάμιο στην Ελένη του Θεοκρίτου αναπαριστά ένα τραγούδι του γάμου για την Ελένη και το Μενέλαο και παράλληλα πραγματεύεται ένα μυθικό μοντέλο για ένα πτολεμαϊκό γάμο,

⁷ Βλ. Mori 2001, 85-106.

πιθανόν αυτόν της Αρσινόης II και του Φιλάδελφου, καθώς υπαινίσσεται την πιθανότητα η βασίλισσα να έχει μέσα της σπέρματα θεϊκότητας, όπως και η κόρη του Δία η Ελένη.⁸

Η Ελένη, παρά τη φήμη της, επαινείται από το Θεόκριτο, ο οποίος της αποδίδει ιδιότητες που στο μεγαλύτερο κομμάτι της λογοτεχνικής παράδοσης ήταν απαγορευτικές για το πρόσωπό της (*τὰν ἀγαπατάν*) και εστιάζει στη θεϊκή καταγωγή της (*Τυνδαρίδα*):

*μέγα χρῆμα Λακαινᾶν,
ἀνίκα Τυνδαρίδα κατεκλάζατο τὰν ἀγαπατάν
μναστεύσας Ἐλέναν ὁ νεώτερος Ἄτρεος υἱῶν.* (Θεόκρ. 18.4-6)

με την όμορφη κι αγαπημένη Ελένη,
την κόρη του Τυνδάρεου, παντρεύτηκε στη Σπάρτη.

Η Ελένη των Πτολεμαίων βασίστηκε σε μία αναθεωρημένη παράδοση, που ήταν γνωστή από την αρχαϊκή λυρική ποίηση, όπου ως σύζυγος του Μενέλαου ήταν απαλλαγμένη από κάθε είδους σφάλμα και απεικονίζεται ως μια άμεμπτη νύφη. Δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ήσσοнос σημασίας το γεγονός ότι αυτή η ηθικά αποκατεστημένη Ελένη σχετίζεται με την Αίγυπτο.⁹

Η Ελένη, ειδικώς η παρθένα Ελένη του Στησίχορου και του Ευριπίδη, συνδεόταν στενά με την Αίγυπτο και ήταν αντικείμενο λατρείας εκεί. Αυτή και τα αδέρφια της, οι Διόσκουροι, κατείχαν σημαντική θέση στην αλεξανδρινή ποίηση και όχι μόνο. Η Ελένη και η Αφροδίτη-Αρσινόη μοιράζονταν κοινές ιδιότητες και κατοικούσαν σε κοινές σφαίρες. Οι γυναίκες των βασιλικών οίκων, η Ελένη και η Αρσινόη, δημιουργούσαν μαζί ένα σύνθετο μοντέλο της ιδανικής μητρότητας, αλλά και της γυναικείας φύσης. Η ιδανική εικόνα της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης της Ελένης και του Μενελάου στο *Ειδύλλιο 18* ίσως αποσκοπεί στο να αναδείξει το ιδανικό ζευγάρι του Πτολεμαίου και της Αρσινόης. Επιπλέον, υπάρχουν στενές συνδέσεις μεταξύ πολλών θεμάτων του *Ειδυλλίου 18* και του *Ειδυλλίου 17*, που αποτελεί εγκώμιο στον Φιλάδελο. Κατά μία έννοια αυτό δεν αποτελεί μεγάλη έκπληξη, καθώς και οι

⁸ Βλ. Gutzwiller 2007, 190.

⁹ Βλ. Caneva 2014, 39.

επιθαλάμιοι τόποι ήταν εγκωμιαστικοί τόποι. Στα εγκώμια τα παιδιά είναι σαν τους γονείς, οι άρχοντες είναι πλούσιοι και ευτυχισμένοι. Η έμφαση στην καταγωγή του ποτολεμαϊκού οίκου ίσως βρίσκει απήχηση στο επαναλαμβανόμενο *εὐπατριδᾶν εἰς εὐπατρίδας* του 18^{ου} *Εἰδυλλίου*:

*Ἐκ πατέρων οἶος μὲν ἔην τελέσαι μέγα ἔργον
Λαγείδας Πτολεμαῖος, ὅτε φρεσὶν ἐγκατάθοιτο
βουλάν, ἂν οὐκ ἄλλος ἀνὴρ οἶός τε νοῆσαι.* (Θεόκρ. 17.13-5)

«Ο ξακουστός πατέρας του, ο Πτολεμαῖος του Λάγου,
δείχνονταν πάντοτ' άξιος έργα τρανά να κάνει,
που μήτε να τα στοχασθούν οι άλλοι δεν μπορούσαν.» (μτφ. Ι. Πολέμη)

Ο έπαινος ξεκινά από το μυθικό ζευγάρι του Μενέλαου και της Ελένης, για να συνδεθεί συνειρμικά με το αντίστοιχο ζευγάρι των Πτολεμαίων. Η παρέκβαση αυτή δεν είναι τυχαία και ο Θεόκριτος προσπαθεί να αποδώσει μυθική επένδυση και διάσταση στη δυναστεία των Πτολεμαίων. Η πατρογονική παράδοση κλέους (*Ἐκ πατέρων οἶος μὲν ἔην τελέσαι μέγα ἔργον Λαγείδας Πτολεμαῖος*) νομιμοποιεί το νέο ζευγάρι να ακολουθήσει τα χνάρια των προγόνων στα ένδοξα έργα που πέτυχαν. Ο τρόπος αυτός θα τους καταστήσει ευπατρίδες και επάξιους διαδόχους. Γι' αυτόν τον λόγο επαναλαμβάνεται, για να αποτυπωθεί δηλαδή καλύτερα στη συνείδηση των αναγνωστών (*εὐπατριδᾶν εἰς εὐπατρίδας*).

Η μητέρα του Πτολεμαίου Βερενίκη, επιπλέον, λειτουργεί σαν την Ελένη, που σχετίζεται στενά με την Αφροδίτη (Θεόκρ. 17.34-52). Στους τέσσερεις πρώτους στίχους αυτού του χωρίου ο έπαινος είναι αμεσότερος και απερίφραστος:

*Οἷα δ' ἐν πινυταῖσι περικλειτὰ Βερενίκα
ἔπρεπε θηλυτέρης, ὄφελος μέγα γειναμένοισι.
τᾷ μὲν Κύπρον ἔχοισα Διώνας πότνια κόυρα
κόλπον ἐς εὐώδη ραδινὰς ἐσεμάξατο χειρας·* (Θεόκρ. 17.34-7)

«Η Βερενίκη ανάλαμπε στις φρόνιμες γυναίκες

κι ήταν ασύγκριτη τιμή και δόξα στους γονιούς της.

Τον κόρφο εκείνης η θεά της Κύπρου η Αφροδίτη

εχάιδεψε με τ' απαλά και λυγερά της χέρια.» (μτφ. Ι. Πολέμη)

Η Βερενίκη διαθέτει απaráμιλλα χαρακτηριστικά, όπως και μια θεά (*έν πινυταῖσι περικλειτὰ Βερενίκα*). Έτσι αιτιολογείται και η αναφορά που ακολουθεί αμέσως μετά. Τα συγκρινόμενα μέλη είναι η Βερενίκη και η Αφροδίτη που συγγενεύουν, όπως και η Αφροδίτη με την Ελένη. Ο κλοιός επαίνου είναι αυτονόητος μεταξύ των τριών προσώπων.

Η αναφορά στον έρωτα μέσω της Αφροδίτης είναι διαχρονικά στερεοτυπική, καθώς είναι η θεά του Έρωτα, όμως, και το γεγονός ότι ο Θεόκριτος χρησιμοποιεί τη λέξη *φιλότης* (Θεόκρ. 18.54) είναι στοιχείο ενδεικτικό των συμφραζομένων και της συνεκδοχής που χρησιμοποιείται, καθώς πρόκειται για μια συμβατική λέξη στον Όμηρο για τον έρωτα στο κρεβάτι.¹⁰

εὔδεται ἔς ἀλλάλων στέρνον φιλότατα πνέοντες

καὶ πόθον· (18.54-5)

«Αγκαλιασθείτε ερωτικά και γλυκοκοιμηθείτε.» (μτφ. Ι Πολέμη)

Τέλος, και οι γονεῖς του Πτολεμαίου είναι το πρότυπο της αλληλεπίδρασης, για το οποίο ο σπαρτιάτικος χορός προσεύχεται:¹¹

τῷ οὐπω τινὰ φαντὶ ἀδεῖν τόσον ἀνδρὶ γυναικῶν

ὅσσον περ Πτολεμαῖος ἔην ἐφίλησεν ἄκοιτιν

ἧ μὰν ἀντεφιλεῖτο πολὺ πλέον. (17.38-40)

«γι' αυτό και δεν αγάπησε, κατά πως λένε, τόσο

κανέννας τη γυναίκα του, ὅσον ο Πτολεμαῖος.

Όμως ακόμα πιο πολύ τον αγαπούς' εκείνη.» (μτφ. Ι. Πολέμη)

¹⁰ Βλ. Dover 1971, 228-237.

¹¹ Βλ. Hunter 1996, 163.

Η σκιαγράφηση του έρωτα μεταξύ Ελένης και Μενελάου αποτελεί το θεϊκό πρότυπο για τους Πτολεμαίους. Η συζυγική πίστη, το πάθος και η αμοιβαιότητα διαγράφονται πρωτίστως στο μυθικό ζευγάρι που έχει ένα αντίστοιχο στη συγκαιρινή πραγματικότητα. Ο Πτολεμαίος επαινείται για την αφοσίωση στη γυναίκα του και την αποκλειστικότητα που της έδειχνε και ήταν αδιαπραγμάτευτη (*τῷ οὐπω τινὰ φαντὶ ἀδεῖν τόσον ἀνδρὶ γυναικῶν ὅσον περ Πτολεμαῖος ἐὼν ἐφίλησεν ἄκοιτιν*), αλλά και για την άνευ ορίων αγάπη της ίδιας προς αυτόν (*ἧ μὲν ἀντεφιλεῖτο πολὺ πλέον*).

Ο γάμος μεταξύ της Ελένης και του Μενελάου υμνήθηκε σύμφωνα με την επιτυχημένη εικόνα της αμοιβαίας αγάπης που προωθήθηκε από την αλεξανδρινή αυλή. Συνεπώς, για το συγκαιρινό βασιλικό ζευγάρι, η αμφίδρομη αγάπη έγινε μια κεντρική αξία και μια εγγύηση του πλούτου και της συνέχειας του βασιλικού οίκου.¹²

4. Καλλίμαχος: Αἴτια – Η Κόμη της Βερενίκης

Ο Καλλίμαχος στο ποίημά του *Κόμη της Βερενίκης* (*Αἴτια*, ἀπόσπ. 110.1-94) επιδίδεται, επίσης, μέσω του θεσμού του γάμου σε πολιτική προπαγάνδα. Είναι απαραίτητο να διασαφηνιστούν τα γεγονότα της ζωής της βασίλισσας Βερενίκης, που προηγούνται της περιόδου αφιέρωσης της Κόμης στον βασιλιά, επειδή αυτά παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επικείμενη διαχείριση της εξουσίας της. Παίρνοντας ως δεδομένα τα γεγονότα στη ζωή της βασίλισσας, που οδήγησαν στον πτολεμαϊκό γάμο, αναδύεται η εικόνα μιας ταραγμένης και ασταθούς σχέσης των μελών της οικογενείας, που με τη σειρά τους προκάλεσαν εντάσεις στην αυλή των Πτολεμαίων και, ως παρεπόμενο, αντιφατική εξωτερική πολιτική στην Κυρήνη γενικά. Η θέση της Βερενίκης, ως της μελλοντικής βασίλισσας της Αιγύπτου, θα μπορούσε να παρουσιάζει χαρακτηριστικά εξαιρετικά επικίνδυνα και αμφιλεγόμενα λόγω των εξωτερικών και εσωτερικών πολιτικών συνθηκών την περίοδο του γάμου της με τον Πτολεμαίο III.

Σύμφωνα με τα πιο παραδεδομένα στοιχεία της εποχής, ο Μάγας της Κυρήνης αρραβόνιασε την κόρη του, τη Βερενίκη, με τον Πτολεμαίο III, τον αναγνωρισμένο διάδοχο του ημιαδερφού του (ομομήτριού του δηλαδή από τη Βερενίκη Α), Πτολεμαίου II του Φιλάδελφου, και το έκανε αυτό από πολιτική αναγκαιότητα, για να επανευθυγραμμίσει την Κυρήνη υπό την πτολεμαϊκή εξουσία. Σίγουρα, αυτό ρίχνει φως και στην εξωτερική πολιτική που χάραξε ο

¹² Βλ. Caneva 2014, 39.

Φιλάделφος στα τέλη της δεκαετίας του 250 π.Χ., σύμφωνα με την οποία χρησιμοποιούσε τα παιδιά του, ώστε να συνάπτουν συμμαχικούς γάμους με βασιλιάδες γειτονικών περιοχών.

Ο αρχικός αρραβώνας μεταξύ της Βερενίκης και του Ευεργέτη τοποθετείται το 250 π.Χ. και ο γάμος τελέστηκε τέσσερα χρόνια αργότερα, γεγονός όχι τόσο συνηθισμένο για τα μέλη μιας βασιλικής οικογένειας. Το εξόφθαλμο χρονικό χάσμα μεταξύ του αρραβώνα της Βερενίκης με τον Πτολεμαίο τον Ευεργέτη (τέλη της δεκαετίας του 250 π.Χ.) και τον τελικό γάμο της στον αιγυπτιακό βασιλικό οίκο το 246 π.Χ. είναι προβληματικό. Συνήθως επεξηγείται με την εμπλοκή της μητέρας της Βερενίκης, Απάμας, σε σεξουαλικές ατασθαλίες. Η ίδια ακολουθώντας μια αυτόνομη εξωτερική πολιτική, για να αποκτήσει δύναμη, προσκάλεσε τον Δημήτριο να παντρευτεί τη Βερενίκη και με αυτόν τον τρόπο ακύρωσε τον γάμο της Βερενίκης με τον Πτολεμαίο, με σκοπό να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της Κυρήνης. Από την πλευρά της η νεαρή Βερενίκη, που σύμφωνα με υπολογισμούς δεν μπορούσε να ξεπερνά τα δεκατρία ή τα δεκατέσσερα χρόνια, κατηγορήθηκε ότι πήρε την πρωτοβουλία να δολοφονήσει τον Δημήτριο τη στιγμή που εκείνος βρισκόταν στο κρεβάτι με την μητέρα της Απάμα. Συνεπώς, επανεπιβεβαίωσε με την πράξη της τη συμμαχία με την Αίγυπτο και δραστηριοποίησε εκ νέου την προηγούμενη συμφωνία του αρραβώνα με τον Πτολεμαίο. Έτσι, προκύπτει η αδήριτη ανάγκη της Βερενίκης να παντρευτεί τον Πτολεμαίο και να ενώσει τα δύο βασίλεια.¹³

Στην Κόμη της Βερενίκης ο Καλλίμαχος αναπτύσσει μια σύνθετη ρητορική στρατηγική, για να διασπείρει έναν νέο δυναστικό μύθο διατρανώνοντας τον γάμο της Βερενίκης II και του Πτολεμαίου III του Ευεργέτη και προσδίδοντας σπουδαιότητα σε αυτόν. Με το να υιοθετεί ο Καλλίμαχος τη φωνή της Κόμης, που γίνεται άστρο στον ουρανό και πενθεί για τον αποχωρισμό της από την αγαπημένη της βασίλισσα, καθώς ο Ευεργέτης έπρεπε να βρεθεί στο πεδίο της μάχης, ο ποιητής κατάφερε να παρουσιάσει μια συναισθηματική εικόνα του πάθους που ένωνε το βασιλικό ζευγάρι.¹⁴

Το μοντέλο της ανδρικής κυριαρχίας και της γυναικείας υποταγής, που σίγουρα χαρακτήριζε τους αθηναϊκούς γάμους του 5ου και 4ου αιώνα, έχει αντικατασταθεί από μια εικόνα αμοιβαίας επιθυμίας μεταξύ της συζύγου και του συζύγου. Αυτή η συναισθηματική οπτική αντανakλά μια γνήσια αναβάθμιση της ιεραρχίας ως προς τη δύναμη των συζύγων μέσα

¹³ Βλ. Llewellyn-Jones και Winder 2010, 248-249.

¹⁴ Βλ. Gutzwiller 2007, 191.

στους γάμους.¹⁵ Η Βερενίκη Ι και η Αρσινόη ΙΙ ήταν αντισυμβατικά πρότυπα βασιλισσών που βγήκαν από το παρασκήνιο, αποδεσμεύτηκαν από τη σκιά των συζύγων τους και κατάφεραν να πρωταγωνιστήσουν στην πολιτική ιστορία του εκάστοτε τόπου.¹⁶

Από τη στιγμή που η Βερενίκη ΙΙ ήταν ήδη παντρεμένη με τον Ευεργέτη όταν η Κόμη της αφιερώθηκε, αυτές οι τελετουργίες δεν είναι ανάλογες με τη δράση του ποιήματος.¹⁷ Η αφιέρωση της Κόμης από τη Βερενίκη περιλαμβάνει μια τροποποίηση από τη συμβατική τροπή της τελετής, η οποία έγινε σε εκπλήρωση ενός συγκεκριμένου αιτήματος της ικέτιδας, την ασφαλή επιστροφή του συζύγου της, και όχι στις μελλοντικές προσδοκίες από έναν γάμο. Η αφιέρωσή της τροποποίησε τη συμβατική αφιέρωση μιας Κόμης, για να τονίσει όχι τους κινδύνους από μια μετάβαση στη γαμήλια ζωή, αλλά τις χαρές και τους φόβους ενός ερωτευμένου ζευγαριού, που ενώθηκε με τα δεσμά του γάμου. Προκειμένου να προσδώσει περαιτέρω έμφαση στη θυσία της βασίλισσας και ως εκ τούτου να αυξήσει την αξία της, εν είδει προπαγάνδας, η αυλή αποφάσισε να χρησιμοποιήσει το τέχνασμα της εξαφάνισης της Κόμης και να ισχυριστεί τη θεϊκή παρέμβαση.¹⁸ Το μερίδιο του Κόνωνα, του αστρονόμου του Ευεργέτη, σε αυτό το τέχνασμα είναι να βρει ένα κατάλληλο μέρος για την Κόμη στον ουρανό. Ο Καλλίμαχος ανέλαβε το πιο δύσκολο εγχείρημα: Να πάρει σάρκα και οστά ο μύθος δημιουργώντας τη λογοτεχνική φόρμα μιας επίκλησης.¹⁹ Η ρητορική της εκθείασης εμπλέκει και τον αστρονόμο Κόνωνα που λέγεται ότι έδωσε το όνομα του αστερισμού προς τιμή της Βερενίκης κατόπιν απαίτησης του Ευεργέτη. Η εμπλοκή αυτή προσδίδει ρητορικά κύρος και έρεισμα στην απόπειρα του Ευεργέτη και της Βερενίκης να αποθεωθούν και να διασπαρεί αυτός ο δυναστικός μύθος και το αίτιο σε όλη την επικράτεια:

*κήμὲ Κόνων ἔβλεψεν ἐν ἡέρι τὸν Βερενίκης
βόστρυχον ὃν κείνη πᾶσιν ἔθηκε θεοῖς. (Καλλ., απ. 110.7-8)*

και με ο Κόνων είδε στον αιθέρα, την πλεξούδα της Βερενίκης,
την οποία αφιέρωσε σε όλους τους θεούς.

¹⁵ Βλ. Gutzwiller 1992, 368.

¹⁶ Βλ. Clayman 2014, 100-101.

¹⁷ Ο.π.

¹⁸ Βλ. Gutzwiller 1992, 372-373.

¹⁹ Ο.π.

Η Βερενίκη II αφιέρωσε την Κόμη στο ναό του Ζεφυρίου, που είναι αφιερωμένος στην Αφροδίτη–Αρσινόη. Με την επιλογή αυτού του τόπου ενισχύεται η δική της ταύτιση με την Αφροδίτη βάσει του προτύπου που καθιερώθηκε όχι μόνο από την Αρσινόη II, αλλά και από την προγενέστερη βασίλισσα, τη Βερενίκη I. Εξηγώντας αυτήν την αρχική έκκληση για τους λόγους για τους οποίους επιλέγεται η θεά του έρωτα να σχετίζεται πιο συχνά με τις πτολεμαϊκές βασίλισσες, έχει αποδειχτεί ότι η Αφροδίτη λατρευόταν ως η θεά του γάμου, αλλά και ως προστάτιδα των παθιασμένων συζύγων. Σε αυτό που δεν έχει δοθεί έμφαση, ωστόσο, είναι η πολιτική αναγκαιότητα της λατρείας της Αφροδίτης, ώστε να γίνει καθεστώς για τα ελληνικά θέματα η ισχύς και η επικυριαρχία των βασιλισσών της πτολεμαϊκής δυναστείας. Ως δικαιολόγηση για την από κοινού χρήση της μοναρχικής εξουσίας από το βασιλιά και τη βασίλισσα, μια συνθήκη των βασιλικών εθίμων των Αιγυπτίων, η οποία όμως ήταν ριζικά καινούρια για τους Έλληνες, οι Πτολεμαίοι εξίσου προωθούσαν μέσω των ποικίλων μορφών εικονοποιίας το καινούριο πλάνο ενός γάμου που βασίζεται στην αμοιβαία επιθυμία.²⁰ Επομένως, η Κύπριδα με την μορφή του Έρωτα είναι το κίνητρο πίσω από την αυθεντική αφιέρωση της Κόμης της Βερενίκης και ρητά είναι αυτή που την ανυψώνει στον ουρανό. Επομένως, στα *Αΐτια* είναι υπεύθυνη για τη διπλή αλλαγή στη θέση της Κόμης της Βερενίκης που μετακινήθηκε από το κεφάλι στον ναό και από τον ναό στον ουρανό:²¹

Κύπριδος εἰς κόλπους ἔθηκε

αὐτή μιν Ζεφυρίτις ἐπιπροέηκεν (Καλλ., απ. 110.56-7)

με έβαλε στην αγκαλιά της Κύπριδος

η ίδια η Ζεφυρίτιδα τον είχε στείλει

Δύο μεταφορικές τάσεις δείχνουν να έχουν αναπτυχθεί από έναν κοινό πυρήνα. Η μία συμβολίζει την παιδαγωγική μεταμόρφωση των νεαρών για την αρμονική ενσωμάτωσή τους στην ενήλικη κοινωνία και η άλλη σημασιοδοτεί την υποταγή στις δυνάμεις της

²⁰ Ο.π., 363-364.

²¹ Βλ. Heyworth 2004, 144.

σεξουαλικότητας, και κυρίως του γάμου, και συμβολίζεται με το ζευγάρι. Σε αυτές τις ομάδες εικόνων που επικεντρώνονται στην εξημέρωση ο γάμος καταλαμβάνει μια αμφίσημη θέση. Καταδεικνύει την μετάβαση από την νεότητα στην ενήλικη ζωή, σηματοδοτώντας από την μία πλευρά μια ρήξη από την επίδραση της Άρτεμης, κάτω από την οποία οι ανεξέλεγκτες δυνάμεις της νεότητας διανύουν μια αρχική εξημέρωση, και από την άλλη πλευρά εκτίθενται σε μια νέα περίοδο εκπαίδευσης με στόχο την υποταγή στις εκβιαστικές δυνάμεις του Έρωτα και της Αφροδίτης. Έτσι, ο γάμος αποσύρει τον νεαρό άνδρα και τη γυναίκα από την υποδούλωση της Άρτεμης, μόνο και μόνο για να τους εκθέσει σε έναν νέο ζυγό, αυτόν του Έρωτα.²²

Ένας βασιλιάς χρειάζεται μια παρθένα σύζυγο, για να εγγυηθεί την νομιμότητα των απογόνων του, και η Βερενίκη εδώ προωθείται ως η κατάλληλη. Στην ποίηση του Καλλίμαχου, ωστόσο, η Βερενίκη δεν παρουσιάζεται ως μια συμβατική θνητή και η επικείμενη αφομοίωσή της με την Ήρα, της οποίας η παρθενία συνεχώς ανανεώνεται, είναι γεγονός, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με τη δύναμη της Βερενίκης. Κατά την ένωσή της με τον Ευεργέτη γίνεται ξανά παρθένα και η διαδικασία κάνει τον γάμο της, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Ήρας, έναν «ιερό γάμο». Στην προηγούμενη γενιά οι Φιλάδελφοι καμάρωναν χωρίς ίχνος απολογίας για τον αντικανονικό γάμο τους, γιατί δραστικά εξέφραζε το πόσο κοντά βρίσκονταν στους θεούς όχι ως απλές θεότητες, αλλά ως ο βασιλιάς και η βασίλισσα του παραδείσου. Για τη Βερενίκη II και τον Πτολεμαίο III, που είναι μόνο ξαδέφια και όχι αδέρφια, δεν υπήρχε κανένας λόγος να δώσουν εξηγήσεις για τον γάμο τους. Εντούτοις, και αυτοί επέλεξαν να παρουσιαστούν ως αδέρφια, για να μπορέσουν να προωθηθούν στον Όλυμπο.²³

Ο τελευταίος χαιρετισμός (*χαῖρε*], *φίλη τεκέεσσι*, Καλλ., απ. 110.94) είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι εκφωνείται από την Κόμη. Πρέπει να είναι η φωνή του ποιητή, που μένει σιωπηλός μέχρι αυτό το σημείο, μέχρι που επεμβαίνει στο τέλος με μια υμνική αποστροφή στην Αρσινόη. Ο Καλλίμαχος μένει διακριτικά στο παρασκήνιο, μέχρι να ολοκληρωθεί η αφήγηση της Κόμης, να εκφραστούν τα συναισθήματά της και να δημιουργηθεί το κατάλληλο υπόβαθρο, ώστε με τη δική του φωνή να υμνήσει τους μονάρχες-προστάτες του. Η εξύμνηση έγινε εμμέσως με τη φωνή της Κόμης και στον επίλογο του ποιήματος επιλέγει να βγει στο προσκήνιο και να αποθεώσει τη δυναστεία των Πτολεμαίων. Ο εναστρισμός της Κόμης προσέβλεπε στην

²² Βλ. Calame 1997, 237-239.

²³ Βλ. Clayman 2014, 98-100.

μελλοντική άνοδο για τους Θεούς Ευεργέτες. Με αυτήν της την ενέργεια η Αρσινόη κατέδειξε την αγάπη της για «την κόρη και τον γιο της». Είναι πολυαγαπημένη από τα παιδιά της και απαντά με αγάπη προς αυτά. Η αγάπη ήταν ένα κεντρικό στοιχείο στην ιδεολογία των Πτολεμαίων βασιλέων· η αγάπη, επίσης, μεταξύ του βασιλικού ζεύγους, όπως και η αγάπη μεταξύ των ίδιων και των προκατόχων τους. Η αγάπη της Αρσινόης για τον σύζυγο και τον αδερφό της αποδεικνύεται με την αγάπη για, και από, τα παιδιά της.²⁴ Η υμνική διάθεση είναι μέρος της ρητορικής στρατηγικής του Καλλίμαχου, για να προσδώσει κύρος αφενός στη δυναστεία και τους συνεκτικούς δεσμούς που τη διέπουν και αφετέρου να λάβει και ο ίδιος τα εύσημα για αυτή του την υμνική αποστροφή στο ζευγάρι.

Η περίπτωση του εναστρισμού της Κόμης προσφέρει την αντίληψη πως διαφορετικοί παράγοντες της αυλής των Πτολεμαίων συνεργάστηκαν, για να εφεύρουν μια διαφορετική πτυχή της βασιλικής ιδεολογίας. Η προσφορά της Κόμης στο ναό της Αρσινόης στο Ζεφύριο, η εξαφάνισή της και η ψευδο-επιστημονική ερμηνεία του γεγονότος επιτρέπει στη ζώσα βασίλισσα να συμπεριληφθεί ανάμεσα στις βασίλισσες που σχετίζονταν με την Αφροδίτη. Στο μεταξύ, η εφαρμογή του τελετουργικού της αποκοπής των μαλλιών που γίνεται πράξη από παρθένες εξεικονίζει τη βασίλισσα ως το κατεξοχήν πρότυπο της αφοσιωμένης συζύγου, που ανησυχεί για τη μοίρα του συζύγου της. Ένα πρότυπο που εορτάζεται από όλη την κοινωνία μέσω της εισαγωγής της καινούριας λατρείας.²⁵

Η Νίκη της Βερενίκης, η Κόμη της Βερενίκης και η Αποθέωση της Αρσινόης δημιουργήθηκαν ως μια σειρά κειμένων και αναφορών διεσπαρμένων μέσα στα έργα του Καλλίμαχου με την μορφή της βασιλικής ιδεολογίας των ανακτόρων, στα οποία οι βασίλισσες Αρσινόη II και Βερενίκη II ήταν κυρίαρχες. Τέτοια έργα αποσκοπούσαν στο να ενδυναμώσουν μια συνεκτική προσωρινή ιδεολογία στον περίγυρο του βασιλικού ζευγαριού. Ο Καλλίμαχος προωθεί και με κειμενική λεπτομέρεια και συνολικά με την αρχιτεκτονική των ποιημάτων του αναπαραστάσεις της βασιλικής οικογένειας που επιβεβαιώνουν τη συνέχεια της δυναστείας ανάμεσα στις πρώτες τρεις πτολεμαϊκές γενιές.²⁶

Η συνεισφορά του Καλλίμαχου στην προσπάθεια στήριξης της πτολεμαϊκής δυναστείας ήταν να προσδώσει στα γεγονότα μια ευχάριστη και αξιομνημόνευτη ποιητική φόρμα. Επέλεξε

²⁴ Βλ. Koenen 1993, 113.

²⁵ Βλ. Caneva 2014, 41.

²⁶ Βλ. Prioux 2011, 201.

να διαχειριστεί τη δυσκολία να αφηγηθεί αυτήν την αβάσιμη ιστορία για την αποκοπή της Κόμης αλλά και για τον μετέπειτα εναστρισμό της, με το να προσωποποιήσει ειρωνικά την ίδια την Κόμη. Η ειρωνεία που προσδίδεται αφορά στην απόκτηση φωνής, αλλά και στη συνομιλία με τη βασίλισσα. Η Κόμη με ειρωνικό τρόπο, παρόλο που αναγνωρίζει την μεγάλη τιμή να μετουσιωθεί σε άστρο, θρηνολογεί τον αποχωρισμό της από την αγαπημένη της βασίλισσα. Ο πόθος για τη βασίλισσα ρητορικά αποδεικνύει την ευσέβεια του προσώπου της και την αξία της. Η Κόμη δεν συμβιβάζεται απλώς με έναν εναστρισμό, αλλά αποζητά και τη βασίλισσα, για να ολοκληρωθεί:

ἄρτι [ν]εότμητόν με κόμαι ποθέεσκον ἀδελφεαί. (Καλλ., απ. 110.51)

εμένα φρεσκοκομμένη επιθύμησαν οι αδερφικοί βόστρυχοι.

Για άλλη μια φορά ο Καλλίμαχος διαχειρίζεται μια ερωτική ιστορία, καθώς η επιθυμία της Κόμης για τη Βερενίκη διερευνάται ευρέως σε αντίθεση με την ευθεία διερεύνηση της επιθυμίας της βασίλισσας για τον γαμπρό. Η άμεση αναφορά στον έρωτα της Βερενίκης για τον Ευεργέτη θα ήταν μια ακόμη επανάληψη με σκοπό την εξύμνηση των μοναρχών. Το τέχνασμα του Καλλίμαχου να διερευνηθεί ο έρωτας εμμέσως, μέσω της Κόμης που αντιπροσωπεύει τη βασίλισσα, έδωσε το δικαίωμα στον ίδιο να αναπτύξει τις τεχνικές του σε σχέση με τον σκοπό αυτό, δηλαδή να καινοτομήσει. Ήταν μια από τις πιο επιτυχημένες λύσεις στο πρόβλημα να εξευγενιστεί η ποίηση και την ίδια στιγμή να προωθηθεί το πολιτικό μανιφέστο των μοναρχών, που ήταν καθοδόν για την ηρωοποίηση και αποθέωση.²⁷

Η Κόμη αντιπροσωπεύει τις ελπίδες του Καλλίμαχου για τον νέο γάμο της Βερενίκης. Με αυτόν τον γάμο αποκτά καινούρια οικογένεια, καινούριο σύζυγο, που αποκαλείται και αδερφός της, και ένα καινούριο ζεύγος γονέων. Παρόλο που δεν ήταν μυστικό ότι οι βιολογικοί της γονείς ήταν διαφορετικοί, τόσο αυτοί όσο και η Βερενίκη με τον σύζυγό της παρουσιάζονται σε σύγχρονες με αυτούς επιγραφές ως παιδιά της Αρσινόης II και του Πτολεμαίου II. Τα παραπάνω δεν ήταν αναληθή μόνο για τον βασιλιά, αλλά, επίσης, και για τη βασίλισσα. Ένα άμεσο αποτέλεσμα της εφαρμογής αυτού του αποκυήματος ως επίσημης πολιτικής ήταν να

²⁷ Βλ. Gutzwiller 2007, 67.

δημιουργηθεί μεταφορικά μια καινούρια εικόνα γυναίκας για τη Βερενίκη. Με μια καινούρια μητέρα, όπως και πατέρα, δεν ήταν πλέον το ίδιο πρόσωπο που είχε δολοφονήσει τον τέως μνηστήρα της.²⁸ Το ποίημα εκμεταλλεύεται τα πλεονεκτήματα του θέματος: τους νεόνυμφους, τη Βερενίκη II, την Κόμη και τις «αδερφές» της. Είναι αφενός θέματα κοινωνικά με ευρύτερο ενδιαφέρον, όπως ο γάμος, και αφετέρου θέματα πρωτότυπα (η Κόμη και οι «αδερφές» της), αλλά και θέματα που ασχολούνται με την πολυαγαπημένη βασίλισσα του λαού που αποθεώνεται. Και για να δοθεί έμφαση στη θεματική βαρύτητα, η *Κόμη της Βερενίκης* του Καλλίμαχου τελειώνει με ένα σινιάλο χαράς και ευθυμίας: *χ[αῖρε]*. Αυτή η αντίθεση με τον θρήνο στην πραγματικότητα μπορεί να κατανοηθεί ως η τελευταία πράξη λατρείας στην ιεροτελεστία θεοποίησης του βασιλιά και της βασίλισσας.

Οι νύξεις της βασίλισσας με κλάματα και αποχωρισμό δε λειτουργούν μόνο ως παιχνιδιάρικα πειράγματα. Χειρονομίες που έχουν να κάνουν με το κόψιμο των μαλλιών και την απογύμνωση του στήθους δεν είναι μόνο δείγματα αγάπης και αφοσίωσης. Προσφορές από έλαια και αίμα δεν είναι μόνο δράσεις θρησκευτικής πίστης:

*οὐ τάδε μοι τοσσήνδε φέρει χάριν ὄσ[σο]ν ἐκείνης
ἀ[σχάλλω κορυφῆς οὐκέτι θιζόμεν[ος,
ἧς ἄπο, παρ[θ]ενίη μὲν ὄτ' ἦν ἔτι, πολλὰ πέπωκα
λιτά, γυναικείων δ' οὐκ ἀπέλαυσα μύρων. (απ.110.75-8)*

Αυτά εδώ δε θα μου προσφέρουν τόση ευχαρίστηση, όσο θρηνολογώ
επειδή δε θα αγγίζω εκείνο το κεφάλι,
από το οποίο, όταν ήμουν ακόμη νέο κορίτσι, είχα πει πολλά
απλά (έλαια), όμως δεν απόλαυσα τα γυναικεία έλαια.

Όλα αυτά είναι τελετουργικές τελετές που υπενθυμίζουν τιμητικά το επίγειο πέρασμα των ερωτευμένων. Όλα αυτά ήταν και οι τελικές τελετές για την αθανασία των Πτολεμαίων.

Σε απόλυτη ευθυγράμμιση με την ιδεολογική αναγκαιότητα του θρήνου, η *Κόμη της Βερενίκης* πρέπει να ερμηνευτεί σε λογοτεχνικό επίπεδο τόσο κυριολεκτικά, με το να

²⁸ Βλ. Clayman 2014, 103.

παρουσιάζεται ο εναστρισμός της Κόμης, όσο και ως τρόπος αποθέωσης, παρά μια απλή μεταφορά της θεοποίησης. Πέρα και πάνω από το να προσφέρει ακατάληπτες νύξεις που υποδεικνύουν αλληγορίες θεοποίησης και αθανασίας, το ποίημα είναι επίσης μια αιτιολογία της εισόδου συγκεκριμένων μελών στο πάνθεον των Αρχαίων.²⁹

Ο βασιλικός γάμος μεταξύ του Πτολεμαίου και της Βερενίκης, όπως απεικονίζεται στην *Κόμη της Βερενίκης*, είναι ευλογημένος με αγάπη και στοργή, τα προνόμια της Αφροδίτης. Ο γάμος τους επίσης δομείται ως αιμομικτικός όπως αυτός των «Θεών Αδελφών» και κατά αυτόν τον τρόπο το ίδιο ιερό.³⁰ Πίσω, όμως, από τη συγκεκριμένη προφανή σκοπιμότητα λανθάνει η σκοπιμότητα της εξύμνησης και της ανύψωσης της προσωπικότητας της βασίλισσας Βερενίκης. Η ποίηση του Καλλίμαχου είναι αδιαμφισβήτητα στρατευμένη. Από την αρχή της πτολεμαϊκής δυναστείας οι γυναίκες γίνονται τμήμα της ηγεμονικής προπαγάνδας. Η Αρσινόη, μητέρα του πρώτου Πτολεμαίου, ήταν μέλος της μακεδονικής αριστοκρατίας και παρουσιάστηκε ως ερωμένη του Φιλίππου Β΄. Εκείνη, σα νέα Αλκμήνη, γεννά τον Πτολεμαίο με επίσημο πατέρα τον Λάγο, πιθανότατα μετά από προπαγάνδα του ίδιου του γιου της. Η τακτική αυτή της «ανύψωσης» της γυναίκας μέσω φημολογούμενων καταγωγικών ή εξωγαμιαίων σχέσεων προϋπήρχε στους Μακεδόνες (π.χ. Ολυμπιάς).

Η υπερθετική παρουσιάσή της είναι εμβληματική της *Familiengruppe*–εικονογραφίας των Πτολεμαίων. Σε αυτήν την πράξη σεβασμού προς τους γονείς ο Πτολεμαίος συνοδεύεται από την «επιφανή σύζυγό του» (*ίφθίμα ἄλοχος*) που δεν κατονομάζεται και επαινείται ότι «εκείνης καμία καλύτερη γυναίκα δεν αγκαλιάζει τον νεαρό σύζυγο, αγαπώντας με όλη της την καρδιά τον αδελφό και σύζυγο».

Οι Πτολεμαίοι συνδέονται βιογραφικά με συγκεκριμένα μέρη, λατρείες και πρόσωπα της βόρειας Ελλάδας. Οι πηγές παρουσιάζουν πάντα τις βασίλισσες ως θυγατέρες, αδελφές, συζύγους και μητέρες, και συνεπώς η βιογεωγραφία τους εντάσσεται στη δυναστική γενεαλόγηση και συνδέεται άμεσα με την πάλη για πρωτοκαθεδρία στον μετά Αλέξανδρον κόσμο. Ακόμη και αν οι Μακεδόνισσες γυναίκες, τελικώς, εξολοθρεύθηκαν από τους Επιγόνους, η ευγενική τους καταγωγή τις καθιστούσε «τρόπαια που παρέδιδαν το πολύτιμο βασιλικό αίμα», «ζωντανά σύμβολα όλης της δυναστείας». Η ζωή τους επηρεαζόταν άμεσα ή έμμεσα από μια

²⁹ Βλ. Oppen de Ruyter 2015, 105.

³⁰ Ο.π., 113.

σειρά γάμων ή χωρισμών και ενδοοικογενειακών αντιμαχιών που ενέπλεκαν τις άλλες ηγεμονικές οικογένειες.³¹

5. Συμπεράσματα

Τα τρία ποιήματα των ελληνιστικών ποιητών που εξετάστηκαν είναι ενδεικτικά της πολιτικής προπαγάνδας που ασκείτο την εποχή εκείνη και της εκμετάλλευσης καθημερινών θεμάτων και τελετουργικών για τη διασύνδεση των δυναστειών με τους απλούς πολίτες. Εν προκειμένω, ο γάμος αποδεικνύεται ένα έθιμο που διασφάλιζε τη συνοχή της κοινωνίας και γι' αυτόν τον λόγο οι ποιητές το χρησιμοποιούσαν, για να διασφαλίσουν έναν διάυλο επικοινωνίας με τους κοινούς θνητούς. Η αποδοχή τους είναι καίριας σημασίας για τα πολιτικά τους σχέδια, αλλά και με αυτόν τον τρόπο ικανοποιούσαν την ματαιοδοξία τους, εντασσόμενοι στο πάνθεον και αισθανόμενοι την εξίσωσή τους με τους θεούς και τους ήρωες.

Η ρητορική του επαίνου στα *Άργοναυτικά* του Απολλώνιου του Ρόδιου σχετίζεται με το τελετουργικό του γάμου, με την επιθυμία των γυναικών, της Υψιύλης και της Μήδειας να παντρευτούν, ή και της Αρήτης να επεμβαίνει ως ισότιμη με τον σύζυγό της στα πολιτικά τεκταινόμενα. Και οι τρεις γυναίκες εκπροσωπούν η καθεμιά την ορθή συζυγική ή εν δυνάμει συζυγική στάση που είναι απαραίτητη για την αποδοχή τους σε μια κοινωνία. Αυτή η συμπεριφορά επισημοποιείται και επικυρώνεται με την αποδοχή των θεών. Η ορθή πολιτική στάση των γυναικών που αναμένουν έναν γάμο ή βρίσκονται μέσα σε αυτόν είναι αντικατοπτρισμός των βασιλισσών που εμπνέουν τις κοινές γυναίκες να ακολουθήσουν αυτό το υγιές πρότυπο που προτείνουν οι ίδιες με την άμεμπτη στάση τους.

Ο Θεόκριτος στο *Επιθαλάμιο στην Ελένη* χρησιμοποιεί τον γάμο της Ελένης και του Μενέλαου ως το πρότυπο γάμου εκθειάζοντας και τα δύο μέλη και αποκρύπτοντας τα μελανά σημεία της μυθολογίας που αναφέρονται σε αυτά. Αυτή η εξιδανίκευση αποσκοπεί στη εξομοίωση ενός μυθικού ζευγαριού με αυτό των Φιλάδελφων. Η άρτια εικόνα των Πτολεμαίων και του συζυγικού βίου τους πρέπει να βρει ένα αντίστοιχο στη συνείδηση των πολιτών. Η φήμη του Μενέλαου και της Ελένης είναι ανυπέρβλητη, όπως ανυπέρβλητη και αιώνια πρέπει να καταστεί και η φήμη των βασιλιάδων. Η σύνδεση με την ελληνική μυθολογία μέσω του ζευγαριού αυτού τους καθιστά ισάξιους.

³¹ Βλ. Μανακίδου 2016, 29-46.

Τέλος, ο Καλλίμαχος εφηύρε επίσης τρόπους, για να εκθειάσει ρητορικά το βασιλικό ζευγάρι. Η *Κόμη της Βερενίκης* εμπλέκει την μυθολογία, τον ουρανό, τα αστέρια και τον εναστρισμό της Κόμης, την επιθυμία των θεών για αυτή και το καλό κατευόδιο από την καθ' ύλην αρμόδια Αφροδίτη, για να προσφέρει στο νέο δυναστικό ζευγάρι τη δικαιολόγηση μιας θέσης που τους αξίζει και τους καθιστά άτρωτους και αιώνιους.

Βιβλιογραφία

- Βασίλαρος, Γ. 2004. *Απολλωνίου Ροδίου Αργοναυτικών Α΄*. Αθήνα: Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας.
- Calame, C. 1997. *Choruses of Young Women in Ancient Greece*. Λάνχαμ, Μέριλαντ: Rowman & Littlefield Publishers.
- Caneva, S. 2014. "Courtly Love, Stars and Power. The Queen in 3rd-Century Royal Couples, through Poetry and Epigraphic Texts." M. A. Harder, R. F. Regtuit και C. C. Wakker (επιμ.), *Hellenistic Poetry in Context* (Hellenistica Groningana, 20). Λέβεν/Παρίσι/Γουόλπολ: Peeters, 25-57.
- Clayman, D. L. 2011. "Berenice and her Lock." *TAPA* 141 (2): 229-246.
- Dover, K. J. 1971. *Theocritus Select Poems*. Λονδίνο: Macmillan.
- Goldhill, S. 1991. *The Poet's Voice: Essays on Poetics and Greek Literature*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Gutzwiller, K. 1992. "Callimachus' Lock of Berenice: Fantasy, Romance, and Propaganda." *AJP* 113 (3): 359-385.
- _____ 2007. *A Guide to Hellenistic Literature*. Μάλντεν: Blackwell Publishing.
- Heyworth, S. 2004. "Looking into the River: Literary History and Interpretation in Callimachus, Hymns 5 and 6." M. A. Harder, R. F. Regtuit και C. C. Wakker (επιμ.), *Callimachus II*. Λέβεν/Παρίσι/Ντάντλι: Peeters.
- Hunter, R. 1996. *Theocritus and the Archaeology of Greek Poetry*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Koenen, L. 1993. "The Ptolemaic King as a Religious Figure." A. Bulloch (επιμ.), *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World*. Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες/Οξφόρδη: California Press.

- Llewellyn-Jones, L. και S. Winder (επιμ.) 2010. *Creating a Hellenistic World*. Σουόνσι: The Classical Press of Wales.
- Μανακίδου, Φ. 2016. “Δεινή Θήλεια μετ’ Ἄρσεσι: Παρατηρήσεις πάνω στην Εξύμνηση της Βερενίκης Α΄ και της Αρσινόης Β΄ (Θεόκριτος, Ποσειδίππος και Καλλίμαχος).” Μ. Γιαννοπούλου και Χ. Καλλίνη (επιμ.), *Ἰθάκη: Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, 2. Αθήνα: Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 28-46.
- Mori, A. 2001. “Personal Favor and Public Influence: Arete, Arsinoë II, and the Argonautica.” *Oral Tradition* 16 (1): 85-106.
- _____. 2008. *The Politics of Apollonius Rhodius’ Argonautica*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Oppen de Ruiter, B. 2015. *Berenice II Euergetis: Essays in Early Hellenistic Queenship*. Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.
- Πολέμης, Ι. 2015. *Θεοκρίτου “Ειδύλλια”*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Prioux, E. 2011. “Callimachus’ Queens.” B. Acosta-Hughes, L. Lehnus και S. Stephens (επιμ.), *Brill’s Companion to Callimachus*, Λέιντεν/Βοστώνη: Brill, 201-224.

Abstract

The Hellenistic era is a period of intense social and political upheaval. The point of reference and turning point is no longer classical Athens, but Alexandria, the *Μουσείον* and Pergamon, which include in their bosom the *poetas doctos*, who are commissioned by the royal power to create great poetry. Their literary works, however, apart from their aesthetic perfection and literacy, are militarized and close to the Ptolemaic dynasty, while they are full of *aitia*, myths and narratives, which aim to propagate the positions of the royal court with the ultimate goal of shaking its viability in the eyes of its officials.

The latent rhetoric of praise to the respective dynasty is evident in the works of the Hellenistic poets, Callimachus, Theocritus and Apollonius of Rhodes. This paper will attempt to decode the poetic rhetoric of praise in the works of the above poets, *Coma Berenices*, *Epithalamion to Helen and Argonautica* respectively, to demonstrate and highlight the political background of the poems, but also the poetic rhetorical skill of poets, who use their poetic

wisdom in order to serve political purposes. Medea's marriage to Jason gives Apollonius the opportunity to honor the marriage of Arsinoe and Ptolemy; The marriage of Helen and Menelaus gives Theocritus the opportunity to also praise this impeccable couple, deifying it; Finally, the love story of Come, who is lost in the sky and starred, gives Callimachus the opportunity to praise Queen Berenice II and her husband Ptolemy III.

Λέξεις κλειδιά: Απολλώνιος Ρόδιος, Θεόκριτος, Καλλίμαχος, ελληνοιστικά βασίλεια, βασιλικοί γάμοι.

Έπαινος και ψόγος στις ‘Ιστορίες’ του Πολύβιου

Ιωάννης Λιναρδάκης

1. Εισαγωγή*

Οι λόγοι που δεν κατατάσσονται ούτε στο συμβουλευτικό είδος ούτε στο δικανικό, αλλά μπορούν συλλήβδην να χαρακτηριστούν επιδεικτικοί στο σωζόμενο σώμα των κλασικών κειμένων δεν υπερβαίνουν τους εικοσιπέντε.¹ Ότι όμως οι εκπαιδευόμενοι στη ρητορική ασχολούνταν πολύ με αυτό το είδος, τουλάχιστον εν είδει ασκήσεων, είναι γνωστό από αναφορές του Αριστοτέλη, που ισχυρίζεται ότι οι άνθρωποι επαινούν, στα σοβαρά ή όχι, όχι μόνο ανθρώπους ή θεούς, αλλά και τα άψυχα αντικείμενα ή οποιοδήποτε από τα ζώα, ή του Ισοκράτη, που διαμαρτύρεται ότι είναι δύσκολο να βρει κανείς κάτι πρωτότυπο για ένδοξους άνδρες, ενώ για ασήμαντα και τετριμμένα θέματα οτιδήποτε αποφασίσει να θίξει ο ρήτορας είναι απολύτως πρωτότυπο.² Ασκήσεις για να εγκωμιάσει κανείς τον πιο ανάξιο άνθρωπο ή να ψέξει τον πιο άξιο γίνονταν αναμφίβολα και την εποχή του Πολύβιου. Ο ίδιος αναφέρει ότι σε τέτοια ζητήματα εξασκούνταν τα παιδιά της εποχής του, κρίνοντας τις ιστορικές μεθόδους του Τίμαιου, ο οποίος κατέγραφε και επαινούσε λόγους για να παρουσιάσει το μεγαλείο των ανθρώπων της Σικελίας, «ώστε να μην αφήσει να πουν τίποτα παραπάνω τα παιδιά, όταν καταπιάνονται στις ασκήσεις τους και στις σχολές τους με τις παράδοξες υποθέσεις, αν θέλουν να πλέξουν εγκώμιο (ἐγκώμιον) για τον Θερσίτη ή επικριτικό λόγο (ψόγον) για την Πηνελόπη ή κάτι άλλο παρόμοιο (12.26b.5)».³ Δεν σώζεται όμως κάποιος αυτούσιος επαινετικός λόγος από την ελληνιστική εποχή, αν και φαίνεται ότι εξελίσσεται ραγδαίως το είδος με τις αμέτρητες κατηγορίες στις οποίες τώρα υποδιαιρείται.⁴

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Αναπληρωτή Καθηγητή Κώστα Αποστολάκη, ο οποίος με παρακίνησε να συμμετάσχω στο συνέδριο και να γράψω αυτό το άρθρο.

¹ Kennedy 1963, 152.

² Αριστ. *Ρητ.* 1366a. · Ισοκ. 10. Για τα εγκώμια ευτελών πραγμάτων βλ. Carey 2007, 247.

³ *ὥστε μὴ καταλιπεῖν ὑπερβολὴν τοῖς μειρακίοις τοῖς ἐν ταῖς διατριβαῖς καὶ τοῖς (περι)πάτοις πρὸς τὰς παραδόξους ἐπιχειρήσεις, ὅταν ἢ Θερσίτου λέγειν ἐγκώμιον ἢ Πηνελόπης πρόθωνται ψόγον ἢ τινος ἑτέρου τῶν τοιούτων.* Τα μεταφρασμένα χωρία του Πολύβιου είναι του Θεόδωρου Μαυρόπουλου, ενίοτε με τροποποιήσεις.

Για τη συνήθεια να γράφονται εγκώμια για τον Θερσίτη, ένα εκ των οποίων μάλιστα σώζεται, και ψόγοι για την Ελένη βλ. Walbank 1967, 405. Για τις ρητορικές ασκήσεις στην ελληνιστική εποχή βλ. Kremmydas 2013.

⁴ Υποδιαιρέσεις που βρίσκουμε στο τέλος της ελληνιστικής εποχής είναι *επιτάφιοι, βασιλικοί, επιθαλάμιοι, γενεθλιακοί* λόγοι, μεταξύ άλλων. Πβ. Διον. Αλικ. *Ρητ.* και βλ. Vanderspoel 2007, 131.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα της *Ρητορικής προς Αλέξανδρον*, τα γένη των λόγων είναι τρία, το δημηγορικό, το επιδεικτικό, και το δικανικό, ενώ τα είδη τους επτά, το προτρεπτικό και το αποτρεπτικό, το εγκωμιαστικό και το κατακριτικό (*ψεκτικόν*), το σχετικό με την κατηγορία (*κατηγορικόν*) και το σχετικό με την απολογία (*ἀπολογικόν*) και το εξεταστικό.⁵ Ο Πολύβιος, που αρέσκεται να συζητά τις σχέσεις μεταξύ των λογοτεχνικών ειδών,⁶ φαίνεται εξοικειωμένος με το δεύτερο από τα γένη αυτού του ρητορικού εγχειριδίου, καθώς θεωρεί ότι ο χαρακτήρας της ιστορίας περιλαμβάνει τον έπαινο και τον ψόγο (10.21.8).⁷ Δεν σώζεται κάποιος επιδεικτικός λόγος στο έργο του, αλλά γνωρίζει πολύ καλά τη λειτουργία και τη σημασία αυτών των λόγων και αφιερώνει ένα εκτενές τμήμα στο 6^ο βιβλίο του (6.53-54) στη σημασία και την επίδραση που ασκούν οι *Επιτάφιοι λόγοι* στη ρωμαϊκή κοινωνία. Περιγράφει πώς ο ρήτορας επαινεί τις αρετές και τα κατορθώματα του νεκρού, με αποτέλεσμα να συγκινείται ολόκληρος ο πληθυσμός (6.53.2-3). Μετά την περιγραφή της ρωμαϊκής συνήθειας να μεταφέρουν τις *imagines*, ο Πολύβιος εξηγεί ότι ο *Επιτάφιος λόγος* δεν αφορά μόνο τον νεκρό άνδρα, αλλά και τις ζωές και τα σπουδαία κατορθώματα εκείνων των οποίων οι εικόνες μεταφέρονται στην επιτάφια πομπή. Ο επιτάφιος όχι μόνο διασφαλίζει την επιβίωση της φήμης εκείνων που μνημονεύονται στο λόγο, αλλά παροτρύνει κιόλας τους νέους, που παρακινούνται να αναζητήσουν δόξα για τον εαυτό τους στο μέλλον (6.54.3). Ο έπαινος σε αυτήν την περίπτωση δεν είναι μόνο κάτι τυπικό, αλλά κάτι που μπορεί να διαμορφώσει τη μελλοντική συμπεριφορά.⁸

2. Η εγκωμιαστική βιογραφία του Φιλοποίμενα

Ο Πολύβιος εκτός από τις ‘Ιστορίες’ του, και μάλλον πριν από αυτές, είχε γράψει ένα έργο για τον Φιλοποίμενα, που συχνά θεωρείται βιογραφία.⁹ Το έργο εκείνο ο ίδιος το χαρακτηρίζει εγκωμιαστικό (10.21.8). Δεν σώζεται, αλλά, αν κρίνουμε με βάση τα όσα λέει γι’ αυτό στις ‘Ιστορίες’, όταν έρχεται να μιλήσει για τον Φιλοποίμενα, τη στιγμή που εκείνος ανέλαβε το αξίωμα του υπάρχου της Αχαϊκής συμπολιτείας, και να αναπτύξει τις στρατιωτικές του

⁵ Αναξ. *Ρητ. προς Αλέξ.* 1.1421b.6-14.

⁶ Alexiou 2018, 243.

⁷ Για τη διάκριση αυτή βλ. Farrington 2011, 329-34.

⁸ Gibson 2018, 76.

⁹ Βλ. Farrington 2011, 328. Ο Treu (1954, 220) θεωρεί ότι και η βιογραφία του Φιλοποίμενα ανήκει στο ιστορικό είδος. Για τις διαφορές απόψεις που έχουν εκφραστεί για τη χρονολόγηση αυτού του έργου βλ. Walbank 1967, 221.

μεταρρυθμίσεις, θα παρατηρήσουμε ότι είναι εξοικειωμένος με όσα περιγράφουν τα ρητορικά εγχειρίδια σχετικά με τη σύνταξη εγκωμίων. Γράφει λοιπόν ο Πολύβιος (10.21.5-7):

«Αν λοιπόν δεν είχαμε γράψει ιδιαίτερη πραγματεία γι' αυτόν, όπου εξηγούμε σαφώς ποιος ήταν, ποια η καταγωγή του και η αγωγή που έλαβε κατά τη νεανική του ηλικία, θα ήταν απαραίτητο να μιλήσουμε διεξοδικά για καθένα από τα θέματα που προαναφέρθηκαν· επειδή όμως έχουμε κάνει λόγο γι' αυτόν πρωτύτερα, σε τρία βιβλία, εκτός από αυτό το έργο, αναφέροντας ξεκάθαρα την αγωγή του κατά την παιδική ηλικία και τα σπουδαιότερα κατορθώματά του, είναι φανερό πως στην τωρινή διήγηση θα ήταν σωστό να αφήσουμε τις λεπτομέρειες για την αγωγή και τις φιλοδοξίες της νεότητάς του και να προσθέσουμε τις λεπτομέρειες των κατορθωμάτων που έκανε κατά την ηλικία της ακμής του, τα οποία σ' εκείνα τα βιβλία έχουν αναφερθεί περιληπτικά, για να σεβαστούμε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα καθεμιάς από τις δύο συγγραφές».¹⁰

Προκειμένου να διατηρηθεί ο χαρακτήρας των δύο έργων, τα σχετικά με τη νεότητά του είχαν καταγραφεί στο εγκώμιο με λεπτομέρειες, ενώ τα σχετικά με την ώριμη ηλικία του έπρεπε να αναπτυχθούν λεπτομερώς στις 'Ιστορίες'. Στη βιογραφία του Φιλοποίμενα, που είχε χαρακτήρα εγκωμιαστικό (έγκωμιαστικός τόπος), η διήγηση των γεγονότων καταγραφόταν περιληπτικά (κεφαλαιώδης) αλλά μετ' αύξησεως· στην ιστορία, όμως, όπου αναζητείται η αλήθεια, καταγράφονται αποδείξεις και αναπτύσσονται συλλογισμοί (21.8). Δεν γνωρίζουμε πώς ανέπτυξε ο Πολύβιος το έργο εκείνο πέρα από τις κατευθύνσεις και τη λογική που εδώ καταγράφει.¹¹ Διαφαίνεται, εν τούτοις, ότι ακολούθησε ένα μοτίβο σαν αυτό που συστήνει ο συγγραφέας της *Ρητορικής προς Αλέξανδρον* για την ανάπτυξη των εγκωμίων.¹² Ο συγγραφέας

¹⁰ *εἰ μὲν οὖν μὴ κατ' ἰδίαν ἐπεποιήμεθα τὴν περὶ αὐτοῦ σύνταξιν, ἐν ἧ' διεσαφοῦμεν καὶ τίς ἦν καὶ τίνων καὶ τίσιν ἀγωγαῖς ἐχρήσατο νέος ὢν, ἀναγκαῖον ἦν ὑπὲρ ἐκάστου τῶν προειρημένων φέρειν ἀπολογισμὸν· ἐπεὶ δὲ πρότερον ἐν τρισὶ βιβλίοις ἐκτὸς ταύτης τῆς συντάξεως τὸν ὑπὲρ αὐτοῦ πεποιήμεθα λόγον, τὴν τε παιδικὴν ἀγωγὴν διασαφοῦντες καὶ τὰς ἐπιφανεστάτας πράξεις, δῆλον ὡς ἐν τῇ νῦν ἐξηγήσει πρέπον ἂν εἴη τῆς μὲν νεωτερικῆς ἀγωγῆς καὶ τῶν νεωτερικῶν ζήλων κατὰ μέρος ἀφελεῖν, τοῖς δὲ κατὰ τὴν ἀκμὴν αὐτοῦ κεφαλαιωδῶς ἐκεῖ δεδηλωμένοι ἔργοις προσθεῖναι καὶ κατὰ μέρος, ἵνα τὸ πρέπον ἐκατέρω τῶν συντάξεων τηρῶμεν.*

¹¹ Ο Rédech (1982, 141-149) προσπάθησε να βρει τη δομή εκείνου του τρίτομου έργου, αλλά ο Walbank (1967, 222) επισημαίνει την έλλειψη επαρκών στοιχείων, που καθιστούν όποια προσπάθεια για αποκατάσταση μάταια.

¹² Άναξ. Ρητ. προς Αλέξ. 1440b5-1441b13.

αυτός θεωρεί ότι πριν ξεκινήσει κανείς να γράφει ένα εγκώμιο πρέπει πρώτ' απ' όλα να διαχωρίσει τα αγαθά που βρίσκονται έξω από την αρετή από την ίδια την αρετή. Τα αγαθά που δεν καθορίζουν την αρετή αποτελούν η *ευγενική καταγωγή*, η *σωματική ρώμη*, η *ομορφιά* και ο *πλούτος*, ενώ την ίδια την αρετή συνιστούν η *σοφία*, η *δικαιοσύνη*, η *ανδρεία* και οι *ένδοξες πράξεις*.¹³ Αφού κάνει αυτήν την επισήμανση, θεωρεί ότι πρέπει κάποιος να ξεκινήσει από τη γενεαλογία του εγκωμιαζόμενου για να αναπτύξει μετά τα σχετικά με την ανατροφή του ως παιδί, διότι οι άνθρωποι θεωρούν ότι τα παιδιά λαμβάνουν ενδεδειγμένη αγωγή κυρίως από αυτούς που έχουν την ευθύνη για την ανατροφή τους και δεν γίνονται φρόνιμα από τη φύση τους, επομένως πρέπει να γίνεται μια σύντομη αναφορά σε αυτά.¹⁴ Περνώντας στη νεανική ηλικία, ο συγγραφέας συμβουλεύει τον ρήτορα να διογκώσει είτε τα έργα του προσώπου που επαινείται είτε τον τρόπο ζωής είτε τις ασχολίες του (*ἢ τὰ ἔργα τοῦ ἐπαινουμένου ἢ τὸν τρόπον ἢ τὰ ἐπιτηδεύματα αὐτοῦ*). Αυτό ακριβώς δηλώνει ο Πολύβιος ότι έκανε στο δικό του εγκώμιο, όπου μίλησε μετ' αὐξήσεως. Εξάλλου, ο Αριστοτέλης λέει ότι ο έπαινος είναι ένας λόγος που εμφανίζει το μέγεθος της αρετής (*ἔπαινος λόγος ἐμφανίζων μέγεθος ἀρετῆς*).¹⁵ Σε αυτό το σημείο ο συγγραφέας του ρητορικού εγχειριδίου δίνει ορισμένες ακόμα κατευθυντήριες γραμμές στον ομιλητή για το πώς να παρουσιάσει ένδοξο το υποκείμενο της πραγματείας ή του λόγου του και αναμφίβολα θα υπήρχαν τέτοια στοιχεία στο εγκώμιο του Πολύβιου. Έχοντας ολοκληρώσει τα σχετικά με τη νεότητα, θα αναπτύξουμε, μας λέει ο συγγραφέας, όσα ο εγκωμιαζόμενος έπραξε στην ανδρική πλέον ηλικία (*ἃ διεπράξατο ὁ ὑφ' ἡμῶν ἐγκωμιαζόμενος ἀνὴρ*). Σε αυτό το τμήμα του λόγου οφείλει ο ομιλητής να εκθέσει τη δικαιοσύνη, τη σοφία, την ανδρεία του ανδρός, δηλαδή ακριβώς τα στοιχεία που συνιστούν την αρετή, πάντα με υπερβολή (*αὐξήσαντες, αὐξῆσιν*). Διότι, όπως λέει ο Αριστοτέλης, η υπερβολή είναι εύλογα συνυφασμένη με τον έπαινο (*πίπτει δ' εὐλόγως ἢ αὐξῆσις εἰς τοὺς ἐπαίνους*).¹⁶ Όλα τα μέρη του λόγου ο συγγραφέας συμβουλεύει να κλείνουν με κάποιο γνωμικό ή ρητορικό επιχείρημα που θα έπεται και θα στηρίζεται λογικά σε όσα έχουν προαναφερθεί. Τέλος, δίνει συμβουλές και σχετικά με το ύφος,

¹³ Ο Αριστοτέλης (*Ρητ.* 1366b) σε αυτά προσθέτει την εγκράτεια, τη μεγαλοπρέπεια, τη μεγαλοψυχία, τη γενναιοδωρία, την πραότητα, τη φρόνηση.

¹⁴ Σε πλήρη συμφωνία με τον Αριστοτέλη, *Ρητ.* 1367a: «Γιατί είναι εύλογο από ενάρετους γονείς να προέρχονται ενάρετα τέκνα, και αυτός που έλαβε μια τόσο καλή αγωγή επόμενο είναι να είναι καλός (*εἰκὸς γὰρ ἐξ ἀγαθῶν ἀγαθοὺς καὶ τὸν οὕτω τραφέντα τοιοῦτον εἶναι*)».

¹⁵ Αριστ. *Ρητ.* 1367a.

¹⁶ Αριστ. *Ρητ.* 1368a.

λέγοντας ότι ταιριάζει στους επαίνους να δηλώνεται με πολλούς τρόπους κάθε πράγμα και να χρησιμοποιείται λεκτικό αντάξιο λαμπρού άνδρα (*ἀρμόσει δὲ ἐν τοῖς ἐπαίνοις καὶ πολλοῖς ὀνόμασι περὶ ἕκαστον χρῆσάμενον μεγαλοπρεπῆ τὴν λέξιν ποιῆσαι*).

Τους άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκε συντάσσοντας το εγκώμιο του Φιλοποίμενα ο Πολύβιος μας τους δίνει και στις 'Ἱστορίες'. Όταν αμέσως μετά τις διευκρινίσεις για τη βιογραφία ξεκινά να μιλάει για τον πρωταγωνιστή της ιστορίας του εκείνη τη χρονική περίοδο (10.22), περιληπτικά αλλά ξεκάθαρα, ακολουθεί τις οδηγίες του συγγραφέα της *Ῥητορικῆς πρὸς Ἀλέξανδρον*. Αφού αναφέρεται πρώτα στην ευγενική καταγωγή του Φιλοποίμενα (1, *ἔφν καλῶς*) μιλάει για την ανατροφή και την εκπαίδευσή του (2-4), αναφέροντας, ακόμα, ονομαστικά τους δασκάλους του και τα κατορθώματά τους. Στο τέλος του χωρίου, μάλιστα, τονίζει: «με αυτούς λοιπόν έζησε εκείνος για πολύ χρόνο κατά την εφηβεία του και έδειξε αμέσως την υπεροχή του από τους συνομηλίκους του και στις ταλαιπωρίες του κυνηγιού και στην τόλμη κατά τον πόλεμο». Ο Πολύβιος σε αυτό το σημείο φαίνεται να ακολουθεί μια οδηγία του Αριστοτέλη, ο οποίος υποστηρίζει ότι πρέπει να γίνονται συγκρίσεις με σπουδαίους άνδρες, για να φαίνεται ο εγκωμιαζόμενος ακόμα πιο σπουδαίος.¹⁷ Σχετικά με την αρετή του Φιλοποίμενα ο ιστορικός προσθέτει ακόμα ότι φρόντισε την περιουσία του (αγαθό που δεν ανήκει στην αρετή) και ότι ήταν λιτός στην εμφάνιση και μετρημένος (αγαθό της αρετής), με την πεποίθηση πως όποιος δεν μπορεί να φροντίσει την ιδιωτική του ζωή δεν είναι σε θέση να προσφέρει στο δημόσιο βίο, κι ακόμα, όποιος ζει πιο δαπανηρά απ' όσο μπορεί να διασφαλίσει δεν μπορεί να κρατηθεί μακριά από τη δημόσια περιούσια (22.5). Τέλος, κάνει μία ακόμα σύγκριση, μεταξύ του Φιλοποίμενα, όταν αυτός ανέλαβε το αξίωμα του ιπάρχου, και προηγούμενων αξιωματούχων που θεωρεί ανίκανους, οι οποίοι έβλεπαν την ιππαρχία μόνο ως μέσον που θα τους άνοιγε το δρόμο για τη στρατηγία, με αποτέλεσμα αντί να αφοσιώνονται στο έργο τους να κάνουν δημόσιες σχέσεις και να αναπτύσσουν φιλίες που θα τους ήταν χρήσιμες στο μέλλον, ή ακόμα και με κάποιους που ήταν μεν ακέραιοι χαρακτήρες αλλά άχρηστοι στρατιωτικοί (6-10).

Τη σκιαγράφηση του εγκωμίου του Φιλοποίμενα και την παραπομπή σε εκείνο το έργο ο Πολύβιος την έκανε με στόχο να επηρεάσει τους αναγνώστες του και να δώσει ένα ηθικό πρότυπο προς μίμηση. Αυτό είναι, υποστηρίζει, ένας από τους στόχους της ιστορίας, καθώς το όφελος που προκύπτει από την έκθεση και ανάπτυξη της παιδείας και των φιλοδοξιών των

¹⁷ Ἄριστ. *Ῥητ.* 1368a.

ανδρών που χειρίστηκαν τα πράγματα είναι πολύ μεγαλύτερο από την αναλυτική έκθεση της κτίσεως των πόλεων και των μεταβολών τους (που κι αυτό έργο της ιστορίας είναι) (21.3). Ευθέως λέει στους ακροατές του ότι τα πρότυπα συμβάλλουν στη βελτίωση όσων ακούν τέτοιους λόγους: «διότι όσο πιο δυνατό είναι να ζηλέψει κανείς και να μιμηθεί τους ζωντανούς ανθρώπους παρά τα άψυχα κατασκευάσματα, άλλο τόσο χρησιμότερη είναι, φυσικά, η εξιστόρηση σχετικά με αυτούς για τη βελτίωση των ακροατών (4, *ὅσῳ γὰρ ἄν τις καὶ ζηλωῶσαι καὶ μιμήσασθαι δυνηθεῖη μᾶλλον τοὺς ἐμψύχους ἄνδρας τῶν ἀψύχων κατασκευασμάτων, τοσοῦτῳ καὶ τὸν περὶ αὐτῶν λόγον διαφέρειν εἰκὸς (πρὸς) ἐπανόρθωσιν τῶν ἀκουόντων*)». Ο Πολύβιος εδώ φαίνεται να βρίσκεται στη γραμμή του Αριστοτέλη, που ανιχνεύει την εφαπτομένη του επαινετικού και του συμβουλευτικού λόγου λέγοντας *ἃ γὰρ ἐν τῷ συμβουλευεῖν ὑπόθειο ἄν, ταῦτα μετατεθέντα τῇ λέξει ἐγκώμια γίνονται*.¹⁸ Προφανώς ισχύει και το αντίστροφο, το εγκώμιο μπορεί να χρησιμοποιηθεί συμβουλευτικά.¹⁹

Η έμφαση της διαφοράς στην επίδραση που μπορεί να έχουν οι *ἔμψυχοι ἄνδρες* από τα *ἄψυχα κατασκευάσματα* βρίσκεται ήδη στον *Εὐαγόρα* του Ισοκράτη,²⁰ την παράδοση που ο οποίος ακολουθεί ο Πολύβιος με το εγκώμιό του. Η προσπάθεια π.χ. να παρουσιάσει ορισμένα χαρακτηριστικά μεγαλύτερα απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα, δηλαδή να τα παρουσιάσει *μετ' αὐξήσεως*, ενδεικτικό βεβαίως του *ἐγκωμιαστικοῦ τόπου*, είναι κάτι που φέρνει κοντά τον Μεγαλοπολίτη ιστορικό με τον Αθηναίο ρήτορα,²¹ οι οποίοι φαίνεται ότι εφαρμόζουν τις οδηγίες που κατέγραφαν οι ρητοροδιδασκαλοι στα εγχειρίδιά τους.²² Ο Ισοκράτης, ξεκινώντας την περιγραφή του χαρακτήρα του βασιλιά, μιλάει *περὶ τῆς φύσεως τῆς Εὐαγόρου καὶ τίνων ἦν ἀπόγονος* (12), δηλαδή τοποθετείται όπως ακριβώς και ο Πολύβιος. Δεν αναφέρει, βέβαια, σε αυτό το σημείο την παιδεία του, πράγμα όμως που αναπτύσσει παρακάτω.²³

¹⁸ Ἀριστ. *Ρητ.* 1367a.

¹⁹ Για τον προτρεπτικό χαρακτήρα των *Ἱστοριῶν* και τον αντίστοιχο ρόλο του εγκωμίου βλ. Farrington 2011, 334-39.

²⁰ Ἴσοκ. 9.73-75. Βλ. Alexίου 2018, 251.

²¹ Alexίου 2018, 244. Βλ. και Treu 1954, 221.

²² Ἦδη ο Γοργίας θεωρούσε ότι καθήκον του ρήτορα ήταν να κάνει *τὰ μικρὰ μεγάλα καὶ τὰ μεγάλα μικρὰ φαίνεσθαι* (Πλάτων, *Φαῖδρος* 267a). Βλ. Walbank 1967, 223.

²³ Βλ. Alexίου 2018, 248. Ο Walbank (1967, 222) αναφέρει πως ολόκληρο το σχήμα, περιλαμβανομένης της αγωγής, το βρίσκουμε στην *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντα (1.1.6, *τίς πότ' ὦν γενεὰν καὶ ποίαν τινὰ φύσιν ἔχων καὶ ποία τινὶ παιδευθεὶς παιδεία*) και αργότερα στη βιογραφία του Αυγούστου από το Νικόλαο Δαμασκηνό.

Όπως φαίνεται, κυρίως μέσα από τα ρητορικά εγχειρίδια του 4ου αι. π.Χ., ο Πολύβιος έχει βαθιά γνώση του ρητορικού υποβάθρου του εγκωμίου. Ανεξάρτητα από συγκεκριμένες διαφορές μεταξύ διαφορετικών γραμματειακών ειδών, ο ιστορικός χρησιμοποιεί την ισοκρατική επιδεικτική παράδοση, προκειμένου να ορίσει τη δική του σύλληψη του εγκωμίου και γράφει σύμφωνα με τους κατάλληλους ειδικούς γραμματολογικούς κανόνες.²⁴ Αυτό που διακρίνει όμως το εγκώμιο από την ιστορία, η οποία ασχολείται και με τον έπαινο και με τον ψόγο, είναι η περίπτωση. Η περίπτωση καθορίζει την εκφώνηση ενός επιδεικτικού λόγου (επαινετικού, επιτάφιου κλπ.), ενώ η ιστορία, αντίστροφα, αναδεικνύει την περίπτωση για τον έπαινο ή τον ψόγο.

3. Έπαινος, ψόγος και σκιαγράφηση χαρακτήρων στις ‘Ιστορίες’

Οι ‘Ιστορίες’ περιέχουν πολλές παρεκβάσεις που σκοπό έχουν να σκιαγραφήσουν χαρακτήρες ή να δώσουν απαραίτητα βιογραφικά στοιχεία για τους πρωταγωνιστές, που κρίνονται αναγκαία για την κατανόηση των πράξεων που καταγράφονται.²⁵ Τα βιογραφικά στοιχεία στον Πολύβιο καταλαμβάνουν μεγαλύτερη έκταση από ό,τι στον Θουκυδίδη,²⁶ αποτέλεσμα του πνεύματος της εποχής του. Ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ. υπήρχε η τάση να θεωρούνται οι σημαίνουσες προσωπικότητες φορείς του ιστορικού γίνεσθαι, με αποτέλεσμα να τους δίδεται πολύ μεγαλύτερη προσοχή απ’ ό,τι παλαιότερα. Στον Θεόπομπο και τους ιστορικούς του Αλεξάνδρου και των διαδόχων είναι αυτό φανερό. Παρά ταύτα, για τον Πολύβιο παραμένει στο προσκήνιο η ιστορία των πράξεων, επομένως αυτός δεν επικεντρώθηκε τόσο πολύ στα ανθρώπινα όσο άλλοι ιστορικοί της ελληνιστικής περιόδου,²⁷ αν και η νέα τάση είναι εμφανής. Στο δωδέκατο βιβλίο, όπου πραγματεύεται εκτενώς τον τρόπο που θα πρέπει ο ιστορικός να χειρίζεται τους ρητορικούς λόγους, λέει ότι θα πρέπει να αναδείξει *τοὺς καιροὺς καὶ τὰς ὁρμὰς καὶ διαθέσεις τῶν βουλευομένων*, ώστε μετά να παραθέσει τους πραγματικούς λόγους που εκφωνήθηκαν και να εξηγήσει γιατί πέτυχαν ή όχι το στόχο τους (12.25i.8). Με τον τρόπο αυτό προκύπτει μια πραγματική κατανόηση των ιστορικών διεργασιών. Αν όμως οι *αἰτίαι* των γεγονότων βρίσκονται στις σκέψεις και τη στοχοθεσία των ηγετικών προσωπικοτήτων, τότε και το ενδιαφέρον του

²⁴ Αναλυτικά για το ισοκρατικό υπόβαθρο του εγκωμιαστικού τύπου στον Πολύβιο βλ. Alexiou 2018.

²⁵ Πολυβ. 3.107.8, 3.116.9, 3.19.9-11, 4.8, 4.77.1-4, 7.11, 9.22-26, 10.2-5, 10.21, 10.26, 13.4.4-5, 16.28, 18.41, 23.5.4-13, 23.12-14, 25.3, 26.1a1, 29.8-9, 30.11, 31.25-30.

²⁶ Για βιογραφικά στοιχεία σε ιστορικούς πριν από τον Πολύβιο βλ. Tsakmakis 2018, 263-264.

²⁷ Βλ. Ziegler 1952, col. 1531-32 και Walbank 1972, 91-92.

ιστορικού επικεντρώνεται σε αυτές (10.21.2), διότι εξαιρετικές προσωπικότητες μπορούν να αφήσουν το αποτύπωμά τους στη ζωή των κοινοτήτων τους σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους.²⁸ Εξωτερικές και ανώτερες δυνάμεις δεν αφαιρούν από αυτές τις προσωπικότητες τη δυνατότητα να επιδράσουν ενεργά στη ροή των γεγονότων και να διακριθούν.²⁹ Έτσι υπάρχει μια ισορροπία μεταξύ πρωταγωνιστών και πολυπλοκότερων ιστορικών διεργασιών στη σκέψη του Πολύβιου. Ο ιστορικός δίνει τις απαραίτητες διευκρινίσεις για το ποιόν κυρίως των βασιλέων και των επιφανών ανδρών όποτε κρίνεται αναγκαίο, συχνά στην πρώτη τους σημαντική εμφάνιση στο προσκήνιο ή κατά τον θάνατό τους, και όχι προγραμματικά στα προοίμια, όπως ρητά δηλώνει (10.26.9-10). Χρησιμοποιεί τα βιογραφικά στοιχεία των πρωταγωνιστών προκειμένου να ενισχύσει την αποδεικτική ισχύ όσων περιγράφει και παράλληλα, επαινώντας ή ψέγοντας, να παροτρύνει ή αποθαρρύνει το αναγνωστικό του κοινό να υιοθετήσει ή να απορρίψει έναν ανάλογο πολιτικό βίο. Αυτό το κάνει συνειδητά και το δηλώνει σε αρκετές περιπτώσεις ευθέως. Ασφαλώς γνωρίζει αυτό που είπε ο Ισοκράτης: «οι αποδείξεις που προσφέρει η ζωή ενός ανθρώπου είναι ισχυρότερες από τις αποδείξεις ενός λόγου».³⁰

Ο Πολύβιος κάνει μια εκτενή βιογραφική παρέκβαση για τον Σκιπίωνα Αιμιλιανό (31.23.6-29.12), προκειμένου να επαινέσει τον τρόπο ζωής ενός νέου Ρωμαίου της εποχής του, που θύμιζε τις παλιές καλές μέρες της ρωμαϊκής αρετής.³¹ Η ζωή στη Ρώμη αυτή την εποχή είχε αρχίσει να εκφυλίζεται στα μάτια του Έλληνα ιστορικού, εφόσον οι νέοι περνούσαν το χρόνο τους με δικαστικές διαμάχες, δημόσιες σχέσεις στην αγορά και με διασκεδάσεις. Αντίθετα, ο Σκιπίωνας είχε ηθική συγκρότηση, ήταν γενναιόδωρος και ακέραιος χαρακτήρας (25.2-8, 25.9-28.13) και είχε αποκτήσει φήμη και θάρρος από την ενασχόλησή του με το κυνήγι (29.1-12).³² Επαινώντας το νεαρό αριστοκράτη ο Πολύβιος ανταποκρίνεται σε έναν χαρακτηριστικό για την

²⁸ Ziegler 1952, col.1527.

²⁹ Tsakmakis 2018, 264.

³⁰ Ίσοκ. 15.278, *τὰς πίστεις μείζον δυναμένας τὰς ἐκ τοῦ βίου γεγενημένας ἢ τὰς ὑπὸ τοῦ λόγου πεπορισμένας*.

³¹ Μάλιστα ο Pédech (1982, 153-161), αν και δεν βρήκε αποδοχή, υποστήριξε κάποτε ότι ο Πολύβιος έγραψε τη βιογραφία του Φιλοποίμενα για να διαπαιδαγωγήσει το νεαρό Ρωμαίο. Είναι βέβαιο ότι ο Αιμίλιος Παῦλος είχε παράσχει στα παιδιά του την παραδοσιακή ρωμαϊκή παιδεία, με την οποία είχε ανατραφεί και ο ίδιος, συνδυασμένη, όμως, και με το ελληνικό πρότυπο, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος (*Αιμ. Παυλ.* 6.8). Για την ελληνική παιδεία του Σκιπίωνα βλ. Astin 1967, 15.

³² Ο Κικέρων (*De Or.* 3.86 · *Rep.* 1.15, 3.4) ισχυρίζεται ότι το ενδιαφέρον του Σκιπίωνα για μάθηση σχετίζεται με την πρακτική εφαρμογή της, άποψη ταυτόσημη με του Πολύβιου για το σκοπό της ιστορίας. Βλ. Walbank 1957, 6 κ.ε. Astin 1967, 16.

ιστοριογραφία τόπο, στο *τερπνόν* και το *ωφέλιμον*,³³ δηλαδή και προσφέρει απόλαυση στους αναγνώστες του και τους παροτρύνει να υιοθετήσουν έναν ανάλογο τρόπο ζωής. Ο Έλληνας ιστορικός όμως σε αυτό το σημείο βρίσκει την ευκαιρία να επαινέσει και τον εαυτό του, διότι δάσκαλος αυτού του λαμπρού νέου ήταν ο ίδιος (23.6-25.1). Εδώ ο Πολύβιος φαίνεται να εφαρμόζει κάτι που συμβούλευσε αργότερα ο Κικέρων για τον τρόπο που θα έπρεπε ο ρήτορας να σκιαγραφεί τον χαρακτήρα του πελάτη του στο δικαστήριο. Ο Ρωμαίος πολιτικός θεωρούσε ότι ο ρήτορας που είναι σε θέση να παρουσιάσει το ήθος του πελάτη του και να αναδείξει ότι πρόκειται για άνθρωπο δίκαιο, ευσεβή και ταπεινόφρονα, που ξέρει να υπομένει καρτερικά κάθε αδικία, μπορεί να πετύχει θαύματα σχετικά με την υπόθεσή του.³⁴ Προσέθετε όμως ότι η πειθώ κερδίζει όχι μόνο αν σκιαγραφηθεί ο χαρακτήρας του πελάτη μιας υπόθεσης, αλλά και αυτού ακόμα του συνηγόρου.³⁵ Ο Πολύβιος, κλείνοντας, δηλώνει ευθέως ότι έκανε την παρέκβαση τόσο για να ενισχύσει την αξιοπιστία του όσο και για να αποδίδονται σωστά στον Σκιπίωνα και όχι στην τύχη οι επιτυχίες του. Επομένως, δεν αρκεί να επαινείται κάποιος, αλλά πρέπει να επαινείται και για το σωστό λόγο.

Αυτό το αναδεικνύει ακόμα καλύτερα στην περίπτωση του Σκιπίωνα Αφρικανού, θετού παππού του μαθητή του (10.2-5). Αφορμή για την παρέκβαση αυτή ήταν η έναρξη της αφήγησης της κατάληψης της Νέας Καρχηδόνας από τον Ρωμαίο στρατηγό το 210/9 π.Χ. Ο ιστορικός επισημαίνει την ανάγκη να μιλήσει για τις αρχές και το χαρακτήρα αυτού του ανθρώπου στους ακροατές του (*τοὺς ἀκούοντας*), διότι, λόγω των κατορθωμάτων και της φήμης του, όλοι έχουν την επιθυμία να ξέρουν ποιος είναι, αλλά δυστυχώς έχουν άγνοια και ψεύτικες εντυπώσεις εξαιτίας της παραποίησης της αλήθειας όσων έχουν γράψει γι' αυτόν (2.1-3).³⁶ Αφού κάνει μια αναφορά στις γνώμες των άλλων ιστορικών, εξηγεί ότι ο Σκιπίων πρέπει να επαινείται όχι για την καλή του τύχη, ούτε καν για τα κατορθωμάτα του, αλλά πρωτίστως για τον χαρακτήρα του (2.4-7). Ο διαχωρισμός αυτός μεταξύ εξωτερικών ενδεχομένων, όπως μια καλή τύχη, και του χαρακτήρα, που αξίζει τον έπαινο, έχει το αντίστοιχό του στη ρητορική θεωρία, όπως είδαμε παραπάνω.³⁷ Τονίζει ότι όλες οι ενέργειες του Σκιπίωνα ήταν το αποτέλεσμα σκέψης και

³³ Πβ. Πολυβ. 1.4.11, 7.7.8, 9.2.6, 11.19α.1-3, 15.36.3, 31.30.1. Βλ. Ziegler 1952, col. 1503-1506.

³⁴ Κικ. *De Or.* 2.43.184.

³⁵ Κικ. *De Or.* 2.43.182.

³⁶ Στη Ρώμη κυκλοφορούσαν διάφορες ιστορίες για θεική καταγωγή του Σκιπίωνα και τον συσχέτιζαν με τον Αλέξανδρο, πραγματικός πατέρας του οποίου ήταν ο Δίας. Βλ. MacDonald 2015, 309.

³⁷ Άριστ. *Ρητ.* 1367b28-36 · Αναξ. *Ρητ. πρὸς Αλέξ.* 1440b5-1441b13. Βλ. και Gibson 2018, 94.

προνοητικότητας (*λογισμοῦ καὶ προνοίας*) και υπόσχεται ότι θα το αποδείξει με όσα ακολουθήσουν παρακάτω. Αναφέρει και την πηγή από όπου πληροφορήθηκε όσα γνωρίζει για τον Ρωμαίο στρατηγό και αυτή δεν είναι άλλη από τη μαρτυρία του στενότερου συνεργάτη του, Γάιου Λαίλιου. Ο αναγνώστης δεν μπορεί παρά να πάρει στα σοβαρά όσα εκθέτει ο Πολύβιος εδώ. Αμέσως μετά ο συγγραφέας μας ξεκινάει να περιγράψει χαρακτηριστικά περιστατικά της ζωής του Σκιπίωνα που αποδεικνύουν ποιος ήταν ο χαρακτήρας του. Νεότερος ακόμα έδειξε απaráμιλλο θάρρος σώζοντας τον πατέρα του στη μάχη στον ποταμό Τίκινο, ενώ έκανε την εμφάνιση του στον πολιτικό στίβο με την εκλογή του ως αγορανόμου με έναν τρόπο που έδειχνε τις μεθοδεύσεις και την αποφασιστικότητα που θα επιδείκνυε στην υπόλοιπη ζωή του προκειμένου να επιτυγχάνει τους στόχους του (4.1-5.8). Ο ιστορικός αναφέρει όλο αυτό το επεισόδιο για να δώσει μια απάντηση σε όσους, όπως λέει, δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσουν με ακρίβεια και συνολικά τις συγκυρίες και τις διαθέσεις ή ήταν φυσικά ανίκανοι ή ακόμα άπειροι και τεμπέληδες και κατέφευγαν στην εύκολη λύση, αποδίδοντας στους θεούς και την τύχη όσα ο Σκιπίων έκανε με σκέψη και προνοητικότητα (*δι' ἀγχίνοιαν ἐκ λογισμοῦ (καὶ) προνοίας*) (5.8).³⁸ Οι ιστορικές διαδικασίες είναι πολυπλοκότερες από ό,τι πιστεύει η κοινή γνώμη. Κλείνοντας τη βιογραφική αυτή παρέκβαση εξηγεί και πάλι τη σκοπιμότητά της, που σχετίζεται ξανά με την πειθώ: «Αυτά λοιπόν ας ειπωθούν από μένα για χάρη των ακροατών (*χάριν τῶν ἀκουόντων*), για να μην παρασύρονται σε πλάνη από τη φήμη που κυκλοφορεί ευρέως γι' αυτό τον άνδρα και παραβλέπουν τα ωραιότερα και λαμπρότερα χαρακτηριστικά του, εννοώ την επιδεξιότητα και τη φιλοπονία (*τὴν ἐπιδεξιότητα καὶ φιλοπονίαν*)» (5.9). Σκοπός είναι να διορθώσει μια λανθασμένη αντίληψη και μέσα από τη γνώση της ιδιαιτερότητας του χαρακτήρα του το κοινό να σχηματίσει σωστή γνώμη για την πραγματικότητα.

Ο Πολύβιος μιλάει για τη ζωή του Σκιπίωνα ξανά με αφορμή το θάνατό του, σε ένα χωρίο που γίνεται από κοινού συζήτηση για τους βίους τριών εξεχουσών προσωπικοτήτων της εποχής εκείνης, που συνέβη να πεθάνουν την ίδια χρονιά (23.12-14), προσφέροντάς τους, κατά κάποιον τρόπο, έναν *Επιτάφιο λόγο*.³⁹ Ειδικά η πραγμάτευση για τον Σκιπίωνα και τον Αννίβα, των δύο αντιπάλων που συγκρούστηκαν σφοδρά κατά τον δεύτερο Καρχηδονιακό πόλεμο, θυμίζει τους

³⁸ Πβ. 3.47.8. Αν και ο Πολύβιος επαναλαμβάνει αυτή τη θέση, στο 10.40.6 και 9 δεν διστάζει να πει ότι η τύχη ευνόησε τον Σκιπίωνα. Βλ. Walbank 1967, 201.

³⁹ Και ο Τίτος Λίβιος (39. 52.7-9) εγκωμιάζει έμμεσα τον Αννίβα, τον Φιλοποίμενα και τον Σκιπίωνα, με αφορμή το θάνατό τους, προφανώς ακολουθώντας την κυριότερη πηγή του, τον Πολύβιο.

Βίους Παράλληλους του Πλουτάρχου, ο οποίος συχνά τελειώνει τους βίους με μία σύγκριση μεταξύ των υποκειμένων, χαρακτηριστικό ρητορικών ασκήσεων.⁴⁰ Δεν ξενίζει το γεγονός ότι μαζί τους γίνεται αναφορά και στον Φιλοποίμενα, το ελληνικό *alter ego* του Ρωμαίου και Καρχηδόνιου στρατηλάτη και προσωπικό ηρωικό πρότυπο του συγγραφέα μας.

Η περίπτωση του Αννίβα είναι η πιο δύσκολη. Ο Πολύβιος προσπαθεί να τηρήσει ίσες αποστάσεις μεταξύ των επαινετικών λόγων και των διαβολών που κυκλοφορούσαν για τον Καρχηδόνιο ηγέτη.⁴¹ Η αρχαία παράδοση σχετικά με τον Καρχηδόνιο στρατηλάτη είναι ομόφωνα αρνητική, καθώς προέρχεται εξ ολοκλήρου από τους αντιπάλους του και δεν υπάρχει βιογραφία γραμμένη από κάποιον Καρχηδόνιο, εφ' όσον η Καρχηδόνα εξαφανίστηκε απ' το χάρτη.⁴² Ο μόνος αρχαίος διανοούμενος που προσπάθησε να κάνει μια ισορροπημένη αποτίμηση για τον Αννίβα είναι ο Πολύβιος (9.22-26). Είναι αυταπόδεικτο ότι θα προκαλούσε ιδιαίτερος το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης ο άνδρας που αναστάτωσε για είκοσι χρόνια τη Ρώμη και ολόκληρη τη Δυτική Μεσόγειο και που ακόμα και μετά την ήττα του οι Ρωμαίοι δεν μπορούσαν να ησυχάσουν, αν δεν τον έβλεπαν νεκρό· ακόμα και μετά τον θάνατο του αιωρείτο το φάντασμα του Αννίβα πάνω από τη Ρώμη για δεκαετίες.⁴³

Το πρώτο προτέρημα ενός άνδρα σαν τον Αννίβα ήταν ότι ήταν σε θέση να επιλέγει τους καταλληλότερους συνεργάτες (22.2-6), εφόσον βέβαια ένα εγχείρημα σαν αυτό που ανέλαβε θα ήταν αδιανόητο να το φέρει εις πέρας ολομόναχος. Ο ιστορικός αναγνωρίζει πόσο δύσκολο είναι να βρει κανείς την αλήθεια για τους δημόσιους άνδρες γενικά και γι' αυτό αναφέρει τις αντιτιθέμενες γνώμες για τον Αννίβα (7-10). Με τη συγκεκριμένη αφορμή αναπτύσσει τις τρεις γενικές τάσεις που υπάρχουν στην αποτίμηση των πολιτικών και στρατιωτικών προσώπων. Μερικοί υποστηρίζουν πως οι περιστάσεις αποκαλύπτουν τους χαρακτήρες των ανθρώπων, άλλοι ότι εκδηλώνονται κατά την άσκηση εξουσίας, ακολουθώντας το παραδοσιακό αξίωμα

⁴⁰ Burrige 1997, 382. Για τις συγκρίσεις στον Πλούταρχο βλ. Stadter 2007, 537-38.

⁴¹ Οι κύριες κατηγορίες εις βάρος του Αννίβα περιελάμβαναν φιληδονία, απληστία, ασέβεια προς τους θεούς, απιστία, αγριότητα. Βλ. Canter 1929, 569-575. Από την άλλη, θαυμαστής του Καρχηδόνιου στρατηγού ήταν ο μεγάλος αντίπαλός του, Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων Αφρικανός, ενώ ακόμα και ο Μάρκος Πόρκιος Κάτων επαινεί τον πατέρα του, Αμίλκα. Ο ίδιος ο Πολύβιος, αν και του επιρρίπτει ευθύνες, πλαγίως φαίνεται να δικαιολογεί τον Αννίβα αναγνωρίζοντάς του το δικαίωμα να πολεμήσει το 218 π.Χ. Βλ. Hoyos 2003, 190, 206, 210.

⁴² Canter 1929, 564. Υπήρχαν όμως σίγουρα ιστορίες γραμμένες από φιλοκαρχηδονιακή σκοπιά, όπως των Ελλήνων Σώσουλου, από τη Σπάρτη, και Σιληνού, από την Καλή Ακτή. Για τις αρχαίες πηγές για τον Αννίβα βλ. Hoyos 2003, 212-214, Mac Donald 2015, 32.

⁴³ Barcelo 1998, 107.

«ἀρχὴ ἄνδρα δείκνυσι»,⁴⁴ κι άλλοι στις ατυχίες. Ο ίδιος πάλι διαφωνεί. Πιστεύει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις άλλοτε εξαιτίας των επιρροών του φιλικού περιβάλλοντος, άλλοτε εξαιτίας της πολυπλοκότητας της κατάστασης, οι άνθρωποι αναγκάζονται να μιλούν και να ενεργούν αντίθετα με τις αρχές τους, πράγμα που κάνει τελικά ακόμα πιο δύσκολο να βρει κανείς ποιος είναι ο πραγματικός χαρακτήρας ενός ανθρώπου.⁴⁵ «Βέβαια», προσθέτει, «δεν ήταν φυσικό να υπάρχουν εντελώς αντίθετες διαθέσεις στους ίδιους χαρακτήρες· αλλά αναγκαζόμενοι από τις μεταβολές των πραγμάτων να μεταβάλλονται και οι ίδιοι, πολλές φορές μερικοί από τους ηγέτες δείχνουν προς τους άλλους διάθεση αντίθετη προς τον χαρακτήρα τους, κι έτσι γι' αυτούς τους λόγους, δεν είναι δυνατό να αποκαλύπτεται ο χαρακτήρας τους με αυτά, αλλά, αντίθετα να επισκοτίζεται περισσότερο».

Ο Πολύβιος παλεύει να αναδείξει πόσο δύσκολο ήταν να αποφανθεί κανείς για τον πραγματικό χαρακτήρα του Αννίβα, ο οποίος βρέθηκε σε τόσο ασυνήθιστες και περίπλοκες περιστάσεις, καθώς μάλιστα οι πιο στενοί του φίλοι ήταν τόσο διαφορετικοί μεταξύ τους. Ακολουθώντας επιλέγει το φιλικό του περιβάλλον, και συγκεκριμένα τον Αννίβα μονομάχο, για να του φορτώσει την ευθύνη για όλες τις σκληρές ενέργειές του στην Ιταλία. Συμπληρώνει όμως ότι και οι περιστάσεις έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην εκδήλωση συγκεκριμένων ενεργειών. Χωρίς να υιοθετεί τις χειρότερες απόψεις που έχουν εκφραστεί για τον Αννίβα, ο Πολύβιος, σε μια λογική ίσων αποστάσεων, αποδέχεται όσα λέγονται για τη φιλαργυρία του, επικαλούμενος όσα άκουσε τον ίδιο τον Μασσανάση να λέει γενικώς για τους Καρχηδόνιους (25.1-6). Αν και αποστασιοποιείται από τις συνήθεις διαβολές εις βάρος του Καρχηδόνιου στρατηγού, προσπαθώντας να διεισδύσει στις βαθύτερες αιτίες εκδήλωσης συγκεκριμένων συμπεριφορών που τροφοδότησαν τις κακόβουλες φήμες, δείχνει κάποια αφέλεια. Ο Αννίβας, του οποίου η προσωπικότητα αναδεικνύεται μέσα από την ίδια την οργάνωση, διαχείριση και ροή του πολέμου ως πάρα πολύ ισχυρή, εμφανίζεται ως άβουλο ον στα χέρια ενός ανθρώπου που κατά τα άλλα είναι παντελώς άγνωστος και ο Πολύβιος πέφτει κατά πάσα πιθανότητα στην παγίδα της ρωμαϊκής προπαγάνδας.⁴⁶ Την ίδια στιγμή υιοθετεί αβασάνιστα τη μαρτυρία του βασιλιά των

⁴⁴ Αριστ. *Ἡθ. Νικ.* 1130a · Σοφ. *Αντ.* στ. 175-77.

⁴⁵ Η άποψη αυτή του Πολύβιου δεν είναι εκτός της εποχής του, καθώς απ' ό,τι φαίνεται είναι στωϊκής επιρροής. Βλ. Walbank 1967, 151, και 1972, 93-94.

⁴⁶ Walbank 1967, 153.

Νουμιδών, άσπονδου εχθρού των Καρχηδονίων και συμμάχου των Ρωμαίων.⁴⁷ Η λογική των ίσων αποστάσεων δεν οδηγεί απαραίτητα στην αντικειμενικότητα και εδώ ο Πολύβιος δεν φαίνεται να είναι στα καλύτερα του ως κριτικός, παρά το γεγονός πως αποτελεί ό,τι καλύτερο για τον Αννίβα έφτασε από την αρχαιότητα ως εμάς.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, για τον Πολύβιο βαραίνει περισσότερο η επίδραση των περιστάσεων στη συμπεριφορά του Αννίβα (26.1-9). Γι' αυτό παραπέμπει τον αναγνώστη στην αφήγησή του σε μια αμφίδρομη πορεία πειθούς (*ἐκ τε τῶν προειρημένων καὶ τῶν λέγεσθαι μελλόντων ἐστὶ φανερόν*). Από όσα έχει ήδη αφηγηθεί τεκμαίρεται η αλήθεια όσων λέει εδώ, μιλώντας για τον χαρακτήρα του, αλλά, αντίστροφα, έχοντας κάνει μια προσπάθεια να διεισδύσει στα μύχια της ψυχής του Αννίβα σε αυτό εδώ το σημείο, προσφέρει το κλειδί για να πειστεί ο αναγνώστης και να κατανοήσει πλήρως τις ενδεχομένως άπίστευτες και εντυπωσιακές ενέργειες που πρόκειται να διαβάσει παρακάτω, χωρίς να απορεί.⁴⁸ Συνοψίζοντας, είναι, λέει, πολύ δύσκολο να αποφανθεί για τον χαρακτήρα του Αννίβα, εξαιτίας της επιρροής των φίλων και των περιστάσεων, επαναλαμβάνοντας, όμως, την επικρατούσα άποψη περί φιλαργυρίας και απανθρωπιάς (26.10-11).

Ο Πολύβιος ακολουθεί έναν άλλο δρόμο σε μια άλλη αντιφατική περίπτωση, του προσφιλούς του Άρατου, τον οποίο επαινεί και ψέγει ταυτόχρονα. Στο ψυχογράφημα που κάνει για τον Σικυώνιο πολιτικό (4.8) η αρχική του τοποθέτηση είναι ότι αυτός ήταν ένας τέλειος πολιτικός άνδρας. Η παρέκβαση αυτή, όμως, ισορροπεί μεταξύ προτερημάτων και αδυναμιών του ανδρός. Αναφέρει πρώτα τα προτερήματα του Άρατου, που συνίσταντο σε ικανότητα ομιλίας και σκέψης, ψυχραιμία στην αντιμετώπιση των πολιτικών διαφορών και ικανότητα στη δημιουργία φιλικών σχέσεων και συμμαχιών και, τέλος, ικανότητα στην οργάνωση των σχεδίων κατά των εχθρών. Δεν παραλείπει να προσκομίσει και τις απαραίτητες αποδείξεις με χαρακτηριστικές επιτυχίες που είχε ο Άρατος στην Πελοπόννησο. Έπειτα αναφέρει τα μειονεκτήματά του, που ήταν κυρίως η αδυναμία του και ο φόβος μπροστά σε μια στρατιωτική επιχείρηση. Νωθρός, άτολμος και φοβισμένος κατάφερε να γεμίσει την Πελοπόννησο με

⁴⁷ Ο Αννίβας είχε κληρονομήσει μεγάλο πλούτο, τον οποίο έχασε με τη φυγή του στη Συρία. Σύντομα όμως έδειξε τις ικανότητές του συσσωρεύοντας σημαντική ποσότητα χρημάτων. Βλ. Walbank 1967, 153.

⁴⁸ Έτσι ο Πολύβιος συνδυάζει τις δύο μεθόδους σκιαγράφησης χαρακτήρων στην ιστοριογραφία. Άλλοι αφήνουν να αναδυθεί ο χαρακτήρας των πρωταγωνιστών τους κατευθείαν από την αφήγηση και άλλοι εκφράζουν απευθείας την άποψή τους. Βλ. Walbank 1972, 92.

τρόπια εις βάρος του. Οι αντιφάσεις αυτές στην ψυχή ενός και μόνο ανθρώπου οδηγούν τον Πολύβιο σε στοχασμούς πάνω στις αντιφάσεις της φύσης (4.7-12):

«Έτσι οι φύσεις των ανθρώπων έχουν κάποια πολυμορφία όχι μόνο στα σώματα αλλά πολύ περισσότερο ακόμη στις ψυχές, ώστε ο ίδιος άντρας στις διάφορες ενέργειές του όχι μόνο σε άλλες να δείχνει φυσική ικανότητα και σε άλλες το αντίθετο, αλλά και σε μερικές ομοειδείς πολλές φορές να είναι ο ίδιος και πολύ συνετός και πολύ αργός κι επίσης και πολύ τολμηρός και πολύ δειλός. Αυτά δεν είναι παράδοξα βέβαια, αλλά συνηθισμένα και γνώριμα για όσους θέλουν να τα εξετάζουν με προσοχή».

Ο Πολύβιος, επομένως, δεν κρίνει σκόπιμο να βρει μία και μόνο απάντηση να ερμηνεύει τον χαρακτήρα των ανθρώπων, αλλά θεωρεί ότι τέτοιου είδους αντιθέσεις είναι φυσιολογικές. Εν τέλει, η παραδοχή των ελαττωμάτων των πρωταγωνιστών των 'Ιστοριών', ιδιαίτερος εκείνων που ο Πολύβιος συμπαθεί, τους κάνει να εμφανίζονται πιο ανθρώπινοι και αληθινοί.⁴⁹ Με αφορμή τον χαρακτήρα του Άρατου ο ιστορικός εξέφρασε στους αναγνώστες τις δικές του σκέψεις περί της φύσεως των ανθρώπων, ώστε κάθε φορά που θα διαβάζουν κάτι που φαίνεται αντιφατικό αυτό στην πραγματικότητα να μπορεί να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα που παρέχεται σε αυτό εδώ το σημείο (*ταῦτα μὲν εἰρήσθω μοι χάριν τοῦ μὴ διαπιστεῖν τοὺς ἀναγινώσκοντας τοῖς λεγομένοις, ἐάν που περὶ τῶν αὐτῶν ἀνδρῶν ἐναντίας ἀποφάσεις ποιῶμεθα περὶ τὰ παραπλήσια τῶν ἐπιτηδευμάτων*).⁵⁰ Ο στόχος, λοιπόν, είναι περισσότερο η κατανόηση των ίδιων των πρωταγωνιστών και λιγότερο οι ενέργειες που καταγράφονται από την ιστορία.

Οι δυσκολίες του Πολύβιου να βγάλει συμπεράσματα για τους πρωταγωνιστές της ιστορίας του δεν φαίνονται πουθενά καλύτερα από την περίπτωση του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου Ε', που τον γοήτευε και τον απώθησε ταυτόχρονα⁵¹, για τον οποίο αφιέρωσε πολλά

⁴⁹ Αυτό το παρατήρησε ο Usher (2003, 144) για τους πελάτες του Λυσία, κάτι που αναμφίβολα ισχύει και για τις προσωπικότητες που σκιαγραφεί ο Πολύβιος.

⁵⁰ Πβ. Πολυβ. 16.28.1-6. Σύμφωνα με τον Walbank (1972, 96), δεν υπάρχει αντίφαση στα λεγόμενα του Πολύβιου, διότι οι διαφορετικές εκδηλώσεις του χαρακτήρα του Άρατου που περιγράφει εκδηλώνονται όχι στις ίδιες αλλά σε διαφορετικές περιστάσεις.

⁵¹ Ziegler 1952, col.1531.

αποσπάσματα προκειμένου να εκφραστεί για τον χαρακτήρα του.⁵² Στην περίπτωση αυτού του ανθρώπου ο ιστορικός περνάει σταδιακά από τον έπαινο στον ψόγο, ερμηνεύοντας, βέβαια, την αλλοίωση του χαρακτήρα του. Το πρώτο σχόλιο που ο Πολύβιος κάνει για τον Φίλιππο είναι πέρα για πέρα θετικό (4.77.3).⁵³ Κατά την αφήγηση της πολιορκίας της Μεσσήνης το 215 π.Χ. (7.10-12), όμως, ο Πολύβιος σταματά την αφήγησή του για να μιλήσει για την επιδείνωση του χαρακτήρα του Φιλίππου, κάτι για το οποίο είχε ήδη προϋδεάσει στο τέταρτο βιβλίο (4.77.4), διότι, όπως χαρακτηριστικά δηλώνει, αυτό αποτελεί ένα ξεκάθαρο παράδειγμα για όσους πολιτικούς άνδρες θέλουν έστω και λίγο να ωφελούνται από τα διδάγματα της ιστορίας (*τοῖς καὶ κατὰ βραχὺ βουλομένοις τῶν πραγματικῶν ἀνδρῶν περιποιεῖσθαι τὴν ἐκ τῆς ἱστορίας διόρθωσιν ἐναργέστατον εἶναι τοῦτο παράδειγμα*). Στο σημείο αυτό ο Πολύβιος φαίνεται να είναι πολύ κοντά στον διακηρυγμένο στόχο των 'Ιστοριῶν' του να δώσει πολιτικά διδάγματα.⁵⁴ Για να το αναδείξει αυτό, αναπτύσσει τις ευνοϊκές συνθήκες που υπήρχαν για τον Φίλιππο όταν ανέλαβε την εξουσία και πώς κατόρθωσε να αποκτήσει τη γενική επιδοκιμασία στην Ελλάδα (11.4-9). Από την περίπτωση όμως της Μεσσήνης, με αφορμή την οποία ο Πολύβιος κάνει την παρέκβαση, εξηγεί ότι ο Φίλιππος άρχισε να δείχνει αντίθετες διαθέσεις (10-12).

Στο δέκατο βιβλίο μας παρέχει ένα εξαιρετικό πορτραίτο του Μακεδόνα βασιλιά, αναδεικνύοντας μια θεατρική όσο και ασελή πλευρά του χαρακτήρα του (10.26). Όταν το 209 π.Χ. ο Φίλιππος βρέθηκε στο Άργος για τους εορτασμούς των Νεμέων, δημιούργησε ψευδαισθήσεις για την πολιτική του φυσιογνωμία, διότι κατέθεσε το διάδημα και την πορφύρα, θέλοντας να δώσει την εικόνα ανθρώπου ίσου με το λαό, πράου και δημοκρατικού (*βουλόμενος αὐτὸν ἴσον τοῖς πολλοῖς καὶ πρᾶόν τινα καὶ δημοτικὸν ὑπογράφειν*). «Όσο όμως ενδύοταν τον μανδύα μεγαλύτερης δημοκρατικότητας, τόσο ισχυρότερη και πιο αυταρχική γινόταν η εξουσία του (*ὄσῳ δὲ τὴν ἐσθῆτα δημοτικωτέραν περιτίθετο, τοσοῦτῳ τὴν ἐξουσίαν ἐλάμβανε μείζῳ καὶ μοναρχικωτέραν*)» είναι το σχόλιο του Πολύβιου.⁵⁵ Έχοντας υιοθετήσει αυτήν την υποκριτική

⁵² Πολυβ. 4.77.1-4, 7.11, 10.26, 16.28, 25.3.

⁵³ «Εἶχε πνευματικὴ ευστροφία και μνήμη και χάρι εξαιρετική, κι ακόμη εμφάνιση και δύναμη βασιλική και, το πιο σπουδαίο, ενεργητικότητα και τόλμη πολεμική». Για την καλή αρχή της βασιλείας του Φιλίππου βλ. McGing 2010, 97-117.

⁵⁴ Βλ. 1.1.2. Για τα πρακτικά μαθήματα που η ιστορία παρέχει στον πολιτικό βλ. Walbank 1957, 6 κ.ε.

⁵⁵ Ο Πολύβιος επικρίνει έναν ακόμα βασιλιά για τον τρόπο που ήθελε να παρουσιάζεται στον κόσμο, μη ανταποκρινόμενος όμως σωστά στο ιδανικό του βασιλιά (26.1a-1). Ο Αντίοχος Δ' ήθελε να δίνει την εντύπωση ότι όλα στο βασίλειό του λειτουργούσαν όπως στη Ρώμη, με αποτέλεσμα ο κόσμος να τον θεωρεί τρελό και ο ίδιος ο

στάση ο Φίλιππος παραδόθηκε σε πλήρη ασυδοσία αφού δεν υπήρξε γυναίκα, χήρα ή παντρεμένη, νέα ή μεγαλύτερη, πάνω στην οποία να μην ασελγήσει ή να μην την εξευτελίσει. Η γνώμη του Πολύβιου, που κατά πάσα πιθανότητα επηρεάζεται από κάποια αρνητική παράδοση για τον Φίλιππο,⁵⁶ καθώς όλα αυτά μοιάζουν περισσότερο με κοινό τόπο ρητορικής λαιδορίας παρά με ιστορική αλήθεια, μετά από την απαίσια αυτή συμπεριφορά, είναι ότι οι αρετές του βασιλιά υπήρχαν εκ φύσεως, ενώ τα ελαττώματά του εμφανίστηκαν αργότερα, αφήνοντας να εννοηθεί ότι το περιβάλλον του και οι περιστάσεις ευθύνονται για τον εκφυλισμό του χαρακτήρα του, που είναι η κεντρική του θέση για τις συμπεριφορές των ανθρώπων,⁵⁷ όπως είδαμε ήδη.

Ο Πολύβιος άλλοτε επαινεί τον Φίλιππο και άλλοτε τον ψέγει. Δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα της αγωνίας που τον διακατέχει από τα σχόλια που κάνει έπειτα από μια νικηφόρα μάχη του βασιλιά της Μακεδονίας εναντίον του βασιλιά της Περγάμου Άτταλου και των Ροδίων (16.28). Σε αυτήν την περίπτωση, ισχυρίζεται, δικαιολογημένα θα καταλόγιζε κάποιος αδράνεια στον Άτταλο και στους Ροδίους και θα επικροτούσε τον βασιλικό χαρακτήρα του Φιλίππου, το μεγάλο θάρρος και την επιμονή στους στόχους του, όχι επαινώντας γενικά τη συμπεριφορά του, αλλά επισημαίνοντας την ενεργητικότητα που έδειξε τότε. Κάνοντας αυτά τα θετικά σχόλια για τον Φίλιππο, τον οποίο επανειλημμένως ο Πολύβιος έχει ψέξει, εκφράζει αμέσως την αγωνία του να μην φανούν αντιφάσεις λόγω των διαφορετικών αποτιμήσεων των ίδιων προσώπων, διότι λίγο νωρίτερα επαινούσε τον Άτταλο και τους Ροδίους κατηγορώντας τον Φίλιππο, κάνοντας αυτή τη στιγμή το ακριβώς αντίθετο. Παραπέμπει γι' αυτό στην αρχή του έργου του, όπου πράγματι είχε πει ότι ο ιστορικός είναι αναγκαίο άλλοτε να επαινεί και άλλοτε να ψέγει τους ίδιους ανθρώπους (1.14.7). Και αυτό γιατί «πολλές φορές η τροπή των πραγμάτων προς το χειρότερο και οι περιστάσεις αλλοιώνουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων, όπως κάνει συχνά και η τροπή προς το καλύτερο και μερικές φορές οι άνθρωποι λόγω του ίδιου του χαρακτήρα τους κινούνται άλλοτε προς ό,τι πρέπει, άλλοτε προς το αντίθετο». Έτσι ο ίδιος δεν αντιφάσκει παράλληλα αναδεικνύει ποιοι είναι στην ουσία τους οι πρωταγωνιστές των γεγονότων που αφηγείται.

Πολύβιος να τον χαρακτηρίζει Επιμανή, παραφράζοντας το προσωνύμιό του που ήταν Επιφανής. Βλ. Χανιώτης 2009, 131-133 (Αντίοχος), και 134-136 (Φίλιππος).

⁵⁶ Walbank 1967, 230.

⁵⁷ Βλ. Walbank 1972, 93.

4. Έπαινος και ψόγος στρατηγικών πειθούς και πολιτικών συμπεριφορών

Ο Πολύβιος αναλύει την προσωπικότητα των ισχυρών ανδρών της εποχής του, πολιτικών και βασιλέων, προκειμένου να επαινέσει και να ψέξει συμπεριφορές που κρίνει ότι θα πρέπει να λειτουργούν ως πρότυπο προς μίμηση ή αποφυγή από τους αναγνώστες του, ιδιαίτερα εκείνους που θα κληθούν στο μέλλον να αναλάβουν πολιτική δράση. Εκτός, όμως, από τους μεγάλους αυτούς άνδρες κρίνει τη συμπεριφορά και την καταλληλότητα των μέσων που μετήλθαν πολιτικοί ή βασιλείς μικρότερου βεληνεκού σε πολύ συγκεκριμένες πολιτικές περιστάσεις. Ως έμπειρος και ενεργός πολιτικός ο ίδιος, πριν από τη μεταγωγή του στη Ρώμη ως αιχμάλωτος μετά το τέλος του τρίτου Μακεδονικού πολέμου, δεν προκαλεί εντύπωση ότι κρίνει κυρίως τη στρατηγική πειθούς την οποία επέλεξαν, προκειμένου να απευθυνθούν στους κυρίαρχους του παιχνιδιού κατά τον 2ο αι. π.Χ. Ρωμαίους.⁵⁸

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο έπαινος του Πολύβιου για τον τρόπο που οι Ρόδιοι απευθύνθηκαν στους Ρωμαίους την επομένη της ήττας του βασιλιά Αντίοχου Γ' το 189 π.Χ. στην προσπάθειά τους να περιορίσουν τα εδαφικά κέρδη του βασιλιά Ευμένη, μια στρατηγική που στον σημερινό αναγνώστη προξενεί κάποια απορία. Η πρεσβεία τους ισχυρίζεται (21.22) ότι οι Ρωμαίοι έχουν μια ευκαιρία να σκεφτούν για την ελευθερία των ελληνικών πόλεων της Μ. Ασίας: «Ο στόχος των δικών σας ενεργειών δεν είναι ίδιος με των άλλων ανθρώπων αλλά διαφορετικός. Διότι όλοι οι άλλοι προχωρούν στις ενέργειές τους επιθυμώντας να υποτάξουν και να προσεταιριστούν πόλεις, εφόδια, πλοία· εσάς οι θεοί σας έχουν κάνει να μη χρειάζεστε τίποτε από αυτά, επειδή έχετε υπό την εξουσία σας όλη την οικουμένη» (23.2-3). Αυτό που οι Ρωμαίοι πρωτίστως έχουν ανάγκη είναι ο έπαινος και η δόξα (*έπαινον και δόξης*). Εφόσον πολέμησαν για την ελευθερία των Ελλήνων δεν πρέπει τώρα να επιζητούν υλικά οφέλη, διότι το χρήμα είναι κοινό απόκτημα για όλους τους ανθρώπους, ενώ το καλό και ό,τι φέρνει έπαινο και τιμή (*τὸ δὲ*

⁵⁸ Ο Πολύβιος ήταν έμπειρος και καλός ρήτορας, όπως συνάγεται από δύο δικούς του λόγους που σώζονται (28.7-13, 29.23-25) και την αυτοπεποίθηση που δείχνει συμβουλευόντας τον πρίγκιπα Δημήτριο (31.11) και αποκαλύπτοντας πως έγινε ο ίδιος δάσκαλος του Σκιπίωνα Αιμιλιανού στη ρητορική (31.24).

Λείπει μια ολοκληρωμένη μελέτη της ρητορικής και της χρήσης των λόγων στις Ιστορίες του Πολύβιου· αυτό είναι το αντικείμενο της (αδημοσίευτης) διδακτορικής μου διατριβής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (2020). Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένες σημαντικές μελέτες. Γενικά βλ. Ziegler 1952, col. 1524-1527. Pédech 1964, 254-302. Walbank 1985, 248-259. Για τις μεθοδολογικές παρατηρήσεις του Πολύβιου βλ. Welzhofer 1880. Walbank, 1972, 43-46. Sacks 1981, 79-95. Pearson 1986, 355-357. Marincola 2007, 123-126. Wiater 2014. Για τη ρητορικότητα του κειμένου βλ. Wiedemann 1990. Farrington 2015. Για τη ρητορική πράξη βλ. Wooten 1974. Champion 2000 και 2004. Thornton 2013. Για την αλληλεπίδραση των λόγων και της αφήγησης βλ. Wiater 2010.

καλὸν καὶ πρὸς ἔπαινον καὶ τιμὴν) ἀνήκει στους θεούς και σε ἄνδρες που ἀπὸ τη φύση τους ομοιάζουν με αὐτούς (23.9). Και ο λόγος κλείνει ως εξής (23.11-12):

«Ἐμεῖς λοιπόν, ἄνδρες, που εἴμαστε ζηλωτές των ἐπιλογῶν σας και ἔχουμε συμμετάσχει ἔμπρακτα στους μεγαλύτερους αγώνες και κινδύνους σας, δεν εγκαταλείπουμε οὔτε αὐτή τη στιγμή την παράταξη των φίλων, ἀλλὰ ὅσα θεωρούμε ταιριαστά και συμφέροντα για σας (*νομίζομεν ὑμῖν καὶ πρέπει καὶ συμφέρειν*) δεν διστάσαμε να σας τα αναφέρουμε με παρρησία, χωρίς να ἐπιδιώκουμε τίποτε ἄλλο και χωρίς να δίνουμε σε τίποτε μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ αὐτό που εἶναι καθήκον μας».

Ἡ συγκεκριμένη επιχειρηματολογία ἔχει τα ἀπαραίτητα κολακευτικά στοιχεία, ὥστε να στρέψει την προσοχή ενός ολόκληρου λαοῦ (ἔστω και αν ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ λίγους συγκλητικούς) ἀλλοῦ, ὥστε τα υλικά οφέλη του πολέμου να τα ἀποκομίσουν οι Ρόδιοι. Το ἐπιχείρημα αὐτό ἔχει μια ἰσχὺ, καθὼς οι Ρωμαῖοι ἐνδιαφέρονταν να δικαιολογήσουν την ἀνάμειξη τους στα ἐλληνικά πράγματα και να ἀποκτήσουν ερεῖσματα στην ἐλληνική κοινή γνώμη, και ο ομιλητής ἐκμεταλλεύεται τη φήμη των Ρωμαίων ως ἐλευθερωτῶν της Ἑλλάδας.⁵⁹ Ο ἐπίλογος των Ροδίων, ὅπου ἐπιχειροῦν να ἐμφανιστοῦν ως ἀλτρουιστές, μπορεῖ να ηγεῖ στα ἀφτιά του σημερινοῦ ἀναγνώστη ως εἰρωνικός: «Ἀσχοληθεῖτε εσεῖς με τα θεϊκά και ἀφήστε ἐμᾶς να ἀσχοληθοῦμε με τα ἀνθρώπινα!», ἀλλὰ το ἐνδιαφέρον ἐδῶ εἶναι ὅτι το ἴδιο το μήνυμα μεταδίδεται με τη μορφή ἐπαίνου με την ὑπονοούμενη σύγκριση με τους θεούς.⁶⁰ Ο ἱστορικός ἐπιδοκιμάζει τη στρατηγική των Ροδίων, καθὼς θεωρεῖ πως ἔδωσαν την ἐντύπωση ὅτι μίλησαν ταιριαστά και σωστά (*ἐδόκουν μετρίως καὶ καλῶς διειλέχθαι*) για τα προκειμένα θέματα. Αν και η σύγκλητος δεν ἐνέδωσε ἐξολοκλήρου σε καμία πλευρά, οι Ρόδιοι κατόρθωσαν να ἀποκομίσουν τη Λυκία και μέρος της Καρίας (24.8).

Ἐνας ἄλλος πρεσβευτικός λόγος στη σύγκλητο, τον ὁποῖο ἐπαινεῖ ο Πολύβιος, εἶναι ο «παρακλητικός λόγος» που ἐκφώνησε πάλι ἕνας Ρόδιος πολιτικός, ο Ἀστυμήδης, το 165/4 π.Χ., λίγα χρόνια μετὰ τη λήξη του τρίτου Μακεδονικοῦ πολέμου (30.31.3-18.). Ο ἱστορικός κάνει

⁵⁹ Οι Ρωμαῖοι εἶχαν υιοθετήσει ἕνα σύνθημα, που προπαγάνδιζαν ἤδη ἀπὸ πολλά χρόνια οι ἐλληνιστικοὶ βασιλεῖς, προκειμένου να κερδίζουν την ἐλληνική κοινή γνώμη, αὐτό της ἐλευθερίας των ἐλληνικῶν πόλεων. Βλ. ἀναλυτικά Gruen 1984, 132-157.

⁶⁰ Gibson 2018, 77.

ένα προεισαγωγικό σχόλιο, συγκρίνοντας αυτόν το λόγο του Ρόδιου πολιτικού, τον οποίο θεωρεί πετυχημένο διότι προχώρησε σε παρακλήσεις (*ἐπὶ τὸ παραιτεῖσθαι*), με έναν που είχε εκφωνήσει σε προηγούμενη περίπτωση, όπου είχε εμφανιστεί ως «δημόσιος κατήγορος», εκτοξεύοντας κατηγορίες εις βάρος άλλων (30.4). Τώρα προσπαθεί να εξευμενίσει την οργή των Ρωμαίων, διεκτραγωδώντας τις ζημίες που έχει πάθει η πατρίδα του από τις αποφάσεις των Ρωμαίων, οι οποίοι έχουν αφαιρέσει σημαντικά εδάφη από τη Ρόδο, την Καρία και τη Λυκία,⁶¹ εδάφη που είχαν αποκομίσει από την προηγούμενη διπλωματική αποστολή, που είδαμε παραπάνω. Δεν τους κατηγορεί, βέβαια, γι' αυτό, αλλά τουναντίον προσποιείται ότι δείχνει μια κατανόηση, για να δείξει την αγανάκτησή του για την απώλεια εδαφών που είχαν αγοράσει μόνοι τους ή είχαν πάρει ως δωρεές από τους Σελευκίδες βασιλείς.⁶² Περιγράφει αναλυτικά την απώλεια εσόδων και τη δεινή θέση, στην οποία έχουν περιέλθει. Έπειτα εξειδικεύει τις ευθύνες,⁶³ δικαιολογώντας μάλιστα τους Ρωμαίους για την τιμωρία που είχαν επιβάλει, δείχνει, όμως, τρομοκρατημένος από την τιμωρία που είχε υποστεί συνολικά ο λαός της Ρόδου. Επιπλέον αναρωτιέται γιατί σε άλλους, οι οποίοι μάλιστα ήταν πάντοτε εχθροί τους, όπως οι Μακεδόνες, έχουν φερθεί καλύτερα, χρησιμοποιώντας την ίδια στρατηγική που είχε χρησιμοποιήσει ο βασιλιάς Ευμένης (21.21.1-4) όταν είχε βρεθεί αντιμέτωπος με τους Ρόδιους στη διπλωματική αποστολή του 189 π.Χ. Η προτροπή στον επίλογο είναι ιδιαίτερα φορτισμένη, όπως ταιριάζει σε έναν παρακλητικό λόγο (16-18).

«Γι' αυτό, άνδρες, ο λαός που έχει χάσει τα έσοδά του, την ελευθερία, την ισηγορία, για τα οποία στο παρελθόν έχει υπομείνει το καθετί, ζητά και σας παρακαλεί όλους,

⁶¹ Η δαιτησία είχε μεγάλη ιστορία στον ελληνικό κόσμο και ιδιαίτερα στην ελληνιστική εποχή η προσφυγή σε έναν βασιλιά ή μια ουδέτερη πόλη για την επίλυση διακρατικών διαφορών ήταν μια διαδεδομένη πρακτική, όπως συνάγεται από πολυάριθμες επιγραφές. Βλ. Ager 1996. Για την υιοθέτηση αυτής της πρακτικής και από τους Ρωμαίους κατά την εμπλοκή τους στην Ανατολή βλ. Gruen 1984, 96-111. Για την απώλεια εδαφών και την τιμωρία των Ροδίων βλ. Eckstein 1988, 432. Dmitriev 2010.

⁶² Τα επιχειρήματα που μια κοινότητα συνήθως χρησιμοποιεί στον ελληνιστικό κόσμο, προκειμένου να επιχειρηματολογήσει υπέρ διαφιλονικούμενων εδαφών είναι να ισχυριστεί ότι το έδαφος της ανήκε εξ αρχής, ότι το είχε κληρονομήσει από τους προγόνους, οι οποίοι με τη σειρά τους το είχαν αποκτήσει με πόλεμο, αγορά, συνθήκη ή δωρεά, ή ότι ήταν ο τελευταίος ιδιοκτήτης του εδάφους πριν από έναν πόλεμο ή μια δαιτησία. Βλ. Chaniotis 2008, 153-154.

⁶³ Είναι μια πρακτική που είχε χρησιμοποιήσει παλαιότερα και ο Αθηναίος Λέοντας (21.31.7-15) αγορεύοντας το 189 π.Χ. στη σύγκλητο υπέρ των Αιτωλών, με τους οποίους οι Ρωμαίοι, δυσαρεστημένοι μετά τον Αντιοχικό πόλεμο, είχαν κόψει κάθε διπλωματική επικοινωνία.

επειδή έχει υποστεί αρκετή τιμωρία, να πάψετε την οργή σας, να συμφιλιωθείτε μαζί μας και να συνάψετε συμμαχία, για να γίνει φανερό σε όλους αυτό, ότι δηλαδή έχετε εγκαταλείψει την οργή σας εναντίον των Ροδίων και ότι έχετε ξαναγυρίσει στην αρχική φιλική σας στάση. Διότι αυτά έχει ανάγκη τώρα ο λαός, όχι συμμαχία με όπλα και στρατιώτες».

Ο Πολύβιος επιδοκιμάζει τη στρατηγική του Αστυμήδη, θεωρώντας ότι μίλησε όπως άρμοζε στην περίπτωση. Επιμένει, τόσο στο εισαγωγικό όσο και στο επιλογικό του σχόλιο, στην καταλληλότητα του λόγου του Ρόδιου απεσταλμένου, διότι τον συγκρίνει με έναν λόγο που ο ίδιος ομιλητής είχε εκφωνήσει τρία χρόνια νωρίτερα στη Ρώμη, το 168/7 π.Χ. Ο ίδιος ο Ρόδιος πολιτικός ασφαλώς θεωρούσε ότι είχε μιλήσει καλά και, πιθανόν προσδοκώντας να διευρύνει τη ρητορική του φήμη,⁶⁴ αργότερα δημοσίευσε το λόγο του (30.4.11), τον οποίο και διάβασε ο Πολύβιος. Άλλωστε είχε πετύχει να πάρει αυτό που ήθελε από τους Ρωμαίους, να μην κηρύξουν δηλαδή πόλεμο εναντίον της πατρίδας του. Ο Πολύβιος, εν τούτοις, τον κρίνει με τα μελανότερα χρώματα· και δεν ήταν ο μόνος. Οι περισσότεροι που διάβασαν αυτόν το λόγο τον έκριναν ανάρμοστο και μη πειστικό. Διότι τότε η στρατηγική του Αστυμήδη, αντί να βασιστεί στα δίκαια της δικής του πατρίδας, ήταν να κατηγορήσει άλλα ελληνικά κράτη. Τον κίνδυνο να παρασυρθούν οι κριτές από μια τέτοια πρακτική τον είχε ήδη επισημάνει πάνω από διακόσια χρόνια νωρίτερα ο Λυσίας στα αθηναϊκά δικαστήρια.⁶⁵ Η στρατηγική του Αστυμήδη δεν συνίστατο στην υπεράσπιση της πολιτικής της δικής του πατρίδος αλλά πολύ περισσότερο στην κατασυκοφάντηση άλλων. Σε αυτό το δίπολο κινήθηκε προσπαθώντας να εξυψώσει τις ευεργεσίες που οι Ρόδιοι είχαν προσφέρει στους Ρωμαίους και να αποσιωπήσει κατά το δυνατόν εκείνες που προέρχονταν από άλλους. Από την άλλη, προσπαθούσε να υποβαθμίσει τα σφάλματα των Ροδίων, ενώ παράλληλα μεγαλοποιούσε τα σφάλματα των άλλων (30.4.13-14). Ωστόσο ο Αστυμήδης δεν πρωτοτύπησε, αλλά χρησιμοποίησε τον κοινό τόπο του μεγέθους,⁶⁶ που είχαν χρησιμοποιήσει και ο Χλαινέας με τον Λυκίσκο (9.28-31.6, 9.32.2-39), στις

⁶⁴ Thornton 2013, 21-22.

⁶⁵ Λυσ. 6.13. Τότε ο κατηγορός του Ανδοκίδη είχε προειδοποιήσει τους δικαστές: «Βέβαια δεν θ' απολογηθεί υπέρ του εαυτού του, αντίθετα θα κατηγορήσει τους άλλους».

⁶⁶ Thornton 2013, 21-22.

αγορεύσεις τους στη Σπάρτη. Αυτό που προφανώς έκανε ο Ρόδιος αγορητής ήταν να ξεπεράσει τα όρια, με αποτέλεσμα να χάσει την ισχύ της η τακτική αυτή.

Η συνολική εκτίμηση του Πολύβιου για τη στρατηγική του Αστυμήδη, την οποία θεωρεί αποτυχημένη, είναι ότι (30.4.15-16)

«το είδος αυτό της απολογίας με κανέναν τρόπο δεν θα μπορούσε να φανεί ταιριαστό σε πολιτικό άνδρα, διότι από εκείνους που συμμετείχαν σε κάποιες απόρρητες ενέργειες δεν επαινούμε (*οὐκ ἐπαινοῦμεν*) όσους από φόβο ή για υλική ωφέλεια κοινολόγησαν όσα ήξεραν, αλλά όσους υπέστησαν κάθε ταλαιπωρία και τιμωρία και δεν έγιναν αίτιοι της ίδιας συμφοράς για κανέναν απ' όσους ήταν γνώστες και συναίτιοι· αυτούς αποδεχόμαστε και τους θεωρούμε γενναίους άνδρες».

Η αποτίμηση λοιπόν του λόγου από τον Πολύβιο δεν στερείται και ενός ιδεαλισμού. Βάζει κάποιο κριτήριο για την επίτευξη των στόχων και δεν θεωρεί ότι οποιοδήποτε μέσον είναι επιτρεπτό.⁶⁷

Ο ιστορικός από τη Μεγαλόπολη, πιστός στα ιδανικά του, δεν θα διστάσει να ψέξει το πρότυπό του, τον Φιλοποίμενα, σε μια διαμάχη που είχε με τον Αχαιό πολιτικό Άρχωνα (22.19), τον οποίο αυτός επαίνεσε, προφανώς ειρωνικά, αντί να του επιτεθεί ευθέως⁶⁸: «Δεν μου άρεσε αυτό που ειπώθηκε ούτε τότε που ήμουν παρών και το άκουσα, δηλαδή να επαινείς κάποιον και ταυτόχρονα να κάνεις κακό, ούτε αργότερα καθώς μεγάλωνα» (22.19.2). Η κριτική του Πολύβιου στον Φιλοποίμενα επιβεβαιώνει έμπρακτα την άποψη που εξέφρασε νωρίς στην ιστορία του πως, ενώ στην προσωπική του ζωή οφείλει κανείς να αγαπά και να τάσσεται μονίμως στο πλευρό των οικείων του, χρέος του ιστορικού είναι άλλοτε να επαινεί τον εχθρό και άλλοτε να ψέγει ακόμα και τον πιο στενό συγγενή του, όταν οι περιστάσεις το απαιτούν (1.14.4-7). Ο Gibson, μάλιστα, θεωρεί πως ο Πολύβιος εδώ φαίνεται να επαινεί τον εαυτό του, καθώς ασκώντας κριτική στον Φιλοποίμενα υπενθυμίζει στον αναγνώστη το ήθος που ο ίδιος φέρνει

⁶⁷ Ο Κοϊντιλιανός (*Inst. Or.* 11.1.11) λέει ότι σε ορισμένες περιπτώσεις είναι προτιμότερο ο ρήτορας να χάσει μια υπόθεση από το να μιλήσει άπρεπα. Για τις ηθικές αξίες του Πολύβιου θεμελιώδες είναι το βιβλίο του Eckstein 1995. Συγκεκριμένα για το λόγο αυτό βλ. τις σελίδες 96-97.

⁶⁸ Βλ. Walbank 1967, 210.

στην ιστορία σχετικά με νηφάλια κρίση και ακρίβεια στην καταγραφή, πράγμα που υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι ήταν παρών όταν ο Φιλοποίμην εκφώνησε τον λόγο του.⁶⁹

Για να αποτιμήσει θετικά έναν λόγο ο ιστορικός μας, δεν αρκεί να είναι πειστικός. Για την ακρίβεια το αν έπεισε δεν αποτελεί καν κριτήριο για τον ίδιο. Η πιο σκληρή κριτική που ασκεί ο Πολύβιος στο έργο του είναι στον βασιλιά της Βιθυνίας Προυσία Β', εναντίον του οποίου εξαπολύει μύδρους λόγω της δουλοπρέπειάς του ενώπιον των Ρωμαίων και της συγκλήτου. Ας σημειωθεί ότι ο βασιλιάς της Βιθυνίας πέτυχε να πάρει ό,τι ζητούσε. Κατά την υποδοχή Ρωμαίων απεσταλμένων στη Βιθυνία και, λίγο αργότερα, κατά τη διάρκεια μιας πρεσβείας του στη Ρώμη, το έτος 167/6 π.Χ., αντιμετώπισε με τέτοια δουλοπρέπεια τους Ρωμαίους, ώστε να προκαλέσει την αηδία του Πολύβιου, του οποίου ξεχωρίζουν τα σχόλια κατά την αφήγηση του περιστατικού αυτού (30.18):

«Τον ίδιο καιρό πήγε στη Ρώμη και ο βασιλιάς Προυσίας, προκειμένου να συγχαρεί τη σύγκλητο και τους στρατηγούς για όσα είχαν γίνει (εννοεί τη νίκη επί του βασιλιά Περσέα). Ο Προυσίας αυτός με κανέναν τρόπο δεν ήταν άξιος του βασιλικού τίτλου. Θα μπορούσε κάποιος να το συμπεράνει από τα ακόλουθα. Πρώτα πρώτα, όταν επίσημοι απεσταλμένοι των Ρωμαίων είχαν πάει σε αυτόν, τους συναντούσε με το κεφάλι ξυρισμένο, φορώντας άσπρο σκούφο, με τήβεννο και με υποδήματα, και γενικά με ενδυμασία τέτοια που έχουν όσοι πρόσφατα έχουν απελευθερωθεί από τους Ρωμαίους, αυτοί που ονομάζονται «λίβερτοι»: υποδεχόμενος τους απεσταλμένους είπε: «Έχετε μπροστά σας εμένα τον λίβερτο, που θέλει να σας κάνει όλες τις χάρες και να σας μιμείται». Δεν είναι εύκολο να βρεθεί χαιρετισμός πιο αναξιοπρεπής από αυτόν . . . Τότε κατά την είσοδό του στη σύγκλητο στάθηκε στον προθάλαμο, απέναντι στους συγκλητικούς, κατέβασε στο έδαφος τα χέρια του, προσκύνησε το κατώφλι και τους συνέδρους και είπε: «Χαίρετε, θεοί σωτήρες», χωρίς να αφήσει κανένα περιθώριο δειλίας, γυναικουλίστικου φερσίματος και κολακείας σε κανέναν μεταγενέστερο. Παρόμοια στάση τήρησε και μέσα στην αίθουσα της Συγκλήτου, κατά τη συζήτηση: όλα αυτά είναι άπρεπα ακόμα και να τα

⁶⁹ Gibson 2018, 97. Βλ. και Eckstein 1995, 114-15.

γράψει κάποιος. Επειδή φάνηκε εντελώς αξιοκαταφρόνητος, για τον λόγο αυτό και μόνο πήρε απάντηση φιλική».

Η συμπεριφορά του Προυσία είναι δουλοπρεπής και αυτό ο Πολύβιος, με τις αριστοκρατικές αρχές του, δεν παραλείπει να το σχολιάσει. Ούτε άξιος του βασιλικού τίτλου ήταν ούτε άφηνε περιθώριο για πιο δειλό φέρεσιμο σε κανέναν. Θεληματικά υποβιβάζει τον εαυτό του στη θέση ενός πρώην δούλου και υποδύεται το ρόλο του απελεύθερου, για να αποσπάσει ευνοϊκή αντιμετώπιση από τον κύριό του – τους Ρωμαίους – και κάνει ό,τι ακριβώς έκαναν οι αντίδικοι στα αθηναϊκά δικαστήρια για να αποκτήσει την εύνοια των δικαστών.⁷⁰ Προσπαθεί δηλαδή να αποσπάσει ευνοϊκή ετυμηγορία, υποδυόμενος έναν ρόλο ειλημμένο από άλλα συμφραζόμενα, του οποίου όμως η προβολή ταιριάζει μεταφορικά, τηρουμένων κάποιων αναλογιών.

Ο Προυσίας με την κατακριτέα συμπεριφορά του κατάφερε να πείσει και να πάρει φιλική απάντηση. Είναι ένας άνθρωπος που γνωρίζει πόσο χαμηλά βρίσκεται από άποψη ισχύος σε σχέση με τους Ρωμαίους και υποδύεται το ρόλο του απελεύθερου δούλου και της θεοφοβούμενης γυναίκας. Και αν ο Πολύβιος, με την ευγενική καταγωγή, μεγαλωμένος με τις αριστοκρατικές αρχές της Πελοποννήσου του ελεύθερου ελληνικού κόσμου, λαμβάνοντας υπ' όψιν το κοινωνικό στάτους της τάξης των ευγενών πολιτικών και της κοινωνικής νόρμας που το συνοδεύει, δεν μπορεί να αντισταθεί από το να εκφράσει ανοιχτά την αηδία του για τον βασιλιά Προυσία, που επίσης ως βασιλιάς θα έπρεπε να δείξει την ανωτερότητα της καταγωγής του με συμπεριφορά που αρμόζει στη θέση του, αυτός είναι αναγκασμένος να προσαρμοστεί στις πολιτικές εξελίξεις και να βρει τον τρόπο με τον οποίο θα αποσπάσει κέρδη από τους Ρωμαίους. Η θέση του Προυσία είχε μεταβληθεί τα προηγούμενα χρόνια προς το χειρότερο και η νίκη των Ρωμαίων επί του Περσέα ανέδειξε τα λάθη και την υστεροβουλία του. Η συμπεριφορά του οπωσδήποτε σχετίζεται με κάποια πράξη που θα μπορούσε να εκληφθεί από τους Ρωμαίους ως εχθρική και ο κίνδυνος που αντιμετώπιζε ήταν πολύ μεγάλος. Η Ήπειρος υπέστη τη σκληρότερη τιμωρία και η Ρόδος, μια παραδοσιακά φίλα προσκείμενη δύναμη προς τη Ρώμη, είχε πέσει σε

⁷⁰ Χανιώτης 2009, 77. Η υπόκλιση είναι εκείνη η χειρονομία που οι Έλληνες πάντα περιφρονούσαν και έφερε σε αντίθεση τον Μ. Αλέξανδρο με τους Μακεδόνες του. Βλ. Walbank 1979, 442.

δυσμένεια.⁷¹ Ο βασιλιάς της Βιθυνίας, προκειμένου να βγει από το αδιέξοδο στο οποίο βρίσκεται, φαίνεται εδώ να εκμεταλλεύεται το σύνθημα της ελευθερίας των ελληνικών πόλεων, που η Ρώμη χρησιμοποιούσε ήδη από καιρό, με πιο emphaticή τη διακήρυξη του 196 π.Χ. από τον Φλαμινίνο. Είναι επομένως συμφέρον για τον βασιλιά να παρουσιάσει την παλιά του συμμαχία με τους Ρωμαίους, οι οποίοι τον απελευθέρωσαν από τη Μακεδονία, στην οποία είχε υποδουλωθεί.⁷² Αν ήθελε να μην έχει ολέθριες συνέπειες, έπρεπε να βρει τον κατάλληλο τρόπο να απευθυνθεί στους κυρίαρχους του παιχνιδιού. Η προθυμία να θυσιάσει τη βασιλική αξιοπρέπεια για κάποιο άμεσο πολιτικό αποτέλεσμα ήταν ο καθοδηγητικός παράγοντας στο διπλωματικό ύφος του Προυσία.⁷³ Με τον τρόπο που επέλεξε, ο ισχυρός συνομιλητής δεν μπορούσε παρά να φερθεί με μεγαλοψυχία.⁷⁴

Άρα, από άποψη αποτελέσματος η στρατηγική του Προυσία ήταν επιτυχημένη. Σκοπός του ήταν η πειθώ και όχι η ορθότητα. Ο Πολύβιος τον κρίνει όμως με βάση την αρχή ότι ορισμένες στρατηγικές δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται, αν με αυτόν τον τρόπο κηλιδώνεται η τιμή και αξιοπρέπεια του ρήτορα.⁷⁵ Γι' αυτό, ενώ έχει σκιαγραφήσει τη στρατηγική του, δεν μπαίνει σε περαιτέρω λεπτομέρειες, ούτε καταγράφει τον λόγο που εκφωνήθηκε μέσα στη σύγκλητο. Αρκείται στην παρατήρηση ότι το όλο φέρσιμο ήταν ανεπίτρεπτο.

5. Συμπεράσματα

Ο Πολύβιος προοριζόταν να παίξει σημαντικό πολιτικό ρόλο στην πατρίδα του και αναμφίβολα θα είχε καταλάβει το ανώτατο αξίωμα της Αχαϊκής συμπολιτείας, αυτό του στρατηγού, εάν δεν είχε συλληφθεί και μεταφερθεί ως κρατούμενος στη Ρώμη το 167 π.Χ. Προκειμένου να

⁷¹ Scafuro 1987, 32. Κατά τη διάρκεια του πολέμου που προηγήθηκε η Ρόδος πολλές φορές προσπάθησε να μεσολαβήσει μεταξύ Ρώμης και άλλων εμπόλεμων μερών, πράγμα που της στοίχισε ακριβά. Βλ. Eckstein 1988, 426-432.

⁷² Braund 1982, 354.

⁷³ Eckstein 1988, 442.

⁷⁴ Χανιώτης 2009, 27-28.

⁷⁵ Αριστ. *Ρητ.* 1404a: Κοϊντ. *Inst. Or.* 11.1.11. Βλ. και παραπάνω την κριτική του απέναντι στον πρώτο λόγο του Αστυμήδη (30.4.15-16) και στον ίδιο τον Φιλοποίμενα (22.19.2) και σημ. 67.

Ο Ρωμαίος νομικός και ρήτορας Ρουτίλιος Ρούφος (Κικ. *De Or.* 1.53.228), μαθητής του στωικού φιλοσόφου Παναίτιου, προσωπικού φίλου, όπως και ο Πολύβιος, του Σκιπίωνα Αιμιλιανού, επιτιμώντας τη στρατηγική του Σέρβιου Γάλβα, που, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, είχε καταφύγει σε μια θεατρinίστικη θρηνωδία προκειμένου να αθωωθεί σε μια δίκη, έλεγε ότι ο ίδιος θα προτιμούσε να εξοριστεί, ακόμα και να πεθάνει, παρά να εξευτελίζεται με τέτοιο τρόπο.

σταδιοδρομήσει πολιτικά είχε αποκτήσει την παιδεία των αριστοκρατικών οικογενειών της Ελλάδας, στην οποία η ρητορική αναμφίβολα έπαιζε σπουδαίο ρόλο. Η πολιτική του καριέρα ανακόπηκε απότομα, αλλά οι γνώσεις του και η πολιτική του οξυδέρκεια βρήκαν διέξοδο στο ιστορικό του έργο, στο οποίο ανέλαβε να εξηγήσει στο αναγνωστικό του κοινό τις πολύπλοκες και εν πολλοίς ακατανόητες διεργασίες της εποχής τους.

Θέλησε να γράψει ένα έργο, το οποίο θα αποτελούσε, κατά κάποιον τρόπο, ένα πολιτικό εγχειρίδιο για τους μέλλοντες πολιτικούς στην Ελλάδα. Ανέδειξε τις σπουδαίες προσωπικότητες της εποχής του μέσα στο έργο του αναλύοντας τους χαρακτήρες τους, άλλοτε επαινώντας τους και άλλοτε επιτιμώντας τους. Ειδικά για τον Φίλοποίμενα αφιέρωσε ένα ξεχωριστό έργο αποκλειστικά για να επαινέσει τον βίο του. Στις 'Ιστορίες' του κάνει σημαντικές βιογραφικές παρεκβάσεις για διάφορες άλλες προσωπικότητες. Επαινεί τον Σκιπίωνα Αιμιλιανό και μαζί με αυτόν και τον εαυτό του. Στην περίπτωση του Σκιπίωνα Αφρικανού αναδεικνύει πως κάποιος άνθρωπος άξιος επαίνου μπορεί να επαινείται για λάθος λόγους και το διορθώνει. Για τον μεγάλο αντίπαλο του Ρωμαίου στρατηγού, τον Αννίβα, προσπαθεί να κρατήσει ίσες αποστάσεις χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Ο Έλληνας πολιτικός Άρατος αποτελεί για τον Πολύβιο ένα κράμα προτερημάτων και μειονεκτημάτων, πράγμα που οφείλεται στην πολυπλοκότητα της ανθρώπινης ψυχής. Από την άλλη, για τον Φίλιππο Ε' ο Πολύβιος περνάει εξελικτικά από τον έπαινο στον ψόγο, χωρίς όμως να ξεχνά τον αρχικό του θαυμασμό για τον Μακεδόνα βασιλιά και, παρά τελικά το αρνητικό του πόρισμα, να επαινεί μεμονωμένες ενέργειές του.

Όμως ο Πολύβιος ήταν και ο ίδιος πολιτικός και ρήτορας. Έτσι εντάσσει και το ρητορικό-πολιτικό του ενδιαφέρον στην ευρύτερη προοπτική των 'Ιστοριών' του. Επομένως κάνει και νύξεις για τη ρητορική στρατηγική που επέλεξαν διάφοροι πολιτικοί της εποχής, κυρίως μπροστά στη σύγκλητο, σε ένα περιβάλλον δηλαδή που οι Ρωμαίοι λειτουργούν περισσότερο σαν ανώτερο «διαιτητικό» ή και «ποινικό δικαστήριο» και όπου η αδύναμη πλευρά πρέπει να βρει τον κατάλληλο τρόπο να απευθυνθεί σε ένα ισχυρό, ενίοτε και ολότελα εχθρικό ακροατήριο. Σπανιότερα επαινεί και επικροτεί τη στρατηγική που επέλεξε ο ρήτορας, συνηθέστερα την επικρίνει, υπό το πρίσμα των προσωπικών αριστοκρατικών αρχών του, ακόμα και αν σε τελική ανάλυση οι λόγοι αυτοί ήταν πετυχημένοι και οι ρήτορες είχαν πετύχει να πάρουν αυτό ακριβώς για το οποίο είχαν σταλεί στη Ρώμη. Επομένως για τον Πολύβιο ο έπαινος ή ο ψόγος δεν αφορά την επιτυχία ή την αποτυχία σε πολιτικό περιβάλλον, αλλά πρωτίστως

αποσκοπεί, όπως και ολόκληρο το έργο του, στη διαπαιδαγώγηση των μελλοντικών πολιτικών και στην υιοθέτηση μιας ορθής πολιτικής συμπεριφοράς. Αυτή άλλωστε θα αποτελέσει την εγγύηση για σταθερότητα και ασφάλεια της πολιτείας σε ένα ασταθές και περίπλοκο περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

- Ager, S. 1996. *Interstate Arbitrations in the Greek World 337–90 B.C.* Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες/Λονδίνο: University of California Press.
- Alexiou, E. 2018. “Τόπος ἐγκωμιαστικός (Polybius 10.21.8): The Encomium of Philopoemen and its Isocratic Background.” N. Miltsios και M. Tamiolaki (επιμ.), *Polybius and His Legacy*. Βερολίνο: de Gruyter, 241-55.
- Astin, A. E. 1967. *Scipio Aemilianus*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Barcelo, P. 1998. *Hannibal*. Μόναχο: C.H. Beck.
- Braund, D. C. 1982. “Three Hellenistic Personages: Amynder, Prusias II, Daphidas.” *Classical Quarterly* 32 (3): 350-57.
- Burridge, R. A. 1997. “Biography.” S. Porter (επιμ.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 330 B.C. – 400 A.D.* Λέιντεν: Brill, 371-92.
- Canter, H. V. 1929. “The Character of Hannibal.” *Classical Journal* 24 (8): 564-77.
- Carey, C. 2007. “Epidictic Oratory.” I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*. Οξφόρδη: Blackwell Publishing, 236-52.
- Champion, C. 2000. “Romans as Barbaroi: Three Polybian Speeches and the Politics of Cultural Indeterminacy.” *Classical Philology* 95 (4): 425-44.
- _____ 2004. “Polybian Demagogues in Political Context.” *Harvard Classics in Classical Philology* 102: 199-212.
- Chaniotis, A. 2008. “Überzeugungsstrategien in der griechischen Diplomatie: Geschichte als Argument.” A. Chaniotis, A. Kropp και C. Steinhoff (επιμ.), *Überzeugungsstrategien*. Χαϊδελβέργη: Springer, 147-65.
- Dmitriev, S. 2010. “The Rhodian Loss of Caunus and Stratonicea in the 160s.” *Harvard Studies in Classical Philology* 105: 157-76.

- Eckstein, A. M. 1988. "Rome, the War with Perseus, and Third Party Mediation." *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 37 (4): 414-44.
- _____. 1995. *Moral Vision in The Histories of Polybius*. Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες/Λονδίνο: University of California Press.
- Farrington, S.T. 2011. "Action and Reason: Polybius and the Gap between Encomium and History." *Classical Philology* 106 (4): 324-42.
- _____. 2015. "A likely Story: Rhetoric and the Determination of Truth in Polybius' Histories." *Histos* 9: 29-66.
- Gibson, B. 2018. "Praise in Polybius." N. Miltsios και M. Tamiolaki (επιμ.), *Polybius and His Legacy*. Βερολίνο: de Gruyter, 75-101.
- Gruen, E.S. 1984. *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες/Λονδίνο: University of California Press.
- Hoyos, D. 2003. *Hannibal's Dynasty. Power and Politics in the Western Mediterranean 247–183 B.C.* Λονδίνο: Routledge.
- Kennedy, G. 1963. *The Art of Persuasion in Greece*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Kremmydas, C. 2013. "Hellenistic Oratory and the Evidence of Rhetorical Exercises." C. Kremmydas και K. Tempest (επιμ.), *Hellenistic Oratory: Continuity and Change*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 139-63.
- Marincola, J. 2007. "Speeches in Classical Historiography." J. Marincola (επιμ.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Οξφόρδη: Blackwell Publishing, 118-32.
- MacDonald, E. 2012. *Hannibal. A Hellenistic Life*. Νιου Χέβεν/Λονδίνο: Yale University Press.
- McGing, B. 2010. *Polybius' Histories*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Pearson, L. 1986. "The Speeches in Timaeus' History." *The American Journal of Philology* 107 (3): 350-68.
- Pédech, P. 1964. *La Méthode Historique de Polybe*. Παρίσι: Les Belles Lettres.
- _____. 1982. "Polybios und das ‚Lob des Philopimen‘." K. Stiewe και N. Holzberg (επιμ.), *Polybios, Wege der Forschung*, μτφ. H. Froesch. Ντάρμστατ: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 140-61.
- Sacks, K. 1981. *Polybius on the Writing of History*. Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες/Λονδίνο: University of California Press.

- Scafuro, A.C. 1987. "Prusias II of Bithynia and Third Party Arbitration." *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 36 (1): 28-37.
- Stadter, P. 2007. "Biography and History." J. Marincola (επιμ.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Οξφόρδη: Blackwell Publishing, 528-540.
- Thornton, J. 2013. "Oratory in Polybius' *Histories*." C. Kremmydas και Κ. Tempest (επιμ.), *Hellenistic Oratory: Continuity and Change*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 21-42.
- Treu, M. 1954. "Biographie und Historie bei Polybios." *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 3 (2): 219-28.
- Tsakmakis, B. 2018. "Polybius and Biography." N. Mitsios και M. Tamiolaki (επιμ.), *Polybius and His Legacy*. Βερολίνο: de Gruyter, 257-75.
- Usher, S. 2003. "Η σκιαγράφιση των χαρακτήρων στον Λυσία." Δ. Γ. Σπαθάρας και Λ. Τζαλλήλα (επιμ.), *Πειθώ. Η Ρητορική. Δεκατρία Μελετήματα*, μτφ. Θ. Πανοπούλου. Αθήνα: Σμίλη, 143-69.
- Vanderspoel, J. 2007. "Hellenistic Rhetoric in Theory and Practice." I. Worthington (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*. Οξφόρδη: Blackwell Publishing, 124-36.
- Walbank, F. W. 1957. *A Historical Commentary on Polybius*, 1. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- _____ 1967. *A Historical Commentary on Polybius*, 2. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- _____ 1972. *Polybius*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.
- _____ 1979. *A Historical Commentary on Polybius*, 3. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- _____ 1985. *Selected Papers: Studies in Greek and Roman History and Historiography*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Welzhofer, H. 1880. "Die Reden bei Polybios." *Jahrbücher für Klassische Philologie* 50: 539-44.
- Wiater, N. 2010. "Speeches and Historical Narrative in Polybius' *Histories*. Approaching Speeches in Polybius." D. Pausch (επιμ.), *Stimmen der Geschichte*. Βερολίνο: de Gruyter, 67-108.

- _____ 2014. "Polybius on Speeches in Timaeus: Syntax and Structure in *Histories* 12.25a." *Classical Quarterly* 64: 121-35.
- Wiedemann, Th. 1990. "Rhetoric in Polybius." H. Verdin, G. Shepens και E. De Keyser (επιμ.), *Purposes of History: Studies in Greek Historiography from the 4th to the 2nd Centuries*, Λέβεν: Leuven University Press, 289-300.
- Wooten, C. 1974. "The Speeches in Polybius: An Insight into the Nature of Hellenistic Oratory." *The American Journal of Philology* 95 (3): 235-51.
- Χανιώτης, Α. 2009. *Θεατρικότητα και δημόσιος βίος στον ελληνιστικό κόσμο*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ziegler, K. 1952. "Polybios." Στο K. Ziegler (επιμ.), *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaften*. Bd. XXI, 2. Στουτγκάρδη: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, col. 1440-1578.

Abstract

Polybius, the Greek historian who, as a political prisoner in Rome in the middle of the 2nd century B.C., wrote a world history, believes that, while in his private life one ought to love his relatives and friends and always assist them, it is the duty of the historian to praise the enemy and reproach even the closest relative when circumstances demand it (1.14.4-7). Indeed, he does not hesitate to reproach Aratus, the politician thanks to whom the Achaean League emerged as a medium-sized power (2.40.2), with weakness and fear in the face of a military operation, sloth and timidity (4.8.5); or to devote many passages, either complimentary or reproachful to the king of Macedonia, Philip V (4.77.1-4, 7.11, 10.26, 16.28, 25.3), who both fascinated and repulsed him.

Polybius' political career was abruptly interrupted in 167 BC by his transfer to Rome as a prisoner. As a politician he was a skilled orator (see 28.7.8-13, 24.1-4, 24.6-16) and his rhetorical education left its imprint in his 'Histories'. In all likelihood, before he was driven to Rome, he had written a work on Philopoemen, which is often considered a biography. He himself describes that work as a eulogy (10.21.8). It is not extant, but we can follow in his 'Histories' whom of his protagonists, when and for what purpose he praises or reproaches.

Λέξεις-Κλειδιά: ιστορία, βιογραφία, εγκώμιο, ψόγος, χαρακτήρας, πρότυπο, πολιτική, ρητορική.

Έπαινος και ψόγος: οι περιπτώσεις του Μ. Κέλσου και του Μ. Όθωνα

Παναγιώτης Ανδρουλάκης

Εισαγωγή

Από άποψη περιεχομένου, ο *Γάλβας* και ο *Όθων*, οι δύο σωζόμενοι βίοι από τη συλλογή *Βίοι Καισάρων* του Πλουτάρχου,¹ είναι συμπλήματα επαίνου, ψόγου, ηθικής και ιστορίας.² Στους βίους αυτούς, ο Πλούταρχος αποδίδει στα ιστορικά πρόσωπα ομιλίες (σε ευθύ ή πλάγιο λόγο), αν και η τεκμηρίωση της αυθεντικότητας αυτών των ομιλιών είναι αδύνατη, καθώς δεν αναφέρεται καμία πηγή σχετικά με αυτές.³ Μεταξύ άλλων, η ρητορική δεινότητα που χαρακτηρίζει αυτές τις ομιλίες υποδεικνύει ότι η συλλογή αποτελούσε προετοιμασία για το μεγαλύτερο βιογραφικό έργο του Πλουτάρχου, τους *Παράλληλους Βίους*.⁴ Παρά τη ρητορική δεινότητα των ομιλιών όμως, οι δύο προαναφερθέντες βίοι στο σύνολό τους έχουν δεχθεί κριτική για λογοτεχνική κατωτερότητα συγκριτικά με τους *Παράλληλους Βίους*.⁵

Ο έπαινος και ο ψόγος (*ἐγκώμιον* και *laus*, *ψόγος* και *vituperatio* στα αρχαία Ελληνικά και τα Λατινικά αντίστοιχα) δεν αποτελούν μόνο περιεχόμενα του επιδεικτικού είδους ρητορικών λόγων, αλλά είναι και λογοτεχνικά είδη καθαυτά.⁶ Ως ρητορικές τεχνικές, ο έπαινος και ο ψόγος συνυφαίνονται με ποικίλα λογοτεχνικά είδη και επιστρατεύονται είτε από τον ίδιο τον

¹ Οι συγκεκριμένοι δύο βίοι αποτελούν την πρωιμότερη πηγή για τα γεγονότα της «Χρονιάς των Τεσσάρων Αυτοκρατόρων». Μεταγενέστερες πηγές είναι οι *Historiae* του Τακίτου, το *Περί τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* του Ιώσηπου, η *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Δίωνα Κάσσιου και το *De Vita Caesarum* του Σουητώνιου. Βλ. ενδεικτικά Little και Ehrhardt 1994, 1 και Mommsen 1996, 183-202.

² Buckler 1992, 4792.

³ Συνήθως, ο Πλούταρχος βασιζόταν στην αυτοψία στον ίδιο βαθμό που αντλούσε πληροφορίες και από δευτερογενείς πηγές. Συγκεκριμένα για τη συγγραφή του *Όθωνα* φαίνεται ότι άντλησε από τον Ιούλιο Σεκούνδο, τον προσωπικό γραμματέα του Όθωνα (*Όθων* 9.3) (βλ. Jones 1971, 22 και 49-50. Geiger 1975, 326. Flacelière και Chambry 1979, 145. Κεσίσογλου 1984, XIX-XXIV. Little και Ehrhardt 1994, 3-4). Ενδεχομένως, εκείνος ήταν που του μετέφερε τις πληροφορίες για τη στιχομυθία μεταξύ Όθωνα και Κέλσου, καθώς και τη δημόσια εξαγγελία του πριν αυτοκτονήσει. Εικοτολογικά μιλώντας, πληροφοριοδότης του Πλουτάρχου για την εξαγγελία της αυτοκτονίας του Όθωνα θα μπορούσε να είναι και ο Μέστριος Φλώρας, φίλος του Πλουτάρχου και συγκλητικός τους τρεις μήνες που βασίλεψε ο Όθωνας (*Όθων* 14.1), επειδή ίσως ήταν ανάμεσα στους συγκλητικούς που διέφυγαν από το Βρίξυλλο υπό την αιγίδα του αυτοκράτορα. Σε μια παρόμοια υπόθεση βασίζεται και ο Κεσίσογλου (1984, 107) προτείνοντας ως πιθανή πηγή του Πλουτάρχου τον ίδιο τον Μάριο Κέλσο ως συμμετέχοντα στα γεγονότα.

⁴ Βλ. Jones 1971, 71 και 80. Duff 1999, 2. Lamberton 2001, 23.

⁵ Jones 1971, 80. Bowersock 1998, 196. Geiger 2005, 231-232 και 2017, 121-124.

⁶ Τα λογοτεχνικά είδη του εγκωμίου, του ύμνου και του επίνικου ευδοκίμησαν εν αντιθέσει με το είδος που εξέφραζε ψόγο, αν εξαιρεθεί ο ακέραια σωζόμενος *Ύμνος κατά γυναικῶν* του Σημωνίδη του Αμοργινού. Περισσότερα για τα δύο αυτά είδη, βλ. Pernot 1993, 118-127 και 2005, 272-282.

συγγραφέα, όταν επιδιώκει να επαινέσει ή να ψέξει κάποιο πρόσωπο, αντικείμενο ή κατάσταση, είτε από κάποιον χαρακτήρα της αφήγησης, με τον ίδιο σκοπό. Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις κατά τις οποίες αυτές οι τεχνικές επιστρατεύονται ως μέσα αυτοπροσδιορισμού, όταν ο ομιλητής αυτο-επαινείται (ή περιαιτολογεί, αν και αυτό το ρήμα έχει αρνητική χροιά συνήθως) για μια πράξη του ή –σε ελάχιστες περιπτώσεις– αυτο-μέμφεται.⁷ Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ο έπαινος και ο ψόγος δεν εκφράζονται πάντοτε με ρήματα, όπως τα *ἐπαινῶ*, *ἐγκωμιάζω* ή *ψέγω*, *μέμφομαι*,⁸ τα οποία δηλώνουν τον έπαινο ή τον ψόγο με άμεσο τρόπο. Πολλές φορές, ένα επαινετικό ή ψεκτικό σχόλιο αποδίδεται περιφραστικά στον λόγο με προσδιορισμούς, οι οποίοι δηλώνουν την ποιότητα της πράξης ή ακόμη και του ίδιου του ατόμου.

Μια από τις λειτουργίες αυτών των δύο τεχνικών στην ιστοριογραφία και ιδίως στη βιογραφία είναι ο χαρακτηρισμός των προσώπων,⁹ τα οποία διαδραματίζουν κάποιον ρόλο στην εκάστοτε αφήγηση. Ο συγγραφέας εξωδιηγητικά ή κάποιος δευτερεύων χαρακτήρας ενδοδιηγητικά επαινεί ή ψέγει ένα άτομο –άμεσα ή έμμεσα– βασιζόμενος σε πράξεις ή και λόγια του προσδιοριζόμενου ατόμου. Συχνά, ο έπαινος, όπως και ο ψόγος, δεν είναι ατομικός: ένας πολιτικός μέμφεται μια ολόκληρη κοινωνική τάξη (π.χ. τους πληβείους) ή μια ομάδα ατόμων επαινεί έναν συγκεκριμένο εκπρόσωπό της (π.χ. κάποιον τριβούννο): οι συνδυασμοί ποικίλλουν. Επιπλέον, για τον χαρακτηρισμό των προσώπων χρησιμοποιούνται και πρόσωπα-*παραδείγματα*, είτε πρόκειται για ιστορικά είτε για μυθολογικά, τα οποία δεν διαδραματίζουν κάποιον ρόλο στην κύρια αφήγηση, αλλά λειτουργούν ως θετικά ή αρνητικά πρότυπα προς μίμηση ή αποφυγή αντιστοίχως.¹⁰ Έτσι, τα πρόσωπα-*παραδείγματα* γίνονται αντικείμενα επαίνου ή ψόγου. Η έμμεση νοηματική και ερμηνευτική σύγκριση συντελείται μεταξύ του *παραδείγματος* και του ατόμου που αναφέρεται στο περικείμενο με γνώμονα τη σύγκλιση ή την απόκλισή τους από ένα πατροπαράδοτο σύστημα ηθικών αξιών.

Σύμφωνα με τη Desideri, ο Πλούταρχος συμπυκνώνει απομακρυσμένα χρονολογικά γεγονότα στους *Παράλληλους Βίους*, ώστε να αποφεύγονται οι επαναλήψεις ή οι μακροσκελείς

⁷ Επιλέγω τον όρο «αυτο-μομφή», διότι ο όρος αυτοκριτική ενέχει μια ουδετερότητα που δεν ταιριάζει.

⁸ Για την ιστορία του επαίνου ως είδους και ρητορικής τεχνικής, βλ. Pernot 1993, 19-111.

⁹ Ενίοτε μπορεί να είναι και μυθικά τα πρόσωπα, όπως στο ζεύγος βίων *Θησέας* και *Ρωμύλος* του Πλούταρχου.

¹⁰ Buch-Isler 1972, 68-73.

επεξηγήσεις.¹¹ Το ίδιο φαίνεται να κάνει και στον βίο του Όθωνα, όπου οι ομιλητές του, χρησιμοποιώντας ιστορικά *παραδείγματα* στις δημόσιες ομιλίες τους, συμπυκνώνουν απομακρυσμένα χρονολογικά γεγονότα, χωρίς να χρειάζεται να προβαίνουν σε εκτενείς αναλύσεις του παρελθόντος. Αυτά τα *παραδείγματα* αναφέρονται σε πρόσωπα και καταστάσεις που μπορούν έμμεσα να συγκριθούν με τον ομιλητή ή το περιεχόμενο του λόγου του. Έτσι, τα ιστορικά *παραδείγματα* μετατρέπονται σε *τόπους* στο πλαίσιο ενός λογικού συστήματος επιχειρηματολογίας, όπου η πολιτισμική παράδοση και η πολιτισμική μνήμη¹² του ακροατηρίου είναι ταυτοχρόνως και δίαυλοι επαίνου, ψόγου και πειθούς του ακροατηρίου.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να αναδειχθεί ο έμμεσος έπαινος και ο έμμεσος ψόγος που εμπλουτίζουν τρεις περιπτώσεις δημοσίων ομιλιών, οι οποίες παραδίδονται στον ομώνυμο βίο του Μάρκου Σάλβιου Όθωνα από τον Πλούταρχο.¹³ Πιο συγκεκριμένα, θα συζητηθεί πώς οι δύο αυτές τεχνικές χρησιμοποιούνται στις ομιλίες του Μάριου Κέλσου και του ίδιου του Όθωνα για να προσδιοριστούν οι πράξεις τους,¹⁴ ώστε να επιτευχθεί ο χαρακτηρισμός των ίδιων ή και των συνομιλητών τους.

1. §1.1: Έμμεσος αυτο-έπαινος και έμμεσος ψόγος

Ύστερα από την επιτυχημένη συνωμοσία των πραιτοριανών εναντίον του αυτοκράτορα Γάλβα με επικεφαλής τον Όθωνα (*Γάλβ.* 26-27.1), ο τελευταίος αποφυλακίζει τον Μάριο Κέλσο και τον καλεί να συζητήσουν παρουσία πολιτικών και στρατιωτών, αμέσως μετά τις θυσίες που τέλεσε στο Καπιτώλιο προς τιμήν του Iupiter, όπως όριζε το έθιμο για τον νέο αυτοκράτορα.¹⁵ Επομένως, η στιχομυθία μεταξύ των δύο προσώπων διεξήχθη δημόσια. Ο Πλούταρχος επιλέγει να την παραδώσει σε πλάγιο λόγο. Σύμφωνα με τον βιογράφο, το κλίμα ήταν φιλικό ([...] *και διελέχθη φιλανθρώπως*), ενώ η στιχομυθία επισφραγίστηκε από μια εναρκτήρια φιλική χειρονομία του Όθωνα προς τον Κέλσο (*ήσπάσατο*). Ο αυτοκράτορας προέτρεψε τον

¹¹ Desideri 1992, 4540.

¹² Για την πολιτισμική μνήμη βλ. Erll 2019, ενώ για τη μνήμη στην αρχαιότητα βλ. Lianeri 2010.

¹³ Όπου χρειάζεται θα γίνονται αναφορές και στον *Γάλβα*, επειδή θεωρείται ότι ο Όθων είναι η συνέχεια του. Βλ. Flacelière και Chambry 1979, 133. Κεσίσογλου 1984, XIII και σημ. 2-XIV. Stadter 1988, 275, σημ. 1. Georgiadou 1988, 357. Little και Ehrhardt 1994, 1-3. Ash 1997, 214 σημ. 62. Ο Duff (2011β: 267 σημ.238) θεωρεί τους τρεις βίους (μαζί με τον μη σωζόμενο βίο του Βιτελλίου) ένα βιβλίο.

¹⁴ Σύμφωνα με τον Pernot (1993, 165), στην αυτοκρατορική εποχή κυρίως, οι αρετές των ατόμων διαφαίνονται μέσω των πράξεων τους, οι οποίες είτε επαινούνται είτε ψέγονται.

¹⁵ Little και Ehrhardt 1994, 83.

αποφυλακισθέντα να ξεχάσει μάλλον την αιτία της φυλάκισής του, παρά να θυμάται τον λόγο της απελευθέρωσής του (*καὶ παρεκάλεσε τῆς αἰτίας ἐπιλαθέσθαι μᾶλλον ἢ τῆς ἀφέσεως μνημονεύειν*). Μέσα από τη συγκριτική αντίθεση λήθης και μνήμης διαφαίνεται η ανασφάλεια του Όθωνα. Ουσιαστικά, αυτό που τον προτρέπει να πράξει είναι να αφήσει στο παρελθόν και τον λόγο που φυλακίστηκε και το προηγούμενο από την απελευθέρωσή του γεγονός, δηλαδή τη φυλάκισή του. Ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των δύο αυτών περιστατικών είναι η συνωμοσία που οδήγησε στη σφαγή του πρώην αυτοκράτορα Γάλβα.

Ο Πλούταρχος σχολιάζει με ένα σχήμα λιτότητας ότι ο Κέλσος μίλησε όπως άρμοζε σε έναν ευγενή χωρίς να δείξει αχαριστία (*μητ' ἀγεννῶς ἀποκριναμένου μητ' ἀναισθήτως*). Ο Κέλσος ανταπαντά με έναν έμμεσο αυτο-έπαινο ότι η αιτία της φυλάκισής του αποδεικνύει και τον χαρακτήρα του (*ἀλλὰ φήσαντος αὐτὸ τοῦ τρόπου διδόναι τὸ ἔγκλημα πίστιν*). Αμέσως αιτιολογεί με μια επεξηγηματική πρόταση ότι παρέμεινε πιστός στον Γάλβα παρότι δεν ήταν ευνοούμενός του (*ἐγκεκλήσθαι γὰρ ὅτι Γάλβα βέβαιον ἑαυτὸν παρέσχε, ᾧ χάριν οὐδεμίαν ὄφειλεν*).¹⁶ Ο Κέλσος, μιλώντας κατ' αυτόν τον τρόπο, καλύπτει επιδέξια μια μομφή προς τον αυτοκράτορα μέσα στον έμμεσο αυτο-έπαινό του: αν και ο Όθων απολάμβανε της φιλίας του Γάλβα (*Γάλβ.* 20.3-4), εν τέλει του εναντιώθηκε αποδεικνύοντας ότι δεν ήταν πραγματικά αφοσιωμένος, αλλά ότι η φιλία τους έγκειτο στην ιδιοτέλεια του Όθωνα να οριστεί διάδοχός του.

Στο *Περὶ τοῦ ἑαυτὸν ἐπαινεῖν ἀνεπιφθόνως* (539E, 544DE), ο Πλούταρχος υποστηρίζει ότι ο αυτο-έπαινος είναι αποδεκτός, όταν ο ομιλητής στοχεύει είτε προς τη μίμηση των πράξεών του από τους ακροατές, είτε στην υπεράσπισή του. Από τη μία, ο Κέλσος παρουσιάζει μια σημαντική αρετή: παρότι δεν έλαβε καμία εύνοια από τον Γάλβα και φυλακίστηκε από τον Όθωνα, παρέμεινε αμερόληπτος και πλήρως αφοσιωμένος στρατιωτικός,¹⁷ σεβόμενος την ουσία του αυτοκρατορικού στέμματος περισσότερο παρά το πρόσωπο που το έφερε. Ο Κέλσος υπερασπίζεται τον εαυτό του ως προς την υποστήριξη του Γάλβα κατά την εξέλιξη της συνωμοσίας,¹⁸ ταυτόχρονα όμως μετατρέπεται σε πρότυπο μίμησης για τους υφισταμένους.¹⁹

¹⁶ Σύμφωνα με τους Little και Ehrhardt (1994, 83), το γεγονός ότι ο Κέλσος δεν όφειλε χάρη στον Γάλβα αποδεικνύει ότι ο Νέρων ήταν εκείνος που τον διόρισε ύπατο. Ωστόσο, δεν είναι σίγουρο ποιος τον διόρισε ύπατο το 69. Παρόλα αυτά, παρέμεινε πιστός σύμβουλος του Γάλβα (*Τάκ. Hist.* 1.14 και 1.77).

¹⁷ Βλ. *Τάκ. Hist.* 1.45, όμως πβ. 1.71.4-15, όπου ο Κέλσος χαρακτηρίζεται ως απείθαρχος (*exemplum ultro imputavit*).

¹⁸ Βλ. *Γάλβ.* 27.11-12, όπου οι στρατιώτες απαιτούν την εκτέλεση του Κέλσου ως υποστηρικτή του Γάλβα.

Από την άλλη, ο Όθων επιδεικνύει την απαραίτητη επιείκεια ως νέος αυτοκράτορας, αρετή η οποία έρχεται σε αντιδιαστολή με τη σκληρή του στάση απέναντι σε πολιτικούς του αντιπάλους.²⁰

Ο Πλούταρχος, παρουσιάζοντας τις αντιδράσεις του κοινού στη στιχομυθία, διαχωρίζει μεταξύ των παρευρισκόμενων και των στρατιωτών:²¹ οι παρόντες ευχαριστήθηκαν και με τους δύο, ενώ οι στρατιώτες τούς επαίνεσαν (*ήγάσθησαν οί παρόντες άμφοτέρων και τὸ στρατιωτικὸν ἐπήνεσεν*).²² Η συναισθηματική αντίδραση του κοινού και ο ταυτόχρονος έπαινος εδράζονται στην επιεική συμπεριφορά του Όθωνα απέναντι στον Κέλσο, καθώς και στην ακέραη συμπεριφορά του τελευταίου απέναντι στον πρώτο.²³ Η εκδήλωση των παρευρισκόμενων είναι ουσιαστικά η επικύρωση των λόγων των δύο συνομιλητών: επιβεβαιώνουν τα όσα ειπώθηκαν και συμφωνούν με την έκβαση της συνάντησης. Η αναφορά, λοιπόν, στην αντίδραση του κοινού και η ανωνυμία τους, υποδηλώνει την ευρύτητα της αποδοχής που απολάμβανε ο Όθων ως νέος αυτοκράτορας, όπως και ο Κέλσος ως στρατηγός. Έτσι, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι συνομιλητές χαρακτηρίζονται από ρητορική δεινότητα, η οποία εκφράζεται περισσότερο από μέρους του Κέλσου μέσω του έμμεσου αυτο-επαίνου του και της κεκαλυμμένης μομφής προς τον αυτοκράτορα.

2. §13.2-3: Έμμεσος έπαινος και έμμεσος ψόγος

Μετά το μέσον του *Βίου*, αφού οι οθωνιανές δυνάμεις έχουν σχεδόν καταστραφεί ολοσχερώς στον ποταμό Πάδο και στο Βητριακό από αυτές του Βιτελλίου (*Όθων* 10-12), οι στρατιώτες του

¹⁹ Η *επιείκεια* (*clementia*) και η *φιλάνθρωπία* που εκδηλώνονται στο χωρίο αντανακλούν την ιδεώδη συνεργασία μεταξύ πολιτικών που προασπίζει ο Πλούταρχος στα *Πολιτικά Παραγγέλματα* (816D).

²⁰ Βλ. *Γάλβ.* 27.5 για την εμπαθή συμπεριφορά έναντι του Πείσωνα και *Όθων* 2 για την καταδίκη του Τιγελλίνου.

²¹ Πράγμα που σημαίνει ότι οι στρατιώτες δεν ήταν παρόντες, αλλά έμαθαν την έκβαση της συνάντησης Όθωνα και Κέλσου σε δεύτερο χρόνο.

²² Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Περὶ τοῦ έαντόν έπαινεῖν άνεπιφθόνως* 539D), η έντονη αντίδραση από μέρους του κοινού μπορεί να υποδεικνύει μια δουλική κολακεία προς το πρόσωπο του ομιλητή. Ενδεχομένως τότε στο χωρίο να εντοπίζεται και αυτό το χαρακτηριστικό (η δουλική κολακεία) στο πρόσωπο των στρατιωτών. Στον *Όθωνα* 15.1-2 ο Πλούταρχος αφηγείται την ακραία ικετευτική στάση των παρευρισκόμενων του στρατοπέδου του Βητριακού, όπως και κατά την αυτοκτονία του και την πομπή της ταφής του στο 17.3-5. Βλ. παρακάτω στην τρίτη ενότητα.

²³ Ήδη από τη θητεία του ως διοικητής της Λυσιτανίας –και αφού επέστρεψε στη Ρώμη υποστηρίζοντας τον Γάλβα– ο Όθωνας διοικούσε και συμπεριφερόταν με τρόπο αρεστό προς τους στρατιωτικούς και φίλους του. Πβ. *Γάλβ.* 20.1, 20.5-7· Τάκ. *Hist.* 1.13 και 1.24, *Ann.* 13.46· Σουητ. *Otho* 3.2 και 4.2. Εξάιρεση αποτελεί η συναναστροφή του με τον Νέρωνα, πβ. *Γάλβ.* 19.2-9. Ο Keitel (1995, 287 σημ.29) ισχυρίζεται ότι ο Όθωνας είναι περισσότερο δημαγωγός παρά τύραννος. Για τον έπαινο προς τη ρητορική ικανότητα του ομιλούντος, βλ. Pernot 1993, 173.

Όθωνα κατηγορούν τους στρατηγούς τους, Λικίνιο Πρόκλο και Σουητώνιο Παυλινό, για την ήττα τους.²⁴ Ο τρίτος στρατηγός, ο Άππιος Άννιος Γάλλος, προσπαθεί να τους καθησυχάσει (*παρεμυθεῖτο*). Ο μόνος, όμως, που κατορθώνει να κατευνάσει τα οργισμένα πνεύματα των στρατιωτών είναι ο Μάριος Κέλσος μέσω των προτροπών του προς τους ανώτερους αξιωματικούς των στρατιωτών (*Μάριος δὲ Κέλσος τοὺς ἐν τέλει συναγαγὼν ἐκέλευσε [...]*): ο Πλούταρχος παραδίδει την ομιλία σε πλάγιο λόγο.

Ο Κέλσος διατάζει τους κατωτέρους του να αναλογιστούν την κοινή ωφέλεια της Ρώμης (*τὸ κοινόν*), εξηγώντας ότι σε μια τέτοια κατάσταση, κατά την οποία χάθηκαν πολλοί συμπολίτες, κανένας δεν θα κυνηγήσει την τύχη του περαιτέρω, ούτε ο ίδιος ο Όθων, αν είναι συνετός άνθρωπος (*[...] μηδὲ Όθωνος, εἶπερ ἀνὴρ ἀγαθὸς ἐστίν, ἐθελήσοντος ἔτι πειραῖσθαι τῆς τύχης*). Ο χαρακτηρισμός *ἀγαθός* συνδέεται με τις έννοιες της λογικής και του κοινού αισθήματος ευθύνης σχετικά με τα τεκταινόμενα, με αρετές δηλαδή οι οποίες εξαλείφονται, όταν ο τυχοδιωκτισμός παίρνει τα ηνία. Ο Κέλσος, χρησιμοποιώντας έναν υποθετικό λόγο που δηλώνει το πραγματικό, σε συνδυασμό με τον –κατά τα άλλα επαινετικό– χαρακτηρισμό *ἀγαθός* εκφράζει την αμφιβολία του για την ηθική και τη στρατηγική του αυτοκράτορα στην κρίσιμη εκείνη στιγμή. Η αμφιβολία αυτή ενέχει μια έμμεση μομφή προς τον αυτοκράτορα, τις ικανότητες και τη συμπεριφορά του οποίου γνωρίζει ο Κέλσος.²⁵

Το επιχείρημα του Κέλσου δεν παύει εκεί. Αμέσως αιτιολογεί την παραπάνω άποψη δίνοντας ένα *παράδειγμα* από το απώτερο παρελθόν: ούτε ο Κάτων ούτε ο Σκιπίων σταμάτησαν μετά την ήττα στη μάχη των Φαρσάλων (48 π.Χ.), αλλά συνέχισαν στη Βόρειο Αφρική οδηγώντας στον μάταιο θάνατο πολλούς συμπολίτες τους (*[...] ὡς πολλοὺς καὶ ἀγαθοὺς ἀνδρας ἐν Λιβύῃ παραναλώσαντες οὐκ ἀναγκαίως*).²⁶ Η επιμονή των δύο στρατηγών να διασώσουν τη *Respublica* κατατροπώνοντας τον Καίσαρα φαίνεται να είχε ηθική βάση για τον Κέλσο, επειδή, όπως δηλώνει, *αγωνίζονταν περὶ τῆς Ρωμαίων ἐλευθερίας*. Ωστόσο, ο τυχοδιωκτισμός τούς

²⁴ Για τη στρατιωτική απειθαρχία στον Όθωνα, βλ. de Blois 2008.

²⁵ Πράγματι, ο Όθωνας λίγο νωρίτερα (Όθων 9.2) αποφάσισε να προχωρήσει στη μάχη όχι με γνώμονα το κοινό καλό της Ρώμης, αλλά κυνήγησε την τύχη του (*μεθεῖναι τὰ πράγματα πρὸς τὸ συντυχόν*), όπως παρατηρούν και οι Flacelière και Chambry (1979, 139). Έτσι, έρχεται σε αντίθεση με τον Κέλσο, ο οποίος στο εν λόγω χωρίο παρουσιάζεται ως ο ιδεατός ηγέτης που στοχεύει στο κοινό καλό και παρεμβαίνει την κατάλληλη στιγμή, για να διορθώσει την κατάσταση. Πβ. Πλούτ. *Πολιτικά Παραγγέλματα* 817D.

²⁶ Πβ. Πλούτ. *Κάτων* 17-19, για την αναποτελεσματικότητα και την έλλειψη διπλωματίας του.

οδήγησε σε αντίθετο αποτέλεσμα σε έναν εμφύλιο πόλεμο, κατά τον οποίο οι αντίπαλες παρατάξεις μάχονταν επί ίσους όρους.

Το γεγονός, ότι ο Κέλσος αναφέρεται στον μάταιο θάνατο Ρωμαίων και στον τυχοδιωκτισμό των στρατηγών τους, υποδεικνύει έναν κεκαλυμμένο ψόγο προς τους τελευταίους. Έτσι, παρουσιάζει τον Κάτωνα και τον Σκιπίωνα ως παραδείγματα προς αποφυγή, διότι, αν και είχαν έναν θεμιτό στόχο, διαχειρίστηκαν εσφαλμένα την κατάσταση.²⁷ Ο Κέλσος προσπαθεί να επαναφέρει στη λογική τους υφισταμένους του και να τους αποτρέψει από τον τυχοδιωκτισμό, όπως φαίνεται και από το επεξηγηματικό σχόλιο του Πλουτάρχου (*Όθων* 13.3), όπου ο βιογράφος αναφέρει ότι η τύχη μπορεί να στερήσει τα πάντα εκτός από ένα προνόμιο, τη λογική ([...] *ἔν οὐκ ἀφαιρεῖται τῶν ἀγαθῶν, τὸ κἂν παίσωσιν εὐλογιστεῖν πρὸς τὰ συντυγχάνοντα*).²⁸ Στο σχόλιο του Πλουτάρχου η τύχη προσωποποιείται για να δηλωθεί η γενικευμένη ανώτερη δύναμη που ελέγχει τις θνητές υποθέσεις. Από την άλλη, ο Κέλσος δεν αναφέρεται στην τύχη των προσώπων με επαινετικό τρόπο, αλλά τη χρησιμοποιεί ως μέσον για να μεμφθεί όλους όσους υπερβαίνουν τα όρια και γίνονται έρμια της τύχης τους.

Αξιοσημείωτο είναι ότι η συγκεκριμένη ομιλία παραδίδεται μόνο από τον Πλούταρχο, ο οποίος μάλιστα δεν κατονομάζει κάποια γραπτή ή προφορική πηγή. Μεταγενέστεροι συγγραφείς, όπως ο Σουητώνιος και ο Δίων ο Κάσσιος, αναφέρουν απλώς ότι ο Κέλσος συμμετείχε στις οθωνιανές δυνάμεις, ενώ ο Τάκιτος, αν και ισχυρίζεται ότι ο Κέλσος έκανε μια ομιλία, δεν την παραθέτει.²⁹ Επομένως, δεν είναι σίγουρο κατά πόσον η ομιλία αυτή όντως εκφωνήθηκε και ποιο ακριβώς ήταν το περιεχόμενό της. Ωστόσο, μέσω αυτής της ομιλίας, ο Πλούταρχος πετυχαίνει έναν διπλό στόχο: αφενός χαρακτηρίζει τον Κέλσο έμμεσα ως έναν συνετό στρατιωτικό που υπολογίζει και αντιμετωπίζει ολιστικά μια εμπόλεμη κατάσταση, αφετέρου τον χρησιμοποιεί ως έναν δραματικό προάγγελο της αυτοκτονίας του Όθωνα, καθώς ο

²⁷ Ενδεχομένως το συγκεκριμένο σημείο να ήταν και η πηγή έμπνευσης του Πλουτάρχου για τους μετέπειτα βίους του.

²⁸ Πρόκειται για μια από τις καθολικές γενικεύσεις του Πλουτάρχου, που στόχο έχουν την άσκηση κριτικής στα προαναφερθέντα γεγονότα· είναι μια συνήθης πρακτική, όπως παρατηρεί ο Wolman (1972, 677). Σύμφωνα με τον de Blois (1992, 4611), ο Πλούταρχος χρησιμοποιεί παρόμοια φιλοσοφικά σχόλια και στους ρωμαϊκούς βίους των ζευγών των *Παράλληλων Βίων*, ώστε να προσδώσει μια ηθικολογική χροιά στην ερμηνεία της ρωμαϊκής ιστορίας. Βλ. Pernot 1993, 174-176, όπου αναλύεται η επαινετική χρήση της τύχης.

²⁹ Βλ. Little και Ehrhardt 1994, 95.

Κάτων και ο Σκιπίων, αμέσως μετά την ήττα τους, αυτοκτόνησαν στην Ουτική και τη Θάψο αντίστοιχα, μη μπορώντας να αντισταθούν περαιτέρω στις δυνάμεις του Καίσαρα.³⁰

Ο Όθωνας κρίνεται και από τον Πλούταρχο και από τους ενδοδιηγητικούς χαρακτήρες επί τη βάσει της ορθής διοίκησης του στρατού, όπως συμβαίνει άλλωστε σε ολόκληρο τον *Βίο*.³¹ Το ιστορικό παράδειγμα του Κάτωνα και του Σκιπίωνα γίνεται η βάση θεμελίωσης και το αντιστάθμισμα μεταξύ ενός έμμεσου ψόγου προς τον αυτοκράτορα και όλους όσους κυνηγούν την τύχη τους και ενός έμμεσου επαίνου προς όλους όσους στοχεύουν στο κοινό καλό της Ρώμης. Ο Κέλσος, όμως, δεν ψέγει ούτε τους στρατιώτες, ούτε τους αξιωματικούς τους για την αφοσίωση στις αυτοκρατορικές διαταγές, αλλά τον ύψιστο ηγέτη τους, τον ίδιο τον αυτοκράτορα, αποτρέποντας έτσι τους υποτελείς του από τη μίμηση παρελθοντικών και σύγχρονων τυχοδιωκτικών προτύπων.

Η εξισορρόπηση του έμμεσου επαίνου και του έμμεσου ψόγου έχει ως αποτέλεσμα να πειστούν οι αξιωματικοί (*ἔπειθε τοὺς ἡγεμονικούς*) και να καταπραϋνθούν οι οργίλες φύσεις των στρατιωτών. Αυτά τα δύο αποτελέσματα αναδεικνύουν εν τέλει και την εμπιστοσύνη των στρατιωτικών στο πρόσωπο του Κέλσου παρά στο πρόσωπο του Όθωνα. Αυτό συμβαίνει, διότι ο έμμεσος ψόγος ενός φύσει τραυματικού γεγονότος και η αμφισβήτηση των ηγετικών ικανοτήτων του αυτοκράτορα προοικονομεί τη μελλοντική εμπειρία ενός εξίσου τραυματικού γεγονότος: της ολοσχερούς ήττας τους από τον Βιτέλλιο και της αυτοκτονίας του Όθωνα.³² Από την άλλη πλευρά, όμως, ο Κέλσος, συνδυάζοντας έμμεσα τις δύο ρητορικές τεχνικές, υποδηλώνει ότι οι στρατιώτες, όπως και ο Όθων, έχουν την επιλογή: είτε θα πράξουν με γνώμονα το κοινό καλό και σωστή στρατηγική, είτε θα συνεχίσουν να κυνηγούν την τύχη τους και θα καταλήξουν να επαινούνται ή να τους μέμφονται στο μέλλον αντίστοιχα.

3. §15.3-6: Έμμεσος έπαινος και έμμεση αυτο-μομφή

Μερικές ώρες πριν ο Όθωνας αυτοκτονήσει, όπως ο ίδιος θεωρούσε ορθό να πράξει, ώστε να αποφευχθεί περαιτέρω αιματοχυσία εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου με τον Βιτέλλιο, οι φίλοι και

³⁰ Η Jacobs (2018, 91 σημ. 188) πιθανολογεί ότι ο Πλούταρχος είχε στο μυαλό του την αυτοκτονία του Κάτωνα για να αφηγηθεί την αυτοκτονία του Όθωνα. Για την αυτοκτονία του Κάτωνα στον Πλούταρχο, βλ. Zadorojnyi 2007.

³¹ Ash 1997, 192.

³² Μέσω αυτού του πρίσματος, μπορεί να υποτεθεί ότι ο Πλούταρχος κατασκεύασε τη σύντομη αυτή ομιλία.

στρατιώτες του προσπάθησαν ως ικέτες να τον πείσουν να μην τους εγκαταλείψει.³³ Μεταξύ των υπολοίπων αντιδράσεων που άρμοζαν στο τυπικό της ικεσίας (*Όθων* 15.1-2), οι αναγνώστες του βίου βλέπουν και ακούν, μέσω μιας εναργούς αφήγησης που επιτυγχάνεται και με τη χρήση ευθέως λόγου (*Ίσθι, Καῖσαρ, οὕτως ὑπὲρ σοῦ παρατεταγμένους ἅπαντας*), έναν ανώνυμο και άγνωστο στρατιώτη να υψώνει το σπαθί του, να ορκίζεται πίστη στον Όθωνα και ύστερα να αυτοκτονεί.³⁴ Η δημόσια αυτή δήλωση και η αυτοκτονία μπορούν να εκληφθούν ως μια ομαλή μετάβαση για τη δημόσια εξαγγελία του Όθωνα και ως ένας έμμεσος έπαινος προς τον Όθωνα αντιστοίχως. Ο έπαινος δεν δηλώνεται ρητά στο κείμενο, συνάγεται ωστόσο, επειδή ο στρατιώτης προβαίνει στην πράξη της αυτοκτονίας ακριβώς για να επικυρώσει την απόλυτη αφοσίωση στον αυτοκράτορά του.³⁵

Ύστερα από αυτό το γεγονός, ο Όθωνας προβαίνει στη δημόσια εξαγγελία με σκοπό να ανακοινώσει στους υποστηρικτές και τους ακολούθους του την εγκατάλειψη του πολέμου εναντίον του Βιτελλίου. Η δημόσια εξαγγελία του Όθωνα παραδίδεται από τον Πλούταρχο σε ευθύ λόγο.³⁶ Ο ίδιος παραμένει ήρεμος και με καλή διάθεση (*φαιδρῶ δὲ καὶ καθεστῶτι προσώπῳ*).³⁷ Ξεκινά με την κλητική προσφώνηση *συστρατιῶται*, εξισώνοντας έτσι τον εαυτό του με μέρος του ακροατηρίου του, και χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη μέρα ευτυχέστερη

³³ Πβ. Τάκ. *Hist.* 2.46, όπου αυτή η παράκληση αποδίδεται στον πραιτωριανό έπαρχο Πλῶτιο Φίρμιο.

³⁴ Πβ. Σουητ. *Otho* 10.1, όπου ο αγγελιαφόρος-στρατιώτης είναι ο ίδιος στρατιώτης που αυτοκτονεί. Ο Σουητώνιος παραθέτει ως πηγή τον πατέρα του που ήταν παρών στο περιστατικό. Παρόμοια παραδίδει ο Δίων στο LXIV.11. Από την άλλη ο Τάκιτος δεν αναφέρεται σε κανέναν αυτόχειρα στο συγκεκριμένο σημείο. Αντίθετα, ονοματίζει τον Ιούλιο Αग्रήστι ως αυτόχειρα για να επιβεβαιώσει τα λόγια του στον Βιτέλλιο (*Hist.* 3.54).

³⁵ Ash 2007, 200. Η ανωνυμία, όμως, του στρατιώτη, καθώς και η κατάταξή του μεταξύ των άγνωστων στρατιωτών (*εἷς δὲ τῶν ἀφανεστέρων*), χωρίς να προσδιορίζεται καν ο στρατιωτικός του τίτλος, δηλώνει ενδεχομένως μια καθολικότητα και συλλογικότητα ως προς την υποστήριξη του Όθωνα, όπως φαίνεται και από τη χρήση των άοριστων επιμεριστικών αντωνυμιών που χρησιμοποιούνται για να προσδιοριστούν οι ικέτες (*τινές, οὐδείς, πάντες, Όθων* 15.1-2). Είναι αμφισβητήσιμο αν η εκδήλωση λατρείας των υπηκόων και του στρατιώτη επηρέασαν ή όχι την ομιλία που επρόκειτο να δώσει ο Όθων, καθώς, όπως δηλώνει ο Πλούταρχος, δεν πτοήθηκε καθόλου (*τούτων οὐδὲν ἐπέκλασε*). Το σίγουρο είναι ότι η πράξη του στρατιώτη έγινε προϊόν μίμησης στην τελετή της νεκρικής καύσης, όπου μερικοί αυτοκτόνησαν πάνω από το καιόμενο πτώμα του Όθωνα (*Όθων* 17.4). Βλ. Christoforou 2017, 10 που θεωρεί τη συμπεριφορά των υποστηρικτών του Όθωνα αλόγιστη. Πβ. Τάκιτος *Hist.* 2.49.15-18 και Σουητ. *Otho* 12.2. Για μια ενδεικτική και ενδελεχή μελέτη σχετικά με την αυτοκτονία βλ. Hill 2004.

³⁶ Ο Τάκιτος (*Hist.* 2.47) και ο Δίων (LXIV.13) παραθέτουν την εξαγγελία του Όθωνα με μερικώς διαφορετικό τρόπο. Μόνο ο Σουητώνιος δεν την παραδίδει. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι μόνο οι ομιλίες του στρατιώτη και του Όθωνα στο συγκεκριμένο κεφάλαιο (πβ. και 16.2, όπου απευθύνεται στον ανιψιό του Κοκκήιο) παραδίδονται σε ευθύ λόγο σε ολόκληρο τον βίο, πιθανότατα διότι ο Πλούταρχος τις θεωρεί σημαντικές ενδείξεις για την ανάδειξη του χαρακτήρα του βιογραφούμενου προσώπου.

³⁷ Θυμίζει την αταραξία με την οποία ο Πείσων δέχτηκε τη διαδοχή στον θρόνο (*Γάλβ.* 23.5).

(μακαριωτέρα) της ημέρας που αναγορεύτηκε αυτοκράτορας. Εκδηλώνοντας τη χαρά του, επαινεί έμμεσα τους υποτελείς του για την αφοσίωση και την υποστηρικτική τους στάση (τοιούτους όρων ύμας καὶ τηλικούτων άξιούμενος), η οποία εκφράστηκε μέσω της ικεσίας και της αυτοκτονίας που προαναφέρθηκαν. Ακόμη ευτυχέστερη, όμως, θεωρεί ότι θα είναι η μέρα του θανάτου του για χάρη των συμπολιτών του (τοῦ καλῶς άποθανεῖν ὑπέρ τοσούτων καὶ τοιούτων πολιτῶν).³⁸ Η εξαγγελία του, λοιπόν, αρχίζει έναν τύπο προδιόρθωσης, ώστε να καταφέρει να προετοιμάσει τους ακροατές του για όσα πρόκειται να συμβούν.

Οι έπαινοι προς τους ακροατές της ομιλίας του διαφαίνονται μέσω της χρήσης των δεικτικών αντωνυμιών *τοιούτους*, *τοσούτους*, *τοσούτων* και *τοιούτων*. Αυτές οι αντωνυμίες φέρουν νοηματικά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των υπηκόων που αλλιώς ο Όθων θα δήλωνε με επίθετα, τα οποία δείχνουν την πίστη και την αφοσίωσή τους στο πρόσωπό του, όπως *πιστός*. Αυτοί οι πολίτες και οι στρατιώτες *απαρτίζουν* την πατρίδα, για την οποία αφειδώς προσφέρεται να θυσιαστεί ο Όθων, με γνώμονα το γεγονός ότι κρίθηκε άξιος να κυβερνήσει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (*εί τῆς Ρωμαίων ήγεμονίας άξιος γεγονός*).³⁹ Ο υποθετικός λόγος, τον οποίο χρησιμοποιεί ο Όθων, εκφράζει το πραγματικό γεγονός. Με αυτόν τον τρόπο, υπογραμμίζει και τη βεβαιότητα ότι πρόκειται να αυτοκτονήσει, όπως βέβαιη ήταν και η αξίωση να ανέλθει στον θρόνο, αν και αυτό επετεύχθη μέσω συνωμοσίας.

Το επιχείρημά του ενισχύεται από τρία ιστορικά *παραδείγματα* που παραθέτει.⁴⁰ Ο Όθων φέρνει στη μνήμη των ακροατών του τους πολέμους με τους τρεις μεγαλύτερους εχθρούς που έως τότε παραλίγο να κατακτούσαν τη Ρώμη, χρησιμοποιώντας μετωνυμικά τα ονόματά τους: Αννίβας, Πύρρος και Κίμβροι.⁴¹ Παραθέτοντας αυτά τα *παραδείγματα*, ο Όθων καλύπτει τον έμμεσο έπαινο που τυπικά θα αποδιδόταν σε όλους όσοι πολέμησαν εναντίον των

³⁸ Ωστόσο, αμφιβάλλει για την νίκη των αντιπάλων του λόγω των αναμενόμενων ενισχύσεων (πβ. Τάκ. *Hist.* 2.46), της υποστήριξης της Συγκλήτου και της ομηρίας των συγγενών του Βιτελλίου (Όθων 5.2). Βλ. μαζί Little και Ehrhardt 1994, 87-88 και 97.

³⁹ Αντίθετα προς αυτόν, ο υποθετικός λόγος που χρησιμοποιήθηκε από τον Κέλσο, αν και εκφράζει το πραγματικό, βασιζόταν στην αβεβαιότητα του ομιλούντος για την ακεραιότητα του Όθωνα.

⁴⁰ Πβ. Δίων (LXIV.13.2) ο οποίος παραθέτει διαφορετικά ιστορικά *παραδείγματα* προς αποφυγή (Μάριος, Κίννας, Σύλλας) και προς μίμηση (Δέκιος, Κούρτιος, Ρήγουλος) με κεντρική θεματική τον εμφύλιο· ο Τάκτος δεν δίνει κανένα. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι ο Πλούταρχος μερικά χρόνια μετά θα γράψει τους βίους των Πύρρου, Φάβιου Μάξιμου και Κλαύδιου Μάρκελλου που πολέμησαν εναντίον του Αννίβα, και των Μάριου και Σύλλα, οι οποίοι νίκησαν τους Κίμβρους. Για αυτές τις διακειμενικές ομοιότητες μεταξύ των *Παράλληλων Βίων* και των *Βίων Καισάρων*, βλ. Beck 2017.

⁴¹ Πόλεμοι εναντίον: του Πύρρου (280-275 π.Χ.)· του Αννίβα (218-203 π.Χ.)· των Κίμβρων (102-101 π.Χ.).

προαναφερθέντων εχθρών. Ο νέος αυτοκράτορας γνωρίζει σε ποιους απευθύνεται και πώς πρέπει να τους μιλήσει, ώστε να τους πείσει ότι η αυτοκτονία του είναι αναπόφευκτη· πολλοί από τους ακροατές του ήταν απόγονοι εκείνων που πολέμησαν εναντίον των τριών αυτών εχθρών.

Ο Όθων ισχυρίζεται με λογική ότι τη δεδομένη στιγμή δεν πρόκειται για συμβατικούς⁴² πολέμους, αλλά για έναν εμφύλιο, του οποίου οι δύο αντίπαλες παρατάξεις θα αδικήσουν την πατρίδα τους, είτε νικήσουν είτε ηττηθούν (*πολεμοῦντες ἀμφότεροι τὴν πατρίδα καὶ νικῶντες ἀδικοῦμεν καὶ νικώμενοι*), διότι το κέρδος του νικητή θα είναι η ζημία της πατρίδας (*καὶ γὰρ τὸ ἀγαθὸν κρατοῦντος ἐκείνη κακὸν ἐστὶ*). Ο φαύλος κύκλος που διέπει έναν εμφύλιο πόλεμο αποδίδεται με τη δομή των δύο παραπάνω προτάσεων. Στην πρώτη, η αδικία (*ἀδικοῦμεν*) τοποθετείται μεταξύ της νίκης (*νικῶντες*) και της ήττας (*νικώμενοι*). Στη δεύτερη, τα δύο αντιθετικά μεγέθη *ἀγαθὸν* και *κακὸν* περικλείουν την επικράτηση της μιας εκ των δύο παρατάξεων (*κρατοῦντος*), καθώς και τη δοτική προσωπική αντιχαριστική *ἐκείνη* που αναφέρεται στη Ρώμη.

Ο Όθων, σχηματίζοντας αυτόν τον μεταφορικό κύκλο στο κέντρο του οποίου τοποθετούνται οι έννοιες της αδικίας και της πατρίδας, θεωρεί αξιόμεμπτους όλους όσους συμμετείχαν σε εμφυλίους πολέμους,⁴³ εν αντιθέσει με την επαινετή πράξη αντίστασης εναντίον των προαναφερθέντων εξωτερικών εχθρών. Ωστόσο, δεν λέει τίποτα ευθέως, ώστε να μην γίνει προσβλητικός προς το ακροατήριό του, το οποίο του έχει συμπεριφερθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

Αμέσως μετά, ο Όθων ζητά να πιστέψουν ότι ο θάνατός του θα είναι πιο ένδοξος από μια ενδεχόμενη διακυβέρνησή του, γιατί δεν μπορεί να βρει κάποιον λόγο που θα συνεισφέρει στην ύπαρξη ειρήνης και ομόνοιας αν συνεχίσει τη μάχη εναντίον του Βιτελλίου (*οὐ γὰρ ὀρῶ τί τηλικούτον Ῥωμαίοις ὄφελος ἔσομαι κρατήσας, ἢ λίκον ἐπιδοῦς ἑμαυτὸν ὑπὲρ εἰρήνης καὶ ὁμονοίας*).⁴⁴ Με τον θάνατό του πιστεύει ότι θα προστατεύσει τη Ρώμη από το να ζήσει

⁴² Καταχρώμαι τη σύγχρονη ορολογία, ώστε να αποφύγω τον χαρακτηρισμό «διεθνείς» σε μια περίοδο, όπου συζητείται ο λαός, η φυλή και όχι το έθνος με την αυστηρή σύγχρονη έννοια.

⁴³ Αυτό προκύπτει και από τον φόβο των στρατιωτών των δύο αντίπαλων παρατάξεων μην εξελιχθούν τα πράγματα, όπως κατά τη διάρκεια των εμφυλίων μεταξύ Σύλλα και Μάρκου και Πομπήιου και Καίσαρα, δηλαδή σε μάταιες αιματοχυσίες και πολιτική, κοινωνική και οικονομική αστάθεια (*Όθων* 9.4).

⁴⁴ Η σωστή πολιτική κρίση του Όθωνα στο συγκεκριμένο σημείο αντικατοπτρίζει τον ιδεώδη πολιτικό του Πλουτάρχου, όπως τον παρουσιάζει στα *Πολιτικά Παραγγέλματα* 823F-825F.

άλλη μια παρόμοια μέρα με εκείνη της ήττας του από τον Βιτέλλιο. Επομένως, ταυτίζει τον εαυτό του με όσους ηγήθηκαν σε παρόμοιες εμφύλιες συρράξεις, διότι –μέσα από τις εσφαλμένες κρίσεις τους– η Ρώμη οδηγήθηκε σχεδόν στην απόλυτη αυτοκαταστροφή. Έτσι, μετατοπίζει ο ίδιος το βάρος του έμμεσου ψόγου από όλους όσοι μάχονται εναντίον των συμπολιτών τους στον εαυτό του.

Αυτή η άποψη ενισχύεται από το γεγονός ότι ο Όθωνας επαινεί έμμεσα τρεις φορές χρησιμοποιώντας κλιμακωτά τις λέξεις *συστρατιῶται* (15.3), *πολιτῶν* (15.4) και *Ρωμαίων/Ρωμαίους* (15.4, 15.6), όταν αναφέρεται στη στάση των στρατιωτών του την ημέρα της παρούσας εξαγγελίας, στη στάση των Ρωμαίων την ημέρα που τον αναγόρευσαν αυτοκράτορα και τον καιρό που όλοι οι Ρωμαίοι είχαν αντιταχθεί στους προαναφερθέντες εχθρούς. Έτσι, οι έμμεσοι έπαινοι προς αυτά τα τρία συλλογικά υποκείμενα συνυφαίνονται με έναν άρρητο έπαινο προς την ίδια τη Ρώμη, μέλη της οποίας είναι τα πρώτα.⁴⁵ Ο άρρητος αυτός έπαινος αντιδιαστέλλεται τελικά με την έμμεση αυτο-μομφή του Όθωνα, ο οποίος τελικά αναλαμβάνει τις ευθύνες του για τον εμφύλιο πόλεμο.

Η παραπάνω ομιλία είναι ο δείκτης που προσδιορίζει εκείνη ακριβώς τη στροφή στη συμπεριφορά του, κατά την οποία από θερμόαιμος ηγέτης, πρώην ακόλαστος φίλος του Νέρωνα που εμπλέκεται σε συνωμοσία εναντίον του αυτοκράτορά του, μετατρέπεται στο πρότυπο ηγέτη που αυτοθυσιάζεται για χάρη της αυτοκρατορίας, επειδή συνειδητοποιεί την κρισιμότητα της κατάστασης.⁴⁶ Γι' αυτό ο Πλούταρχος καταλήγει να συμπυκνώνει ολόκληρο τον βίο του σε μια μόνο πρόταση: *βιώσας γὰρ οὐδὲν ἐπιεικέστερον Νέρωνος ἀπέθανεν εὐγενέστερον* (18.2).⁴⁷

Συμπεράσματα

⁴⁵ Για τον συλλογικό έπαινο και αυτόν προς την πόλη, βλ. Pernot 1993, 189-191.

⁴⁶ Για τη μεταστροφή χαρακτήρων στον Πλούταρχο, βλ. Swain 1989 και Fulkerson 2012. Το τελευταίο στάδιο κριτικής του Όθωνα είναι η πολιτική και η πολιτισμική διαχείριση: η λήξη ενός εμφυλίου πολέμου δεν αφορά μόνο τον στρατό που μάχεται, αλλά ως επί τον πλείστον την πολιτεία (όχι με την έννοια του πολιτεύματος). Έτσι, ισχυροποιείται η θέση του Stadter (2014, 18-19), ο οποίος διατείνεται ότι ο Πλούταρχος γράφει μια ιστορική βιογραφία για να εμπνεύσει «πολιτική ηθική» (βλ. Aalders 1982 και Cook 2004) γνώρισμα που στο τέλος αποκτά ο Όθωνας αυτοκτονώντας για να σώσει τη Ρώμη.

⁴⁷ Παρόμοια συνοψίζουν τη ζωή του Όθωνα και οι υπόλοιποι τρεις συγγραφείς. Ο Τάκιτος (*Hist.* 2.50) αναφέρεται στις δύο πράξεις που τον σημάδεψαν: αφενός αρνητικά λόγω της συνωμοσίας εναντίον του Γάλβα, αφετέρου θετικά λόγω της αυτοκτονίας του: παρόμοια ο Δίων (LXIV.15.2α). Ο Σουητώνιος (12.2) μεταβιβάζει τις απόψεις αυτές σε ανώνυμους χαρακτήρες κλείνοντας τον βίο με τη θεωρία ότι ακόμη και η συνωμοσία εναντίον του Γάλβα δεν ήταν αυτοσκοπός, αλλά μια προσπάθεια επαναφοράς της ελευθερίας και της δημοκρατίας.

Οι τρεις περιπτώσεις μελέτης δημοσίων ομιλιών, που σχολιάστηκαν, υποστηρίζονται από έμμεσους επαίνους και έμμεσους ψόγους. Πρώτα, συμπεραίνεται ότι δεν είναι απαραίτητο ο έπαινος και ο ψόγος να δηλώνονται ενδοκειμενικά μέσω των συνήθων ομόρριζων ρημάτων. Στα χωρία προς μελέτη εντοπίστηκαν έμμεσες επαινετικές και επικριτικές αναφορές. Η χρήση των δύο αυτών τεχνικών, όντας αρκετά συχνή, είναι δείγμα ρητορικής μαεστρίας του Πλουτάρχου, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό διαφοροποιείται από τις άλλες (ιστορικές και βιογραφικές) πηγές. Η χρήση περιφραστικών τύπων, ηθικά φορτισμένων λέξεων και η σύγκριση με τα ιστορικά *παραδείγματα* μπορούν να αποδώσουν τον έπαινο και τον ψόγο με πλάγιο τρόπο. Έτσι, αυτός που επαινεί ή ψέγει αποδεσμεύεται από την κατηγορία για μεροληψία.

Είναι φυσικά ανέφικτο να γνωρίζουμε κατά πόσον τα ιστορικά πρόσωπα θα μιλούσαν κατ' αυτόν τον τρόπο, όπως δηλαδή παραδίδονται οι ομιλίες από τον Πλούταρχο, ιδίως στις δύο περιπτώσεις πλαγίου λόγου, όπου η διατύπωση μπορεί να είναι αρκετά παραφρασμένη συγκριτικά με τον ευθύ λόγο. Ωστόσο, ένα δεύτερο συμπέρασμα αφορά στη σχέση μεταξύ επαίνου, ψόγου και χαρακτηρισμού. Σε όλες τις περιπτώσεις αναδεικνύονται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα όχι μόνο του ομιλούντος προσώπου, αλλά και των παρευρισκόμενων, μέσω ενός αμφίδρομου χαρακτηρισμού μεταξύ πρωταγωνιστή και δευτεραγωνιστών, καθώς και μέσω ενός μονόπλευρου αυτο-χαρακτηρισμού είτε του πρωταγωνιστή του βίου, του Όθωνα, είτε του δευτεραγωνιστή Κέλσου.

Ιδιαίτερης προσοχής χρήζει η συγκάλυψη των ψόγων στην πρώτη και τη δεύτερη περίπτωση μελέτης, οι οποίες συγκλίνουν μέσω του έμμεσα στηλιτευτικού (και ενδεχομένως προκλητικού) λόγου του Κέλσου. Στην πρώτη, ο αποφυλακισθείς αποδεικνύει τον πραγματικό του χαρακτήρα όντας ευγενής και καλύπτει επιδέξια την κατηγορία που θέλει να προσάψει στον Όθωνα. Στη δεύτερη, ο ίδιος ως δυναμικός στρατιωτικός προσφεύγει σε έναν έμμεσο ψόγο που, σε συνδυασμό με την ανάκληση μνημών, επαναφέρει την ευταξία στο στρατόπεδο. Η προσδοκία της μίμησης και στις δύο περιπτώσεις είναι εμφανής: ο Κέλσος παρουσιάζεται ως ακέραιος και λογικός στρατιώτης του στέμματος και το ίδιο ζητά από τους αξιωματικούς και τους στρατιώτες του.

Εντοπίζεται, όμως, μια βασική διαφορά μεταξύ Κέλσου και Όθωνα, η οποία εγείρει υποψίες για την ιδιοσυγκρασία του Κέλσου στο τέλος. Σε αντίθεση με τον Κέλσο, που αιτιολογεί τρόπον τινά την επιμονή των Κάτωνα και Σκιπίωνα στον εμφύλιο πόλεμο, ο Όθων

δεν δίνει κανένα ελαφρυντικό στους συμμετέχοντες σε εμφύλιο, παρότι ο ίδιος μόλις πριν από μερικές ώρες επέμενε να κατατροπώσει τον Βιτέλλιο. Επομένως, η εξαγγελία του Όθωνα στο τέλος είναι ένας απόηχος των προτροπών του Κέλσου: ο Όθων, αν και κινήγησε την τύχη του επιδιώκοντας άλλη μια μάχη, εκλογικεύεται και βρίσκει τη λύση για τη λήξη του εμφυλίου.

Είναι δυνατό να εξαχθεί και ένα τελευταίο συμπέρασμα σχετικά με τη χρήση του επαίνου και του ψόγου στον εν λόγω βίο. Κοινός παρονομαστής και στις τρεις περιπτώσεις είναι η μνήμη, μέρη της οποίας στις δύο τελευταίες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται ως αρνητικά και θετικά ερείσματα-*παραδείγματα* των υπολοίπων επιχειρημάτων των ομιλητών αντίστοιχα. Αν οι δύο ομάδες ιστορικών *παραδειγμάτων* αποσπαστούν από το περικείμενό τους, τότε αυτό χάνει τη βασική του δυναμική: τη συναισθηματική φόρτιση του κοινού, το οποίο ταυτίζεται άμεσα ή έμμεσα με τα αναφερόμενα *παραδείγματα*, μέσω της σύγκρισης του ίδιου (του κοινού) με τους προγόνους του εντός παρόμοιας κατάστασης εμφυλίου πολέμου. Παρά τη συνήθη πρακτική της προβολής προγόνων ως πρότυπα μίμησης, οι δύο τελευταίες περιπτώσεις αποκλίνουν, αφού οι ομιλητές αποτρέπουν από τη μίμηση πρακτικών σχετικών με τα ιστορικά *παραδείγματα*. Στη δεύτερη περίπτωση, ο τυχοδιωκτισμός αντιπαραβάλλεται με την προσπάθεια σωτηρίας του πατροπαράδοτου πολιτεύματος, ενώ στην τρίτη περίπτωση ο εμφύλιος πόλεμος με την ένδοξη αντίσταση εναντίον εξωτερικών εχθρών.

Τα αναληπτικά ιστορικά *παραδείγματα* χρησιμοποιούνται προληπτικά στην αφήγηση ως μερικώς επαινετές καταστάσεις, η μίμηση των οποίων δεν αρμόζει στις προκείμενες περιστάσεις. Επομένως, ο καθορισμός μιας *de facto* επαινετής ή μεμπτής πράξης είναι ρευστός, επειδή εξαρτάται από την σύγχρονη στον ομιλητή κατάσταση, όπου τα *παραδείγματα* βρίσκονται σε αχρονία, καθώς λειτουργούν σαν καθρέφτες μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, οι οποίοι ανακλούν σε ένα πιθανό –αξιόμεμπτο και στις δύο περιπτώσεις– μέλλον. Έτσι, οι δύο ρητορικές τεχνικές, συνδεόμενες με αναθυμήσεις, λειτουργούν ισχυρότερα και οι ομιλητές πείθουν τα ακροατήριά τους (αν και στην περίπτωση της ομιλίας του Όθωνα το ακροατήριο, παρότι υπακούει, φέρει βαρέως τις επιταγές του αυτοκράτορα).

Συνοπτικά, η λειτουργία του επαίνου και του ψόγου από έναν χαρακτήρα μιας αφήγησης δεν είναι μονοδιάστατη, δηλαδή κάποιος δεν επαινεί ή ψέγει με αυτό ως σκοπό. Αντιθέτως, οι δύο αυτές τεχνικές συμβάλλουν σημαντικά όχι μόνο στον χαρακτηρισμό του ατόμου στο οποίο απευθύνεται ο έπαινος ή ο ψόγος, αλλά και στην ερμηνευτική διαδικασία του κειμένου. Μέσω

αυτής σκιαγραφούνται –εν προκειμένω– ιστορικά πρόσωπα των βίων, τα οποία λειτουργούν εν τέλει ως παραδείγματα αρνητικής ή θετικής ηθικής που προτρέπουν στη μεταβολή απόψεων και συμπεριφορών, συγκριτικά με μετέχοντες σε παρελθοντικά, αξιοσημείωτα γεγονότα. Έτσι, ο έπαινος είναι συνυφασμένος με την προτροπή προς τη μίμηση του ατόμου που επαινείται, ενώ ο ψόγος παίρνει έναν αποτροπαϊκό χαρακτήρα, με την έννοια ότι αποδιώχνει από τις κατακρινόμενες συμπεριφορές.

Βιβλιογραφία

- Aalders, G. J. D. 1982. *Plutarch's Political Thought*, μτφ. Α. Μ. Manelofsky. Άμστερνταμ/Νέα Υόρκη: North-Holland Publishing Company.
- Ash, R. 2007. *Tacitus Histories Book II*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- _____ 1997. “Severed Heads: Individual Portraits and Irrational Forces in Plutarch’s *Galba* and *Otho*.” J. Mossman (επιμ.) *Plutarch and his Intellectual World: Essays on Plutarch*. Λονδίνο/Σουόνσι: Classical Press of Wales, 189-214.
- Beck, M. 2017. “Time and Space in Plutarch.” Α. Georgiadou και Κ. Oikonomopoulou (επιμ.), *Space, Time and Language in Plutarch*. Βερολίνο/Βοστώνη: De Gruyter, 25-40.
- Blois de, L. 2008. “Soldiers and Leaders in Plutarch’s *Galba* and *Otho*.” V. Hirschmann κ.ά. (επιμ.), *A Roman Miscellany: Essays in Honour of Anthony R. Birley on his Seventieth Birthday*. Γκντασκ: Foundation for the Development of Gdańsk University, 5-13.
- _____ 1992. “The Perception of Politics in Plutarch’s Roman Lives.” *ANRW* II 33.6: 4598-4615.
- Bowersock, G. W. 1998. “Vita Caesarum. *Remembering and Forgetting the Past*.” St. M. Maul κ.ά. (επιμ.), *La Biographie Antique*. Γενεύη: Fondation Hardt, 193-215.
- Bucher-Isler, B. 1972. *Norm und Individualität in den Biographien Plutarchs*. Στουτγκάρδη: Paul Haupt.
- Buckler, J. 1992. “Plutarch and Autopsy.” *ANRW* II 33.6: 4788-4830.
- Cary, E. 1968. *Dio's Roman History*. Λονδίνο/Κέιμπριτζ (Μασ.): Harvard University Press.
- Christoforou, P. 2017. “‘If he is Worthy’: Interactions between Crowds and Emperors in Plutarch and Tacitus’ Accounts of A.D. 69.” *Rosetta* 21: 1-16.

- Cook, Br. L. 2004. "Plutarch's 'Many Other' Imitable Events: *Mor.814B* and the Statesman's Duty." L. de Blois κ.ά. (επιμ.), *The Statesman in Plutarch's Works: Plutarch's Statesman and his Aftermath: Political, Philosophical, and Literary Aspects*. Λέιντεν/Βοστώνη: Brill, 201-210.
- Desideri, P. 1992. "I documenti di Plutarco." *ANRW* II 33.6: 4536-4567.
- Duff, T. 1999. *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Erl, A. 2008. "Cultural Memory Studies: An Introduction." A. Erl και A. Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Βερολίνο/Νέα Υόρκη: De Gruyter, 1-18.
- Ferrero, I. M. 1997. "Pragmatismo plutarquiano y dramatismo suetoniano en las *Vitae Caesarum*." C. Schrader κ.ά. (επιμ.), *Plutarco y la Historia. Acta del V Simposio Español sobre Plutarco, 20-22 de Junio de 1996, Zaragoza*. Σαραγόσα: Área de Filología Griega, Departamento de Ciencias de la Antigüedad, Universidad de Zaragoza, 315-327.
- Flacelière, R. και É. Chambry 1979. *Plutarque: Vies, tome XV, Artaxerxès, Aratos, Galba, Othon*. Παρίσι: Les Belles Lettres.
- Fowler, H. N. ⁴1969. *Plutarch's Moralia*, 10. Λονδίνο/Κέμπριτζ (Μασ.): Harvard University Press.
- Fulkerson, L. 2012. "Plutarch on Statesman Stability, Change, and Regret." *Illinois Classical Studies* 37: 51-74.
- Geiger, J. 2017. "Greek and the Roman Post in the Second Sophistic." A. Georgiadou και K. Oikonomopoulou (επιμ.), *Space, Time and Language in Plutarch*. Βερολίνο/Βοστώνη: De Gruyter, 119-125.
- _____ 2005. "Plutarch's Choice of Roman Heroes: Further Considerations." A. P. Jiménez και Fr. B. Titchener (επιμ.), *Historical and Biographical Values of Plutarch's Works. Studies devoted to Professor Philip A. Stadter by the International Plutarch Society*. Μάλαγα/Γιούτα: Universidad de Málaga, 231-242.
- _____ 1975. "Zum Bild Julius Caesars in der Römischen Kaiserzeit." *Historia* 24.3: 444-453.
- Georgiadou, A. 1988. "The 'Lives of the Caesars' and Plutarch's Other 'Lives'." *Illinois Classical Studies* 13.2: 349-356.

- Hill, T. 2004. *Ambitiosa Mors: Suicide and Self in Roman Thought and Literature*. Νέα Υόρκη/Λονδίνο: Routledge.
- Jones, S. P. 1971. *Plutarch and Rome*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Κεσίσογλου, Α. Ι. 1984. *Πλουτάρχου Γάλβας*. Αθήνα: Κέντρον Εκδόσεως Έργων Ελλήνων Συγγραφέων.
- Lamberton, R. 2001. *Plutarch*. Νιου Χέιβεν/Λονδίνο: Yale University Press.
- Lianeri, A. 2013. THE POETICS OF ANCIENT GREEK MEMORY AND THE HISTORICAL IMPERATIVE [Review of *The Greeks and Their Past: Poetry, Oratory and History in the Fifth Century BCE*, by J. Grethlein]. *History and Theory* 52.3: 451-461.
- Little, D. και Chr. Ehrhardt 1994. *Plutarch: Lives of Galba and Otho, A Companion*. Λονδίνο.
- Mommsen, Th. 1996. *A History of Rome under the Emperors*. Επιμ. και εισ. Th. Wiedemann, μτφ. Cl. Krojzl. Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Routledge.
- Jackson, J. 1970. *Tacitus in Five Volumes: The Annals*, 4. Λονδίνο/Κέιμπριτζ (Μασ.): Harvard University Press.
- _____ 1969. *Tacitus in Five Volumes: The Annals*, 5. Λονδίνο/Κέιμπριτζ (Μασ.): Harvard University Press.
- Lacy de, Ph. και B. Einarson ⁴1994. *Plutarch's Moralia*, 7. Λονδίνο/Κέιμπριτζ (Μασ.): Harvard University Press.
- Perrin, B. ²1962. *Plutarch's Moralia*, 11. Λονδίνο/Κέιμπριτζ (Μασ.): Harvard University Press.
- Pernot, L. 2005. *Η ρητορική στην αρχαιότητα*. Μτφ. Ξ. Τσελέντη, επιμ. Β. Σερέτη. Αθήνα: Δαίδαλος Ι. Ζαχαρόπουλος.
- _____ 1993. *La Rhétorique de l'éloge dans le monde Gréco-Romain*, 1. Παρίσι: Institut d'études augustiniennes.
- Rolde, J. C. 1970 *Suetonius*, 2. Λονδίνο/Κέιμπριτζ (Μασ.): Harvard University Press.
- Stadter, Ph. A. 1988. "The Proems of Plutarch's 'Lives'." *Illinois Classical Studies* 13.2: 275-295.
- Swain, S. 1989. "Character Change in Plutarch." *Phoenix* 43.1: 62-68.
- Wolman, H. B. 1972. "The Philosophical Intentions of Plutarch's Roman Lives." *Studi Classici in Onore di Quintino Cataudella*, 2. Κατάνια: Università di Catania, Facoltà di lettere e filosofia, 645-677.

Zadorojnyi, A. V. 2007. "Cato's Suicide in Plutarch." *The Classical Quarterly* 57.1: 216-230.

Abstract

In biography, praise and blame were –apart from the biographer's subjective or objective assessments about a character– a way of characterizing the protagonist or the secondary characters involved. Two public speeches are cited in indirect speech in Plutarch's *Otho*: in the first –a crosstalk between Marius Celsus and Otho at the release of the former (§1.1)– a reproach towards Otho is covered by Celsus' veiled self-praise; the second, which is uttered by Celsus towards his officers, balances between a covert censure towards Otho and an indirect praise to the supporters of Roman welfare (§13.1-3). The third is supposedly delivered by Otho (in direct speech), and is structured by an indirect praise towards the Romans (§15.3-6). The dynamics and weaknesses of persuasion in each speech are related to these techniques, while the recalled historical *paradeigmata* used in the last two cases serve as laudable or reprehensible comparisons to contemporary situations. The aim of this paper is to highlight the function of praise and blame in these speeches as a means to the characterisation of the speakers and their addressees. Through this analyzation it will be shown that praise and blame are also techniques used either to exhort to or to prevent from the mimesis of the speaker or the character(s) praised or blamed respectively.

Λέξεις κλειδιά: Πλούταρχος, *Βίοι*, *Όθων*, Μάριος Κέλσος, εμφύλιος, ιστορικά παραδείγματα, δημόσιοι λόγοι.

Ο πολιτικός ψόγος στη ρητορική εκπαίδευση. Ύστερη αρχαιότητα και Βυζάντιο

Μίνως Σκουντάκης

Η ρητορική στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία του 4ου και του 5ου αι. μ.Χ. παρέμενε εξαιρετικά σημαντική στις σφαίρες του δημοσίου και ιδιωτικού βίου. Στους σωζόμενους ρητορικούς λόγους των αιώνων αυτών διακρίνεται ο ενεργός ρόλος του ρήτορα-σοφιστή στα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας. Κάθε έκφανση της ζωής ενός ανθρώπου προσέφερε ευκαιρίες για την εκφώνηση ρητορικών λόγων, ενώ το ίδιο ίσχυε και για κάθε περίπτωση της δημόσιας ζωής, όπως η έλευση ενός νέου διοικητή, η τέλεση αθλητικών αγώνων, οι θρησκευτικές εορτές και οι πρεσβείες των πόλεων στην αυτοκρατορική αυλή.¹ Παρόλο που στη ρητορική της περιόδου διακρίνεται κυρίως η επιδεικτική λειτουργία, αυτό δεν σημαίνει ότι στερούταν πειθούς.² Τη σημασία και την επιρροή της ρητορικής αναδείκνυε και ο ρόλος της στην εκπαίδευση των μαθητών, εφόσον στις πόλεις της αυτοκρατορίας άνθιζαν οι ρητορικές σχολές, στις οποίες οι ρητοροδιδάσκαλοι δίδασκαν ένα σχεδόν σταθερό πρόγραμμα.³ Μέσα από τα παραδείγματα που χρησιμοποιούσαν οι ρητοροδιδάσκαλοι και την ανάλυση της θεωρίας περί *ψόγου* στα εγχειρίδια θα εξεταστεί πώς η διδασκαλία της ρητορικής αντανάκλασε την πολιτική ιδεολογία της προς εξέταση περιόδου.⁴

Τα *Προγυμνάσματα* προηγούνταν στη ρητορική εκπαίδευση ως προπαιδεία πάνω σε βασικές ρητορικές κατασκευές, όπως τη *διήγησιν*, την επιχειρηματολογία μέσω της *άνασκευής* και της *κατασκευής*, το *έγκώμιον*, την *έκφρασιν*, δηλαδή την περιγραφή, και φυσικά τον *ψόγον*. Ο μαθητής αφού διδασκόταν τη θεωρία του κάθε προγυμνάσματος, καλούταν να γράψει σύντομες

¹ Pernot 2015, 13-28 και 77-86. Για τη ρητορική της ύστερης αρχαιότητας βλ. ενδεικτικά Kennedy 1983, 3-264. Cameron 1991, 73-88 και 120-152. Για τις διάφορες περιστάσεις εκφώνησης διδακτικών λόγων πβ. την πραγματεία *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* που αποδίδεται στον Μένανδρο (Russell και Wilson 1981, 46-225).

² Ο Peter Brown (1992, 7) θεωρούσε περιορισμένες τις δυνατότητες της ρητορικής, υποστηρίζοντας ότι: «The reader should not labor under no illusion. Power, not persuasion, remains the most striking characteristic of the later Roman Empire in all its regions». Όμως, μέσα από τη μελέτη του φαίνεται η επιρροή που μπορούσε να ασκηθεί μέσω της ρητορικής και ενός κώδικα κοινών αξιών που προερχόταν από την παιδεία. Ο Pernot (2015), εστιάζοντας στην επιδεικτική ρητορική, τονίζει τη σημασία του είδους και την επιρροή που αυτή ασκούσε.

³ Γενικότερα για τη ρητορική εκπαίδευση βλ. Morgan 1998, 190-239. Cribiore 2001, 220-244. Pernot 2005, 229-260 9. Ματρου 2009, 415-439. Για τις ρητορικές σχολές των μεγάλων πόλεων βλ. Kennedy 1983, 133-179. Cribiore 2007, 42-82.

⁴ Τον ψόγο της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας μελέτησε ο Koster (1980), ο οποίος αναφέρεται σύντομα στην ύστερη αρχαιότητα (ό.π., 164-168). Για τον ψόγο στην ύστερη αρχαιότητα βλ. αναλυτικότερα Flower 2013, 49-77, του οποίου η μελέτη επικεντρώνεται στους ψόγους ιεραρχών ενάντια στον Κωνσταντίο Β΄.

ασκήσεις εφαρμόζοντάς την.⁵ Ο Αφθόνιος, στα *Προγυμνάσματα* που συνέθεσε στο β' μισό του 4ου αι., συμπεριέλαβε κεφάλαιο *Περὶ ψόγου*. Οι υπόλοιποι συγγραφείς *Προγυμνασμάτων*, ο Θέων τον 1ο αι., ο Ερμογένης τον 2ο αι. και ο Νικόλαος Μύρων τον 5ο αι., δεν ανέλυσαν ξεχωριστά τον ψόγο, αλλά απλώς τον ανέφεραν ως αντίθετο του εγκωμίου.⁶

Ο Αφθόνιος δομεί το εγκώμιο ως εξής: *προοίμιον, γένος, ανατροφή, πράξεις, σύγκρισις, επίλογος* και παραθέτει αναλυτικά τις θεματικές για κάθε μέρος.⁷ Πάνω στον ίδιο σκελετό πλάθεται ο ψόγος, αλλά αντί για τα θετικά χαρακτηριστικά, στον ψόγο παρουσιάζονται τα αρνητικά.⁸ Ο Αφθόνιος τον ορίζει: «λόγος έκθετικός τῶν προσόντων κακῶν» και ως παράδειγμα παραθέτει τον *Ψόγον Φιλίππου*.⁹ Το προοίμιο του λόγου δικαιολογεί τη χρήση του ψόγου: «δεν ταιριάζει να αφήνουμε την αρετή χωρίς επαίνους, ούτε την κακία χωρίς ψόγους, επειδή και με τα δύο αφήνεται στην άκρη το κέρδος από τον έπαινο των αγαθών και την κατηγορία των πονηρών.»¹⁰ Ακολουθεί ένας φανταστικός πολιτικός ψόγος ενάντια στην καταγωγή και την επεκτατική πολιτική του Φιλίππου, σαφώς επηρεασμένος από τους πολιτικούς λόγους του Δημοσθένη, ο οποίος ήταν το κατεξοχήν πρότυπο προς μίμηση στη ρητορική εκπαίδευση. Αν και το παράδειγμα δείχνει ένα ξεχωριστό λόγο ως ψόγο, το προοίμιο εντάσσει ιδανικά τον ψόγο σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, όπου συνυπάρχει ο εγκωμιασμός και ο ψόγος για την ωφέλεια του ακροατή.

⁵ Kennedy 1983, 54-73. Lausberg 1998, 485-499 (§1106-1139). Webb 2001. Hunger 2004.1, 160-196. Kennedy 2003.

⁶ Θέων: «Ἐκ μὲν τούτων ἐπαινεσόμεθα, ψέξομεν δὲ ἐκ τῶν ἐναντίων» (Patillon και Bolognesi 1997, §112.20-21). Ερμογένης: «μὴ ἀγνόει δέ, ὅτι καὶ τοὺς ψόγους τοῖς ἐγκωμίοις προσνέμουσιν, ἦτοι κατ' εὐφημισμὸν ὀνομάζοντες ἢ ὅτι τοῖς αὐτοῖς τόποις ἀμφοτέρω προάγεται» (Rabe 1913, 15.8-11). Νικόλαος: «[...] ἢ κατηγοροῦντες συστήσωμέν <τε> τὴν οἰκείαν ποιότητα καὶ διαβάλωμεν τὴν τοῦ ἐναντίου» (Felten 1913, 48.9-10).

⁷ Rabe 1926, 22.1-11: «Προοιμίᾳ μὲν πρὸς τὴν οὖσαν ὑπόθεσιν· εἶτα θήσεις τὸ γένος, ὃ διαιρήσεις εἰς ἔθνος, πατρίδα, προγόνους καὶ πατέρας· εἶτα ἀνατροφὴν, ἣν διαιρήσεις εἰς ἐπιτηδεύματα καὶ τέχνην καὶ νόμους· εἶτα τὸ μέγιστον τῶν ἐγκωμίων κεφάλαιον ἐποίησες τὰς πράξεις, ἃς διαιρήσεις εἰς ψυχὴν καὶ σῶμα καὶ τύχην, ψυχὴν μὲν ὡς ἀνδρείαν ἢ φρόνησιν, σῶμα δὲ ὡς κάλλος ἢ τάχος ἢ ῥώμην, τύχην δὲ ὡς δυναστείαν καὶ πλοῦτον καὶ φίλους· ἐπὶ τούτοις τὴν σύγκρισιν ἐκ παραθέσεως συνάγων τῶ ἐγκωμιαζομένῳ τὸ μείζον· εἶτα ἐπίλογον εὐχῆ μᾶλλον προσήκοντα.»

⁸ Ο.π., 28.3-6: «Καὶ προοιμιαζόμενος ἐποίησες τὸ γένος, ὃ διαιρήσεις ὁμοίως τῶ ἐγκωμίῳ, καὶ τὴν ἀνατροφὴν καὶ τὰς πράξεις καὶ τὴν σύγκρισιν καὶ τὸν ἐπίλογον οὕτω θήσεις ὡς καὶ ἐν τοῖς ἐγκωμίοις.» Βλ. και Koster 1980, 15-17.

⁹ Rabe 1926, 27.13.

¹⁰ Ο.π., 28.8-11: «Οὕτε τὴν ἀρετὴν ἐπαίνων χωρὶς οὕτε τὴν κακίαν ἔξω ψόγου προσήκει καταλιπεῖν, ὅτι καὶ δι' ἀμφοτέρων ἐγκαταλείπεται κέρδος, ἐπαινουμένων μὲν ἀγαθῶν, κακιζομένων δὲ πονηρῶν.» Οι μεταφράσεις έχουν πραγματοποιηθεῖ από τον γράφοντα, εκτός όπου δηλώνεται διαφορετικά.

Την επιφύλαξη για το αν έπρεπε ο ψόγος να γραφόταν ως αυτόνομο κείμενο επισήμανε ο Νικόλαος στο κεφάλαιο *Περί ἐγκωμίου καὶ ψόγου*. Ενώ το εγκώμιο μπορεί να παρουσιάζεται ως αυτόνομο έργο, όπως στο παράδειγμα από τον *Πανηγυρικὸν* του Ισοκράτη, ο ψόγος εμπεριέχεται σε ένα κείμενο, όπως στον λόγο *Περί τοῦ στεφάνου*, όπου ο Δημοσθένης προβάλλει τον έπαινο του ίδιου και τη διαβολή του Αισχύνη.¹¹ Όπως ανέφερε και ο Ερμογένης στο κεφάλαιο *Περί ἐγκωμίου*, ο ψόγος εμπεριέχεται στη συζήτηση του εγκωμίου χάριν ευφημισμῶν ἢ επειδή δομούνται από τους ίδιους τόπους.¹² Η χωριστή εκπαίδευση ενός μαθητῆ σε ψόγους μπορεί να φαινόταν, εκτός από αταίριαστη, ίσως και ενάντια στην ηθική παιδεία που ήταν επίσης κομμάτι της εκπαίδευσης.¹³

Ενώ λοιπόν ο ψόγος παρουσιαζόταν με επιφύλαξη στα γραπτά των ρητοροδιδασκάλων ως ξεχωριστό *προγύμνασμα*, στοιχειοθετείται με πιο άμεσο τρόπο στο *προγύμνασμα* του *κοινῶν τόπων*. Ο Θέων τον 1ο αι., με τον *κοινὸν τόπον* δίδασκε τον μαθητῆ να εγκωμιάζει ένα πρότυπο ανθρώπου ἢ να ψέγει έναν αρνητικὸν χαρακτήρα.¹⁴ Τον 4ο αι. ο Αφθόνιος πλέον δίδασκε με τον *κοινὸν τόπον* αποκλειστικὰ τον ψόγο ενός ατόμου βάσει κάποιου στερεότυπου χαρακτήρα, όπως

¹¹ Felten 1931, 48.10-18: «Ἐν τοῦ μὲν προτέρου παράδειγμα ὁ Πανηγυρικὸς Ἰσοκράτους λόγος, συμβουλευτικὸν μὲν ἔχων τὸ εἶδος, διὰ δὲ ἐγκωμιστικῆς ὕλης κατασκευαζόμενος, τοῦ δὲ δευτέρου ὁ *Περί τοῦ στεφάνου* Δημοσθένους, καὶ αὐτὸς δικανικοῦ μὲν εἴδους ὢν, δι' ἐπαίνου δὲ τοῦ εἰς ἑαυτὸν καὶ διαβολῆς τῆς εἰς τὸν Αἰσχύνην ἅπας ὑπὸ τοῦ ῥήτορος εἰργασμένος· ἐπεὶ οὖν ποτὲ <μὲν> ὡς μέρος, ποτὲ δὲ ὡς ὅλον παραλαμβάνεται, διὰ τοῦτο καὶ ἐν τοῖς προγυμνάσμασι τέτακται.»

¹² Rabe 1913, 15.8-11: «μὴ ἀγνόει δέ, ὅτι καὶ τοὺς ψόγους τοῖς ἐγκωμίοις προσνέμουσιν, ἤτοι κατ' εὐφημισμὸν ὀνομάζοντες ἢ ὅτι τοῖς αὐτοῖς τόποις ἀμφοτέρωτα προάγεται.» Σύμφωνα με τις πραγματείες *Περί τρόπων* που αποδίδονται στον Τρύφωνα, ο τρόπος *κατ' εὐφημισμὸν* υπάγεται στην *ἀντίφραση* (Spengel 1856.3, 204.1-18. West 1965, 244, §18). Σύμφωνα με αυτόν τον τρόπο, χρησιμοποιείται μία λέξη με θετικό πρόσημο για να εκφραστεί μία αρνητικὴ έννοια.

¹³ Morgan 1998, 120-151. Ο ηθικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης είναι φανερός στα πρώτα στάδια της, μέσα από τις συλλογές *χρειῶν* και *γνωμῶν*. Σε αυτές περιέχονται θεματικὲς για τα πλούτη, την ωφέλεια της εκπαίδευσης, τη γυναίκα και την οικογένεια, τους θεοὺς και την τύχη. Ηθικὲς ἀξίες προβάλλονταν και μέσα από την ἀνάγνωση του Ομήρου και της ποίησης γενικότερα. Την ωφέλεια από την ἀνάγνωση της ποίησης συζήτησε την ίδια περίοδο με τον Λιβάνιο ο Βασίλειος Καισαρείας στο *Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελῶντο λόγων* (Boulenger 1965), ως ἀπάντηση στον αποκλεισμό των χριστιανῶν από τη διδασκαλία παγανιστικῶν κειμένων που επέβαλε ο Ιουλιανός (Brown 1998, 99). Ο Βασίλειος καλοῦσε τους νέους να συλλέγουν από τους ποιητῆς ὅτι είναι ηθικὰ χρήσιμο για τους ίδιους, όπως οι μέλισσες το μέλι από τα ἀνήθη. Για την ηθικὴ εκπαίδευση μέσω των *Προγυμνασμάτων*, ειδικότερα του *ἐγκωμίου*, του *ψόγου*, του *κοινῶν τόπων* και της *ἠθοποιίας* βλ. και Webb 2001, 301-5.

¹⁴ Patillon και Bolognesi 1997, §106.4-109.20. Ο Θέων τον ὀνόμαζε απλὰ *τόπον*.

έναν κλέφτη, δειλό, προδότη κ.τ.λ. Ενώ ο ψόγος ήταν λόγος *έκθετικός*, ο κοινός τόπος ήταν λόγος *αύξητικός τῶν προσόντων κακῶν*.¹⁵

Ο Αφθόνιος δομεί το προγύμνασμα του *κοινῶ τόπου* στα εξής μέρη: το *προοίμιον*, το κεφάλαιο *ἐκ τοῦ ἐναντίου* (η παράθεση του αντιθέτου), την *ἐκθεσιν* (διήγηση με σκοπό τη συναισθηματική φόρτιση), τη *σύγκρισιν* (με το αντίθετο), τη *γνώμη* (επίθεση στη σκέψη του αντιπάλου), την *παρέκβασιν* (επίθεση στον βίο του), την *ἐλέου ἐκβολήν* (λόγους για τους οποίους ο κατηγορούμενος δεν δικαιούται ἔλεος) και τελευταία τα *τελικὰ κεφάλαια* (νόμιμο, δίκαιο, συμφέρον, δυνατότητα, δόξα, αποτέλεσμα).¹⁶

Ο Αφθόνιος εκθέτει ως παράδειγμα τον *Κοινὸν τόπον κατὰ τυράννου*.¹⁷ Στο προοίμιο του παραδείγματος ο ομιλητής στρέφεται στους δικαστές και δηλώνει πως αν αθώσουν τον τύραννο, τότε οι ίδιοι θα υποστούν τις συνέπειες της απόφασής τους. Εκ του εναντίου αναφέρει ότι οι πρόγονοι των δικαστῶν εκδίωξαν τους τυράννους και εδραίωσαν την ισότητα που πηγάζει από τους νόμους. Ακολουθεί η *γνώμη* του τυράννου, όπου σε ευθύ λόγο προβάλλεται η σκέψη του, ότι δεν μπορεί να είναι ἴσος με τους πολλούς και να αποφασίζουν ἀκόμη και οι φτωχοὶ για εκείνον. Στο μέρος της σύγκρισης, ο τύραννος παρουσιάζεται χειρότερος του δολοφόνου επειδή δεν αδικεί μόνο ένα άτομο, ἀλλὰ μία ολόκληρη πολιτεία. Επιπλέον, ο τύραννος αποτελεί τη μοναδική περίπτωση εγκληματία, όπου δεν μπορεί να ξεχωρίσει η πρόθεση από το ἐγκλημα, εφόσον δεν είναι δυνατόν να εγκαθιδρύσει κάποιος ἀκούσια τυραννία. Στην *παρέκβασιν* ο τύραννος κρίνεται και για τον πρότερο βίο του, εφόσον δεν ἔχει ζήσει τη ζωή του με μέτρο και το παρὸν ἐγκλημα δείχνει τη γενικότερη ηθική του κατάπτωση. Σε σχέση με την *ἐλέου ἐκβολήν* τονίζει στους δικαστές να σκεφτοῦν τους νόμους και ὄχι τα παιδιά του τυράννου που θα ζητήσουν την ἀθώωσή του· η καταδικαστική ἀπόφαση είναι νόμιμη, δίκαιη και συμφέρουσα.

¹⁵ Rabe 1926, 16.18-17.2: «Κοινός ἐστὶ τόπος λόγος αύξητικός τῶν προσόντων κακῶν. Εἴρηται δὲ οὕτως ἀπὸ τοῦ κοινῆ πᾶσιν ἀρμόττειν τοῖς μετασχοῦσι τοῦ αὐτοῦ πράγματος· ὁ γὰρ κατὰ προδότου λόγος κοινῆ πᾶσιν ἤρμοσε τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πράξεως.»

¹⁶ Ὁ.π., 17.4-15: «[...] προοιμίον δὲ πλαττόμεθα τύπον γυμνασίας ἔνεκα τῆς πρὸς τοὺς νέους· μεθ' ἃ θήσεις κεφάλαιον πρῶτον ἐκ τοῦ ἐναντίου, εἶτα ἐποίσεις τὴν ἐκθεσιν οὐχ ὡς διδάσκων, ἐγνωσται γάρ, ἀλλ' ὡς παροξύνων τὸν ἀκροάμενον· μεθ' ἣν ἐποίσεις τὴν σύγκρισιν ἐκ παραθέσεως συνάγων τῷ κατηγορουμένῳ τὸ μεῖζον· εἶτα γνώμην κεφάλαιον οὕτω καλούμενον, διαβάλλων τὴν τοῦ πράξαντος διάνοιαν· εἶτα παρέκβασιν, στοχαστικῶς κακίζων τὸν φθάσαντα βίον· ἔπειτα ἐλέου ἐκβολήν, καὶ τελευταῖα τοῦ προγυμνάσματος τὰ τελικὰ κεφάλαια, νόμιμον, δίκαιον, συμφέρον, δυνατόν, ἔνδοξον, ἐκβησόμενον.»

¹⁷ Ὁ.π., 17.16-21.3.

Ο παραπάνω λόγος *Κατὰ τυράννου* μπορεί να χαρακτηριστεί ταυτόχρονα ως μία άσκηση στον πολιτικό λόγο. Αν και φανταστικός, όπως ο *Ψόγος Φιλίππου*, που παραπέμπει στο αθηναϊκό περιβάλλον, η πολιτική θέση του ανταποκρίνεται και στις ιδέες της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας. Καταρχήν, δίνεται έμφαση στους νόμους της πολιτείας τους οποίους οι πολίτες θέσπισαν, ώστε να αποφεύγουν τις συνεχείς μεταπτώσεις της τύχης (*ἐπανορθούμενοι τὸ τῆς τύχης ἀνώμαλον*).¹⁸ Ο τύραννος κυρίως κατηγορείται για την πεποίθησή του ότι είναι υπεράνω των νόμων, θέλοντας να επιβάλει το προσωπικό του δίκαιο. Η αληθινή σχέση ανάμεσα στην νομοθεσία και τον κυβερνήτη παρουσιάζεται στον λόγο *Εἰς τὸν αὐτοκράτορα περὶ βασιλείας* του Συνεσίου Κυρήνης, ότι «*Βασιλέως μὲν ἔστι τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος*». Ο βασιλιάς φροντίζει για τους υπηκόους του, ενώ ο τύραννος τους εκμεταλλεύεται, γι' αυτό παρομοιάζεται με μάγαιρα που ικανοποιεί τις ορέξεις του.¹⁹ Ο λόγος του Συνεσίου, που εκφωνήθηκε το 399, ως αποδέκτη είχε τον νεαρό Αρκάδιο, στον οποίο προέβαλλε το ιδανικό πρότυπο του βασιλιά.²⁰ Σύμφωνα με τον Καλδέλλη, στη μονογραφία *The Byzantine Republic*, ιδανικά οι βυζαντινοί αυτοκράτορες δεν δρούσαν ως απόλυτοι μονάρχες, αλλά, σεβόμενοι τους νόμους, κυβερνούσαν με γνώμονα το συμφέρον των πολιτών της *Ρωμανίας*. Σε περίπτωση που κάποιος αυτοκράτορας φερόταν ως τύραννος, οι υπήκοοί του δικαιούνταν να τον ανατρέψουν, κάτι που συνέβη αρκετές φορές.²¹ Όπως τονίζει ο Παΐδας, μελετώντας τα επονομαζόμενα «κάτοπτρα ηγεμόνος», δηλαδή λόγους που περιέχουν συμβουλές προς τον αυτοκράτορα, οι

¹⁸ Αφθ. *Προγυμνάσματα, Κοινὸς τόπος κατὰ τυράννου* (Rabe 1926, 18.9-14): «Ἐπειδὴ γὰρ ἄλλοτε ἄλλαι τοῖς ἀνθρώποις τύχαι προσπίπτουσι καὶ μεταποιοῦσι τῶν ἀνθρώπων τὰς γνώμας, ἐπανορθούμενοι τὸ τῆς τύχης ἀνώμαλον τῆ τῶν νόμων ἰσότητι νόμους ἐξεῦρον.»

¹⁹ Lamoureaux και Aujoulat, 2008 92-4, §6. Βλ. και Παΐδας 2005, 93-6. Για τον Συνέσιο βλ. Kennedy 1983, 35-45. Brown 1992, 136-9.

²⁰ Hunger 2004.1, 245-256. Παΐδας 2005, 19-30. Αν και οι μελέτες αυτές εντάσσουν το *Περὶ βασιλείας* του Συνεσίου στα «κάτοπτρα ηγεμόνα», οι ίδιοι οι βυζαντινοί συγγραφείς δεν διέκριναν ένα τέτοιο είδος (Coufalóná Bohrnová 2017). Εφόσον ο νεαρός Αρκάδιος δεν είχε επιδείξει πράξεις για να εγκωμιαστούν, ο εγκωμιασμός του Συνεσίου πήρε τη μορφή *παραινέσεων*.

²¹ Kaldellis 2015, 62-88. Σύμφωνα με τον Καραγιαννόπουλο (1988, 25-42), στον οποίο παραπέμπει και ο Kaldellis (2015, 53-61), ο αυτοκράτορας είχε την ηθική υποχρέωση απέναντι στο θεό και απέναντι στον λαό του, για την ευημερία του οποίου έπρεπε να φροντίζει. Ο ιδανικός αυτοκράτορας υπάκουε στους νόμους και νομοθετούσε με βάση το συμφέρον των υπηκόων του. Όταν οι υπήκοοι ανέτρεπαν τον αυτοκράτορα, δεν στασίαζαν, αλλά ασκούσαν το δικαίωμα τους, εφόσον ο αυτοκράτορας δεν εξέφραζε τα συμφέροντά της *πολιτείας* και απέκλινε από τη θεία τάξη. Βλ. και Χριστοφιλοπούλου 2004, 35-46.

ρήτορες επισημαίνουν με έμφαση στον αυτοκράτορα την ανάγκη να τηρεί τους νόμους και ότι δεν είναι ο ίδιος υπεράνω των νόμων.²²

Εκτός από τον Αφθόνιο και άλλοι ρητοροδιδάσκαλοι της ύστερης αρχαιότητας έγραψαν παραδειγματικά προγυμνάσματα σε εφαρμογή της θεωρίας, όπως ο Λιβάνιος· ρητοροδιδασκάλος του 4ου αι. στην Αντιόχεια και δάσκαλος του Αφθονίου.²³ Στη συλλογή *Προγυμνασμάτων* του περιέχονται τα *Κατὰ ἀνδροφόνου*, *Κατὰ προδότου*, *Κατὰ ἰατροῦ φαρμακέως*, *Κατὰ τυράννου* και *Ἐπὲρ τυραννοκτόνου*.²⁴ Από τους πέντε κοινούς τόπους, οι τρεις έχουν πολιτικό χαρακτήρα.

Στον κοινό τόπο *Κατὰ προδότου*,²⁵ στο προοίμιο ο Λιβάνιος εγκωμιάζει τους νόμους, την πατρίδα και τους κατοίκους της, όσα δηλαδή ο προδότης αντίθετα δεν σέβεται και καταλήγει να προδίδει, τασσόμενος με το μέρος του εχθρού. Ο προδότης παρουσιάζεται ως χειρότερος των μοιχών και των τυμβωρύχων γιατί εξαιτίας του υποφέρει ολόκληρη η πολιτεία. Ο Λιβάνιος παρουσιάζει τον προδότη χειρότερο από τον τύραννο γιατί έχει σκοπό να καταστρέψει την πόλη· ο προδότης είναι ακόμη περισσότερο επικίνδυνος επειδή ακριβώς δρα κρυφά, ενώ οι εχθροί μίας πόλης εύκολα αναγνωρίζονται. Ο Λιβάνιος αποστρεφόμενος στον προδότη τον ρωτάει γιατί δεν εργάστηκε με κάποιον άλλο τρόπο για να πλουτίσει. Στο μέρος της *έλεου έκβολής* κατηγορεί τον προδότη ότι δεν έδειξε έλεος στα δάκρυα των γυναικών και των παιδιών, ενώ προσθέτει μία σύντομη έκφραση πόλης υπό πολιορκία για να τονίσει τα δεινά που επιφέρουν οι πράξεις του. Ο παρών ψόγος για τον προδότη στην ουσία αποτελεί μία πολιτική δήλωση απέναντι σε όσους υπό συνθήκες εξωτερικής απειλής υπονόμευαν την ασφάλεια των πόλεων της αυτοκρατορίας και της *πολιτείας* στην οποία ζούσαν.²⁶

²² Πάνω στη θεματική της σύγκρισης *βασιλέως* και *τυράννου* βλ. Παϊδας 2005, 88-109, σύμφωνα με τον οποίο στα λεγόμενα «κάτοπτρα ηγεμόνος» ο τύραννος παρουσιάζεται να αδιαφορεί για το κοινό δίκαιο και φροντίζει μονάχα για τα πάθη του. Εξυπηρετεί τα προσωπικά του συμφέροντα και όχι των υπηκόων του, από τους οποίους μπορεί και να υφαρπάξει τα υπάρχοντα. Τέλος, ενώ ο βασιλέας στέφεται με τη σύμφωνη γνώμη των υπηκόων του, ο τύραννος αρπάζει την εξουσία με τη βία.

²³ Kennedy 1983, 149-163. Cribiore 2007, 13-41. Σχετικά με μία ανασύνθεση της σχολής του Λιβανίου, του εκπαιδευτικού προγράμματος και του δικτύου μαθητών του βλ. Cribiore 2007, 83-231. Για την εξέταση της ρητορικής στους λόγους του Λιβανίου βλ. Cribiore 2013.

²⁴ Foerster 1915.8, 158-208. Gibson 2008, 141-193. Βλ. και Gibson 2014.

²⁵ Foerster 1915.8, 171.16-181.21. Gibson 2008, 156-166.

²⁶ Οι πολιορκίες πόλεων και οχυρωμένων οικισμών αποτελούσαν σημείο καμπής σε αρκετές συγκρούσεις. Τον φόβο προδοσίας εκφράζουν οι οδηγίες από το *Στρατηγικόν* του ψευδο-Μαυρκίου (6ος αι.), ότι οι πύλες των πολιορκούμενων πόλεων πρέπει να φυλάσσονται από τους πιο αξιόπιστους φύλακες (Rózycki 2018. Για το απόσπασμα πβ. Mihaescu 1970, 254-7, §10.3.10). Στην ύστερη αρχαιότητα οι πολίτες, δηλαδή ο *δήμος*, είχαν

Επίσης, σχόλιο στην περιρρέουσα πολιτική πραγματικότητα από τον Λιβάνιο μπορεί να θεωρηθεί η *ήθοποιία* με θέμα τον δειλό που βλέπει έναν πίνακα μάχης μέσα στο ίδιο του το σπίτι (*Τίνας ἂν εἴποι λόγους δειλὸς θεασάμενος πόλεμον ἐν τῇ ἰδίᾳ οἰκίᾳ γεγραμμένον;*).²⁷ Αν και ως παράδειγμα εντάσσεται στην *ήθοποιία*, ο ευθύς λόγος του στερεοτύπου χαρακτήρα του δειλού παραπέμπει στο κεφάλαιο της *γνώμης* από τον *κοινὸ τόπο* και προϋποθέτει τη σκιαγράφιση του δειλού.²⁸ Στην αρχή της ηθοποιίας, ο δειλὸς περιγράφει πῶς, ενώ η *ἐκκλησία* συνεδρίαζε *ὑπὲρ εἰρήνης*, οι ρήτορες απείλησαν με πόλεμο, εξαπολύοντας λόγια σαν εχθρικά βέλη, τα οποία ο ίδιος απέφυγε και έτρεξε στην οικία του, προτιμώντας τον πόλεμο στη ζωγραφιά.²⁹ Η συγκεκριμένη ηθοποιία πιθανώς γράφτηκε ως σάτιρα απέναντι σε κάποιο πραγματικό πρόσωπο της εποχής του, ή μία μερίδα βουλευτών.³⁰

Όπως ο Αφθόνιος, έτσι και ο Λιβάνιος έγραψε *Κοινὸ τόπο κατὰ τυράννου*, ο οποίος όμως προβάλλει περισσότερο την ελευθερία και την ισότητα που παρέχει η δημοκρατία σε σχέση με την τυραννία.³¹ Στο κείμενο ο ίδιος ο τύραννος σκέφτεται ότι δεν πρέπει να είναι δούλος των δημοκρατικών διαδικασιών, με βάση τις οποίες θα δώσει λόγο για τα εγκλήματά του. Γενικότερα το παράδειγμα βασίζεται στο δίπολο ελευθερία-δουλεία σε ένα δημοκρατικό περιβάλλον· η δημοκρατία δεν προβάλλει ως μία ανούσια μίμηση της κλασικής Αθήνας, ο όρος προσλαμβάνεται όπως τον κατανοούσαν ο Λιβάνιος και οι μαθητές του, μέσα από το πρίσμα της

ενεργό ρόλο στην άμυνα των πόλεων (Cameron 1976, 105-125, που θεωρεί ότι οι ομάδες του υποδρόμου είχαν περιορισμένο ρόλο. Βλ. επίσης Καραγιαννόπουλος 1988, 51-3. Χριστοφιλοπούλου 2004, 40). Από τη βασιλεία του Κωνσταντίου η Αντιόχεια, όπου ζούσε ο Λιβάνιος, είχε μετατραπεί σε στρατιωτικό κέντρο για τις επιχειρήσεις ενάντια στην Περσία, καθεστώς που διατηρήθηκε μέχρι τη βασιλεία του Ουάλεντος (Downey 1961, 355-403. Lee 2013, 27-30).

²⁷ Foerster 1915.8, 417.1-419.11. Gibson 2008, 404-407.

²⁸ Οι *ήθικες* ηθοποιίες ταιριάζουν σε έναν συγκεκριμένο τύπο ανθρώπου, παρουσιάζοντας χαρακτήρες όπως στον *κοινὸ τόπο* (Webb 2001, 302-3). Ο Νικόλαος επεξήγησε το είδος της *ήθικης* ηθοποιίας με το παράδειγμα του δειλού: «οἷον εἰ λέγοιμεν ὅτι ποῖους ἂν εἴποι λόγους δειλὸς ἐπὶ μάχην μέλλων ἐξιέναι, τοῦ καθόλου τοῖς δειλοῖς προσόντος ἤθους φροντιοῦμεν» (Felten 1913, 64.8-10).

²⁹ Foerster 1915.8, 417.11-418.5: «Ὑπὲρ εἰρήνης ἦν ἐκκλησία. τῶν συνιόντων ἐγενόμην. εἶτα πόλεμον ἠπειλήσαν οἱ ρήτορες. ὡς βέλη πολεμίων φεύγων τοὺς λόγους ἔθεον οἴκαδε, τὴν ὁμόνοιαν ἔνδον τῆς καλῆς οἰκίας εὗρισκον, ἦν ὁ ζωγράφος ὁ δεινὸς τὴν τέχνην ὥπλισε καθ' ἡμῶν καὶ πόλεμον ἔστησε πολὺν ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ, πόλεμον οἷον αἱ πόλεις κατασκευάζουσιν ἀπὸ πολλῶν χρημάτων.»

³⁰ Σε άλλες περιπτώσεις, σύμφωνα με την Cribiore (2013, 76-131) ο ψόγος του Λιβανίου εμφανίζεται με τη μορφή σάτιρας απέναντι στα κακώς κείμενα της Αντιόχειας, με σκοπό τη θεραπεία τους και όχι τη λουιδρορία. Ως παραδείγματα η Cribiore δίνει τους λόγους 39 (Foerster 1906.3, 266-276. *Αντίοχω παραμυθητικός*) και 53 (Foerster 1908.4, 54-69. *Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἑορταῖς κλήσεων*).

³¹ Foerster 1915.8, 195.1-203.5. Gibson 2008, 178-186.

Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ή *πολιτείας*, με τον θεσμό της *βασιλείας* να ανήκει στην *πολιτεία*, όπως υποστηρίζει ο Καλδέλλης.³²

Σε μία συλλογή *Προγυμνασμάτων* που αποδίδεται στον Νικόλαο, πολιτική χροιά έχει μόνο το παράδειγμα *Κατὰ προδότου*, ανάμεσα σε αυτά *Κατὰ ἀργοῦ* (τεμπέλη), *Κατὰ μοιχοῦ*, *Κατὰ πατραλοίου* (πατροκτόνου) και *Υπὲρ ῥήτορος πρεσβευτοῦ*.³³ Αντίθετα με τη συλλογή του Νικολάου, εκείνη του Λιβανίου περιέχει περισσότερα παραδείγματα πολιτικού χαρακτήρα, μία θεματική πιθανόν με βάση την προτίμηση του ρητοροδιδασκάλου. Εξάλλου ο δεύτερος έγραψε πλήθος λόγων, στους οποίους εκτός από το εγκώμιο της Αντιόχειας, όπου δίδασκε, δεν δίσταζε πολλές φορές να κατακρίνει την πόλη και τους αυτοκρατορικούς λειτουργούς. Παρά τον έντονα χριστιανικό χαρακτήρα της Αντιόχειας, ο ίδιος είχε ταχθεί με το μέρος του Ιουλιανού και με τον παγανισμό. Φαίνεται φυσικό λοιπόν τα παραδείγματά του να απηχούν τη δημόσια δράση του.³⁴

Ανάμεσα στα δύο προγυμνάσματα, του *ψόγου* και του *κοινοῦ τόπου*, σύμφωνα με τον Νικόλαο Μύρων, ο κοινός τόπος αφορά ζήτημα που επισύρει την τιμωρία κάποιου που παραβαίνει τον νόμο και πρέπει να τιμωρηθεί· ο ψόγος πάλι αφορά πράξεις που δεν τιμωρεί ο νόμος, ενεργοποιώντας μόνο το αρνητικό συναίσθημα που πρέπει να νιώσουν οι ακροατές και το

³² Kaldellis 2015, 89-117. Για τη στέψη ενός αυτοκράτορα απαραίτητη ήταν η αναγόρευση από τον λαό, μέσα από τρία σώματα της πολιτείας: τη σύγκλητο, τον στρατό και τον δήμο (Βλ. και Καραγιαννόπουλος 1988, 19-24 και 47-53. Χριστοφιλοπούλου 2004, 37-46). Τον 4ο αι. οι αυτοκράτορες αναγορεύτηκαν κυρίως από τον στρατό (Χριστοφιλοπούλου 1956, 3-25). Σύμφωνα με την Γλύκατζη-Αρβελέρ (1977, 68-9), η έννοια της δημοκρατίας τον 6ο αι. σήμαινε τα αιτήματα των δήμων διά βοής. Ο *δήμος* εμπεριείχε ως έννοια τον λαό συνολικά και δεν παρέπεμπε μονάχα στις ομάδες του υποδρόμου, ή του θεάτρου τον 4ο αι., που είχαν κυρίως τελετουργικά καθήκοντα επευφημώντας τον αυτοκράτορα (Cameron 1976, 22-44 και 230-270. Brown 1992, 84-94).

³³ Walz 1832.1, 319.9-328.30. Ο Νικόλαος, στον οποίο αποδίδονται τα *Προγυμνάσματα* στα χειρόγραφα, δεν έχει διευκρινιστεί αν ταυτίζεται με τον Νικόλαο Μύρων της πραγματείας, ενώ κάποια προγυμνάσματα αποδίδονται στον Λιβάνιο. Έχει εκφραστεί και η άποψη ότι ανήκουν στον Αφθόνιο επειδή φανερώνουν γνώση της θεωρίας του (Hock και O'Neil 2002, 198-204. Hunger 2004, 160).

³⁴ Τον ψόγο στους λόγους του Λιβανίου έχει μελετήσει η Cribiore (2013, 76-131), η οποία υποστηρίζει ότι λειτουργεί ως σάτιρα, εφόσον σκοπεύει κυρίως στη διόρθωση καταστάσεων και λιγότερο στην άμεση επίθεση σε κάποιο πρόσωπο, χωρίς να αποκλείεται και αυτό. Πβ. τους λόγους 37, 38, 39, 47, 51, 52, 53 κ.ά. που αναλύονται από την ίδια. Η Casella (2010) ανέλυσε τους λόγους 56, 57 και 46 όπου ο Λιβάνιος κατακρίνει τη βαρβαρότητα και τη διαφθορά των αυτοκρατορικών αρχών (Βλ. και Downey 1961, 366-7 και 373-9). Για τα προγυμνάσματα του Λιβανίου, εκτός από τις *έκφράσεις* §2, §4, §5 και τον *κοινό τόπο* §3 (*Κατὰ ἰατροῦ φαρμακέως*), ο Gibson (2014, 193) θεωρεί ότι: «Beyond these few examples, it is doubtful that Libanius' *progymnasmata* can be used to illuminate the political, military or socio-economic history of the period.» Το γεγονός ότι τα παραδείγματα δείχνουν αποκομμένα από την ιστορική πραγματικότητα, ή ότι παραπέμπουν σε ένα μακρινό παρελθόν, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι δεν αντιπροσώπευαν ιδέες από το περιβάλλον στο οποίο γράφτηκαν.

οποίο κινητοποιεί τη λοιδορία.³⁵ Ο κοινός τόπος ως προγύμνασμα παρουσιάζεται ως μία μορφή χρήσιμου ψόγου για ζητήματα πολιτικά και κοινωνικά, με αποδέκτες αρνητικούς χαρακτήρες, οι οποίοι έχουν διαπράξει πράξεις κολάσιμες από τους νόμους.

Μετά το στάδιο για τα Προγυμνάσματα, στη βασική ρητορική εκπαίδευση ο ρητοροδιδάσκαλος δίδασκε τη θεωρία των στάσεων, της εύρέσεως και του ύφους. Πάνω σε αυτά τα πεδία έγραψε πραγματείες ο Ερμογένης τον 2ο αι., οι οποίες ήδη από τον 4ο αι. είχαν αρχίσει να επισκιάζουν τις πραγματείες άλλων θεωρητικών.³⁶ Συγκεκριμένα, στο *Περί ιδεών* ο Ερμογένης διδάσκει το ύφος μέσα από είκοσι ιδέες του λόγου. Ως θεωρητικό μοντέλο, οι ιδέαι είναι τα συστατικά υφολογικά στοιχεία που μπορεί να χρησιμοποιήσει ένας ρήτορας, το σύνολο των οποίων σε έναν λόγο παράγει τον χαρακτήρα του, δηλαδή το προσωπικό του ύφος.³⁷

Κάθε ιδέα αποτελείται από την έννοια, το θέμα, τη μέθοδο, την προσέγγιση του θέματος, τη λέξιν, την επιλογή του λεξιλογίου, το σχήμα λέξεως, τη σύνταξη και τα σχήματα λόγου, τη συνθήκη, τη σειρά των λέξεων που παράγει ένα εύηχο αποτέλεσμα, και τέλος την ανάπαυσιν, το μετρικό τέλος των προτάσεων, συγκεκριμένα των κώλων ή των περιόδων. Τα δύο τελευταία παράγουν τον ρυθμό του κειμένου.³⁸

Με τον ψόγο μπορούν να συνδεθούν οι ιδέες της τραχύτητας και της σφοδρότητας, που ανήκουν στη γενικότερη ιδέα του μεγέθους.³⁹ Η τραχύτητα αφορά την επιτίμηση απέναντι σε ένα ιεραρχικά υψηλότερο άτομο σε σχέση με τον ομιλητή και η σφοδρότητα απέναντι σε ένα ίσο ή

³⁵ Νικόλ. Προγυμνάσματα, κεφ. *Περί έγκωμιού και ψόγου* (Felten 1913, 54.15-19): «Όταν μὲν οὖν ἦ πρᾶγμα <τὸ> ἐξεταζόμενον, καθ' οὗ τιμωρία τις ὑπὸ τῶν νόμων διώριται, τότε τῇ καταδρομῇ κατὰ τὰ κεφάλαια τοῦ κοινοῦ τύπου χρῆσόμεθα· ὅταν δὲ πρᾶγμα ἦ μόνην λοιδορίαν τῶ χρωμένῳ φέρον, τότε ὡς ψόγον ἐργαζόμεθα.»

³⁶ Με το όνομα του Ερμογένη σώζεται ένα σώμα κειμένων με τον συλλογικό τίτλο *Τέχνη ρητορική: Περί στάσεων, Περί εύρέσεως* (ψευδεπίγραφο, 3ος αι.), *Περί ιδεών* και *Περί μεθόδου δεινότητος* (ψευδεπίγραφο, 2ος-3ος αι.). Για εκδόσεις βλ. Rabe 1913, 28-456. Patillon 2009-15.2-5 (με γαλλική μτφ.). Για τον Ερμογένη βλ. επίσης Kennedy 1972, 619-633. Kustas 1973, 5-23. Kennedy 1983, 73-103. Lindberg 1997. Hunger 2004, 139-41. Pernot 2005, 254-261.

³⁷ Rabe 1913, 213-413. Patillon 2012.4. Βλ. και Lindberg 1977, 8-128 (το α' μέρος της μελέτης για την εξέταση του συστήματος των ιδεών). Wooten 1987 (αγγλική μετάφραση). Patillon 1988, 103-324. Το υφολογικό σύστημα του Ερμογένη συμπεριλαμβάνει τις εξής είκοσι ιδέες: σαφήνεια (καθαρότης, εύκρίνεια), μέγεθος (σεμνότης, τραχύτης, σφοδρότης, λαμπρότης, άκμή, περιβολή), κάλλος, γοργότης, ἦθος (άφέλεια, γλυκύτης, δριμύτης, έπιείκεια), αλήθεια (βαρύτης). Ως τελευταία ιδέα, η δεινότης αντικατοπτρίζει τη σωστή χρήση όλων των προηγούμενων ιδεών σε ένα λόγο.

³⁸ Rabe 1913, 218.13-224.2. Κάθε ιδέα του λόγου εξετάζεται με βάση αυτές τις κατηγορίες.

³⁹ Μετά την ανάλυση για τις ιδέες της σαφήνειας (καθαρότητα και εύκρίνεια) ο Ερμογένης υποστήριξε ότι ρήτορες, όπως ο Δημοσθένης, δεν φροντίζουν αποκλειστικά για τη σαφήνεια των λεγόμενων τους, ώστε να μην παράγουν ευτελείς λόγους. Χρησιμοποιώντας τις ιδέες του μεγέθους προσδίδουν «κάποιο μέγεθος και κύρος» (όγκον τινά και άξίωμα). Πβ. ό.π., 241.10-242.20.

κατώτερο κοινωνικά.⁴⁰ Διατυπώνεται αρχικά μία διάκριση του ψόγου στη βάση της κοινωνικής θέσης του ομιλητή σε σχέση με τον αποδέκτη του. Ειδικότερα, στην ύστερη αρχαιότητα όπου πιθανή ήταν η έντονη, έως και βίαιη, αντίδραση ιεραρχικά ανώτερων, γεγονός που καταγγέλλει συχνά και ο Λιβάνιος, ο αλόγιστος ψόγος και η ακόλουθη καλλιέργεια εχθροτήτων μπορεί να είχε μοιραία αποτελέσματα.⁴¹

Πιο συγκεκριμένα, για την τραχύτητα, η επίκριση μέσω χρήσης αποφθέγματος (*γνώμης*) γίνεται γενικότερα και κάπως αόριστα, προς μία κατηγορία ανθρώπων. Το λεξιλόγιο πρέπει να είναι *τετραμμένο* και σκληρό. Η σκληρότητα των λέξεων φαίνεται μέσα από τη μη κυριολεκτική τους σημασία (*διὰ τὸ τετράφθαι*), όμως υπάρχουν και λέξεις από τη φύση τους φωνητικά σκληρές όπως «*ἀταρπός*», «*ἔμαρπτεν*», «*ἔγναψε*» και άλλες παρόμοιες.⁴² Τα τραχέα σχήματα λέξεως είναι ιδιαίτερα τα προστακτικά, τα ελεγκτικά και γενικότερα τα σχετικά με ερώτηση. Από τα *κῶλα* ταιριάζουν τα πολύ σύντομα και ακόμα περισσότερο τα συντομότερα κόμματα, με τα οποία σχηματίζονται ασύνδετα. Τέλος, ο ρυθμός του λόγου στα σημεία αυτά δεν πρέπει να έχει κάποια συνοχή. Να μην παράγεται δηλαδή ευχαρίστηση από την ευρυθμία.

Με τη σφοδρότητα ο ρήτορας έχει τη δυνατότητα να ασκεί άμεσα επίθεση, ουσιαστικά να λαιδορήσει τον αντίπαλό του, με πολλά από τα στοιχεία προς επίτευξη των δύο ιδεών να είναι

⁴⁰ *Τραχύτητα*: «Ἐννοιοι τοίνυν εἰσι τραχεῖαι πᾶσαι αἱ τῶν μειζόνων προσώπων ἐπιτίμησιν ἔχουσαι ἀπό τινος τῶν ἐλαττόνων προσώπων ἀπαρακαλύπτως [...]» (ό.π., 255.25-27). *Σφοδρότητα*: «Ἡ δὲ σφοδρότης ἐννοίας μὲν ἔχει καὶ αὐτὴ τὰς ἐπιτιμητικὰς καὶ ἐλεγκτικὰς καθάπερ ἡ τραχύτης· ἀλλ' ἡ μὲν τραχύτης κατὰ μειζόνων προσώπων καὶ αὐτῶν δὲ τῶν δικαστῶν ἢ ἐκκλησιαστῶν γίνεται, ὡς ἐδείξαμεν, ἡ δὲ σφοδρότης κατὰ ἐλαττόνων προσώπων, οἷον κατὰ τῶν ἀντιδίκων ἢ καθ' ὃν ἄν καὶ οἱ ἀκούοντες δέξαιτο ἡδέως [...]» (ό.π., 260.17-23).

⁴¹ Ο Brown (1992, 48-58) περιγράφει τη βία που ασκούσε ο αυτοκρατορικός μηχανισμός και τον ρόλο της ρητορικής και της παιδείας ως αντίβαρο και εξευμενιστικό παράγοντα. Ακόμη και ο Λιβάνιος χρησιμοποιούσε πολύ προσεκτικά τον ψόγο στους δημόσιους λόγους του και εφόσον είχε κριθεί το αποτέλεσμα μίας διαμάχης (ό.π., 30-31). Ο Flower (2013, 53-55 και 134-140), ενώ αναλύει την εκπαίδευση ενός ρήτορα στον ψόγο, τονίζει πόσο σπάνια δινόταν η ευκαιρία εκφώνησης ψόγων: «it was an exciting forbidden fruit that all had the skills to obtain, but that very few actually tasted».

⁴² Ως *τετραμμένη* υποδηλώνεται η έντονη και δύσκολη μεταφορά (Patillon 2012.4, σημ. 287). Ως σκληρές οι λέξεις που παραδίδει ο Ερμογένης περιέχουν έντονες συγκρούσεις συμφώνων. Τον τρόπο επίδρασης των γραμμάτων στην ευφωνία του λόγου είχε μελετήσει ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς στο *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων*, στα κεφάλαια §13-16 (Usener και Radermacher 1929, 48.3-68.6). Από τα φωνήεντα, τα χειρότερα είναι τα βραχέα (ε, ο). Από τα *ἡμίφωνα* σύμφωνα το ρ θεωρείται ότι τραχύνει τον λόγο, το σ όταν χρησιμοποιείται συνέχεια θυμίζει ήχους ζώων, ενώ από *ἄφωνα*, περισσότερο *δύσηχα* θεωρούνται τα *ψιλὰ* (π, τ, κ) (§14). Σχετικά με τη χρησιμότητα των *δύσηχων* λέξεων ο Διονύσιος εξηγεί ότι ταιριάζουν όταν παρουσιάζεται κάτι που προκαλεί συμπόνια, φόβο ή θαυμασμό, οπότε από τα φωνήεντα θα προτιμηθούν τα *δυσχηστάτα*, αλλά και τα δυσκολότερα στην εκφορά από τα *μοφοειδῆ* (ημίφωνα) ή τα *ἄφωνα* σύμφωνα. (§16.57-64. Παραδείγματα από Όμ. *Ὀδ.* 6.137 και 11.36-7). Αυτά χρησιμεύουν και στην παρουσίαση ενός άσχημου θανάτου, όπως πτώση σε βράχια (§16.78-83. Παράδειγμα από Όμ. *Ὀδ.* 9.289-90).

όμοια. Ως προς τη μέθοδο, η διαφορά έγκειται στην απροκάλυπτη επιτίμηση, προσβάλλοντας τον αντίπαλο. Από τα σχήματα κατάλληλα για την ιδέα αυτή θεωρούνται *τὸ κατὰ ἀποστροφὴν*, όταν απευθυνόμαστε άμεσα σε κάποιον, και *τὸ δεικτικόν*, όταν δείχνουμε ή κατονομάζουμε κάποιον, π.χ. «αυτός είναι ο εγκληματίας». Και στη σφοδρότητα υπάρχει προτίμηση σε ασύνδετα, σχηματιζόμενα από *κόμματα* ή και λέξεις, ενώ ισχύει και εδώ ότι αποφεύγεται ο ρυθμός.

Παραβάλλοντας με τη θεωρία του Ερμογένη τα *Προγυμνάσματα* του Αφθονίου και του Λιβανίου, εντοπίζονται αρκετές ομοιότητες. Χαρακτηριστικό ένα ασύνδετο από το *Κατὰ προδότου* του Λιβανίου· η στιχομυθία σε ευθύ λόγο ανάμεσα στον προδότη με τον εχθρό, όπου συμφωνεί να ταχθεί με το μέρος του, εκφέρεται με σύντομα *κῶλα* και πολλά *κόμματα*: «Πες στους δικαστές τους λόγους που ανταλλάξατε· “στάσου μαζί μας και άφησε τους συμπολίτες σου”· “θα σταθώ”. “Δέξου χρήματα ενάντια στην πατρίδα σου”· “θα δεχτώ”. “Τίποτα απ’ ότι συμβαίνει εκεί να μην ξεφεύγει από εμάς”. “Θα γνωρίζετε τα πάντα”.»⁴³ Σχήμα ερώτησης και παράλληλα ασύνδετου από *κόμματα* εμφανίζεται αμέσως μετά, όταν ο ρήτορας ρωτάει τους φανταστικούς δικαστές: «Αν κάποιος σας ρωτήσει “τι θεωρείτε χειρότερο;”, όλοι γνωρίζω καλά ότι θα πείτε “το να ανατραπούν οι νόμοι, το να έχουμε τυραννία.”»⁴⁴ Ως προς τα σχήματα στο ίδιο παράδειγμα υπάρχει προστακτική μαζί με ερωτήσεις: «Βλέπεις τη γη; Όργωσε. Βλέπεις τη θάλασσα; Πλεύσε. Όμως αποφεύγεις εκείνα και επιθυμείς να ζεις στην πόλη; Υπάρχουν δουλειές και εδώ πολλές, με τις οποίες καθένας από τους μέσους πολίτες πλουτίζει και εκτελεί λειτούργημα για την πόλη.»⁴⁵ Το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι σχόλιο πάνω στη συσσώρευση πολιτών στα αστικά κέντρα και την έλλειψη εργατικού δυναμικού στην ύπαιθρο. Ο Hunger είχε παρόμοια εντοπίσει στον κοινό τόπο *Κατὰ άργουδ* από τον Νικόλαο τον 5ο αι.: ενώ όλοι οι πολίτες προσφέρουν ενεργά κάποια λειτουργία στην πόλη, με «άλλους να συνεδριάζουν και τους περισσότερους να εισάγουν νόμους», ο τεμπέλης δεν προσφέρει τίποτα και «ούτε θέλει να έχει δημόσιο λόγο στη συνέλευση, ούτε παίρνει τα όπλα για την πατρίδα.» Όπως ένα μολυσμένο

⁴³ Λιβάν. *Κατὰ προδότου* §11: «Εἰπέ τοῖς δικασταῖς τοὺς λόγους οἱ πρὸς ἀλλήλους ὑμῖν ἐγένοντο· στήθι μεθ’ ἡμῶν ἀφείς τοὺς πολίτας. Στήσομαι. Δέχου μισθὸν κατὰ τῆς πατρίδος. Δέξομαι. Μηδὲν ἡμᾶς τῶν ἐκεῖ λανθανέτω. Πάντα εἴσεσθε.» (Foerster 1915.8, 176.8-12. Gibson 2008, 160-1).

⁴⁴ Λιβάν. *Κατὰ προδότου* §16: «Εἰ δέ τις ὑμᾶς ἔροιτο, τί δεινότατον νομίζετε; Πάντες εὖ οἶδ’ ὅτι φήσετε τὸ συγχυθῆναι τοὺς νόμους, τὸ γενέσθαι τύραννον.» (Foerster 1915.8, 178.16-18. Gibson 2008, 162-3).

⁴⁵ Λιβάν. *Κατὰ προδότου* §19: «Ὅρᾳς τὴν γῆν; Γεώργησον. Ὅρᾳς τὴν θάλατταν; Πλεύσον. Ἀλλὰ φεύγεις ἐκεῖνα καὶ ζῆν ἐπιθυμείς ἐν ἄστει; Εἰσὶν ἐργασίαι κἀνταῦθα πολλαὶ δι’ ὧν ἕκαστος τῶν μετρίων πολιτῶν αὐτὸς τε εὐπορεῖ καὶ τῇ πόλει λειτουργεῖ.» (Foerster 1915.8, 180.6-10. Gibson 2008, 164-5).

μέλος κόβεται και καυτηριάζεται, έτσι πρέπει να εκδιωχθεί ο τεμπέλης από την πολιτεία.⁴⁶ Τέλος, στην *ἔκφρασιν*, δηλαδή την περιγραφή, της πολιορκούμενης πόλης από τον Λιβάνιο χρησιμοποιούνται και κάποιες «σκληρές» εικόνες.⁴⁷

Τα παραδείγματα του Ερμογένη για την εφαρμογή κάθε ιδέας προέρχονται κυρίως από τον Δημοσθένη. Η *τραχύτητα* ωστόσο δεν εντοπίζεται εύκολα, πράγμα που τον καθιστά επιτυχημένο ρήτορα, καθώς πετυχαίνει να λειάνει την επίκρισή του. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Ερμογένη, ένας λόγος γεμάτος από σφοδρότητα είναι ο *Κατὰ Ἀριστογείτονος Α΄*.⁴⁸ Στην αρχή του λόγου ο Δημοσθένης αναφέρεται στη σημασία των νόμων για την ορθή λειτουργία της πολιτείας. Η καταδίκη του Αριστογείτονα θα επιβεβαίωνε την ισχύ των νόμων, ενώ η αθώωσή του θα την έθετε υπό αμφισβήτηση:

Τι νομίζετε ότι θα κάνει αυτός αν καταλυθούν οι νόμοι, ο οποίος συμπεριφέρεται έτσι τώρα που αυτοί έχουν ισχύ; Καθώς, λοιπόν, όλοι συμφωνούν ότι αμέσως μετά τους θεούς οι νόμοι συντηρούν την πόλη, πρέπει όλοι εσείς σαν να κάθεστε εδώ για να δώσετε τη συνεισφορά σας στον σύλλογό σας, όποιον υπακούει σε αυτούς να τον τιμάτε και να τον εγκωμιάζετε ως κάποιον που προσφέρει ολόκληρη τη συνεισφορά του για τη διατήρηση της πατρίδας του, ενώ όποιον δεν υπακούει να τον τιμωρείτε.⁴⁹

⁴⁶ Hunger 2004, 176, σημ. 61. Για τα αποσπάσματα του Νικολάου πβ. αντίστοιχα Walz 1832.1, 322.6 (*ἐκκλησιάζουσιν ἕτεροι, νόμους εἰσφέρουσι πλείονες*) και 322.17-19 (*δημηγορεῖν μὲν ἐπ' ἐκκλησίας μὴ βουλευθῆεις, ὅπλα δὲ περὶ πατρίδος μὴ θέμενος*). Παρόλο που το κείμενο παραπέμπει στο Αθηναϊκό παρελθόν, στις μητροπόλεις της ανατολικής αυτοκρατορίας, όπως η Αντιόχεια, συνέχισε να υφίσταται ένα τοπικό σώμα (*βουλή, curia*) που συνεδρίαζε για τα ζητήματα της πόλης στο *βουλευτήριον* και ήταν επιφορτισμένο με τη συλλογή των φόρων, ενώ οι πλούσιες οικογένειες (*πρωτεύοντες*) φρόντιζαν για αρκετές από τις ανάγκες της πόλης και αργότερα επισκίασαν τη βουλή. Ως *ἀργοὶ* μπορεί να εννοηθούν οι άποροι, οι άνεργοι και οι άστεγοι, οι οποίοι μαζί με τους ξένους δεν θεωρούνταν *πολίτες* της πόλης, δηλαδή μέλη του *δήμου*. (Downey 1961, 373-9. Brown 1992, 25-29 και 82-89. Brown 1998, 46-49. Haarer 2015).

⁴⁷ Λιβάν. *Κατὰ προδότου* §23: «Ὅρᾶν οἴεσθε στρατιᾶν προσβάλλουσιν, μηχανήματα προσιόντα, τείχη κατασκαπτόμενα, τάφους ἀναρρηγνυμένους, χρήματα διαρπαζόμενα, γυναῖκας ἐλκομένας, παῖδας ἀγομένους, ἱερὰ συλόμενα, πάντα ἀπολλύμενα σιδήρῳ καὶ πυρί.» (Foerster 1915.8, 181.14-18. Gibson 2008, 166-7).

⁴⁸ Rabe 1913, 256.21-26 και 257.20-25. Έχουν εκφραστεί ενστάσεις σχετικά με την δημοσθένεια πατρότητα του λόγου, ήδη από τον Διονύσιο Αλικαρνασσέα. Η έρευνα όμως τείνει να δεχτεί ότι ο λόγος ανήκει στον Δημοσθένη (για το ζήτημα αυτό βλ. Choustoulaki 2019).

⁴⁹ [Δημ.] 25.21: «Τί γὰρ ἂν τοῦτον αὐτὸν οἴεσθε ποιεῖν λυθέντων τῶν νόμων, ὃς ὄντων κυρίων τοιοῦτός ἐστιν; ἐπειδὴ τοίνυν οἱ νόμοι μετὰ τοὺς θεοὺς ὁμολογοῦνται σφῶζειν τὴν πόλιν, δεῖ πάντας ὑμᾶς τὸν αὐτὸν τρόπον ὥσπερ ἂν εἰ καθῆσθ' ἐράνου πληρωταί, τὸν μὲν πειθόμενον τούτοις ὡς φέροντα τὴν τῆς σωτηρίας φορὰν πλήρη τῆ πατρίδι τιμᾶν καὶ ἐπαινεῖν, τὸν δ' ἀπειθοῦντα κολάζειν.» (Dilts 2008.3, 7). Μτφ. Τυφλόπουλος και Ιακώβ 2006.

Σχετικό με το απόσπασμα μπορεί να θεωρηθεί ένα χωρίο από το *Κατὰ προδότου* του Λιβανίου, όπου εγκωμιάζονται οι πολίτες που σέβονται τους νόμους και έτσι προστατεύουν τους συμπολίτες και την πατρίδα τους.⁵⁰

Σύμφωνα με τον Ερμογένη, ο Δημοσθένης για την επίκριση χρησιμοποιεί ηθοποιία, παρουσιάζοντας τα λόγια που θα έλεγε κάποιος άλλος, όπως στον λόγο *Περὶ τῆς Χερωννήσου*, όπου παραφράζει άμεσα τα λόγια του Τιμοθέου:

Θα ξέρετε ασφαλώς ότι ο ξακουστός Τιμόθεος κάποτε αγόρευσε ενώπιόν σας [...] Αγορεύοντας είπε περίπου τα εξής: “Για πέστε μου, συζητείτε –τους ρώτησε– πώς θα συμπεριφερθείτε και τι πρέπει να πράξετε, την ώρα που οι Θηβαίοι βρίσκονται στο νησί; Δεν θα γεμίσετε τη θάλασσα, άνδρες Αθηναίοι, με τριήρεις; Δεν θα σηκωθείτε να κατεβείτε στον Πειραιά;” [...].⁵¹

Στο ίδιο απόσπασμα, ο ρόλος του ρήτορα στην κοινωνία παρουσιάζεται σαν γνωμικό, το οποίο σαφώς θα είχε υπόψη ο Λιβάνιος, όπως και άλλοι ρήτορες της ίδιας περιόδου:

[...] Τα μεν έργα να τα ζητήσετε από σας τους ίδιους· από δε τον ρήτορα να ζητάτε να σας δίνει τη σωστότερη γνώμη.⁵²

Στη σύνδεση της θεωρίας του Αφθονίου και του Ερμογένη πάνω στον ψόγο αναφέρονται και οι ίδιοι οι ρητοροδιδάσκαλοι. Γνωρίζουμε ότι ο νεοπλατωνικός σοφιστής Συριανός στις αρχές του 5ου αι. χρησιμοποιούσε το *Περὶ ιδεῶν* στη διδασκαλία του στην Αθήνα, καθώς είχε γράψει

⁵⁰ Λιβάν. *Κατὰ προδότου* §4-5: «Οἱ μὲν οὖν ἄλλοι πάντες ὑμεῖς τὰ δίκαια ποιεῖτε πρὸς τὴν πατρίδα φέροντες αὐτῇ πάντα ἃ δυνατόν ἐστιν ἐκάστω φέρειν [...] ταῦτα ὑμεῖς ποιοῦντες ἀκολουθεῖτε τοῖς νόμοις οἱ πολλὴν ποιησάμενοι πρόνοιαν καὶ περὶ τῶν μειζόνων καὶ περὶ τῶν ἡτόνων μάλιστα περὶ ταῦτα σπουδάζουσιν ἀφ’ ὧν ἐστὶ φυλακὴ τῷ κοινῷ.» (Foerster 1915, 8, 172.18-173.10. Gibson 2008, 156-9).

⁵¹ Δημ. 8.74: «Ἴστε γὰρ δῆπου τοῦθ’ ὅτι Τιμόθεός ποτ’ ἐκεῖνος ἐν ὑμῖν ἐδημηγόρησεν [...] καὶ λέγων εἶπεν οὕτω πως: “εἰπέ μοι, βουλευέσθε,” ἔφη, “Θηβαίους ἔχοντες ἐν νήσῳ, τί χρήσεσθε καὶ τί δεῖ ποιεῖν; οὐκ ἐμπλήσετε τὴν θάλατταν, ὧ ἄνδρες Αθηναῖοι, τριήρων; οὐκ ἀναστάντες ἤδη πορεύσεσθ’ εἰς τὸν Πειραιᾶ; οὐ καθέλξετε τὰς ναῦς;” [...].» (Dilts 2002.1, 98-99). Μτφ. Τσάτσος 1983, 241.

⁵² Δημ. 8.75: «[...] τὰ μὲν ἔργα παρ’ ὑμῶν αὐτῶν ζητεῖτε, †τὰ δὲ βέλτιστα ἐπιστήμη† λέγειν παρὰ τοῦ παριόντος.» (Dilts 2002.1, 99). Μτφ. Τσάτσος 1983, 242.

σχόλια για το συγκεκριμένο εγχειρίδιο.⁵³ Ένα σχόλιο του Συριανού για την ιδέα της *ἀκμῆς* συνδέει τα *προγυμνάσματα* και τη θεωρία των *ιδεῶν*. Στην *ἀκμῆν* συμβάλλουν μερικά από τα χαρακτηριστικά της *τραχύτητος* και της *σφοδρότητος* και επειδή εκφράζει έναν ευγενή τρόπο εκφοράς των κατηγοριών από τον ρήτορα, περιέχει και χαρακτηριστικά της *λαμπρότητος*.⁵⁴ Σε αυτό το σχόλιο ο Συριανός ανέφερε ότι *ἀκμῆν* επιτυγχάνουν λαμπρά σχήματα με τα *κῶλα* και τις έννοιες της *τραχύτητος*· για τις τραχείς έννοιες αναφέρεται στο *Κατὰ Φιλίππου* και για τις σφοδρές στο *Κατὰ προδοτῶν*, παραπέμποντας στα παραδειγματικά *προγυμνάσματα* για τον *ψόγο* και τον *κοινὸ τόπο* ως αντίστοιχα της κάθε ιδέας.⁵⁵

Το γεγονός ότι απόψεις «πολιτικής θεωρίας», όπως την ονομάζουμε σήμερα, διατυπώνονταν παράλληλα με τη ρητορική, μαρτυρά και μία ανώνυμη εισαγωγή (*Προλεγόμενα*) στη ρητορική που χρονολογείται μεταξύ 2ου και 5ου αι.⁵⁶ Στο ένατο από τα δέκα κεφάλαια που χωρίζεται το κείμενο, εξετάζονται τα είδη των πολιτευμάτων.⁵⁷ Στην αρχή παρατίθεται ένας ορισμός του πολιτεύματος: «πολιτεία επομένως είναι η επικράτεια και το καθιερωμένο καθεστώς, με βάση το οποίο πρέπει οι άνθρωποι, είτε έχουν αναγκασθεί είτε έχουν πειστεί, να ζουν και να πολιτεύονται.»⁵⁸ Ανάλογα αν ο κυβερνήτης είναι *ἀγαθός* ή *κακός*, δημιουργούνται τα δίπολα των πολιτευμάτων με τις «εκτροπές» τους: *βασιλεία-τυραννία, ἀριστοκρατία-ὀλιγαρχία*

⁵³ Kennedy 1983, 109-12. Για έκδοση των σχολίων του Συριανού στο *Περὶ στάσεων* και το *Περὶ ιδεῶν* βλ. Rabe 1892.1 και 1893.2. Για τον σχολιασμό του *Περὶ ιδεῶν* βλ. Hunger 2004, 150-1.

⁵⁴ Η *ἀκμῆ* ως ιδέα: «Ἐννοιαὶ μὲν γὰρ ἀκμῆς καὶ ἔτι μέθοδοι αἱ αὐταί, αἵπερ ἦσαν τῆς τε τραχύτητος καὶ τῆς σφοδρότητος. Λέξεις δὲ αἱ τε αὐτῶν τούτων τῶν ιδεῶν καὶ ἔτι αἱ τῆς λαμπρότητος μεμιγμέναι, [...]» (Rabe 1913, 270.1-4), «Καὶ μὴν καὶ σχήματα ἀκμαστικά, ὅσα καὶ ἐν λαμπρότητι καὶ σφοδρότητι.» (ὁ.π. 270.13-14), «[...] τὰ δὲ ἄλλα πάντα ἀπλῶς τὰ αὐτὰ ἔχει τῆ λαμπρότητι, οἷον κῶλα, συνθήκας, ἀναπαύσεις, ῥυθμούς.» (ὁ.π., 272.11-13). Ὅπως παρατηρεῖ η Lindberg (1977, 74) «The idea *akmē* seems to be devised for the express purpose of describing the total effect of Demosthenes' violent and at the same time well-formulated attack on his adversaries.»

⁵⁵ Σχόλιο Συριανού στο χωρίο· «ὥστε φαίη τις ἄν, τί χρὴ λέγειν, ὅτι μέμικται λαμπρότης ἐνταῦθα ἀκμῆ» του *Περὶ ιδεῶν* (κεφ. *ἀκμῆς*): «Τὰ χωρία ταῦτα ἀκμῆς μὲν μετέχει, ὅτι σφοδρὰς τε καὶ τραχείας ἐννοίας ἔχει μεμιγμένας, τραχείας μὲν τὰς *Κατὰ Φιλίππου*, σφοδρὰς δὲ τὰς *Κατὰ προδοτῶν*· μετέχει δὲ καὶ λαμπρότητος ἢ ἔννοια τῶ πεποιθέναι τὸν λέγοντα ἐφ' οἷς λέγει. [...]» (Rabe 1892.1, 54.1-18).

⁵⁶ Rabe 1931, 18-43, κείμενο §4. Patillon 2008.1, 20-45. Επίσης βλ. Walz 1834.6, 4-30 (ὅπου λανθασμένα το κείμενο αποδόθηκε στον Ἰωάννη Δοξαπατρή).

⁵⁷ Rabe 1931, 39.16-40.1: «Ἐνατόν ἐστι κεφάλαιον ἐν ᾧ δεῖ ζητῆσαι πόσαι τε πολιτεῖαι καὶ οἷαι καὶ ποῖα σὺν θεῶ μετερχόμεθα καὶ πολιτευόμεθα.»

⁵⁸ Ὁ.π., 40.2-4: «Πολιτεία τοίνυν ἐστὶν ἀρχὴ καὶ συνήθεια πραγμάτων, καθ' ἣν ζῆν τε καὶ πολιτεύεσθαι χρὴ πάντας τοὺς βιασθέντας ἢ καὶ πεισθέντας ἀνθρώπους.» Ο Kaldellis (2015, 14-19) αναγνωρίζει στον ὄρο *πολιτεία* τη συνέχεια της ρωμαϊκῆς *res publica*.

και *δημοκρατία-όχλοκρατία*.⁵⁹ Ο ανώνυμος συγγραφέας αναλύει περισσότερο τη διαφορά βασιλείας-τυραννίας: «Διαφέρει η βασιλεία της τυραννίας, στο ότι ο μὲν βασιλέας υπακούει στους νόμους και τις ανάγκες των υπηκόων, χωρίς να επιζητεί κάτι για τον ίδιο, ο δε τύραννος δεν υπακούει στους νόμους των προηγούμενων από εκείνον (βασιλέων) αλλά και επιζητεί το ωφέλιμο για τον ίδιο και όχι για τους υπηκόους.»⁶⁰ Ο ανώνυμος συγγραφέας καταλήγει ότι «Ἡμεῖς (ενν. πολιτευόμεθα) δὲ νῦν εὐτυχῶς ἐν βασιλείᾳ πιστῶς καὶ ὀρθοδόξως».⁶¹ Ο *Βασιλεὺς* ορίζεται ως ο καλός και ικανός (*ἀγαθός*) κυβερνήτης της *πολιτείας* – «ἢ νῦν εὐτυχεστάτη Ῥωμαϊκὴ πολιτεία» την ονομάζει ο ανώνυμος συγγραφέας,⁶² ο οποίος υπακούει στους θεσπισμένους νόμους και φροντίζει για τους υπηκόους του. Επομένως, ἤδη εισαγωγικά οι ρητοροδιδάσκαλοι παρουσίαζαν τη γνώση των πολιτικῶν συστημάτων και της *πολιτείας* στην οποία ζούσαν ως μέρος της ρητορικής εκπαίδευσης. Εξάλλου, σύμφωνα και με το *Περὶ στάσεων* του Ερμογένη, η ρητορική είναι η τέχνη των *πολιτικῶν ζητημάτων*· λογικῶν αντιπαραθέσεων πάνω σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα σύμφωνα με τους θεσπισμένους νόμους και τα ἔθιμα ενός λαοῦ σχετικά με το τι θεωρεῖται δίκαιο, καλό ἢ συμφέρον.⁶³

Συνοψίζοντας, η ρητορική εκπαίδευση του 4ου και του 5ου αι., εκτός από την καθαρά στυλιστική και γλωσσική διδασκαλία που παρείχε, ταυτόχρονα εξοικείωνε τους μαθητές πάνω στην πολιτική ιδεολογία της αυτοκρατορίας, την οποία θα υπηρετούσαν σε διοικητικά πόστα, ἢ ως ρήτορες-σοφιστές που θα εκφωνούσαν δημόσια λόγους. Ἐνα από τα καθήκοντα του ρήτορα

⁵⁹ Rabe 1931, 40.8-19. Αυτό το σχήμα αποτελεί κλασικό μοτίβο που εμφανίζεται στον *Πολιτικὸν* του Πλάτωνα (Burnet 1900.1, 510-12, §302c-303b) και τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη (Ross 1959, 35, §1365b29-1366a2). Βλ. αναλυτικά Patillon 2008.1, 42, σημ. 117.

⁶⁰ Rabe 1931, 41.3-7: «Διαφέρει δὲ βασιλεία τυραννίδος, ὅτι ὁ μὲν βασιλεὺς νόμοις πείθεται καὶ τὸ τῶν ἀρχομένων λυσιτελές, οὐ τὸ ἑαυτοῦ ζητεῖ, ὁ δὲ τύραννος οὔτε πείθεται τοῖς νόμοις τοῖς πρὸ αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ τὸ ἑαυτοῦ χρήσιμον ζητεῖ καὶ οὐ τὸ τῶν ἀρχομένων.»

⁶¹ Ο.π., 41.9-10. Ἐνῶ ο Rabe (1931, XXXVIII) θεωροῦσε ὅτι ο συγγραφέας ἦταν χριστιανός, ο Patillon (2008.1, 8-9) με γνώμονα τις διαφορετικὲς γραφές των χειρογράφων υπέθεσε ὅτι ἡ φράση «πιστῶς καὶ ὀρθοδόξως» πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη και το εξοβελίζει.

⁶² Rabe 1931, 35.3-5: «Ἀμέλει καὶ ἢ νῦν εὐτυχεστάτη Ῥωμαϊκὴ πολιτεία τοὺς δικολόγους ἔχουσα δικάζεσθαι μόνον εἰδόμενος ῥήτορας αὐτοὺς καλεῖ.»

⁶³ Ερμογ. Στ.: «Καὶ πρῶτόν γε, ὃ τι ἔστι πολιτικὸν ζήτημα, ῥητέον· ἔστι τοίνυν ἀμφισβήτησις λογικὴ ἐπὶ μέρους ἐκ τῶν παρ' ἐκάστοις κειμένων νόμων ἢ ἔθων περὶ τοῦ νομισθέντος δικαίου ἢ τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ συμφέροντος ἢ καὶ πάντων ἅμα ἢ τινῶν» (Rabe, 1913, 28.15-29.4). Σε αυτά συμπλήρωσε ὅτι ἡ αναζήτηση για το αληθινό, το καθολικά καλό ἢ συμφέρον ἢ τα σχετικά δεν είναι θέμα της ρητορικής (ό.π. 29.4-6). Βλ. επίσης Heath 1995, 28 (αγγλικὴ μτφ.) και 62 (σχόλια). Patillon, 2009.2, 2, §I.3 (ἐκδοση και γαλλικὴ μτφ.) και 85-7 (σχόλια). Ο ορισμός της ρητορικής στο 5ο κεφάλαιο των ανώνυμων *Προλεγομένων*, ο οποίος αποδίδεται στον Διονύσιο Αλικαρνασσεά, ἔθετε ως πεδίο της ρητορικής τα *πολιτικὰ πράγματα*: «ῥητορική ἐστὶ δύναμις τεχνικὴ πιθανοῦ λόγου ἐν πράγματι πολιτικῶ, τέλος ἔχουσα τὸ εὖ λέγειν» (Rabe 1931, 30.12-14· Patillon 2008.1, 32.5-7).

ήταν να εκπροσωπεί την *πολιτεία*. Όπως αναφέρει σε λόγο του ο Προκόπιος Γάζης στις αρχές του 6ου αι., «κοινή ψήφω» επελέγη να επαινέσει τον αυτοκράτορα Αναστάσιο.⁶⁴ Στους ρήτορες αυτούς συγκαταλέγονται και οι πεπαιδευμένοι ιεράρχες, όπως ο Ευσέβιος Καισαρείας, οι λεγόμενοι Καππαδόκες πατέρες, ο Ιωάννης Χρυσόστομος και άλλοι, οι οποίοι τον 4ο αι. και τον 5ο αι. διαμόρφωσαν μία χριστιανική ρητορική, πρωταγωνιστώντας στις πολιτικές και θεολογικές διαμάχες της εποχής.⁶⁵

Στους λόγους όπου εφαρμόζεται η θεωρία του ψόγου, δεν προβάλλεται κάποια κοινωνία που διοικείται απολυταρχικά από έναν μονάρχη, αλλά μία έννομη πολιτεία στην οποία κυριαρχεί το συμφέρον των πολιτών χάρη στους νόμους, τους οποίους πρέπει να σέβονται και να διαφυλάττουν οι ίδιοι. Ο πολιτικός ψόγος χτίζεται απέναντι σε μία ιδεολογία, με βάση την οποία λειτουργεί ως τύραννος ο κυβερνών που διαταράζει αυτή την έννομη *πολιτεία*, ή *res publica*, όπως την ονομάζει ο Καλδέλλης.⁶⁶ Αν ο λαός και οι ρήτορες εξέφραζαν και επιτελεστικά την αποδοχή του βασιλέα, οι ρήτορες είχαν πράγματι τον τελετουργικό ρόλο να υπενθυμίζουν επιπλέον στους δημόσιους λόγους τους τα όρια του δεσποτισμού και της εξουσίας. Εκτός όμως από τους κυβερνώντες, επέσυρε ψόγο οποιοδήποτε μέλος της *πολιτείας* δεν είχε να προσφέρει κάποια λειτουργία σε αυτήν, τη διατάρασσε ή απειλούσε την ύπαρξή της.

Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της περιόδου, ο ψόγος χρησίμευε σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, κυρίως ενταγμένος στο πλαίσιο ενός ευρύτερου συγγραφικού έργου και όχι ως αυτοσκοπός. Ο Αφθόνιος πρωτοτύπησε ώστε να τον προάγει σε ξεχωριστή άσκηση, με περισσότερη αυτοπεποίθηση απ' ότι οι προγενέστεροι, προβάλλοντας τη χρήση του μέσα σε έναν ευρύτερο λόγο ως περισσότερο συνετή. Όπως το εγκώμιο, ο ψόγος αντλούσε συστατικά στοιχεία με βάση έναν κώδικα αξιών, διαμορφωμένο σε παλαιότερες εποχές, αλλά που εξακολουθούσε να έχει ισχύ, δηλώνοντας την αποδοχή ή την αποδοκιμασία αποδεκτών ή μη

⁶⁴ Προκόπιος Γάζης, *Πανηγυρικός εις τὸν αὐτοκράτορα Αναστάσιον* §17-20: «Ὅλη δὲ πόλις ἀνθ' ὧν εὖ πάσχει πρὸς ἀμοιβὴν κινεῖται δικαίαν, καὶ καθ' ἕκαστον ἄνδρα λέγειν οὐχ ἰκανὸν ἡγουμένη τὸν χρόνον, κοινῆ πάντες ψήφω τῆ τοῦ ρήτορος ἀρκοῦνται φωνῇ· ὁ γὰρ ὑπὲρ πόλεως προβεβλημένος τῷ λόγῳ μιᾷ γλώττῃ τὰς ἀπάντων ὑποκρίνεται γνώμας.» (Matino 2005, 41 και 24-31 για περισσότερες πληροφορίες για τον λόγο και την περίπτωση της εκφώνησής του). Βλ. επίσης Kaldellis 2015, 83.

⁶⁵ Kennedy 1983, 180-264. Cameron 1991, 120-152. Brown 1992, 71-158.

⁶⁶ Με τους όρους αυτούς ο Kaldellis (2015, 14-31) χαρακτηρίζει το πολιτικό σύστημα του Βυζαντίου γενικότερα στη μελέτη του, δίνοντας έμφαση στην επιρροή που είχαν οι πολίτες στην πολιτική σκηνή της αυτοκρατορίας, ασκώντας στην ουσία την ισχύ που τελετουργικά ή έμπρακτα κατείχαν.

συμπεριφορών μέσα στο πλαίσιο του τελετουργικού δημόσιου λόγου.⁶⁷ Σε κάθε περίπτωση, δινόταν η σύσταση ο ψόγος να χρησιμοποιείται πολύ πιο προσεκτικά απ' ό,τι το εγκώμιο. Γι' αυτόν τον λόγο ο Ερμογένης, και οι μεταγενέστεροι σχολιαστές του, προσφέρουν διαφορετικές οδηγίες για τη χρήση των αντίστοιχων ιδεών του λόγου, με σαφή αναφορά στη ρωμαϊκή –και βυζαντινή– πολιτική και κοινωνική ιεραρχία. Οι μαθητές δεν οπλίζονταν μόνο ενάντια σε επιθέσεις άλλων, αλλά και απέναντι στον ίδιο τους τον εαυτό, σε περίπτωση που έψεγαν το λάθος πρόσωπο τη λάθος στιγμή.

Βιβλιογραφία

- Boulenger, F. ²1965. *Saint Basile. Aux jeunes gens sur la manière de tirer profit des lettres Helléniques*. Παρίσι: Les Belles Lettres.
- Brown, P. 1992. *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*. Μάντισον: University of Wisconsin Press.
- _____1998. *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας, 150-750 μ.Χ.*, μτφ. Ε. Σταμπόγλη, επιμ. Ε. Σύρμου και Δ. Κουβίδη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Burnet, J. 1900-7. *Platonis Opera*, 5 τόμοι. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Cameron, Al. 1976. *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Cameron, Av. 1991. *Christianity and the Rhetoric of Empire: The Development of Christian Discourse*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Casella, M. 2010. *Storie di ordinaria corruzione: Libanio, orazioni LVI, LVII, XLVI*. Μεσσήνη: Di.Sc.A.M.
- Choustoulaki, G. 2019. “[Demosthenes] 25 Against Aristogeiton: A Reconsideration.” *Rosetta* 24: 1-20, <<http://www.rosetta.bham.ac.uk/issue24/Choustoulaki.pdf>> (25/11/2021).
- Coufalová Bohrnová, H. 2017. “Mirrors for Princes: Genuine Byzantine Genre or Academic Construct?” *Graeco-Lat. Brun* 22(1): 5-16.
- Cribiore, R. 2001. *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Πρίνστον: Princeton University Press.

⁶⁷ Brown 1992, 35-70. Σύμφωνα με την Cribiore (2013, 116-19), πολλές φορές η κατανόηση του ψόγου προϋπέθετε τη γνώση των πηγών και του εκπαιδευτικού προγράμματος από το ακροατήριο, ώστε να ξεχωρίσει τις πραγματικές κατηγορίες μέσα από τον υπαινικτικό λόγο και την αναφορά στους κλασικούς.

- _____. 2007. *The School of Libanius in Late Antique Antioch*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- _____. 2013. *Libanius the Sophist: Rhetoric, Reality, and Religion in the Fourth Century*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Γλύκατση-Αρβελέρ, Ε. 1977. *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφ. Τ. Δρακοπούλου. Αθήνα: Αργώ.
- Dilts, M. R. 2002-9. *Demosthenis Orationes*, 4 τόμοι. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Downey, G. 1961. *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Felten, I. 1913. *Nicolai Progymnasmata*. Λειψία: B. G. Teubner.
- Flower, R. 2013. *Emperors and Bishops in Late Roman Invective*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Foerster, R. 1903-27. *Libanii Opera*, 12 τόμοι. Λειψία: B. G. Teubner.
- Gibson, C. A. 2008. *Libanius's Progymnasmata. Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric*. Ατλάντα: Society of Biblical Literature.
- _____. 2014. "Libanius' Progymnasmata." L. Van Hoof (επιμ.), *Libanius: A Critical Introduction*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 128-143.
- Haarer, F. 2015. "Developments in the Governance of Late Antique Cities." U. Roberto και L. Mecella (επιμ.), *Governare e riformare l'impero al momento della sua divisione: Oriente, Occidente, Illirico*. Ρώμη: Publications de l'École française de Rome, <<https://books.openedition.org/efr/2815>> (1/12/21).
- Hock, R. και E. O'Neil 2002. *The Chreia and Ancient Rhetoric: Classroom Exercises*. Ατλάντα: Society of Biblical Literature.
- Hunger, H. 2004. *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, 1, μτφ. Λ. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Αναστασίου και Γ. Χ. Μακρή. Αθήνα: MIET.
- Kaldellis, A. 2015. *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*. Κέμπριτζ (Μασ.)/Λονδίνο: Harvard University Press.
- Kennedy, G. A. 1972. *The Art of Rhetoric in the Roman World, 300 B.C.-A.D. 300*. Πρίνστον: Princeton University Press.

- _____1983. *Greek Rhetoric Under Christian Emperors*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- _____2003. *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*. Λέιντεν: Brill.
- Koster, S. 1980. *Die Invektive in der griechischen und römischen Literatur*. Μαϊσενχάιμ αμ Γκλαν: Hain.
- Kustas, G. L. 1973. *Studies in Byzantine Rhetoric*. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.
- Καραγιαννόπουλος, Ι. Ε. 1988. *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Lamoureux, J. και N. Aujoulat 2008. *Synésios de Cyrène. Opuscules, 2*. Παρίσι: Les Belles Lettres.
- Lausberg, H. 1998. *Handbook of Literary Rhetoric: A Foundation for Literary Study*. Λέιντεν/Βοστώνη/Κολωνία: Brill.
- Lee, A. D. 2013. *From Rome to Byzantium AD 363 to 565: The Transformation of Ancient Rome*. Εδιμβούργο: Edinburgh University Press.
- Lindberg, G. 1977. *Studies in Hermogenes and Eustathios. The Theory of Ideas and Its Application in the Commentaries of Eustathios on the Epics of Homer*, μτφ. Ι. Petersson. Λουντ: J.Lindell & Co KB.
- _____1997. "Hermogenes of Tarsus." *ANRW* 2 (34.3): 1978–2063.
- Marrou, H. I. 2009. *Ιστορία της εκπαίδευσης στην αρχαιότητα*, μτφ. Β. Σερέτη. Αθήνα: Δαίδαλος.
- Matino, G. 2005. *Procopio di Gaza, Panegirico per l'imperatore Anastasio*. Νάπολη: Accademia Pontaniana.
- Mihaescu, H. 1970. *Mauricius. Arta militara*. Βουκουρέστι: Academia Republicae Romanicae.
- Morgan, T. 1998. *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Patillon, M. και G. Bolognesi 1997. *Aelius Theon. Progymnasmata*. Παρίσι: Les Belles Lettres.
- Patillon, M. 1988. *La théorie du discours chez Hermogène le rhéteur. Essai sur les structures linguistiques de la rhétorique ancienne*. Παρίσι: Les Belles Lettres.
- _____2008-14. *Corpus Rhetoricum*, 5 τόμοι. Παρίσι: Les Belles Lettres.

- Pernot, L. 2005. *Η ρητορική στην αρχαιότητα*, μτφ. Ξ. Τσελέντη, επιμ. Β. Σερέτη. Αθήνα: Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος.
- _____. 2015. *Epidictic Rhetoric. Questioning the Stakes of Ancient Praise*. Όστιν: University of Texas Press.
- Παΐδας, Κ. Δ. Σ. 2005. *Η θεματική των βυζαντινών Κατόπτρων Ηγεμόνος της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Rabe, H. 1892-93. *Syriani in Hermogenem Commentaria*, 2 τόμοι. Λειψία: B. G. Teubner.
- _____. 1913. *Hermogenis Opera*. Στουτγκάρδη: B. G. Teubner.
- _____. 1926. *Aphthonii Progymnasmata*. Λειψία: B. G. Teubner.
- _____. 1931. *Prolegomenon sylloge*. Στουτγκάρδη: B. G. Teubner.
- Ross, W. D. 1959. *Aristotelis Ars rhetorica*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Rózycki, Ł. 2018. “The Besieged: Role and Place of Civilian Population during a Siege as Presented in Military Treatises of Late Antiquity.” *Prace Historyczne* 145 (4): 705-719, <<https://www.ejournals.eu/Prace-Historyczne/2018/Numer-4/art/12556/>> (24/11/2021).
- Russell, D. A. και N. G. Wilson 1981. *Menander Rhetor. Edited with Translation and Commentary*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Spengel, L. 1853-6. *Rhetores Graeci*, 3 τόμοι. Λειψία: B. G. Teubner.
- Τσάτσος, Κ. ³2000. *Δημοσθένης. Οι τρεις Ολυνθιακοί, τρεις Φιλιππικοί και ο λόγος Περί των εν Χερρονήσω*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Τυφλόπουλος, Α. και Δ. Ιακώβ 2006. “Δημ. 25.15-35: Η στάση του Αριστογείτονα απέναντι στους νόμους της πόλεως.” *Ανθολόγιο αρχαίων ελληνικών κειμένων*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, <https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=69&m=1> (8/12/21).
- Usener, H. και L. Radermacher 1929. *Dionysii Halicarnasei quae exstant*, 6. Λειψία: B. G. Teubner.
- Walz, C. 1832-36. *Rhetores graeci, ex codicibus florentinis, mediolanensibus, monacensibus, neapolitanis, parisiensibus, romanis, venetis, taurinensibus et vindobonensibus*, 9 τόμοι. Στουτγκάρδη/Τύμπινγκεν: sumtibus J. G. Cotta.
- Webb, R. 2001. “The Progymnasmata as Practice.” Y. L. Too (επιμ.), *Education in Greek and Roman Antiquity*. Λέιντεν/Βοστώνη: Brill, 289-316.

West, M. L. 1965. "Tryphon. De tropis." *CQ* 15: 236-248.

Wooten, C. W. 1987. *Hermogenes' on Types of Style*. Τσάπελ Χιλ: The University of North Carolina Press.

Χριστοφιλοπούλου, Αι. 1956. *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

_____ 2004. *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204: Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*. Αθήνα: [χ.ε.].

Abstract

The aim of this paper is to explore the role of invective in rhetorical education, as well as whether theory and its examples express the political thought of the fourth and the fifth centuries. A starting point of this examination will be the chapters of *Progymnasmata*, *On psogos*, *On Common place* and the examples of the latter in Aphthonius' *Against a tyrant* and those in Libanius *Against a tyrant* and *Against a coward*. In Hermogenes' *On types of style*, the orator's usage of *Asperity* and *Vehemence*, the two kinds of style for an Invective, depends on his own social status as well as that of his adversary. In such a way, rhetorical theory can be correlated with the social structure of the Empire. The examples which Hermogenes employs from Demosthenes to explain his theory on style, express political thoughts from the Athenian reality that can also be placed within the political context of the Roman Empire in Late Antiquity. In conclusion, those paradigms, besides their function as examples for practicing rhetorical theory, they also provided to students of rhetoric a certain insight into politics of the time.

Λέξεις κλειδιά: *Προγυμνάσματα*, ψόγος, κοινός τόπος, Αφθόνιος, Λιβάνιος, ύστερη αρχαιότητα, Ερμογένης, *Περὶ ἰδεῶν*.

Εγκώμιο και ψόγος στο έργο του Μιχαήλ Ψελλού· μια δημιουργική επανανάγνωση της αριστοτελικής ρητορικής θεωρίας

Γεωργία Αμοιρίδου

Η νοητή ανασύσταση της βιβλιοθήκης ενός Βυζαντινού λογίου με μόνο τεκμήριο τη διακειμενική σχέση που συνδέει τα έργα του με προγενέστερα έργα δεν είναι απλή υπόθεση, κυρίως επειδή η σχέση αυτή πιθανόν να μην είναι απευθείας γενετική, αλλά να οφείλεται σε διαμεσολάβηση ιδεών μέσω ενδιάμεσων «συγγραφικών κρίκων». Μολονότι ο Ψελλός υιοθετεί τις ρητορικές πρακτικές της αυτοκρατορικής περιόδου (κυρίως τις θεωρητικές αρχές του Ερμογένη),¹ ωστόσο μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα ότι τα θεωρητικά εγχειρίδια του Αριστοτέλη συμπεριλαμβάνονταν στα αναγνώσματά του.² Αυτό πιστοποιείται, αφενός, από τις πολυάριθμες αναφορές του στον Σταγειρίτη και, αφετέρου, από τα *Σχόλια* του λογίου για τα *Φυσικά* του Αριστοτέλη.³ Κεντρικός σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι να διερευνηθεί η πρόσληψη της ρητορικής θεωρίας του Αριστοτέλη από τον λόγιο του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ψελλό (1018-1078) και ο τρόπος που οι αριστοτελικές αρχές πραγματώνονται στον επαινετικό και ψεκτικό λόγο του και, ειδικότερα, στη *Χρονογραφία* του, στην οποία οι στόχοι του είδους, θεωρητικά, δεν νομιμοποιούν την υιοθέτηση των παραπάνω ρητορικών πρακτικών.

«Ρητορική για τον Βυζαντινό άνθρωπο σημαίνει παιδεία, παιδεία κατ' εξοχήν». Η παραπάνω φράση του Hans-Georg Beck⁴ θα μπορούσε να συμπυκνώνει την αποτίμηση των σύγχρονων μελετητών αναφορικά με τη ρητορική των Βυζαντινών, καθώς, στο σύνολό τους, οι επιφανείς Βυζαντινοί επιδίδονταν στη μελέτη της ρητορικής, κυρίως επειδή η ρητορική παιδεία

¹ Σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, οι κανονιστικές αρχές της ρητορικής διαμορφώνονται από τα θεωρητικά εγχειρίδια του Αφθονίου, του Ερμογένη και του Διονυσίου του Αλικαρνασσεύς βλ. Παπαϊοαννου 2013, 53 κ.ε.

² Αναφορικά με τη γνώση του αριστοτελικού corpus από τον Ψελλό και τη συμβολή του στην καλλιέργεια του «αριστοτελισμού» στο Βυζάντιο βλ. Hunger 2004.1, 79-80.

³ Ο πλήρης τίτλος του έργου, όπως παραδίδεται στο χφ. *Paris. gr.* 1920, f. 1, είναι *Τοῦ σοφωτάτου καὶ ὑπερτίμου Μιχαήλ τοῦ Ψελλοῦ Σύντομος καὶ σαφεστάτη ἐξήγησις εἰς τὴν φυσικὴν ἀκρόασιν τοῦ Αριστοτέλους* βλ. Benakis (εκδ.) 2008. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημάνω ότι η απόδοση της πατρότητας του εν λόγω έργου στον Ψελλό έχει αμφισβητηθεί και, παράλληλα, έχει προταθεί η απόδοσή του στον Γεώργιο Παχυμέρη βλ. Golitsis 2007, 637-76.

⁴ Beck 1965, 106.

ήταν η βασική προϋπόθεση για την κοινωνική και πολιτική τους ανέλιξη.⁵ Ως εκ τούτου, τα ρητορικά εγχειρίδια, καθώς και η πρακτική εφαρμογή τους –κυρίως στα προγυμνάσματα–, συνιστούν μέρος της παιδευτικής διαδικασίας των Βυζαντινών. Όστε η αίσθηση που συχνά δημιουργείται στον σημερινό μελετητή είναι ότι οι Βυζαντινοί επιδίδονταν στη μελέτη των θεωρητικών εγχειριδίων περισσότερο από όσο οι ρήτορες της κλασικής αρχαιότητας. Έτσι, μολονότι εγχειρίδια όπως, π.χ., η *Ρητορική* και η *Ποιητική* του Αριστοτέλη δεν έχουν ρυθμιστικό ρόλο αναφορικά με τη σύνθεση των έργων της κλασικής αρχαιότητας, ωστόσο, για τις βυζαντινές ρητορικές κατασκευές, τα θεωρητικά εγχειρίδια συνιστούν μεθοδολογικούς χάρτες μαθητείας, με ρόλο κυρίως ρυθμιστικό.⁶

Η χριστιανική ρητορική προσάρμοσε τις θεμελιώδεις αρχές της κλασικής ρητορικής στις δικές της ανάγκες και αποδέχτηκε σιωπηρά πολλές από τις συμβάσεις της.⁷ Ωστόσο, οι Βυζαντινοί δεν ανέπτυξαν ποτέ μια πρωτότυπη θεωρία της ρητορικής, αλλά συνέχισαν να βασίζονται στα θεωρητικά εγχειρίδια της αρχαιότητας,⁸ κυρίως σε εκείνα του Ερμογένη και του Αφθονίου.⁹ Ενδεικτικά, κατά τον 5ο μ.Χ. αιώνα, η ρητορική θεωρία του Ερμογένη επέχει θέση βασικού ρητορικού εγχειριδίου, ενώ η *Ρητορική* του Αριστοτέλη ελάχιστα διαβάζεται. Το ενδιαφέρον για την αριστοτελική ρητορική θεωρία φαίνεται να αναζωπυρώνεται κατά τον 12ο αιώνα, όταν εμφανίζονται τα πρώτα σχόλια στη *Ρητορική* του Αριστοτέλη, αρχικά από κάποιον ανώνυμο λόγιο στην Κωνσταντινούπολη και από κάποιον σχολιαστή Στέφανο, ο οποίος

⁵ Την παραπάνω θέση τεκμηριώνει και η «ομολογία» του Μιχαήλ Ψελλού, όπως διατυπώνεται στη *Χρονογραφία*, ότι κατάφερε να ανελιχθεί στα υψηλότερα αξιώματα, χάρη στη ρητορική του δεινότητα, η οποία «αιχμαλώτισε» τα αυτιά του Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Μονομάχου: «[...] ὅς γε οὐπω με πρὸ τοῦ κράτους ἐωρακῶς, ἐπειδὴ ἅπαξ εἶδεν, οὕτω μου ἐαλάκει τῶν λόγων ὡς δοκεῖν ἐκ τῶν ὧτων τῆς ἐμῆς γλώττης ἐκκρέμασθαι», Ψελλός, *Χρονογραφία* (στο εξής, *Χρονογρ. Ψ.*), 6.161, 26-28 (μτφ. «[...] αυτός, προτού αναλάβει την εξουσία, με αγνοούσε, αλλά, μόλις με συνάντησε, αιχμαλωτίστηκε από την ευγλωττία μου, ώστε φαινόταν να κρέμεται με τα αυτιά του από τη γλώσσα μου»). Η μετάφραση των αποσπασμάτων της *Χρονογραφίας* βασίστηκε στη μετάφραση του Βρασίδα Καραλή, με κάποιες δικές μου τροποποιήσεις.

⁶ Το corpus του Ερμογένη γίνεται κανονιστικό ήδη περί τα τέλη του 5ου αιώνα μ.Χ., ενώ, μαζί με τα έργα του Αφθονίου, παραμένει δεσμευτικό για τους Βυζαντινούς ρήτορες καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Για το corpus των έργων που αποτέλεσαν τον ρητορικό κανόνα βλ. Hunger 2004.1, 139-41.

⁷ Kennedy 1994, 258.

⁸ Σχετικά με τα ρητορικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί, βλ. Papaioannou 2013, 52-3, 62. Papaioannou 2021, 79 κ.ε.

⁹ Kennedy 1994, 272. Οι Βυζαντινοί επιδόθηκαν κυρίως σε υπομνηματισμό και σχολιασμό του corpus των δύο θεωρητικών, βλ. Hunger 2004.1, 142 κ.ε.

ταυτοποιήθηκε με τον μετέπειτα μητροπολίτη Τραπεζούντας, Στέφανο Σκυλίτζη.¹⁰ Ωστόσο, στο corpus του Μιχαήλ Ψελλού, τόσο οι αναφορές του λογίου στον Αριστοτέλη όσο και η γενετική συγγένεια του έργου του *Περὶ Τραγωδίας* με την *Ποιητική* του Αριστοτέλη μαρτυρούν το ενδιαφέρον του λογίου για την αριστοτελική θεωρία.¹¹

Εκτός από τα κατεξοχήν ρητορικά κείμενα, τα οποία υπηρετούν αποκλειστικά τους σκοπούς του ρητορικού γένους, παράλληλα, η ρητορική, κυρίως ως τεχνική, διέπει όλα τα είδη του πεζού και ποιητικού βυζαντινού λόγου. Ειδικότερα, ο έπαινος ή ο ψόγος, λανθάνουν σε κάθε γραπτό κείμενο που αποτυπώνει τον πολιτικό βίο των Βυζαντινών· μερικές φορές, απαντούν ακόμη και σε γραμματειακά είδη στα οποία οι παραπάνω ρητορικές πρακτικές φαίνονται ανάρμοστες, αν αναλογιστούμε τον σκοπό που υπηρετεί το εκάστοτε είδος. Το παρακάτω παράδειγμα έχει αντληθεί από την πραγματεία *Περὶ θεμάτων* (λατιν. *De Thematibus*), που αποδίδεται στον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, ένα εγχειρίδιο του 10ου αιώνα, το οποίο συγκεντρώνει πληροφορίες για τη διοικητική διαίρεση της Αυτοκρατορίας. Περιγράφοντας το θέμα της Πελοποννήσου, ο λόγιος αυτοκράτορας κάνει λόγο για τον πλήρη δημογραφικό και πολιτισμικό εκσλαβισμό της περιοχής, μέχρι του σημείου της εκβαρβάρωσης.¹² Προκειμένου να τεκμηριώσει την παραπάνω θέση, επικαλείται την περίπτωση του Νικήτα Μαγίστρου, ενός επιφανούς αυλικού αξιωματούχου και λογίου, πεθερού του Χριστόφορου Λεκαπηνού, τον οποίο θεωρεί σλαβογενή και δεν διστάζει να τον ψέξει γι' αυτό, υπογραμμίζοντας την αντίφαση ανάμεσα στην έπαρση που τον χαρακτηρίζει αναφορικά με την καταγωγή του (*μέγα φρονοῦντα ἐπὶ τῇ αὐτοῦ εὐγενείᾳ*) και στη «δυσγένειά» του. Στην προσπάθειά του να αμαυρώσει το ήθος του άνδρα, δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει έναν άκρως προσβλητικό χαρακτηρισμό, που τον αντλεί –κατά τα λεγόμενά του– από έναν σκωπτικό δωδεκασύλλαβο στίχο κάποιου γραμματικού Ευφημίου:¹³

¹⁰ Conley 1990, 29, 38-40· Vogiatzi 2020, 1069 κ.ε.

¹¹ Kennedy 1994, 271.

¹² Η ιδέα αυτή επανήλθε στο προσκήνιο κατά τα νεότερα χρόνια, όταν ο Φαλμεράνερ ανακίνησε το ζήτημα της φυλετικής καθαρότητας των Νεοελλήνων, χρησιμοποιώντας ως βασικό τεκμήριο το σλαβικό στοιχείο στην πληθυσμιακή σύσταση της Πελοποννήσου βλ. Fallmerayer 1984.

¹³ Ο γραμματικός Ευφημίου είναι γνωστός από μία συλλογή επιγραμμάτων, τη λεγόμενη *Ευφημιανή συλλογή*, η οποία ονομάστηκε έτσι επειδή περιέχει δύο επιγράμματα αγνώστου ποιητή αφιερωμένα στον Ευφήμιο βλ., ενδεικτικά, Lauxtermann 2003, 114-115.

Ἐσθλαβῶθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος, ὅτε ὁ λοιμικὸς θάνατος πᾶσαν ἐβόσκετο τὴν οἰκουμένην, ὀπηνίκα Κωνσταντῖνος, ὁ τῆς κοπρίας ἐπόνυμος, τὰ σκῆπτρα τῆς τῶν Ῥωμαίων διεῖπεν ἀρχῆς, ὥστε τινὰ τῶν ἐκ Πελοποννήσου μέγα φρονοῦντα ἐπὶ τῇ αὐτοῦ εὐγενείᾳ, ἵνα μὴ λέγω δυσγενείᾳ, Εὐφῆμιον ἐκεῖνον τὸν περιβόητον γραμματικὸν ἀποσκῶψαι εἰς αὐτὸν τουτοῖ τὸ θρυλούμενον ἰαμβεῖον·

*Ἐγαρασδοειδῆς ὄψις ἐσθλαβωμένη·*¹⁴

*Ἦν δὲ οὗτος Νικήτας, ὁ κηδεύσας ἐπὶ θυγατρὶ Σοφίᾳ Χριστοφόρον τὸν υἱὸν τοῦ καλοῦ Ῥωμανοῦ καὶ ἀγαθοῦ βασιλέως.*¹⁵

Η τελευταία δήλωση του συντάκτη επιβεβαιώνει την πρόθεσή του να ψέξει ονομαστί έναν επιφανή αξιωματούχο. Το γεγονός όμως ότι σε ένα εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα σύγγραμμα ο Πορφυρογέννητος δεν διστάζει να επικαλεστεί τα ηθικά και φυλετικά χαρακτηριστικά ενός διακεκριμένου άνδρα ενισχύει τη θέση ότι τον έπαινο ή τον ψόγο θα μπορούσε κανείς να τον βρει σε οποιοδήποτε λογοτεχνικό είδος.

Κι ενώ στο παραπάνω παράδειγμα ο ψεκτικός λόγος υπερβαίνει τις προσδοκίες του αναγνώστη, αντίθετα, στην ιστοριογραφική γραφή του 11ου αιώνα, ο επαινετικός και ο ψεκτικός λόγος φαίνονται απολύτως δικαιολογημένες πρακτικές σε συνάρτηση με τα πραγματικά κίνητρα συγγραφής, τα οποία είναι κατεξοχήν πολιτικά.¹⁶

Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ψελλοῦ εἶχε ἀπασχολήσει τοὺς Βυζαντινοὺς λόγιους τὸ πρόβλημα τῶν ὀρίων ἀνάμεσα στὴν ιστοριογραφία καὶ στὴ ρητορική. Ὁ σύγχρονος τοῦ Ψελλοῦ, Ἰωάννης

¹⁴ Στον στίχο του Ευφημίου, η μετοχή «ἐσθλαβωμένη» δηλώνει τη σλαβική καταγωγή του Νικήτα Μαγίστρου (άλλωστε, προηγείται και το ρήμα «ἐσθλαβῶθη», που, ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά του, καταλαβαίνουμε ὅτι σημαίνει ἐκσλαβίστηκε). Σχετικά με τὴ σημασία τοῦ ἐπιθέτου «γαρασδοειδῆς», ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες υποθέσεις, ἀρκετές ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπέδιδαν τὸν χαρακτηρισμὸ σε φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Νικήτα. Ὁ Kazhdan μεταφράζει «αλαζονικός» βλ. Kazhdan 1991.3, 1481, ἐνὼ πιθανότερη φαίνεται ἡ ὑπόθεση τῶν Καλδέλλη καὶ Ἀναγνωστάκη, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν ὅτι ἡ λέξη προέρχεται ἀπὸ τὸ σλαβικὸ *gorazd*, που σημαίνει πονηρὸς, πανούργος βλ. Anagnostakis/Kaldellis 2014, 130 σημ. 79. Σύμφωνα με αὐτὴν τὴν ἀποψη, τὸ περιεχόμενο τοῦ στίχου, που θα μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ με τὴ συνεκφορὰ «πονηρὸ σλαβόμουτρο», θα πρέπει νὰ λειτουργοῦσε ὡς γελοιογραφικὴ προσωπογραφία τοῦ Νικήτα στὸν κύκλο τῶν λογίων.

¹⁵ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, Εὐρώπη, 6, 33-42.

¹⁶ Ἦδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα, ἡ ιστοριογραφικὴ γραφὴ αποκτὰ ἰδιοτελεῖ πολιτικὰ κίνητρα, καὶ ρέπει πρὸς τὴ βιογραφικὴ χρονογραφία, με ἐμφανὴ τὴν ἐπίδραση τῆς ρητορικῆς, με σκοπὸ νὰ ἐξυμνηθοῦν τὰ ἔργα τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας καὶ νὰ νομιμοποιηθεῖ ὁ σφετερισμὸς τοῦ θρόνου ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς, Βασίλειο Α΄ βλ. Markopoulos 2009, 699.

Σκυλίτζης, στο προοίμιο του έργου του, κατηγορεί τους ομοτέχνους του για ιδιοτελή κίνητρα, εξαιτίας των οποίων συγγέουν την ιστοριογραφική γραφή με το εγκώμιο και τον ψόγο (*ὁ μὲν συμπαθῶς, ὁ δ' ἀντιπαθῶς, ὁ δὲ καὶ κατὰ χάριν, ἄλλος δὲ καὶ ὡς προσετέτακτο*).¹⁷ Είναι κοινή διαπίστωση των μελετητών, ότι στη *Χρονογραφία* του, ο Ψελλός φέρνει κοντά τα δύο είδη, τη ρητορική και την ιστοριογραφία. Το ίδιο όμως συμβαίνει και στα αμιγῶς ρητορικά έργα του, πάνω στα οποία πέφτει βαριά η σκιά της ιστορικής αφήγησης. Κλασικό παράδειγμα είναι ο *Ἐπιτάφιος* που αφιερώνει στον Μιχαήλ Κηρουλάριο, ο οποίος διέπεται από την εξιστόρηση γεγονότων που συνέβησαν κατά τη διάρκεια ζωής του εγκωμιαζόμενου προσώπου.

Στη *Χρονογραφία*, γίνεται φανερή η αγωνία του Ψελλού να ανιχνεύσει τα όρια των δύο ειδών, ιδιαίτερα σε παρεκβάσεις που κάνει στον κορμό του έργου. Πρόκειται για παρεκβάσεις μεθοδολογικού χαρακτήρα, οι οποίες απηχούν τις θεωρητικές απόψεις του λογίου και, κατά κάποιον τρόπο, αναπληρώνουν την έλλειψη προοιμίου. Ενδεικτικά, σε μια τέτοια παρέκβασή του, στην αφήγηση της βασιλείας του Μονομάχου, ο Ψελλός αισθάνεται την ανάγκη να δηλώσει ότι δεν αγνοεί την απόσταση που πρέπει να διατηρεί η ιστοριογραφική γραφή από τον ψόγο και το εγκώμιο:

Καὶ ἵνα γε μηδὲν περικαλυψάμενος εἶπω, οὐ γὰρ ἐγκωμιάζειν νῦν ἐπιβέβλημαι, ἀλλ' ἱστορίαν ἀκριβῆ ζυντιθέναι, οὐδεμιᾶ τὸ φρόνημα πρὸς ἀρχὴν αὐταρκές.¹⁸

Εύλογα, στο αυτοκρατορικό περιβάλλον, όπου η κολακεία και η συνωμοσία λειτουργούν ως τα συνήθη εφιαλτήρια της κοινωνικής και πολιτικής ανέλιξης (συχνά απαντούν και ως όπλα επιβίωσης), το «κλασικό» εγκώμιο και το αντίθετό του, ο ψόγος, συχνά τροφοδοτούνται από ιδιοτελείς προθέσεις εκ μέρους του γράφοντος. Έτσι, στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Μονομάχου, του αυτοκράτορα που τον ανέδειξε στα υψηλότερα αξιώματα, ο Ψελλός εκφράζει τον προβληματισμό του σχετικά με τις αρετές και τις κακίες που θα πρέπει να προβάλλει ή να αποσιωπήσει. Με εμφανώς εξομολογητικό ύφος, δηλώνει πως αυτός ήταν ο λόγος που, για μεγάλο χρονικό διάστημα, απέφευγε να καταπιαστεί με τη συγγραφή της ιστορίας: «Ἐνθεν τοι

¹⁷ Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 1-34. Για το προοίμιο του Σκυλίτζη, βλ. και Κιαπίδου 2010, 36 κ.ε.

¹⁸ *Χρονογρ. Ψ.*, 6.5, 1-3 (μτφ. «Και για να μην αποκρύψω τίποτα, καθώς δεν βάλθηκα να συνθέσω κανέναν εγκωμιαστικό λόγο, αλλά μια τεκμηριωμένη ιστορία, καμία από τις δύο (σσ. η Ζωή ή η Θεοδώρα) δεν διέθετε πνευματικές δεξιότητες επαρκείς για τη διακυβέρνηση του κράτους»).

οὐ πάνυ τι περὶ τὰς καθ' ἡμᾶς ὑποθέσεις ἐσπούδασα, καὶ μάλισθ' ὅτι περ ἐν πολλοῖς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου καθάμεσθαι ἤδειν, ὑπὲρ οὗ αἰσχυνοίμην ἂν, εἰ μὴ πᾶσαν εὐφημίαν τούτῳ συνεισενέγκαιμι.»¹⁹

Ωστόσο, παρά τον εκπεφρασμένο προβληματισμό του, στη *Χρονογραφία*, ο Ψελλός ενδιαφέρεται περισσότερο για τον μικρόκοσμο της βυζαντινής Αυλής και για τη σκιαγράφηση των ανθρώπινων χαρακτήρων που την απαρτίζουν, παρά για τα γεγονότα καθαυτά. Επιχειρώντας να ερμηνεύσει την αιτιακή σχέση ανάμεσα στο ήθος των εμπλεκόμενων προσώπων και στο ιστορικό γεγονός, παρατηρεί τις πράξεις των κραταιών πρωταγωνιστών και ιχνηλατεί το πάθος που τις προκάλεσε, με απώτερο σκοπό να σκιαγραφήσει το ήθος των αυτοκρατόρων και των αυλικών αξιωματούχων, των «ηρώων» του, ως συνάρτηση των αρετών και των κακιών από τις οποίες αυτό συνίσταται. Η ανάδειξη της αρετής και της κακίας, του καλού και του αισχρού, είναι ο βασικός σκοπός του ρήτορα που επαινεί και ψέγει.²⁰ Η παραπάνω αρχή λειτουργεί αξιωματικά στη *Ρητορική* του Αριστοτέλη, ο οποίος ορίζει την αρετή ως μια δύναμη ωφέλιμη στους άλλους, και ασκούμενη σε κάθε περίπτωση: «ποριστική ἀγαθῶν καὶ φυλακτική, καὶ δύναμις εὐεργετική πολλῶν καὶ μεγάλων, καὶ πάντων περὶ πάντα». Ως επιμέρους αρετές, ο Σταγειρίτης απαριθμεί τις παρακάτω: *δικαιοσύνη, ἀνδρεία, σωφροσύνη, μεγαλοπρέπεια, μεγαλοψυχία, ἐλευθεριότης, φρόνησις, σοφία*.²¹

Στο Βυζάντιο, οι αρετές και οι κακίες ευθυγραμμίζονται, ως προς τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά, με ένα ηθικό πλαίσιο αυστηρά οριοθετημένο, αφενός, από το πολιτειακό

¹⁹ *Χρονογρ. Ψ.*, 6.23, 1-5 (μτφ. «Για όλα αυτά, επομένως, δεν είχα ιδιαίτερο ζήλο να καταπιαστώ με τις πράξεις των συγχρόνων μου, εφόσον μάλιστα γνώριζα ότι θα μπορούσα να σωρεύσω αρκετές μομφές εναντίον του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, για τον οποίο θα ντρεπόμουν, αν δεν του συνέπλεκα ανεπιφύλακτα εγκώμια»).

²⁰ «Μετὰ δὲ ταῦτα λέγωμεν περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας καὶ καλοῦ καὶ αἰσχροῦ· οὗτοι γὰρ σκοποὶ τῶ ἐπαινοῦντι καὶ ψέγοντι», Αριστ., *Ρητ.*, 1366a, 23-25. (μτφ. «Ἐπειτα ἀπὸ αὐτά, ας μιλήσουμε για την αρετή και την κακία, και για το ὄμορφο και το ἄσχημο, τους σκοπούς, δηλαδή, εκείνου που επαινεί και ψέγει»). Για τα χωρία του Αριστοτέλη, χρησιμοποιήθηκε η μετάφραση του Δημήτρη Λυπουρλή (2002-2004), με μικρές αλλαγές, όπου κρίθηκε απαραίτητο.

²¹ «[...] ἀρετὴ δ' ἐστὶ μὲν δύναμις ὡς δοκεῖ ποριστικὴ ἀγαθῶν καὶ φυλακτικὴ, καὶ δύναμις εὐεργετικὴ πολλῶν καὶ μεγάλων, καὶ πάντων περὶ πάντα· μέρη δὲ ἀρετῆς δικαιοσύνη, ἀνδρεία, σωφροσύνη, μεγαλοπρέπεια, μεγαλοψυχία, ἐλευθεριότης, φρόνησις, σοφία. ἀνάγκη δὲ μεγίστας εἶναι ἀρετὰς τὰς τοῖς ἄλλοις χρησιμωτάτας, εἴπερ ἐστὶν ἡ ἀρετὴ δύναμις εὐεργετικὴ», Αριστ., *Ρητ.*, 1366a, 36-1366b, 4. (μτφ. «Ἡ αρετή είναι, κατά τη γενική εκτίμηση, μια δύναμη που εξασφαλίζει καλά πράγματα και τα διαφυλάσσει, μια δύναμη που πραγματοποιεί πολλές και μεγάλες καλές πράξεις, κάθε είδους και σε κάθε περίπτωση. Επιμέρους αρετές είναι η δικαιοσύνη, η ανδρεία, η εγκράτεια, η μεγαλοπρέπεια, η μεγαλοψυχία, η γενναιοδωρία, η πραότητα, η φρόνηση, η σοφία. Αφού η αρετή είναι δύναμη που πραγματοποιεί καλές πράξεις, οι πιο μεγάλες αρετές δεν μπορεί παρά να είναι οι πιο χρήσιμες στους άλλους»).

καθεστώς μιας αυτοκρατορίας με οικουμενική συνείδηση, η οποία βρίσκεται στον αντίποδα της αθηναϊκής Αγοράς, και, αφετέρου, από τη χριστιανική θρησκεία, η οποία ενισχύει την αρετολογία με την ιδιότητα της ευσέβειας και τις αρετές που είναι συναφείς προς αυτήν, όπως, λ.χ., την ταπείνωση. Παρόλ' αυτά, κυρίως στην κοσμική λογοτεχνία, οι αριστοτελικές αρετές διατηρούνται ως η θεμελιώδης πρώτη ύλη του βυζαντινού εγκωμίου και συνιστούν τα στερεότυπα χαρακτηριστικά στην ηθογράφηση ενός επιφανούς προσώπου. Οι ίδιες αρετές συνιστούν αφορμές εγκωμίων και στο έργο του Ψελλού, ο οποίος, προκειμένου να περιγράψει το ήθος ενός προσώπου, κατ' αρχάς, επιστρατεύει «τύπους» και «τόπους» που ήταν εγγεγραμμένοι στις αναγνωστικές και συγγραφικές συνήθειες των Βυζαντινών, ενώ, σε δεύτερο επίπεδο, εμπλουτίζει δημιουργικά την ηθογραφική του περιγραφή με πρωτότυπο υλικό, το οποίο αντλεί, κατά κύριο λόγο, από τους εξεζητημένους –και, συχνά, ακραίους– τρόπους δράσης των «ηρώων» του. Έτσι, τόσο στον έπαινο όσο και στον ψόγο, οι ηθογραφικές του απεικονίσεις υφίστανται τη βάσανο της «μεγέθυνσης» (της αριστοτελικής «αυξήσεως»), μιας τεχνικής, η οποία προτείνεται από τον Αριστοτέλη ως η ενδεδειγμένη για τη σύνθεση ενός εγκωμίου.²² Από τις στερεότυπες αρετές, εκείνες που εξυμνεί περισσότερο ο Ψελλός είναι η γενναιότητα, η γενναιοδωρία και η δικαιοσύνη, ενώ μέμφεται τα αντίθετά τους.

Μολονότι ο Ψελλός δεν πρωτοτυπεί στην επινόηση των αρετών και των κακιών, η πράξη, το πυρηνικό στοιχείο της αριστοτελικής ρητορικής θεωρίας, βρίσκεται στο επίκεντρο του δημιουργικού ενδιαφέροντός του. Κάθε πράξη του «ήρωα» είναι η εξωτερίκευση μιας πτυχής του εσωτερικού του κόσμου, το αποτύπωμα μιας αρετής ή μιας κακίας στην κοινωνική ζωή, ικανό να επηρεάσει είτε τον μικρόκοσμο της Αυλής είτε ακόμη ολόκληρη την Βυζαντινή Οικουμένη. Ωστόσο, στην πραγματεία του *Περί τραγωδίας* (η οποία συνδιαλέγεται με την *Ποιητική* του Αριστοτέλη), ο Ψελλός προκρίνει ως στόχο του είδους τη μίμηση των παθών έναντι των πράξεων (*Τὰ δὲ πάθη μᾶλλον μιμῆται ἢ τὰς πράξεις*). Το πάθος είναι ο διαμεσολαβητής μεταξύ ήθους και πράξης στη μεταξύ τους αιτιακή αλληλουχία. Θεώρει όμως ότι το δυσκολότερο έργο για τον δραματουργό είναι να επιλέξει από το σύνολο των πράξεων (*ἢ δὲ πράξις δυσμιμητοτέρα τοῦ πάθους*), και τελικά, να προβάλλει αυτές που καταλήγουν να αποδώσουν παραστατικότερα το ήθος.

²² «πίπτει δ' εὐλόγως ἡ αὔξησις εἰς τοὺς ἐπαίνους· ἐν ὑπεροχῇ γάρ ἐστιν», Αριστ., *Ρητ.*, 1368a, 22-23.

Τὰ δὲ πάθη μᾶλλον μιμεῖται ἢ τὰς πράξεις· τὸ γὰρ πρωταγωνιστοῦν ἐν πᾶσι τοῖς τραγικοῖς δράμασι τὸ πάθος ἐστί. μιμεῖται δὲ ἡ τραγωδία καὶ τὸ καλούμενον ἦθος, καὶ μάλιστα ἐν τοῖς στασίμοις ἄσμασιν, ἐν οἷς καὶ αἱ ἀποφάσεις ἠθικαὶ καὶ γνωμολογίαι καὶ ἐπιτιμήσεις. μιμεῖται δὲ καὶ τῶν ἀψύχων πολλά. ἡ δὲ πρᾶξις δυσμιμητοτέρα τοῦ πάθους. οὐ τὰς τυχούσας δὲ πράξεις ἡ τραγωδία μιμεῖται, ἀλλ' ὅσα ἡρωϊκῶν καὶ πρακτικῶν ἠθῶν εἰσιν οἰκεῖα καὶ μεγαλοψύχων, καὶ μάλιστα ἐὰν τελευτῶσιν εἰς πάθη· πολλαὶ μὲν γὰρ εἰσι πράξεις καλαὶ μὲν καὶ σπουδαῖαι, ἀτράγωδοι δέ.²³

Με άλλα λόγια, στο θεωρητικό του δοκίμιο, ο Ψελλός επαναδιατυπώνει τους στόχους της αρχαίας τραγωδίας κατά το πρότυπο του Αριστοτέλη, έχοντας κατανοήσει ότι το ἦθος που θα προβληθεί είναι αυτονόητο, ως ἤδη επιβεβλημένο από τους ηθικούς κώδικες, ενώ η επιλογή των κατάλληλων πράξεων συνιστά μια επίπονη και δημιουργική διαδικασία, η οποία επιτυγχάνεται μέσω μιας εκλεκτικής εστίασης. Υπό αυτή την έννοια, οι «ἥρωες» της *Χρονογραφίας* είναι πρόσωπα ιστορικά και, ταυτόχρονα, επινοημένα.

Ὅπως αποκαλύπτει σε μία από τις παρεκβάσεις του, με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή με τη μέθοδο της εκλεκτικής εστίασης, επιλέγει και τα ηθικά χαρακτηριστικά ενός προσώπου κατά τη σύνθεση ενός εγκωμίου. Από το σύνολο των ηθικών ιδιοτήτων ενός προσώπου, προβάλλει εκείνες που το εξυψώνουν στη συνείδηση των πολλών, ενώ αποσιωπά ό,τι θα μπορούσε να το αμαυρώσει: «[...] ἀλλ' ἀφεις μὲν τὰ χείρονα, ἀφαιρούμενος δὲ τὰ κρείττονα, ξυναρμόζω ταῦτα κατὰ τὴν οἰκειάν τάξιν καὶ ξυγκολλῶ καὶ διὰ μιᾶς τῆς ἀρίστης ποιότητος ἐξυφαίνω τὴν εὐφημίαν».²⁴ Ωστόσο, σε ἄλλη παρέκβαση της αφήγησης, παραδέχεται ότι η εκλεκτική εστίαση μπορεί να ισοδυναμεί με σοφιστική τεχνική και, τελικά, να οδηγήσει στη διαστρέβλωση της αλήθειας· αρκεί να αναλογιστεί κανείς ότι, ακόμη κι αν τα αρνητικά στοιχεία υπερτερούν, μία και μόνη πράξη του «ἥρωα» θα ήταν αρκετή για τη σύνθεση ενός εγκωμίου: «[...] κἂν πλεῖστα τάναντία ἦ, ἀρκεῖ τῷ ῥήτορι καὶ μία ὑπόθεσις σπουδαίαν τὴν πρᾶξιν ἔχουσα εἰς εὐφημίαν

²³ Μιχαήλ Ψελλός, *Περὶ τραγωδίας*, 2, 9-18. Η πραγματεία παραδίδεται ανώνυμα στον κώδικα της Οξφόρδης *Baroccianus gr.* 131, ανάμεσα σε διάφορα έργα του Ψελλού.

²⁴ *Χρονογρ. Ψ.*, 6.25, 16-19 (μτφ. «αλλά απορρίπτοντας τα ευτελή, και εξυψώνοντας τα μεγάλα, τα συναρμόζω κατά την προσωπική μου οργάνωση, και τα συνθέτω, εξυφαίνοντας τον πανηγυρικό μου με υλικά ἀρίστης ποιότητας»).

ἀρκοῦσαν, ὅποτε καὶ τὰ φαῦλα σοφιστικῶς μεταχειρισάμενος εἰς εὐφημίας».²⁵ Κατὰ τον Αριστοτέλη, το μέγεθος της αρετῆς γίνεται φανερό από επαναλαμβανόμενες πράξεις (*χρήσιμον δὲ τὸ πολλάκις φαίνεσθαι πεπραχότα*).²⁶ Στον αντίποδα αὐτῆς της αριστοτελικῆς παραίνεσης, μπορούμε να εραριστούμε ἓνα αντι-παράδειγμα ἀπὸ τῆς *Χρονογραφία*: Ὁ Ψελλὸς θεωρεῖ ἀξιο ἐγκωμίων τον Κωνσταντῖνο Η΄ ἀκριβῶς λόγω τῆς ἀπραξίας του, μίας και ἡ μόνη ἀξιόλογη πράξη που μπορεί κανεῖς να του πιστώσει εἶναι ἡ ἀδόλη παραχώρηση των βασιλικῶν σκήπτρων στον ἀδελφό του, Βασίλειο Β΄. Παρά τὴν πλήρη ἀπραγία του, ὁ Ψελλὸς τοῦ ἀναγνωρίζει, τουλάχιστον, ὅτι ἀνάμεσα στα ἐλαττώματά του δεν συμπεριλαμβανόταν ἡ –σύμφυτη με το νεαρό τῆς ἡλικίας του– φιλαρχία.

[...] Καὶ θαυμάσειεν ἂν τις ἐνταῦθα τὸν Κωνσταντῖνον, ὅτι ἐξὸν κατ' ἰσομοίριαν τὸν πατρῶον κληρον, τὴν ἡγεμονίαν φημί, τῷ ἀδελφῷ διανείμασθαι, ὁ δὲ τοῦ πλείονος αὐτῷ παρακεχωρήκει, καὶ ταῦτα νεώτατος ὢν, ὅτε μάλιστα ὁ τῆς φιλαρχίας ἀνάπτεται ζῆλος, καὶ οὐδὲ τὸν ἀδελφὸν ὀρῶν ὑπὲρ τὴν τελείαν ἡλικίαν γενόμενον, ἀλλ' ἀρτίχουν ἤδη καὶ πρῶτον, ὃ φασιν, ὑπηνήτην. Τοιούτων μὲν οὖν ἐγκωμίων ἐκ προοιμίων ἀξιούσθω ὁ Κωνσταντῖνος.²⁷

Εἶναι ἀξιο παρατήρησης ὅτι, στο παραπάνω παράδειγμα, ὁ Ψελλὸς χρησιμοποιεῖ ἐναλλακτικὰ τους δύο ὅρους, ἐγκώμιο και ἔπαινο, χωρὶς να διαφοροποιεῖ το περιεχόμενο τους. Θεωρεῖ ὅτι ἀκόμη και μόνο ἓνα ἰδιοσυγκρασιακό χαρακτηριστικό θα μπορούσε να γίνεῖ ἀφορμὴ ἐγκωμίου. Κατὰ τον Αριστοτέλη, στον ἀπλό ἔπαινο ἀπλῶς επικροτεῖται μῖα ἀρετὴ, ἐνῶ το ἐγκώμιο εἶναι μῖα δομικὴ κατασκευὴ, στην οποία προβάλλονται κυρίως οἱ πράξεις του ἐγκωμιαζόμενου

²⁵ *Χρονογρ. Ψ.*, 6.161, 8-11 (μτφ. «Ἀκόμη και ἀν τα ἀρνητικὰ στοιχεῖα εἶναι πολλαπλάσια, μῖα και μόνο περίσταση που περιέχει μῖα σημαντικὴ πράξη, εἶναι ἀρκετὴ στον ρήτορα για τὴν κατασκευὴ ἐνός ἐγκωμίου. Ἀν, ἐπιπλέον, μιλήσει με σοφιστικὴ δεξιότητι, θα μπορούσε ἀκόμα και τις φαύλες πράξεις του να μετατρέψει σε ἀφορμὲς ἐγκωμίων».)

²⁶ Ἀριστ., *Ρητ.*, 1367b, 23-24.

²⁷ *Χρονογρ. Ψ.*, 1.2, 11-19 (μτφ. «Και θα μπορούσε κανεῖς, ὡς προς αὐτό, να θαυμάσει τον Κωνσταντῖνο· διότι, ἐνῶ ἦταν δυνατό να μοιραστὴ με τον ἀδελφό του ἰσόποσα τὴν πατρικὴ κληρονομία –ἐννοῶ τὴν ἐξουσία–, ὡστόσο, ἐκεῖνος παραχώρησε το μεγαλύτερο μέρος τῆς στον ἀδελφό του, μολοντί ἦταν νεώτατος, δηλαδὴ βρισκόταν σε μῖα ἡλικία, που φλέγεται κανεῖς ἀπὸ τον πόθο τῆς φιλαρχίας. Και μάλιστα, παρόλο που ἐβλεπε πως και ὁ ἀδελφός του δεν ἦταν τελειῶς ἐνήλικος, ἀλλὰ πρωτόχουδος, κι ἐβγάζε, καταπῶς λένε, το πρώτο του γένι. Στην ἀρχὴ τουλάχιστον, τέτοιων ἐγκωμίων εἶναι ἀξιος ὁ Κωνσταντῖνος».)

προσώπου: «[...] Ἔστιν δ' ἔπαινος λόγος ἐμφανίζων μέγεθος ἀρετῆς. δεῖ οὖν τὰς πράξεις ἐπιδεικνύναι ὡς τοιαῦται. τὸ δ' ἐγκώμιον τῶν ἔργων ἐστίν (τὰ δὲ κύκλω εἰς πίστιν, οἷον εὐγένεια καὶ παιδεία· εἰκὸς γὰρ ἐξ ἀγαθῶν ἀγαθοὺς καὶ τὸν οὕτω τραφέντα τοιοῦτον εἶναι), διὸ καὶ ἐγκωμιάζομεν πράξαντας. τὰ δ' ἔργα σημεῖα τῆς ἑξεῶς ἐστίν, ἐπεὶ ἐπαινοῖμεν ἂν καὶ μὴ πεπραγότα, εἰ πιστεύοιμεν εἶναι τοιοῦτον.»²⁸

Στη *Ῥητορικὴ* του, ο Αριστοτέλης απαριθμεί τις γενεσιουργούς αιτίες των ανθρώπινων πράξεων και τις κατηγοριοποιεί σχηματικά, με κριτήριο την προέλευσή τους. Ἐτσι, η *τύχη*, η *φύσις* και η *βία* συγκαταλέγονται στις αιτίες που βρίσκονται στον άνθρωπο, ενώ το *ἔθος*, ο *λογισμός*, ο *θυμός*, η *ἐπιθυμία* ανήκουν στις αιτίες που βρίσκονται ἔξω από τον άνθρωπο.²⁹ Στη *Χρονογραφία* απαντά ολόκληρη η φασματική παλέτα των παραπάνω αιτιακῶν κινήτρων, η οποία είναι ικανή να αναδείξει την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης φύσης. Η προσπάθεια ερμηνείας της ανθρώπινης συμπεριφοράς, της «πράξεως», ως διαμορφωτικού παράγοντα των γεγονότων, και η αναγωγή στις αιτίες που την προκαλούν φαντάζει αρκετά καινοτόμο εγχείρημα για τα δεδομένα του Βυζαντίου, όπου η θεία Πρόνοια ἔχει τον πρωτεύοντα ρόλο στο ιστορικό γίγνεσθαι.³⁰ Ωστόσο, για τον Ψελλό, τα γεγονότα, ὡπως περιγράφονται στην *Χρονογραφία*, δεν είναι σταλμένα από τη θεία Πρόνοια, ἀλλὰ συνάρτηση των ανθρώπινων πράξεων. «Ὅχι, δεν είναι ἀδικος ο Θεός. Την τιμωρία για τις πράξεις μου εισπράττω», αναφωνεῖ ο τύραννος Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτης λίγο πριν περιβληθεῖ το μοναχικό σχῆμα στη Μονὴ Στουδίου,³¹ αναγνωρίζοντας ὅτι η εξέγερση του οργισμένου πλήθους ἐναντίον του εἶναι ἀπότοκο των δικῶν του δυναστικῶν ἐπιλογῶν.

²⁸ Αριστ., *Ῥητ.*, 1367b, 27-33. (μτφ. «Ἐπαινος εἶναι ο λόγος που κάνει φανερό το μέγεθος της ἀρετῆς –επομένως, ο ρήτορας πρέπει να δείχνει ὅτι οι πράξεις του συγκεκριμένου ἀτόμου είχαν αὐτὸν τον χαρακτήρα. Το ἐγκώμιο, ἀντίθετα, μιλάει για τις πράξεις (κάθε ἄλλο πρόσθετο στοιχείο, ὡπως η εὐγενική καταγωγή και η παιδεία, κάνει τον λόγο πιο πειστικό· εἶναι, πράγματι, πιθανὸ ἀπὸ καλοὺς γονεῖς να γεννιούνται καλὰ παιδιά, και ἕνας ἄνθρωπος που ανατράφηκε με ἕναν συγκεκριμένο τρόπο εἶναι πιθανὸ να ἔχει τον ἀντίστοιχο χαρακτήρα)· αὐτὸς εἶναι και ο λόγος που ἐγκωμιάζουμε ἀνθρώπους που ἔχουν κάνει κάτι. Οι πράξεις δείχνουν τα σταθερά ἠθικά χαρακτηριστικά του ἀτόμου, ἀφοῦ θα ἐπαινοῦσαμε ἀκόμη και ἕναν ἄνθρωπο που δεν ἔκανε τίποτε, αν εἶχαμε την πεποίθηση ὅτι εἶναι ἀπὸ χαρακτήρα τέτοιος που θα μπορούσε να κάνει».

²⁹ «ὥστε πάντα ὅσα πράττουσιν ἀνάγκη πράττειν δι' αἰτίας ἐπτά, διὰ τύχην, διὰ φύσιν, διὰ βίαν, δι' ἔθος, διὰ λογισμόν, διὰ θυμόν, δι' ἐπιθυμίαν.» Αριστ., *Ῥητ.*, 1369a, 5-7.

³⁰ Για τον ρόλο της θείας Πρόνοιας στην εξέλιξη της ἀνθρωπότητας, βλ., ενδεικτικά, Γεωργούλης 1993, 79. Mango 2013, 238 κ.ε. Hunger 1997.2, 39.

³¹ «Ἄλλ' οὐκ ἄδικος ὁ Θεός, οὕτως εἰπὼν, καί με ἡ δίκη τῶν πεπραγμένων ποινὰς εἰσπράττεται», *Χρονογρ. Ψ.*, 5. 43, 3-5 (μτφ. «“Ὅχι, δεν με ἀδικεῖ ο Θεός”, ἔτσι ἀκριβῶς εἶπε, “ἡ Θεία Δίκη με τιμωρεῖ για τα ἀνομήματά μου”»).

Στην ίδια περίοδο βασιλείας, ο ψόγος του Μιχαήλ Καλαφάτη προηγείται της αφήγησης των πράξεών του. Ο Ψελλός σπεύδει να δικαιολογήσει εκ των προτέρων αυτήν τη μεθοδολογική «παρατυπία» του. Οι κατοπινές πράξεις του αυτοκράτορα θα φανούν ανεξήγητες στον αναγνώστη, καθώς η αλλοπρόσαλλη συμπεριφορά του στερείται κινήτρου και απορρέει μόνο από τη στρεβλή του φύση. «Μικρὸν δὲ ἐντεῦθεν τὴν τοῦ λόγου ἐκκόψας διήγησιν περὶ τῆς τοῦ βασιλεύσαντος γνώμης τε καὶ ψυχῆς πρότερον ἀφηγήσομαι, ὅπως ἂν μὴ θαυμάζητε, ὅπνῃκα τι περὶ τῶν ἐκείνου πράξεων λέγοιμι, ὅπως αὐτὰς ἐξ οὐδεμιᾶς ἀρχῆς ἐσχεδιάζεν ὠρισμένης».³²

Θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι οι «ήρωες» της *Χρονογραφίας* είναι πολυδιάστατοι, καθώς και ότι, στο συνιστάμενο ήθος τους, η σχέση της αρετής και της κακίας δεν είναι διαζευκτική. Κατά συνέπεια, η σκιαγράφηση των χαρακτήρων του Ψελλού προσιδιάζει σε μία σημερινή ψυχογραφική ανάλυση, υπό την έννοια ότι συνδυάζει χαρακτηριστικά και των δύο εκφάνσεων της ρητορικής, του επαίνου και του ψόγου. Κι ενώ για τους προγενέστερους ιστοριογράφους ο αυτοκράτορας είναι ο εκπρόσωπος του Θεού στη Γη, ο οποίος κυβερνά με φόβο Θεού, χαίρει κοινής αποδοχής των πολιτών και οφείλει να συγκεντρώνει όλες τις αρετές,³³ ωστόσο τα ψυχογραφήματα του Ψελλού προβάλλουν τόσο τις αρετές όσο και τα ελαττώματα των αυτοκρατόρων, υπογραμμίζοντας εμφαιτικά την απομάκρυνσή τους από το ιδανικό πρότυπο ηγεμόνα. Εξάλλου, υπό την επίδραση του λεγόμενου πρώτου βυζαντινού ουμανισμού,³⁴ η ιστοριογραφία, καθ' όλη τη διάρκεια του 10ου αιώνα, απομακρύνεται σταδιακά από το ιδανικό ηγεμονικό μοντέλο προς μίμηση, υιοθετώντας χαρακτηριστικά που βρίσκονται ολοένα και εγγύτερα στην ανθρώπινη φύση.

Κατά τον Αριστοτέλη, μια ανθρώπινη ιδιότητα συνεπάγεται και την ύπαρξη άλλων, συγγενών ιδιοτήτων στο άτομο. Από μία και μόνη αρετή ή κακία είναι δυνατό να εκπορεύονται

³² *Χρονογρ. Ψ.*, 5.1, 1-3 (μτφ. «Στο σημείο αυτό θα διακόψω για λίγο τη διήγησή μου για να σας περιγράψω την ηθική συμπεριφορά και τη διανοητική κατάσταση του αυτοκράτορα, ώστε να μην απορήσετε όταν, αργότερα, θα διηγηθώ τα έργα που επιτελούσε χωρίς κανένα συγκεκριμένο κίνητρο».)

³³ Βλ., ενδεικτικά, Runciman, 2005, 51· Mango 2013, 181. Και στη βυζαντινή ρητορική, ιδιαίτερα στα «κάτοπρα ηγεμόνων», το πορτρέτο του αυτοκράτορα σκιαγραφείται από δύο σταθερά χαρακτηριστικά· ως «θεός ἐπὶ γῆς» (*θεός ἐπίγειος*) είναι εστεμμένος χάρι στη θεία Πρόνοια (*θεόσπετος*) και ὁμοιος με τον θεό (*ισόθεος*) βλ. Hunger 2004.1, 134.

³⁴ Δεν θα πρέπει να περιορίσουμε το περιεχόμενο του ὄρου «βυζαντινός ουμανισμός» στη γενική ενασχόληση των Βυζαντινών με την αρχαία ελληνική γραμματεία και τον εγκυκλοπαιδισμό που χαρακτηρίζει την εποχή. Ο Καλδέλλης προτείνει τη διεύρυνση της έννοιας, περιγράφοντάς την ως την προσπάθεια εκ μέρους των Βυζαντινών λογίων να κατανοήσουν την ανθρώπινη φύση μέσω της εμπειρίας βλ. Kaldellis 2007, 215-6.

ιδιότητες με το ίδιο ή διαφορετικό πρόσημο, οι οποίες, ανάλογα με τους σκοπούς του ρήτορα, θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν τόσο στη σύνθεση ενός εγκωμίου όσο κι ενός ψόγου (*Ληπτέον δὲ καὶ τὰ σύνεγγυς τοῖς ὑπάρχουσιν ὡς ταῦτ' ὄντα καὶ πρὸς ἔπαινον καὶ πρὸς ψόγον*).³⁵ Με βάση την παραπάνω αριστοτελική «οδηγία», θα μπορούσαμε να πιστώσουμε την αντίστοιχη αρετή ακόμα και σε αυτούς που κινούνται στο χώρο της υπερβολής. Έτσι, για παράδειγμα, για τον οργίλο ή τον ευέξαπτο άνθρωπο –προτρέπει ο Αριστοτέλης– θα πρέπει να λέμε ότι είναι, ταυτόχρονα, ευθύς και ειλικρινής: σε κάποιον θρασύ θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε ανδρεία ή σε κάποιον άσωτο, γενναιοδωρία κ.ο.κ. ([...] *καὶ τοὺς ἐν ταῖς ὑπερβολαῖς ὡς ἐν ταῖς ἀρεταῖς ὄντας, οἷον τὸν θρασὺν ἀνδρείον καὶ τὸν ἄσωτον ἐλευθέριον*).³⁶

Ωστόσο, σε κάποιους από τους «ήρωες» της *Χρονογραφίας*, όχι μόνο δεν υπάρχει συνύπαρξη συγγενών αρετών ή κακιών, αλλά παρατηρείται ένας μη ανεκτός συνδυασμός χαρακτηριστικών στον ίδιο άνθρωπο, που και μόνο η ταυτόχρονη παράθεσή τους ισοδυναμεί με ψόγο. Μία ακραία περίπτωση συγκερασμού αντιφατικών χαρακτηριστικών είναι εκείνη του Κωνσταντίνου Η'. Γίνεται να είναι ο αυτοκράτορας άδικος και, ταυτόχρονα, γενναιοδωρος; ή σκληρός και, ταυτόχρονα, φιλεύσπλαχνος; Φαίνεται πως γίνεται, καθώς ο Κωνσταντίνος Η' συνδύαζε όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Τιμωρούσε απάνθρωπα τα θύματά του, χωρίς αποδείξεις για την ενοχή τους, χωρίς χρονοτριβή και χωρίς διαβάθμιση ποινών, μιας και η ποινή ήταν πάντοτε η τύφλωση, ανεξάρτητα από τη βαρύτητα του αδικήματος. Αν όμως το υποψήφιο θύμα του είχε την προνοητικότητα να απολογηθεί επινοώντας μια δακρύβρεχτη ιστορία, ο Κωνσταντίνος το συμπονούσε, το αγκάλιαζε και ζητούσε συγνώμη με λόγια συντριβής.³⁷

Ο Αριστοτέλης διαπιστώνει την πολλαπλή ηθική διάσταση της πράξης, σε σημείο που η ίδια πράξη θα μπορούσε να προκαλέσει εξίσου και τον έπαινο και τον ψόγο: «τὰ γὰρ πολλὰ περὶ ὧν αἰ κρίσεις καὶ αἰ σκέψεις ἐνδέχεται καὶ ἄλλως ἔχειν· περὶ ὧν μὲν γὰρ πράττουσι βουλευόνται καὶ σκοποῦσι, τὰ δὲ πραττόμενα πάντα τοιούτου γένους ἐστί, καὶ οὐδὲν ὡς ἔπος εἰπεῖν ἐξ ἀνάγκης τούτων».³⁸ Ο Ψελλός βάζει σε εφαρμογή αυτήν τη «θεμιτή», κατά τον Αριστοτέλη,

³⁵ Αριστ., *Ρητ.*, 1367a, 33-35. (μτφ. «Για τον έπαινο όμως και για τον ψόγο πρέπει να λάβουμε ως ίδιες προς τις υπάρχουσες ιδιότητες και όλες εκείνες που βρίσκονται πάρα πολύ κοντά σ' αυτές»).

³⁶ Αριστ., *Ρητ.*, 1367b, 1-3.

³⁷ *Χρονογρ. Ψ.*, 2.2, 2 κ.ε.

³⁸ Αριστ., *Ρητ.*, 1357a, 23-26 (μτφ. «γιατί τα πιο πολλά από αυτά που κρίνουμε και εξετάζουμε μπορούν να έχουν και μιαν άλλη, διαφορετική όψη: αυτά που κρίνουμε και εξετάζουμε είναι οι ανθρώπινες πράξεις, και οι ανθρώπινες

δυνατότητα της ρητορικής τέχνης. Στην *Ιστορία Σύντομον*, σκιαγραφώντας τον αυτοκράτορα Τιβέριο, αποφαινεται ότι θα μπορούσε κάποιος να τον επαινέσει και, ταυτόχρονα, να τον ψέξει για την ίδια πράξη. Ενώ είχε υποσχεθεί στη σύζυγο του Ιουστίνου, τη Σοφία, ότι, αν του παρέδιδε τον θρόνο, θα χώριζε τη γυναίκα του, Αναστασία, ωστόσο, όταν έγινε αυτοκράτορας, δεν κράτησε την υπόσχεσή του. Επομένως, κάποιος ρήτορας θα μπορούσε να τον ψέξει για την αθέτηση της υπόσχεσής του, και, ταυτόχρονα, να τον επαινέσει για την πίστη του στη σύζυγό του.³⁹

Δεν πράττει όμως το ίδιο –όπως διαβάζουμε στη *Χρονογραφία*– και η, κατά τα άλλα, συνετή Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, χήρα του Κωνσταντίνου Δούκα, στην οποία ο αυτοκράτορας παρέδωσε τα σκήπτρα της εξουσίας χρίζοντάς την κηδεμόνα του ανήλικου γιου τους Μιχαήλ, όταν αποφασίζει να παντρευτεί τον Ρωμανό Διογένη:

Ἀλλ' εὐμετάβλητον ζῶον ὁ ἄνθρωπος, καὶ μάλιστα εἰ καὶ προφάσεις ἰσχυραὶ τῆς μεταβολῆς ἔξωθεν γένοιντο· εἰ γὰρ καὶ τὸ ἦθος στάσιμος ἢ βασιλὶς αὐτὴ καὶ τὴν ψυχὴν γενναία, ἀλλ' οἱ ἐπιρρέοντες ποταμοὶ κλονοῦσιν αὐτῇ τὸν πύργον τῶν σωφρονικῶν λογισμῶν καὶ πρὸς δευτέραν εὐνὴν ἀνδρὸς κατακλίνουσι.⁴⁰

Στο παραπάνω χωρίο, ο Ψελλός δηλώνει ρητά (ίσως και με μια δόση ειρωνείας) ότι γνωρίζει το ευμετάβλητο της ανθρώπινης φύσης. Εδώ, τα παραδείγματα αφθονούν. Ο φιλήδονος και τρυφηλός νεαρός Βασίλειος Β΄ γίνεται υποδειγματικός αυτοκράτορας, σε μια κρίσιμη καμπή της ιστορικής εξέλιξης. Βλέποντας τον θρόνο του να απειλείται από τις αποστασίες του Βάρδα

πράξεις ανήκουν, όλες τους, σ' αυτήν την κατηγορία και καμιά τους, για να το πούμε έτσι, δεν έχει υποχρεωτικά μόνο μία όψη»).

³⁹ «Τιβέριον τὸν βασιλέα ἐπὶ ταῦτοῦ πράγματος ἐπαινέειν καὶ ψέγειν δυνηθεῖν ἂν τις. Οὗτος γυναῖκα ἔχων Ἀναστασίαν ὄνομα ὑπέσχετο Σοφίᾳ τῇ γαμετῇ Ἰουστίνου, ὡς εἰ πείσει τὸν ἄνδρα βασιλέα τοῦτον ποιήσασθαι ἤδη πρὸς τῷ θανεῖν ὄντα, ἀλλάξαιτο τὸν ταύτης γάμον τῆς οἰκείας γυναικός. Ἐπεὶ δὲ ἐβασίλευσε τῆς Ἀναστασίας τὰ λέκτρα τῶν τῆς Σοφίας προετίμησε. Ῥήτωρ οὖν ἀνὴρ καὶ ψέξειε τοῦτον ὡς τὰς ἐπαγγελίας ψευδόμενον καὶ ἐπαινέσειεν ὡς διασωσάμενον τὴν πρὸς τὴν γυναῖκα διάθεσιν. Ψελλός, *Ιστορία Σύντομος*, 73, 35-42.

⁴⁰ *Χρονογρ. Ψ.*, 7 Eud. 4, 1-6. (μτφ. «Ἀλλά ο ἄνθρωπος εἶναι ἀπὸ τῆ φύση τοῦ ευμετάβλητος, ιδιαίτερα μάλιστα ἀν τοῦ δίνονται ἰσχυρὰ ἐξωτερικὰ κίνητρα γιὰ νὰ ἀλλάξει. Μολονότι, ὅπως γνωρίζουμε, ἡ περιώνυμος αὐτῆ βασιλισσα εἶχε ἀκλόνητο χαρακτήρα καὶ ψυχὴ ευγενικὴ, ὁρμητικοὶ ποταμοὶ συντάραξαν τὸν πύργο τοῦ ἐνάρετου πνεύματός τῆς καὶ τὸν κατακύλησαν στὴν κλίνη ἐνὸς δευτέρου συμβίου»)

Σκληρού (976-979) και του Βάρδα Φωκά (987), μεταστράφηκε σε άνθρωπο δραστήριο, στρυφνό, οξύθυμο, επίμονο και λιτοδίαιτο:

[...] ἐξ ἀνειμένου βίου καὶ τρυφηλοῦ εἰς τὸ σύντονον μετεβάλετο, τῶν πραγμάτων οἶον ἐπιστυψάντων αὐτῷ τὸ ἦθος, καὶ τὸ μὲν διερρηκὸς τονωσάντων, συντεινάντων δὲ τὸ χαῦνον καὶ τὴν ὄλην αὐτῷ μεταβαλόντων ζωὴν.⁴¹

Αντίστοιχα, ο Κωνσταντίνος Μονομάχος αλλάζει συμπεριφορά λόγω της επιρροής που ασκεί πάνω του ο γελωτοποιός του, Ρωμανός Βοΐλας:⁴²

Ἐγὼ γοῦν οὐκ εἶχον τίνα θαυμάσαιμι πρότερον, τὸν ἄνδρα τοῦτον μεταποιηθέντα πρὸς τὴν τοῦ βασιλέως γνώμην τε καὶ προαίρεσιν, ἢ τὸν αὐτοκράτορα πρὸς τοῦτον μεθαρμοσάμενον τὴν ψυχὴν· ἄτερος γὰρ θατέρῳ ἐνδόσιμος ἐγεγόνει καὶ ἄλωτός· καὶ ὁ μὲν <ὁ> αὐτοκράτωρ ἐβούλετο, ὁ ὑποκριτὴς ἔπραττεν, ὁ δὲ οὗτος ἔπραττεν, ἐκεῖνος ἐβούλετο.⁴³

Θα μπορούσαμε να ερανιστούμε πλήθος ανάλογων παραδειγμάτων, μερικά από τα οποία είναι ενδεικτικά της επικοινωνίας του Ψελλού με την αριστοτελική θεωρία και αντιπροσωπεύουν τον ορίζοντα των γνώσεών του γι' αυτήν. Οι βασικές αρχές του Αριστοτέλη που σχετίζονται με το εγκώμιο και τον ψόγο, όπως, π.χ., η εκπόρευση του ήθους από τις πράξεις, επιβιώνουν στο έργο

⁴¹ *Χρονογρ. Ψ.*, 1.4, 6-10 (μτφ. «από μια ζωή φιλήδονη και τρυφή, μεταβλήθηκε σε άνθρωπο ενεργητικότερο, σαν να εστύφισαν τον χαρακτήρα του οι περιστάσεις, αφού τόνωσαν τη δύναμή του και αποδυνάμωσαν τη χαυνότητα, μεταμορφώνοντας όλη του τη ζωή.»)

⁴² Η Χονδρίδου θεωρεί ότι ο Ψελλός παραμορφώνει τόσο την εικόνα του Κωνσταντίνου Μονομάχου όσο και το ρόλο του γελωτοποιού του στα τεκταινόμενα βλ. Χονδρίδου 2001, 51 κ.ε. Εντύπωση προκαλεί ότι, στη *Χρονογραφία*, ο γελωτοποιός δεν κατονομάζεται. Προφανώς ο Ψελλός απευθύνεται στον σύγχρονό του αναγνώστη, τον οποίο θεωρεί ικανό να αναγνωρίσει πίσω από την περιγραφή του γελωτοποιού τον Ρωμανό Βοΐλα.

⁴³ *Χρονογρ. Ψ.*, 6.141, 1-11 (μτφ. «Εγώ δεν ήξερα ποιόν να θαυμάσω πρώτον: το υποκείμενο εκείνο, που προσαρμόστηκε τόσο πολύ στη θέληση και στις ιδιοτροπίες του βασιλιά, ή τον ίδιο τον αυτοκράτορα, που είχε αλλάξει τη συμπεριφορά του για να αρέσει στον άλλον; Καθένας τους γινότανε στον άλλο ενδοτικός και κατακτητικός: αυτό που ήθελε ο αυτοκράτορας, αυτό έκανε και ο ηθοποιός· αυτό που ο άλλος έκανε, αυτό ήθελε κι εκείνος»).

του Ψελλού, παρά την πολλαπλή τους διαμεσολάβηση και αναδιατύπωση από τους θεωρητικούς των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων.

Ωστόσο, χαρακτηριστικά της ψελλικής ηθοποιίας που μορφοποιούν αλλόκοτους συνδυασμούς αρετών και κακιών στο ίδιο πρόσωπο ή εκείνα, πάλι, που αποτυπώνουν μια ολοκληρωτική μεταστροφή του ήθους, υπερβαίνουν τις αρχές του επιδεικτικού λόγου. Άλλωστε, αναφορικά με τον επιδεικτικό λόγο, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Kennedy, μολονότι οι Έλληνες και οι Λατίνοι ρήτορες αποδέχονται τον ορισμό του Αριστοτέλη για την επιδεικτική ρητορική, ωστόσο, οι λειτουργίες του επιδεικτικού λόγου είναι πιο περίπλοκες από όσο αναγνωρίζει ο Αριστοτέλης.⁴⁴ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, –για να επανέλθουμε στον Ψελλό– είναι αμφίβολο αν θα μπορούσαμε να συναντήσουμε σε επιδεικτικούς λόγους μια τόσο πολυσχιδή, ως προς τη σύνθεση των ποιοτικών της χαρακτηριστικών, ηθοποιία, απότοκο ενός τέτοιου συγκερασμού στοιχείων, που να μπορούν να σταθούν αφορμές εγκωμίου και ψόγου ταυτόχρονα. Άλλωστε, ο έπαινος και ο ψόγος των αξιωματούχων δεν είναι αυτοσκοπός στο έργο του Ψελλού. (Σε μια τέτοια περίπτωση, η χρήση τους θα συνιστούσε ένα οδυνηρό ολίσθημα, σύμφωνα με τις ιστοριογραφικές αρχές που διατυπώνει ο Σκυλίτζης). Πέρα από τα πολιτικά κίνητρα του αξιωματούχου Ψελλού, ο λόγιος Ψελλός χρησιμοποιεί τα ηθικά χαρακτηριστικά των πρωταγωνιστών ως πρακτική μορφοποίησής τους. Ο Ψελλός συνθέτει τους ήρωές του με βαθμιαία αποκάλυψη των ιδιοσυγκρασιακών τους χαρακτηριστικών, από τα οποία άλλα θα μπορούσαν να επισύρουν τον έπαινο και άλλα τον ψόγο, σαν να ανασύρει σταδιακά τα συστατικά τους από το καπέλο ενός ταχυδακτυλουργού.

Συμπερασματικά, ο Ψελλός χρησιμοποιεί τη ρητορική παράδοση ίσαμε που να αισθανθεί οικείωση με αυτήν ο αναγνώστης του. Υπ' αυτήν την έννοια, η αριστοτελική θεωρία λειτουργεί «νομιμοποιητικά» ως προς την εκλογή των επιμέρους ιδιοσυγκρασιακών «ψηφίδων» των «ηρώων» του, αλλά όχι περιοριστικά ως προς τον τρόπο σύνθεσής τους. Ο Ψελλός αναπτύσσει την ηθοποιία του με όρους δραματοποίησης, μιας πρακτικής, την οποία, προφανώς, λόγιοι του 11ου αιώνα, όπως ο Σκυλίτζης, δεν είναι σε θέση να εκτιμήσουν.

⁴⁴ Kennedy 1994, 62.

Εκδόσεις και μεταφράσεις κειμένων

- Aerts, W. J. 1990. *Michaelis Pselli Historia Syntomos* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis 30). Βερολίνο/Νέα Υόρκη: De Gruyter.
- Benakis, L. G. 2008. *Michael Psellos: Kommentar zur Physik des Aristoteles* (Corpus Philosophorum Medii Aevi, Commentaria in Aristotelem Byzantina 5). Αθήνα: Academy of Athens.
- Pertusi, A. 1952. *Costantino Porfirogenito. De thematibus* (Studi e Testi 160). Βατικανό: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Perusino, F. 1993. *La tragedia greca. Anonimo (Michele Psello?)*. Ουρμπίνο: Quattro Venti: 26-32.
- Reinsch, D. R. 2014. *Michaelis Pselli Chronographia*, 1 (Millennium Studies 51). Βερολίνο/Βοστώνη: De Gruyter.
- Ross, W. D. 1959. *Aristotelis Ars Rhetorica*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Thurn, J. 1973. *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum* (Corpus fontium historiae Byzantinae 5). Βερολίνο: De Gruyter.
- Καραλής, Βρ. (μτφ.) 2004. *Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία*, 2 τόμοι. Αθήνα: Κανάκη.
- Λυπουρλής, Δ. (μτφ.) 2002-2004. *Αριστοτέλης, Ρητορική*, 2 τόμοι. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Τσολάκης, Ε. (μτφ.) 2011. *Ιωάννου Σκυλίτζη Σύνοψις Ιστοριών*. Αθήνα: Κανάκη.

Βιβλιογραφία

- Anagnostakis, I. και A. Kaldellis, 2014. “The Textual Sources for the Peloponnese, A.D. 582–959: Their Creative Engagement with Ancient Literature.” *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 54: 105-135.
- Beck, H.G. 1965. “Η ρητορική των Βυζαντινών ως έκφρασις του βυζαντινού πνεύματος.” *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 9, Θεσσαλονίκη: 101-112.
- Conley, Th. 1990. “Aristotle's Rhetoric in Byzantium.” *Rhetorica* 8: 29, 38-40.
- Fallmerayer, J. Ph. 1984. *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, μτφ. Κ. Ρωμανός. Αθήνα: Νεφέλη.

- Golitsis, P. 2007. “Un commentaire perpétuel de Georges Pachymère à la Physique d’Aristote, faussement attribué à Michel Psellos.” *Byzantinische Zeitschrift* 100: 637-76.
- Hunger, H. 2004. *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, 1. Αθήνα: MIET.
- _____ 1997. *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, 2. Αθήνα: MIET.
- Kaldellis, A. 1999. The Argument of Psellos’ *Chronographia* (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 68). Λέιντεν/Βοστώνη: Brill.
- _____ 2007. *Hellenism in Byzantium*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Kazhdan, A. κ.ά. (επιμ.) 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Νέα Υόρκη/Οξφόρδη: Oxford University Press (= ODB).
- Kennedy, G. 1994. *A New History of Classical Rhetoric*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Lauritzen, F. 2013. *The depiction of Character in Psellos’ Chronographia* (Byzantios: studies in Byzantine history and civilization). Τούρνχαουτ: Brepols.
- Lauxtermann, M. D. 2003. *Byzantine Poetry from Pisides to Geometers. Texts and Contexts*, 1. Βιέννη: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Ljubarskij, J. N. 2004. *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, μτφ. Α. Τζέλεσι. Αθήνα: Κανάκη.
- Mango, C. 2013. *Βυζάντιο, Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*. Αθήνα: MIET.
- Markopoulos, A. 2009. “From Narrative Historiography to Historical Biography: New Trends in Byzantine Historical Writing in the 10th-11th Centuries.” *Byzantinische Zeitschrift* 102: 697-715.
- Papaioannou, S. 2013. *Michael Psellos. Rhetoric and Authorship in Byzantium*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____ 2021. “Theory of Literature.” S. Papaioannou (επιμ.), *The Oxford handbook of Byzantine literature*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 76-109.
- Runciman, S. 2005. *Η βυζαντινή θεοκρατία*. Αθήνα: Δόμος.
- Vogiatzi, M. 2020. “The Byzantine reception of Aristotle’s Rhetoric: the 12th century Renaissance.” *Byzantinische Zeitschrift* 113/3: 1069-1088.
- Γεωργούλης, Κ. 1993. *Φιλοσοφία της Ιστορίας*. Αθήνα: Παπαδήμας.

Κιαπίδου, Ε. Σ. 2010. *Η Σύνοψις Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη και οι πηγές της* (811-1057). Αθήνα: Κανάκη.

Χονδρίδου, Σ. 2008. “Η ‘επιβουλή’ του Ρωμανού Βοΐλα. Μία μορφή πρόληψης συνωμοσίας στα μέσα του 11ου αιώνα.” *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 14: 49-56.

Abstract

The purpose of this suggestion is to investigate the reception of Aristotle's rhetorical theory by the 11th century scholar Michael Psellos (1018-1078), in order to highlight the interpretative pluralism regarding the reception of Attic rhetorical theory and its creative re-reading in a scholarly environment governed by different socio-political and religious conditions from the conditions that created it. Using *Chronography* as a core and utilizing passages from other works of Psellos, I will try to highlight the intertextual relationship of Psellos with the Aristotelian rhetorical theory, regarding the method and techniques that he follows in the composition of *enkomiion* and *psogos*. Reasonably, in the court environment of the 11th century, the "classic" *enkomiion* and its opposite, the *psogos*, in terms of the qualitative characteristics of virtues and vices, are in line with a moral framework strictly delimited, on the one hand, by the Byzantine state regime and, on the other hand, from the Christian religion. In the *Chronography*, Psellos, trying to interpret the causal relations between the ethos of the persons involved and the historical event, observes the actions of the state protagonists, studies the manners, virtues and passions of the emperors and the court officials, and praises or inveighs their temperament and their political ability or incompetence.

Λέξεις κλειδιά: Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, Αριστοτέλης, *Ρητορική*, *Ποιητική*, εγκώμιο, Βυζάντιο.

e-ISSN 2732-7086

e-ISBN 978-618-85496-8-5